



Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Κρυσταλλία Σ. Μαρκάκη

Διδακτορική Διατριβή

Παίζοντας με τα αθύρματα του Μεσοπολέμου – Μια «κοσμοπολίτικη»
ελληνικότητα

Επιβλέπουσα: Χριστίνα Κουλούρη

Αθήνα, Ιούλιος 2020



Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Τριμελής Επιτροπή
Χριστίνα Κουλούρη
Κλειώ Γκουγκουλή
Δέσποινα

Καρακατσάνη

στη Μαριαλένα

στη Μαρία

στον Άγγελο

Συντομογραφίες

ΑΓΧ:	Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή
ΑΝ:	Αναγκαστικός Νόμος
ΑΣΚΤ:	Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών
ΑΣΟΕΕ:	Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών
ΒΔ:	Βασιλικό Διάταγμα
ΓΑΚ:	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΓΝΓ:	Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
ΔΓΕ:	Διεθνές Γραφείο Εργασίας
ΔΟΕ:	Διεθνής Οργάνωση Εργασίας
ΕΑΜ:	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΑΠ:	Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων
ΕΛΑΣ:	Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΔΑ:	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΚΑ:	Εργατικό Κέντρο Αθηνών
ΕΛΙΑ:	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΟ:	Εκπαιδευτικός Όμιλος
ΕΟΝ:	Εθνική Οργάνωση Νέων
ΕΠΑΛ:	Επαγγελματικό Λύκειο
ΙΑΕΝ:	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας
ΚΚΕ:	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΝΕ-ΕΙΕ:	Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΚΣΕ:	Κυριακό Σχολείο Εργατριών
ΚΤΕ:	Κοινωνία των Εθνών
Ν:	Νόμος
ΟΤ:	Ομάδα Τέχνη
ΠΑΜΕ:	Παναγροτικό Αγωνιστικό Μέτωπο Ελλάδος
ΠΔ:	Προεδρικό Διάταγμα
ΠΕΕΑ:	Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
ΠΠ:	Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως
ΠΠΠ:	Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού
ΠΣΕ:	Πατριωτικός Σύνδεσμος των Ελληνίδων
ΠΣΠΔ:	Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής
ΣΕΒ:	Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων
ΣΔΓ:	Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας
ΣΚΤ:	Σχολή Καλών Τεχνών
ΦΕΚ:	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	6
Εισαγωγή - Παιχνίδια «υπέρ των παιδιών δια των παιδιών».....	8
Η βιβλιογραφία	11
Η δομή της διατριβής	15
Οι πηγές.....	19
Κεφάλαιο 1. Τεχνική εκπαίδευση και «κακο-τεχνίες», από τον 19ο στον 20ο αιώνα	23
Κεφάλαιο 2. Φεμινιστικό σε(μι)νάριο επαγγελματικής εκπαίδευσης	56
2.1. «... ένα αναγνωστικό επίτηδες για το σχολείο μας».....	56
2.2. Η Εσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων	80
Κεφάλαιο 3. Εικόνες παιδικής ζωής.....	86
3.1. Παιδική εργασία στο Μεσοπόλεμο	86
3.2. Σχολείο εργασίας.....	96
Κεφάλαιο 4. Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής.....	109
4.1. Ένα σχολείο για εργάτες.....	109
4.2. Ένα σχολείο εργασίας για εργάτες.....	122
Κεφάλαιο 5. Η «Μικρή» Σχολή Καλών και Εφαρμοσμένων Τεχνών: Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής.....	146
5.1. Το μεσοπολεμικό παιχνίδι στην Ελλάδα.....	146
5.2. «Εύθυμα πράγματα με σοβαρό τρόπο»	153
5.3. Το ελληνικό παιχνίδι.....	167
5.4. «Παιδικά αριστουργήματα σχεδίου, αρμονίας και εκτελέσεως».....	189
5.4.1. Τμήμα ξυλίνων παιχνιδιών και κομψοτεχνημάτων	189
5.4.1.1. Τα ξύλινα παιχνίδια	192
5.4.2. Τμήμα κατασκευής κουκλών και κομψοτεχνημάτων (πάνινων, από πάστα και από πεπιεσμένο χαρτί).....	194
5.4.2.1. Οι κούκλες και τα πάνινα παιχνίδια	197
5.4.3. Τμήμα Εφαρμοσμένης Διακοσμητικής.....	200
5.5. Το ευγενές λαϊκό παιχνίδι	201
Επίλογος - Χιούμορ εναντίον μίσους.	215
Πηγές-Βιβλιογραφία	223
Παράρτημα.....	247

Ευχαριστίες

Είναι αμήχανη η απόδοση ευχαριστιών. Ας είναι κι έτσι. Στις γραμμές αυτές τουλάχιστον δεν θα νιώθω τύψεις για τη λογοτεχνικότητα της γραφής μου.

Πρώτη, επαξίως κι όχι αυτοδικαίως, η Χριστίνα Κουλούρη, η επιβλέπουσά μου. Την ευχαριστώ όσο δε λέγεται. Την ευχαριστώ ως ιστορικό, ως υπεύθυνη για τη διατριβή, ως άνθρωπο. Ήταν πάντα εκεί. Παρ' όλες τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντά της. Πρόθυμη και ευρηματική. Υποστηρικτική και υπομονετική. Απαιτητική, ευτυχώς, αλλά με ζεστασιά και κατανόηση. Η εμπιστοσύνη και η καθοδήγησή της έκαναν περισσότερη από τη μισή δουλειά. Την ευχαριστώ δις.

Έπειτα, η Κλειώ Γκουγκουλή. Είναι και γι' αυτήν τα λόγια φτωχά. Την ευχαριστώ από καρδιάς. Η συμπαράστασή της ήταν αμέριστη και σημαντική. Όχι μόνο γιατί με βοήθησε να πλησιάσω τον κόσμο του παιχνιδιού αλλά γιατί επιπλέον μου δάνεισε τα εργαλεία της επιστήμης και της επιστημοσύνης της. Και φυσικά ήταν φιλικά δίπλα μου σε ό,τι προέκυπτε.

Από καρδιάς ευχαριστώ και τη Δέσποινα Καρακατσάνη που στάθηκε πολύτιμη σύμβουλος. Με την παιδαγωγική της σκευή συνέβαλε στην εξοικείωσή μου με την εκπαίδευση, και δεν μπορώ να μην μνημονεύσω ότι τα βιβλία της για το σχολείο εργασίας βρίσκονταν πάνω στο γραφείο μου ενώ τα χρειαζόταν και εκείνη.

Ο Νίκος Θεοτοκάς, πόσο τον ευχαριστώ για όλα!, έχει μεγάλο μερίδιο «ευθύνης» στην ολοκλήρωση της διατριβής· όχι μόνο γιατί μου έδειξε καινούριους δρόμους σκέψης και επεξεργασίας σημειώνοντας και σημειομένων· κυρίως επειδή με εμπιστεύθηκε και έβρισκε πάντα τρόπο να με εμπυχώνει όποτε λιγοψυχούσα. Ανεκτίμητη η παρουσία του.

Σίγουρα οφείλω πολλά ευχαριστώ στον Αλέξανδρο Πατραμάνη. Η βοήθειά του ήταν πολύτιμη και μοναδική και οι κουβέντες που αμέτρητες φορές κάναμε ξεκαθάριζαν τα δεδομένα αλλά και τα ζητούμενα.

Ο Δημήτρης Δημητρόπουλος δεν φέρθηκε ποτέ με φειδώ όποτε χρειάστηκα τη γνώμη ή τη στήριξή του· τον ευχαριστώ από την ψυχή μου.

Τώρα είναι μάλλον η ώρα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους γύρω μου. Την Κατερίνα Πονηρού, την Κυριακή Παπαθανασοπούλου, την Ειρήνη Βεδεργιωτάκη, την Αγγελική Μούττου, τη Μαρία Δημητροπούλου, τον Κώστα Πορφύρη, τη Βάσω Τσουνή, τον Δήμο Τζαβέλα, τον Κώστα Μουστάκα, τη Γιάννα Βρούτση, τη Ναταλία Σερέτη, τον Σπύρο Τζιβάρα, τη Γιάννα Ευσταθίου που ήξεραν πώς να μου συμπαρασταθούν.

Ως προς τους φορείς και τους αρμόδιους που συνέδραμαν στην έρευνα, σε πολλές περιπτώσεις περισσότερο από όσο επέβαλε η θεσμική τους θέση, ευχαριστώ καταρχάς τη διεύθυνση του ΕΠΑΛ που φέρει το όνομα της Παπαστρατείου Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής που μου επέτρεψε να μελετήσω τα σωζόμενα τεκμήρια, αν και μια γραφειοκρατική δυσλειτουργία εμπόδισε φέτος την εκ νέου πρόσβασή μου σ' αυτά τόσο για επανέλεγχο όσο, και κυρίως, για τη μελέτη αρχειακού υλικού που η Σχολή απέκτησε πρόσφατα μετά από δωρεά. Η εκκρεμότητα αυτή ελπίζω ότι θα αποκατασταθεί σύντομα. Ευχαριστώ ιδιαίτερος την Ευδοξία Μπέγου και τον Γιάννη Ιωαννίδη —ξέρουν αυτοί.

Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό των ΓΑΚ και των ΑΣΚΙ που ήταν ευγενείς και ιδιαίτερα εξυπηρετικοί, και επίσης του ΕΛΙΑ που με άφησαν να ρίξω μια κλεφτή ματιά στην αποθήκη που φυλάνε τα παιχνίδια τους και μια φανερή στα γελοιογραφικά σκίτσα του Ζαχαρία Παπαντωνίου.

Ευχαριστώ ολόψυχα τη Γιολάντα Χατζή που μου μίλησε για την Έλλη Λαμπρίδη και μου έδωσε πληροφορίες για τη ζωή της.

Δύο ακόμη ονόματα χρειάζεται να μνημονευθούν, η Μαρία Αργυριάδη, η «πρωθιέρεια» των παιχνιδιών όπως την αποκαλεί ο Χρήστος Μπουλώτης, και η Αγγελική Ναυπλιώτου, από τις πρώτες μαθήτριες της Σχολής και στη συνέχεια μέλος του διδακτικού της προσωπικού. Και οι δυο «έφυγαν» πρόσφατα. Η Αργυριάδη, συλλέκτρια παιχνιδιών, μου έδωσε την ευκαιρία —και της είμαι ευγνώμων— να μελετήσω το υλικό που είχε συλλέξει η ίδια πριν από χρόνια για τη Σχολή των Παιχνιδιών και επίσης μου υπέδειξε «το τραγουδάκι των παιχνιδιών της». Η μικρασιάτισσα Αγγελική Ναυπλιώτου, υπέργηρη όταν της πήρα συνέντευξη στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, μοιράστηκε μαζί μου —της χρωστάω ευγνωμοσύνη— τις αναμνήσεις της ζωής της που ήταν άρρηκτα δεμένη με την Παπαστρατείο. Δύο από τις αδελφές της ήταν επίσης δασκάλες και στελέχη σε διάφορα τμήματα του σχολείου, ενώ η μεγαλύτερη απ' όλες ήταν μέλος της Διοικητικής Επιτροπής. Στη Ναυπλιώτου οφείλεται η δωρεά που έγινε φέτος στη Σχολή —έγγραφα, φωτογραφίες, παιχνίδια κλπ.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά το ΙΚΥ που στάθηκε πολύτιμος αρωγός σ' αυτή την προσπάθεια.

Κρυσταλλία Σ. Μαρκάκη

Ιούνιος 2020

Εισαγωγή - Παιχνίδια «υπέρ των παιδιών δια των παιδιών»¹

Οι άνθρωποι τη ζούνε τη ζωή όσο κι αν είναι η ζωή παιχνίδι. Τα παιδιά την παίζουν τη ζωή όσο κι αν είναι η ζωή δουλειά. Είναι το παιχνίδι του παιδιού η δουλειά. Μα καθώς του είναι και η τέχνη, δείχνεται το παιδί, παίζοντας, μέσα στην ελευθερία του, δηλαδή, στην αλήθειά του.

Κωστής Παλαμάς²

Παντού στον κόσμο πλήθος λόγων συνδέουν τα παιχνίδια με το παιδί. Μερικές φορές με τρόπο που τα αισθητικοποιεί, σε κάθε όμως περίπτωση με τρόπο που τα εργαλειοποιεί. Πάντα μεταμορφώνοντάς τα σε περιστατικά του χρόνου των παιδιών — κατειλημμένου και ελεύθερου— πάντα συνδέοντάς τα με σημαντικά στοιχεία της ζωής τους, τόσο της ανήλικης όσο και της μετέπειτα ενήλικης και παραγωγικής. Άλλωστε, «η αλήθεια είναι», καταπώς ο André Malraux δηλώνει εμφατικά στην πρώτη-πρώτη σελίδα των θρυλικών *Αντιαπομνημονευμάτων* του, «ότι δεν υπάρχουν ενήλικες».³ Η, όπως εξηγεί ο Johan Huizinga, η παιγνιώδης διάθεση, όντας βιολογική ενόρμηση, καθιστά τον καθένα, μικρό ή μεγαλύτερο, *homo ludens*.⁴

Όπως και να 'χει, το παιχνίδι, συνδεδεμένο με την παιδοσύνη, έχει απασχολήσει τη διεθνή βιβλιογραφία, η οποία παρουσιάζεται πλούσια τόσο σε υλικό για το παίζεις, για την ανθρωπολογική του απεικόνιση και τις παιδαγωγικές και εκπαιδευτικές πτυχές του, όσο και για το παιχνίδι-αντικείμενο και την ιστορία του.

Συναντώνται έρευνες και άρθρα που καταπιάνονται, για παράδειγμα, με την οικονομική του υπόσταση, με το νεωτερικό του δηλαδή προφίλ ως εμπορεύματος-αντικειμένου μαζικής παραγωγής, διαφήμισης και κατανάλωσης· με τον παιδαγωγικό ή ψυχαγωγικό χαρακτήρα του· με τη διάδοση διαμέσου του προτύπων και αξιών όπως η δημιουργικότητα και η δεξιοτεχνία· με τη σχηματοποίηση μέσω της εξιδανίκευσής του άλλων προτύπων που εισάγουν και εξοικειώνουν το παιδί με τις νέες ανακαλύψεις και

1 Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Παιχνίδια παιδιών», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΒ', αρ. φ. 4201, 28-12-1933, σ. 1.

2 Κωστής Παλαμάς, «Τα παιχνίδια μου», *Τα χρόνια μου και τα χαρτιά μου, Άπαντα*, τ. Δ', Αθήνα, Μπίρης, χ.χ.ε., σ. 313.

3 André Malraux, *Anti-Memoirs*, New York, Holt, 1968.

4 Johan Huizinga, *Homo Ludens, A Study of the Play-Element in Culture*, London, Routledge and Kegan Paul, 1949.

την τεχνολογία· με την εργαλειοποίησή του για την κατίσχυση αστικών ιδανικών στον οικιακό ελεύθερο χρόνο· με τη διαμόρφωση μέσω της θεματικής του διαφοροποίησης έμφυλων ταυτοτήτων: ως μικρός στρατιώτης από μολύβι —και άλλα υλικά— προκαλεί ή στηρίζει τον αρσενικό μιλιταρισμό, ως μικρή κούκλα από πορσελάνη —και άλλα υλικά— προάγει και ενδύει τη μητρότητα.⁵ Και υπάρχει, τέλος, και η καλλιτεχνική του φύση που συζητείται ως μεθοδευμένο χαρακτηριστικό των Παιχνιδιών της Δρέσδης⁶ ή ως ιδιότητα αντικειμένων τέχνης που δεν είναι αληθινά παιχνίδια.⁷

Στο ελληνικό παράδειγμα το ενδιαφέρον για το παιχνίδι εκδηλώνεται μετά τα μέσα του 19ου αιώνα στο πλαίσιο της τομής των λόγων περί *ελληνικότητας*, περί *σωματικής άσκησης* και περί *αγωγής*:⁸ Οι λαογράφοι —εκπαιδευτικοί στην πλειοψηφία τους— που στρατεύονται στην ανάδειξη της ελληνικότητας το μεταχειρίζονται ως αποδεικτικό στοιχείο.⁹ Σταδιακά, από τις αρχές του 20ου, παιδιές και αθύρματα συνδέονται με το σχολείο εργασίας και τη νέα παιδαγωγική.¹⁰

Ωστόσο, μπορεί οι μικροί ήρωες που πλάθει το 1932 η Πηνελόπη Δέλτα, ο Τρελαντώνης¹¹ και η Πουλουδιά, η αδελφή του, να έχουν κούκλες και στρατιωτάκια, στον *Πιτσιρίκο*¹² όμως του Πέτρου Πικρού, το 1924, ο νεαρός αντί να παίζει και να πηγαίνει σχολείο, δουλεύει «στον αφεντικό» που τον παρέδωσαν οι δικοί του για να γίνει λούστρος. Και ίσως ο Γιακουμής, όπως τον λένε οι φίλοι του, να είναι μυθιστορηματική παιδική μορφή του 19ου αιώνα, και στις αρχές όμως του 20ου η χειρωνακτική εργασία είναι η κύρια ασχολία που προορίζεται για την πραγματική ζωή των παιδιών των κατώτερων τάξεων, που δεν έχουν παιχνίδια και ξεροσταλιάζουν μπροστά στις βιτρίνες κοιτώντας τα.¹³

Από τη μια, η έλλειψη ικανών μέσων έκφρασης της παιγνιώδους ανάγκης των

5 Βλέπε ενδεικτικά, Luisa Magalhães-Jeffrey Goldstein (eds.), *Toys and Communication*, London, Palgrave Macmillan, 2018· Megan Brandow-Faller (ed.), *Childhood by Design, Toys and Material Culture of Childhood, 1700-Present*, New York, Bloomsbury, 2018· David Hamlin, *Work and Play, The Production and Consumption of Toys in Germany, 1870-1914*, Michigan, The University of Michigan Press, 2008· Allen Levy, *Toy Autos, 1890-1939*, London, New Cavendish Books, 1994· Sarah Wood, *Museum of Childhood, A Book of Childhood Things*, London, V&A Publishing, 2012.

6 Hamlin, *Work and Play*, ό.π., σ. 163.

7 Suzanne Seriff, “Holocaust War Games: Playing with Genocide”, Luisa Magalhães-Jeffrey Goldstein (eds.), *Toys And Communication*, ό.π., σ. 157.

8 Κλειώ Γκουγκουλή, «Εισαγωγή», Κλειώ Γκουγκουλή-Αφροδίτη Κούρια (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία, 19ος και 20ος αιώνας*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 2000, σ. 14.

9 Στο ίδιο, σ. 17.

10 Δέσποινα Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές διαστάσεις του παιχνιδιού-Ο ρόλος και οι χρήσεις του αθύρματος στην ελληνική εκπαίδευση», Κλειώ Γκουγκουλή-Δέσποινα Καρακατσάνη (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι, Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ-ΕΛΙΑ, 2008, σ. 98.

11 Πηνελόπη Δέλτα, *Τρελαντώνης*, Αθήνα, Τυπογραφείο της Εστίας, 1932.

12 Πέτρος Πικρός, *Ο πιτσιρίκος και η παρέα του*, Αθήνα, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά, 1924.

13 Βλ. παρακάτω, υποσημείωση 1009.

παιδιών των εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων και, από την άλλη, η υφαινόμενη ελληνικότητα, σημείο κλειδί των μεσοπολεμικών αιτημάτων, που δυσκολεύεται να συμβιβαστεί με τα ξενόφερτα εμπορικά παιχνίδια του αστικού παιδόκοσμου, συγκεντρώνουν την προσοχή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Διαλέγοντας από τη διάταξη της αφηγηματικής χρονικότητας την ομοδιηγητική πρόληψη, η παρούσα διατριβή επωφελείται για να δηλώσει τον απώτερο στόχο της: περιδιαβαίνοντας στην ιστορία της εκπαίδευσης, με μεταφορικό μέσο την ιστορία της παιδικής ηλικίας, μελετώντας στη διαδρομή σελίδες της ιστορίας της τέχνης και σταματώντας οπουδήποτε οι συγγενείς ανθρωπιστικές επιστήμες έχουν αφήσει γραπτά χνάρια για το παιχνίδι και τον ρόλο του, καταλήγει στον μικρόκοσμο της Παπαστρατείου Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής (ΠΣΠΔ). Θέτοντας ως κέντρο βάρους της την ίδια τη Σχολή, η διατριβή φιλοδοξεί να φωτίσει τον παραμελημένο ιστοριογραφικά κόσμο των παιχνιδιών και να ανιχνεύσει τη συνομιλία τους με τον «μεγάλο κόσμο» και τις λειτουργίες του.

Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ), η φεμινιστική φωνή του Εκπαιδευτικού ομίλου (ΕΟ), στοχεύοντας στη δημιουργία νέου ελληνικού πολιτισμού, επιδιώκει να διασπείρει το παιχνίδι, να θεμελιώσει την παιγνιοποιία στον τόπο και να κατασκευάσει ένα δυναμικό ελληνικό προφίλ, δρα χωρίς να σκοντάψει «στη μεταρρύθμιση που δεν έγινε» και ιδρύει το πρώτο σχολείο κατασκευής παιχνιδιών στην Ελλάδα. Πλαισιωμένος από εκπροσώπους των προσφυγικών ελίτ, και με τη βοήθεια κρατικών επιχορηγήσεων, ιδρύει στα τέλη της δεκαετίας του 1920 τη Σχολή των Παιχνιδιών, ένα μικτό καλλιτεχνικό επαγγελματικό σχολείο, σύμφωνα με τους κανόνες της νέας αγωγής. Πολύ σύντομα κερδίζει τη στήριξη των φιλότεχνων Παπαστρατών και η Σχολή αποδρά από την οικία Κολιάτσου στα Πατήσια για να μετακομίσει στο μέγαρο που χτίζουν οι καπνοβιομήχανοι στον προσφυγικό Υμηττό. Εκεί, το μοναδικό σχολείο κατασκευής παιχνιδιών στην ελληνική Ιστορία, σύμφωνα με τη μηδενική δική μας εστίαση, η Παπαστρατείου Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, θέλοντας να τονώσει την εγχώρια αγορά και να δημιουργήσει ελληνικό ντιζάιν, στελεχώνεται με ζωγράφους και γλύπτες της Ομάδας Τέχνη (ΟΤ), καλλιτέχνες που συμπορεύονται, άλλοτε ανοιχτά και άλλοτε συγκρατημένα, με τον μοντερνισμό, για να διαμορφώσει από το παιδικό προλεταριάτο της πόλης τους παιγνιοποιούς του μέλλοντος. Θα είναι η έμπυχη πρώτη ύλη της Σχολής: χαμίνια και προσφυγόπουλα που επί χρόνια σπουδών θα ενδιατρίψουν στον συνδυασμό εφαρμοσμένων και καλών τεχνών μέσα στα εργαστήρια της Σχολής.

Άξονας της διατριβής είναι προφανώς η προσέγγιση του παιχνιδιού, του

αθύρματος, όπως προσλαμβάνεται, φορτισμένο με ιδεολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις, από τους ιδρυτές του σχολείου. Ξεκινώντας ως μέρος του λόγου του ΣΔΓ (που ηγεμονεύει στη Σχολή ως το 1936) για το παιδί, η Σχολή υφίσταται με αυτό το όνομα και λειτουργεί με διαφορετικά διδακτικά αντικείμενα, αμφιέσεις και μεταμφιέσεις από το 1929 ως τις μέρες μας.

Η βιβλιογραφία

Δεδομένων των τριών θεματικών αξόνων της, ιστορία της εκπαίδευσης, ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας και ιστορία του αθύρματος, η διατριβή στηρίζεται, ως εικός, στη σχετική βιβλιογραφία.

Η ιστοριογραφία της εκπαίδευσης είναι πλούσια και πολύπλευρη. Οι προσεγγίσεις της προέρχονται όχι μόνο από ιστορικούς ή θεράποντες των όμορων επιστημών αλλά και από τον χώρο των παιδαγωγών¹⁴ και από ιδιώτες ερευνητές —οι τελευταίοι βεβαίως επιδίδονται ιδίως στη συγγραφή τοπικών «ιστοριών» και στην ανάδειξη αρχείων.¹⁵

Σε αντίθεση με την παραδοσιακή εξιστόρηση της εκπαίδευσης που επιχειρήσε να πλησιάσει την ιστορία, εν όλω, τμηματικά ή θεματικά, χωρίς πρόθεση απόδοσης νοήματος ή εξέτασης της νοηματοδότησης στην οποία προβαίνουν τα δρώντα ιστορικά υποκείμενα,¹⁶ η «νέα ιστορία», που ξεκινά εν πολλοίς ύστερα από τη δημοσίευση του βιβλίου *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* του Αλέξη Δημαρά,¹⁷ δομείται πάνω στον ερμηνευτικό απολογισμό.¹⁸ Κινούμενη ως επί το πλείστον γύρω από ακριβώς αυτόν τον

14 Ενδεικτικά, Γεώργιος Κοντομήτρος, *Η γερμανική μεταρρυθμιστική παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006.

15 Χριστίνα Κουλούρη, «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, συνέχειες και ρήξεις, 1967-2002», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Πρακτικά, τ. Α', 4ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 499.

16 Ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Παπαζαχαρίου, *Η εκπαίδευσις εν τη ξένη, Σχολεία γενικής, επαγγελματικής και εμπορικής μορφώσεως εν Αυστρία*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Ανατολή, 1933.

17 Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Α' και Β', 1821-1894, Αθήνα, Ερμής, 1974.

18 Κουλούρη, «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, συνέχειες και ρήξεις, 1967-2002», *ό.π.*, σ. 499· Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010, Αθήνα, Gutenberg, 2011· Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.

άξονα, της αμφιταλαντευόμενης μεταρρύθμισης, η ιστορία της εκπαίδευσης ανιχνεύει πλέον συστηματικά απουσίες και ελλείψεις που καταδεικνύουν τα πού, πώς και γιατί κάθε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας από τη συγκρότηση ακόμα του Βασιλείου και στο εξής.¹⁹ Μέσα στο πλαίσιο της σύγκρουσης «παράδοση εναντίον εκσυγχρονισμού» ο λόγος της προβάλλει την μεταρρύθμιση ως πρόοδο και την αντιμεταρρύθμιση ως συντήρηση ή παραμονή στα δεδομένα· στον ίδιο σκελετό στηρίζεται και η προσέγγιση για το γλωσσικό ζήτημα, «δημοτική εναντίον καθαρεύουσας».²⁰

Η αντίδραση στις εκπαιδευτικές αλλαγές εμφανίζεται ως συνάρτηση ιδεολογικών και κοινωνικών στάσεων, φερ' ειπείν κατά τον Φίλιππο Ηλιού στην «Εισαγωγή» του στα *Άπαντα* του Δημήτρη Γληνού²¹ ή την Άννα Φραγκουδάκη στην *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*.²² Εκεί η μεταρρυθμιστική αποτυχία αποδίδεται στην εξαρτημένη περιφερειακή μορφή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, σχήμα που πρωτοαναλύεται στην *Εξάρτηση και αναπαραγωγή* του Κωνσταντίνου Τσουκαλά,²³ όπου εισάγεται εξάλλου και η ιδέα του σχολείου ως μηχανισμού κοινωνικής αναπαραγωγής.²⁴

Όπως εδώ έτσι και στα περισσότερα δημοσιεύματα τονίζεται η κλασικιστική μορφή της παιδείας και ο υποδεέστερος χαρακτήρας των επαγγελματικών τεχνικών σπουδών.²⁵ Η καλλιτεχνική εκπαίδευση θεραπεύεται ιστοριογραφικά από την *Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945* της Αντωνίας Μερτύρη,²⁶ το *Διδάσκοντας «τον έρωτα των ωραίων τεχνών»*: *Ζωγράφοι-ιχνογράφοι-καλλιγράφοι στα ελληνικά σχολεία του 19ου αιώνα* του Δαυίδ Αντωνίου,²⁷ και άρθρα όπως του

19 Κουλούρη, «Ιστορία και ιστοριογραφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, Διλήμματα και στερεότυπα», Καίτη-Αρώνη Τσίγλη, Στέφανος Παπαγεωργίου, Αλεξάνδρα Πατρικίου (επιμ.), *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας, Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα, 19ος-20ος αιώνας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση 2014, σ. 210· Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Οι απαρχές, 1900-1922*, τ. Α', μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 189-281.

20 Κουλούρη, «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης», *ό.π.*, σ. 500· Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία, Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015.

21 Φίλιππος Ηλιού, «Εισαγωγή», Δημήτρης Γληνός, *Άπαντα*, τ. Α', Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.

22 Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Αθήνα, Κέδρος, 2004.

23 Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Γ' έκδοση, Θεμέλιο, 1982.

24 Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 503.

25 Βλέπε ενδεικτικά, Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Σιβιτανίδειος Σχολή τεχνών και επαγγελματών-Από την ίδρυση στην καθιέρωση*, Έκδοση Σιβιτανιδείου Σχολής, Αθήνα 2005· Σωτήρης Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα, 1830-1930, Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2000.

26 Αντωνία Μερτύρη, *Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000.

27 Δαυίδ Αντωνίου, *Διδάσκοντας «τον έρωτα των ωραίων τεχνών»*: *Ζωγράφοι-ιχνογράφοι-καλλιγράφοι στα ελληνικά σχολεία του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Διεθνές Κέντρο Έρευνας Αίσιωπος-La Fontaine, 2014.

Αντώνη Βάου στις *Δοκιμές, Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*.²⁸

Από τη δεκαετία του 1990 ξεκινά η συστηματική ενασχόληση με ζητήματα συλλογικών ταυτοτήτων και της κατασκευής τους, με το ενδιαφέρον να προσανατολίζεται, μέσα στο περιβάλλον της έξαρσης του μακεδονικού ζητήματος, στην εθνική ταυτότητα. Η μελέτη των έμφυλων ταυτοτήτων αναδύεται επίσης σε διακριτό επιστημονικό πεδίο, συνδέοντας το γυναικείο κίνημα, μεταξύ άλλων, με την εκπαίδευση.²⁹

Παραλλήλως καταχωρίζονται στη βιβλιογραφία τίτλοι οι οποίοι αναφέρονται σε όλες τις εκφάνσεις της εκπαιδευτικής λειτουργίας: μαθητές, φοιτητές, δάσκαλοι, δάσκαλοι συνδικαλιστές, γνωστικά αντικείμενα, διδακτήρια, βαθμίδες, ιδρύματα κλπ.³⁰

Η εκδοτική κίνηση προέρχεται είτε από την ελεύθερη εκδοτική αγορά είτε από τα πανεπιστήμια είτε από ερευνητικούς θεσμούς, όπως το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ) που ασχολήθηκε εμφaticά με την εκπαίδευση, στην ειδική σειρά του για την παιδική ηλικία και τη νεότητα.³¹ Οι «παιδικές ηλικίες»,³² όπως τις ονομάζει ο Μεσοπόλεμος, τυγχάνουν της φροντίδας πολλών εκδόσεων που αναφέρονται σε όλες τις περιόδους από την ίδρυση του κράτους. Με τα 13 βιβλία του Ιδρύματος Ερευνών για το παιδί (1982-1992)³³ και με την πλούσια θεματολογία του ΙΑΕΝ (1983-1990, 1994-2003)³⁴ για τα σχολικά εγχειρίδια, τα ζητήματα σχολικής ζωής, τις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές, τις θεωρίες για τη νεολαία και τις νεανικές συσσωματώσεις, τη λογοτεχνία και την παραλογοτεχνία, τον παιδικό τύπο, την αναπαράσταση του παιδιού

28 Βλέπε ενδεικτικά Αντώνης Βάος, «Η διδασκαλία των εικαστικών μαθημάτων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τα Διδασκαλεία (1833-1933)», *Δοκιμές*, 8 (1999) 203-224.

29 Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 507. Βλέπε ενδεικτικά και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, 1830-1893*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, 1986· Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, ελληνικοί προβληματισμοί, 1830-1910*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, 1987· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη-Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, 1987.

30 Βλέπε ενδεικτικά Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κείμενα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 1821-1929, Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2006· Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης, 1833-1929*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1987.

31 Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 509.

32 Ανωνύμου, «Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Προστασίας της Μητρότητας και των Παιδικών Ηλικιών», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 124, 30-9-1930, σ. 3.

33 Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Η συμβολή του ΙΑΕΝ στη δημιουργία των προϋποθέσεων ανάδειξης του ιστοριογραφικού αντικειμένου “Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας”», *Μνήμων* 32 (2011-2012) 245.

34 Ενδεικτικά: Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία, 1870-1922*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα, 2002· Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 1995· Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, 1870-1940*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 1995· Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα, 16ος-20ος αιώνας*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 1986· Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το παρθενωγωγείο του Βόλου*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 1989.

στην τέχνη, στο θέατρο και τη λογοτεχνία, για τα παραμύθια, την παιδική εργασία, τη μαθητεία, τον αθλητισμό και τη γυμναστική κ.ά. αναδεικνύεται ως άταρκες και αυτόνομο ιστοριογραφικό αντικείμενο η ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας.³⁵

Το παιχνίδι, όμως, όπου συναντάται, υπάρχει μόνο ως συμπληρωματική λειτουργία και πάντα στη διάσταση της παιδιάς, συνθήκη κληρονομημένη από την εποχή της παραδοσιακής ιστοριογραφίας.³⁶ Η ελληνική βιβλιογραφία της εξέτασής του μεγεθύνεται πάντως τα τελευταία χρόνια,³⁷ καθώς τουλάχιστον «οι κοινωνικές επιστήμες στον τόπο μας έχουν αρχίσει να επεκτείνονται και σε θέματα που σχετίζονται με “μη παραγωγικές” δραστηριότητες όπως το παιχνίδι ή η διάθεση του ελεύθερου χρόνου».³⁸ Χαρακτηριστικά είναι τα έργα: *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία, 19ος και 20ος αιώνας*, (Κλειώ Γκουγκουλή-Αφροδίτη Κούρια επιμέλεια) και το *Ελληνικό παιχνίδι, Διαδρομές στη ιστορία του*, (Κλειώ Γκουγκουλή-Δέσποινα Καρακατσάνη επιμέλεια)³⁹ —και επίσης άρθρα και ένθετα σε περιοδικά ή εφημερίδες.⁴⁰

Η ιστοριογραφική ωστόσο προσέγγιση του παιχνιδιού και μάλιστα του παιχνιδιού-αντικειμένου, του *αθύρματος*, απουσιάζει εντελώς. Δεν υπάρχει καμιά δευτερογενής πηγή για την ιστορία των παιχνιδιών της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, των *αθυρμάτων* όπως τα καλούσαν η αρχαία και η βυζαντινή· μοιάζει σχεδόν, αφοριστικά μιλώντας, σαν να μην υπάρχουν παιχνίδια στη νεοελληνική ιστορία που να συνοδεύουν την καθημερινότητα ή έστω «τη σχόλη» του νεο-ελληνόπουλου⁴¹ και γι' αυτό η ιστοριογραφία έχει παραμείνει βουβή.

Ως μοναδική ιστορική δεξαμενή για το νεοελληνικό βιοτεχνικό άθυρμα μπορεί να εκληφθεί η εργασία της συλλέκτριας παιχνιδιών Μαρίας Αργυριάδη, που για χρόνια διετέλεσε υπεύθυνη του Τμήματος Παιχνιδιών και Παιδικής Ηλικίας του Μουσείου

35 Σκλαβενίτης, *ό.π.*, σ. 249.

36 Το ίδιο ισχύει και για την παραδοσιακή ιστοριογραφία είτε τα έργα είναι πρωτότυπα είτε μεταφράσεις. Βλέπε ενδεικτικά, Νικολάου Παπανικολάου, *Το παιχνίδι ως σπουδαίος συντελεστής του σκοπού της πνευματικής και σωματικής αγωγής*, Αθήνα, τύποις «Ερμού», 1938· Jean Chateau, (Σταμάτης Γλύκας μετ.), *Το παιδί και το παιχνίδι*, Ηράκλειο Κρήτης, τύποις Ν. Αλικιώτη, 1954.

37 Γκουγκουλή, «Εισαγωγή», *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19ος και 20ος αιώνας)*, *ό.π.*, σ. 12.

38 Στο ίδιο, σ. 40.

39 Γκουγκουλή-Κ.-Καρακατσάνη, Δ., (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι, Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ, 2008.

40 Γκουγκουλή, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 31.

41 Η ίδια απουσία παρατηρείται και στη γλώσσα. Αμήχανος ο ερευνητής αναρωτιέται πώς να αποδώσει στη νεοελληνική τη λέξη του —το απλούστατο και τόσο κοινότοπο του της αγγλικής. Όπως το μέσο του παιχνιδιού δεν φιλοξενείται στις σελίδες των βιβλίων, εκτός αν πρόκειται για λευκώματα πατριδογνωσίας, παρομοίως ως λεξικογραφικό λήμμα η λέξη «παιχνίδι» αποδίδει πρωτίστως τη διαδικασία του παίζεин και σχεδόν συνεκδοχικά τα μέσα της.

Μπενάκη. Στα συγγράμματά της, όπως η *Κούκλα*⁴² ή τα *Πήλινα και γύψινα παιχνίδια*⁴³ και *Το παιδί μέσα στον κύκλο του χρόνου*,⁴⁴ αλλά και στα άρθρα της, όπως αυτό για το βιομηχανικό άθυρμα του εικοστού αιώνα στον τόμο του ΜΙΕΤ *Το ελληνικό παιχνίδι*,⁴⁵ περιγράφονται τα αποτελέσματα της έρευνάς της από την περισυλλογή παιχνιδιών στον αστικό χώρο και την ύπαιθρο χώρα επί δεκαετίες και καταχωρίζονται λίγο πολύ τα τεκμήρια που ήρθαν στα χέρια της και ανήκουν πια στο Μουσείο. Παιχνίδια-τεκμήρια της κουλτούρας των παιδιών της αστικής τάξης σαν αυτά που φιγουράριζαν στις βιτρίνες των μεγάλων καταστημάτων και των ειδικών καταστημάτων παιχνιδιών από τις αρχές του εικοστού αιώνα ή αυτοσχέδιες εντόπιες κατασκευές, τα μικροπαίχνιδα δηλαδή των υπόλοιπων παιδιών, που ήταν και τα περισσότερα.

Σαν αυτά που και άλλοι σημαντικοί συλλέκτες έχουν στην κατοχή τους, με το πάθος που απαιτούν οι συλλογές (και πόσο μάλλον αυτές που σχετίζονται «με την κοινή υπερπατρίδα»,⁴⁶ την παιδική ηλικία) και ασφαλώς με την ευαισθησία και τη νοσταλγία ή του αρχαιολόγου που συγχρόνως συγγράφει παιδικά παραμύθια ή του ζωγράφου που επιθυμεί να αιχμαλωτίσει τη μαγεία των παιχνιδιών και, συσσωρεύοντάς τα, τα απαθανατίζει ως μνήμες και εικόνες παλιές.⁴⁷ «Με το βλέμμα των παιχνιδιών»⁴⁸ σε αυτή την ομάδα θα μπορούσαν να τοποθετηθούν και οι εργασίες για τη συλλογή των «εφήμερων» του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, τμήμα των οποίων είναι και τα παιχνίδια των συλλεκτών Σπύρου Κυπριώτη και Μάνου Χαριτάτου —ως επί το πλείστον μεταπολεμικά.⁴⁹

42 Μαρία Αργυριάδη, *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα, εκδόσεις Λούσης Μπρατζιώτη, 1991.

43 Αργυριάδη, *Πήλινα και γύψινα παιχνίδια*, Δήμος Κοζάνης, Δημοτική Επιχείρηση Πολιτισμού-Αθλητισμού, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2001.

44 Αργυριάδη, *Το παιδί μέσα στον κύκλο του χρόνου*, Αθήνα, Κόκκινη Κλωστή, 1997.

45 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια κατά τον 20^ο αιώνα, από την οικοτεχνία στη βιομηχανική παραγωγή», Γκουγκουλή, Κ.-Καρακατσάνη, Δ., (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα, ό.π., 120-223.

46 Χρήστος Μπουλώτης, «Αρχίζει να γερνάει κανείς απ' τη στιγμή που σταματάει να παίζει, Σε πρώτο πρόσωπο», *Ελληνικό παιχνίδι*, ό.π., σ. 265.

47 Μιχάλης Μανουσάκης, *Im*, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Αθήνα, 2012, σ. 13.

48 Μπουλώτης, *Με το βλέμμα των παιχνιδιών*, Αθήνα, Polaris, 2012.

49 Γκουγκουλή-Καρακατσάνη, «Συλλέγοντας παιχνίδια, Μάνος Χαριτάτος-Σπύρος Κυπριώτης», *Ελληνικό παιχνίδι*, ό.π., σ. 293. Επίσης, Πάνος Κωνσταντόπουλος (επιμ.), *Το ελληνικό τσίγκινο παιχνίδι*, Αθήνα, Gramma, 2011.

Η δομή της διατριβής

Με αυτές τις πρώτες ύλες επιχειρείται, καταρχάς, η σκιαγράφηση των συνιστωσών του *αθύρματος*, όπως θα απολήξουν στις αναζητήσεις του Μεσοπολέμου στην Παπαστρατείο Σχολή, και, εν συνεχεία, η έκθεση και αποτίμησή του στους κόλπους της Σχολής.

Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο, «Τεχνική εκπαίδευση και “κακο-τεχνίες” από τον 19ο στον 20ο αιώνα», θεραπεύεται η σκιαγράφηση της παιδείας από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ως το τέλος του Μεσοπολέμου. Το κεφάλαιο αντλώντας υλικό από την πλούσια βιβλιογραφία διατρέχει αυτή τη μακρά περίοδο, αξιοποιώντας πηγές και της παραδοσιακής και της νέας ιστοριογραφίας.

Με τη σύντομη εξέταση της εκπαίδευσης του 19ου και του 20ου αιώνα επιχειρείται κυρίως η ανάδειξη του ελλιπούς ενδιαφέροντος της νεοελληνικής πολιτείας για τις τεχνικές σπουδές και η επισήμανση της ολοκληρωτικής ανυπαρξίας ενδιαφέροντος για τις καλλιτεχνικές σπουδές: αποφασιστικά στραμμένη στον κλασικισμό η παιδεία απευθύνεται κυρίως στην αστική τάξη και ιδίως στους αρσενικούς γόνους της (όσον αφορά τους θηλυκούς είναι απλώς «διακοσμητική»). Συγχρόνως, με την ταξική της διαβάθμιση, δεν μεριμνά για τους εργάτες και τους αγρότες, τα κορίτσια τους πολλώ μάλλον, ούτε για την επαγγελματική τους αποκατάσταση, όπως υποστηρίζει ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, ο λόγος του οποίου για τη μεσοπολεμική γυναικεία εκπαίδευση, την πρακτική και τη συμπληρωματική, καταγράφεται στο δεύτερο κεφάλαιο, «Φεμινιστικό σε(μι)νάριο επαγγελματικής εκπαίδευσης». Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου που ονομάζεται «Ένα αναγνωστικό επίτηδες για το σχολείο μας» γίνεται η πραγμάτευση του εκπαιδευτικού έργου του Συνδέσμου και της ρητορικής των μελών του, όπως αρθρώνεται κυρίως από τη Μαρία Σβώλου, γραμματέα του ΣΔΓ και ιδρύτρια της Παπαστρατείου Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, για την εργασία και την παιδεία αλλά και από τον Δημήτρη Γληνό, δεδομένης της συγγενικής, αμφίδρομης, σχέσης του Συνδέσμου με τον Εκπαιδευτικό Όμιλο. Η ρητορική αυτή ανιχνεύεται στο Κυριακό Σχολείο Εργατριών και την Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή που αδρομερώς περιγράφονται σ' αυτές τις σελίδες καθώς και στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, «Η Εσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων» —σχολή μητρική της ΠΣΠΔ.

Η μέριμνα του ΣΔΓ για την ειρήνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως παρουσιάζεται στο δεύτερο κεφάλαιο, συνδέεται ευθέως με τις συναφείς θεσμικές και

μη αγωνίες για την παιδική ηλικία και τη ζωή των ανηλίκων οι οποίες θίγονται στο επόμενο, «Εικόνες παιδικής ζωής». Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου με τίτλο: «Παιδική εργασία στον Μεσοπόλεμο» περιγράφονται οι συνθήκες ζωής και οι όροι εργασίας του περιθωριακού παιδιού, όπως αποτυπώνονται στον ζωνηρό φεμινιστικό και τον δυναμικό υγιεινιστικό λόγο της εποχής. Το εργαζόμενο παιδί είχε ιδιαίτερα απασχολήσει τους διανοούμενους καθώς η ανάγκη για τη φροντίδα του αποτελούσε συγχρόνως και μία από τις εκφάνσεις του προσφυγικού ζητήματος. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, το «Σχολείο εργασίας», παρουσιάζεται ο ανανεωμένος παιδαγωγικός λόγος ο οποίος παίρνοντας αυτή την εποχή τη μορφή του ταυτώνουμου σχολείου εργασίας εμφανίζεται ως τμήμα των κοινωνικών αναζητήσεων αρμόδιων και άλλων ελίτ που εργαλειοποιούν την εκπαίδευση για την επίλυση θεμάτων σχετιζόμενων με την παιδική ηλικία. Σ' ετούτη την ενότητα εκτίθενται οι αρχές του νέου αυτού σχολικού μοντέλου που με την παιδοκεντρικότητά του συνδέεται με τη δυνατότητα βελτίωσης των όρων της ζωής του παιδιού.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, μετά τη μεταβατική επεξήγηση του πλαισίου που φρονεί ότι «όπως αναθρέψαμε τα παιδιά έτσι θα είναι το μέλλον, όταν αυτά θα κυβερνούν και εμείς θα είμαστε γέροι»,⁵⁰ εντάσσεται στο συγκεκριμένο η προσπάθεια του ΣΔΓ για την καταπολέμηση της νεανικής ανεργίας με την ίδρυση της Παπαστρατείου Σχολής ως του σχολείου που θα προετοιμάζει τεχνίτες σε ένα πεδίο ανύπαρκτο ως τότε στην ελληνική αγορά. Η Σχολή, συστήνοντας ως ιδιαίτερο επάγγελμα αυτό του παιχνιδιοποιού, συστήνει επίσης και το άθυρμα ως μέσο με πολλαπλή σημασία, εφαρμόζοντας μάλιστα τη φιλοσοφία της νέας αγωγής, που το αντιμετωπίζει ως πολύτιμη πρώτη ύλη στη σχολική της διαδικασία. Το κεφάλαιο αυτό, «Παπαστρατείου Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», σε αντίστιξη με το προηγούμενο χωρίζεται σε δύο μέρη· στο πρώτο, «Ένα σχολείο για εργάτες», η Σχολή προσεγγίζεται ως ίδρυμα κοινωνικής πρόνοιας και αλληλεγγύης που φροντίζει την παιδική ηλικία και τη νεότητα, χωρίς φιλανθρωπική διάθεση, προσφέροντας στους μαθητές της ό,τι χρειάζεται ένα παιδί της ηλικίας τους· στο δεύτερο, «Ένα σχολείο εργασίας για εργάτες», το σχολείο αντιμετωπίζεται ως πρωτότυπο τεχνικό εκπαιδευτικό ίδρυμα που υιοθετώντας καινούριες παιδαγωγικές ιδέες και μεθόδους, στο κέντρο των οποίων βρίσκεται μεταξύ άλλων και το άθυρμα ως παιδαγωγικό μέσο, μπολιάζει με αισθητική την παιδεία και με γενικές, τεχνικές και καλλιτεχνικές γνώσεις τα παιδιά, παιδιά, να σημειωθεί, που αντιμετωπίζονταν από τον περίγυρό τους ως «χαμηλών επιδόσεων», λόγω της εργατικής ή προσφυγικής

50 Ανωνύμου, «Για τα παιδικά δικαστήρια», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 16, Γενάρης 1925, σ. 11.

προέλευσής τους.

Η καλή τεχνική εκπαίδευση και η καλλιτεχνική εκπαίδευση ορίζουν ως προοπτική της Σχολής τη δημιουργία καλλιτεχνικού ελληνικού παιχνιδιού, και γύρω από αυτόν τον πυρήνα αναπτύσσεται το πέμπτο κεφάλαιο «Η “Μικρή” Σχολή Καλών και Εφαρμοσμένων Τεχνών: Το Σχολείο των Παιχνιδιών».

Το κεφάλαιο περιλαμβάνει τα εξής υποκεφάλαια:

1. «Το μεσοπολεμικό παιχνίδι στην Ελλάδα», όπου το παιχνίδι αναλύεται ως εισαγόμενο προϊόν, περιορισμένη οικοτεχνική ή αυτοσχέδια κατασκευή – αδυναμία την οποία, κατά τον λόγο των ιδρυτών της, έρχεται να θεραπεύσει η Σχολή των Παιχνιδιών.
2. «Εύθυμα πράγματα με σοβαρό τρόπο», όπου τοποθετείται η εν δυνάμει βιοτεχνική/βιομηχανική παρουσίαση του αθύρματος και η «βιομηχανική παρουσία» της Σχολής στην αγορά.
3. «Ελληνικό παιχνίδι», όπου επιχειρείται η απόδοση της διαλεκτικής σχέσης της τέχνης με την υπό κατασκευή ελληνικότητα της μεσοπολεμικής εποχής, όπως προκύπτει από τα παιχνίδια της Σχολής, μια και οι δυο τους επιστρατεύονται στη σχολική διαδικασία, ως μέσο η μία, ως στόχος η άλλη. Οι ζωγράφοι και οι γλύπτες της Ομάδας Τέχνη, δάσκαλοι των παιδιών στη Σχολή των Παιχνιδιών, προσανατολίζουν την ελληνικότητα και προσαρμόζουν την εκπαιδευτική μεθοδολογία στην προσωπική τους εικαστική και ιδεολογική θεώρηση του πολιτισμού.
4. «Παιδικά αριστουργήματα σχεδίου, αρμονίας και εκτελέσεως» όπου περιγράφονται τα τμήματα της Σχολής (τμήμα ξύλινων παιχνιδιών, τμήμα παιχνιδιών από ύφασμα, χαρτί και πάστα, τμήμα εφαρμοσμένης διακοσμητικής) και αναλύονται τα είδη και τα γένη των παραγόμενων ειδών (τρενάκια, κάρτα, κούκλες, ζωάκια, χαρακτηριστικοί και χιουμοριστικοί τύποι της καθημερινής ζωής, είδη σπορ, πατίνια, επιτραπέζια και παιχνίδια κατασκευών, υβριδικά παιχνίδια, είδη κοτιγιόν κλπ.).
5. «Ευγενές λαϊκό παιχνίδι», όπου μελετώνται τα ουσιαστικά γνωρίσματα των παιχνιδιών: η τεχνική και η καλλιτεχνική αρτιότητα, η χιουμοριστική σκοπιμότητα, η ελληνική «διεθνικότητα» και η διεθνής ελληνικότητα.

Εν ολίγοις, η έρευνα πραγματευόμενη την προσπάθεια δημιουργίας παιχνιδιού και παιχνιδοποιίας, παρακολουθεί στα χρόνια του Μεσοπολέμου και ειδικά από το 1929 ως το 1936, που το Σχολείο των Παιχνιδιών ήταν στα χέρια του ΣΔΓ και των

δημοτικιστών, τα σημάδια του ως εργαλείου ελληνοποίησης και «εκπολιτισμού» της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, στην ύπαιθρο χώρα και τον αστικό χώρο, θέτοντας τα εξής ερωτήματα: Γιατί στη Σχολή έφτιαχναν παιχνίδια; Με τι λογής αθύρματα παίζει και «εκπολιτίζεται» το παιδί της εποχής; Ποια είναι τα παιχνίδια της Σχολής των Παιχνιδιών; Παγιώθηκε η παιχνιδοποιία; Πώς προκύπτει η απόφαση της κατοχύρωσής της ως τομέα της δευτερογενούς παραγωγής και συνεπώς του παιχνιδοποιού ως επαγγέλματος; Ή μήπως αυτή είναι μια σχέση με αντίθετη φορά; Τι παιχνίδια υπάρχουν ήδη στην αγορά και πώς τα δικά τους παρουσιάζονται ως παιδαγωγικά εργαλεία ελληνικού αλλά και διεθνούς χαρακτήρα με καλλιτεχνικό περιεχόμενο και περίβλημα; Πώς εξελίχθηκε το όραμα του ΣΔΓ, τα καλλιτεχνικά αθύρματα και τα «αναδυόμενα στοιχεία»;⁵¹ Και πώς όλα τούτα συνδιαλέγονται με τον νεοελληνικό πολιτισμό;

Οι πηγές

Η έρευνα αποτελεί συνέχεια της μεταπτυχιακής μου εργασίας που είχε τον τίτλο «Ιχνηλασία του γυναικείου λόγου στα παιχνίδια του Μεσοπολέμου-Παπαστρατέιους Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής (1928-1932)». Η μερική αυτή απόδοση των συνιστωσών του σχεδίου του ΣΔΓ αποτέλεσε το σχεδιάγραμμα της διατριβής και προσέφερε ως υλικό προς επεξεργασία τα αναπάντητα δικά της ερωτήματα.

Τα ερωτήματα, νέα και παλαιότερα, βιβλιογραφικά υποστηρίχθηκαν από πηγές της ιστορίας της εκπαίδευσης και της παιδαγωγικής, της ιστορίας της παιδικής ηλικίας και της τέχνης, καθώς και από μελέτες για το παιχνίδι συγγενών επιστημών.

Το αποσπασματικό και αταξινόμητο αρχείο της Σχολής των Παιχνιδιών που βρίσκεται στο Ιο ΕΠΑΛ Υμηττού τροφοδότησε την έρευνα. Στο αρχείο απόκεινται ελάχιστα βιβλία πρακτικών (Μητρώων Μαθητολογίου Αποφοιτησάντων και Εγγραφέντων στη Σχολή μαθητών κατά τα έτη 1929-1932· Πρωτόκολλον Εισερχομένων-Εξερχομένων, 1934-1938· Πρακτικά Συνεδριάσεων, 1929-1952· Γενικός Έλεγχος Μαθημάτων, 1934/1935-1960/1961· Κατάλογος [παιχνίδια, κούκλες, διακοσμητική] Παπαστρατείου Δημόσιας Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, 1932) καθώς και λυτά έγγραφα. Εν τούτοις σημαντική υπήρξε η συμβολή της Λογοδοσίας του

51 Raymond Williams, (Βενετία Αποστολίδου μετ.), *Κουλτούρα και Ιστορία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση 1994, σ. 60.

1932, με την οποία η Άννα Σταματελάτου, ως διευθύντρια της Σχολής, κάνοντας απολογισμό του πρώτου κύκλου πλήρους λειτουργίας της Παπαστρατείου, αποχαιρετά τους αποφοίτους, καθώς και το Ιστορικό της Σχολής που συνέταξε το 1951 η τότε διευθύντρια, Μαρία Αναγνωστοπούλου.

Μία ακόμη ετήσια Λογοδοσία της Σταματελάτου, εξίσου σημαντική για τη δομή και τη λειτουργία του σχολείου, εντοπίστηκε στο διμηνιαίο επιστημονικό περιοδικό *Το παιδί*, της «Γενικής Εταιρείας προς Προστασίαν της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας», που κυκλοφορούσε από το 1930, μεταφέροντας τις αρχές της Διεθνούς Ένωσης Προστασίας του Παιδιού.⁵² Στο περιοδικό είχαν βρει επίσης χώρο κείμενα του Σπύρου Βασιλείου, δασκάλου του ελεύθερου σχεδίου στο σχολείο, για τις μεθόδους διδασκαλίας που υιοθέτησε αλλά και για τους μαθητές του. Δυστυχώς το προσωπικό αρχείο του Σπύρου Βασιλείου δεν ήταν προσιτό και έτσι, ως τώρα, μένει αναπάντητο ακόμα και το ερώτημα αν διαθέτει υλικό σχετικό με το σχολείο. Εξαιρετικής όμως σημασίας ήταν η αρωγή που παρασχέθηκε στην έρευνα από το βιβλίο *Παιδικά Σχέδια* που ο Βασιλείου συνέγραψε το 1933 μαζί με τον Αγήνωρα Αστεριάδη και περιέχει σχέδια των μαθητών τους, από τη Σχολή των Παιχνιδιών και από ένα δημοτικό σχολείο των Γρεβενών.⁵³

Αξιοποιήθηκε το υλικό που ευτυχώς πρόσφερε απλόχερα ο *Αγώνας της Γυναίκας*, το περιοδικό (Δελτίο) που εξέδιδε ο ΣΔΓ ως το 1936, και που αποτέλεσε εξαιρετο εργαλείο αποκωδικοποίησης πληροφοριών τόσο για τα εκπαιδευτικά και λοιπά σχέδια και προτάσεις του Συνδέσμου όσο και κυρίως για το σχολείο αυτό καθαυτό. Στον *Αγώνα της Γυναίκας* αποτυπώνονται διαυγώς τόσο ο λόγος των γυναικών όσο και προβληματισμοί για τα τρέχοντα ζητήματα, συνθήκες ή επινοήσεις, εγχώριες ή διεθνείς, που προδήλως αποτέλεσαν τις προσλαμβάνουσες των μελών του Συνδέσμου. Υπήρξε το βασικό βοήθημα προσανατολισμού και τεκμηρίωσης, αφού στις σελίδες του εκτός από τα συμφραζόμενα του καιρού τους, τοπικά και διεθνή, που επηρεάζουν και κινητοποιούν τα μέλη του, αρθρώνεται ο δικός τους δημόσιος λόγος που φανερώνει την εμμονή τους στην επιστημονική τεχνική εκπαίδευση και στη συμπληρωματική παιδεία. Ανατρέχοντας στον *Αγώνα* μπορεί κάποιος να παρακολουθήσει βήμα βήμα τα δεδομένα, καθώς πλήθος άρθρων ξεδιπλώνουν την εξέλιξη του οράματος για το Σχολείο των Παιχνιδιών: από τη σύλληψη της ιδέας και τις πρώιμες δοκιμές μέχρι την υλοποίηση και την εφαρμογή της. Σε αυτή τη διάσταση του ζητουμένου σημαντική υπήρξε και η συμβολή ενός ακόμα

52 Βασιλική Θεοδώρου-Δέσποινα Καρακατσάνη, *Υγιεινής παραγγέλματα, Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Διόνικος, 2010, σ. 394.

53 Σπύρος Βασιλείου-Αγήνωρας Αστεριάδης, *Παιδικά Σχέδια-καμωμένα από μαθητές δέκα ως δεκατεσσάρων χρόνων σ' ένα σχολείο των Γρεβενών και στην Παπαστράτειο δημόσια σχολή παιχνιδιών της Αθήνας*, Αθήνα, Έκδοση Α. Αστεριάδη και Σ. Βασιλείου, 1933.

Δελτίου, αυτού που εξέδιδε ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, που καταπιάνεται λίγο πολύ με τα ίδια ζητήματα.

Σχετικός με την Παπαστράτειο φάκελος στα ΑΣΚΙ, στο αρχείο της Μαρίας Σβώλου (προέδρου της Διοικητικής Επιτροπής και ψυχής της σχολής) συνέδραμε ιδιαίτερος στην κατανόηση της λειτουργίας της. Περιλαμβάνει δύο Εκθέσεις, η μία ανυπόγραφη και η άλλη του Θεμιστοκλή Χαριτάκη. Η πρώτη γραμμένη γύρω στο 1936 είναι επί της ουσίας ένας συνολικός απολογισμός του βίου της Παπαστρατείου —μόνο εικασίες θα μπορούσαν να γίνουν για τον συντάκτη της. Η *Έκθεση* του Χαριτάκη,⁵⁴ του εισηγητή της μεθόδου της Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας στην Ελλάδα, αποτελεί πρόταση για την ίδρυση στη Σχολή εργαστηρίου μαζικής παραγωγής των παιχνιδιών και των άλλων προϊόντων της. Στον φάκελο υπάρχει ακόμη επιστολή του Ζαχαρία Παπαντωνίου, προέδρου της Καλλιτεχνικής Επιτροπής της Σχολής, όπου κατείχε τη θέση του προέδρου, στη Μαρία Σβώλου, που είχε την ίδια θέση στη Διοικητική Επιτροπή.

Η έρευνα αξιοποίησε επίσης στοιχεία που προήλθαν από τους φακέλους των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ) για την τεχνική εκπαίδευση, από το αρχείο της Έλλης Λαμπρίδη, πρώτης και για σύντομο χρονικό διάστημα διευθύντριας της Σχολής, από τη μικρή συλλογή παιχνιδιών που φυλάσσεται στο κτίριο της Παπαστρατείου και από τις συλλογές παιχνιδιών του Μουσείου Μπενάκη που μεταξύ τους καταλέγονται κούκλες της Σχολής. Ουσιώδης στάθηκε η συμβολή της συλλέκτριας Μαρίας Αργυριάδη, υπεύθυνης επί χρόνια του Τμήματος Παιχνιδιών και Παιδικής Ηλικίας του Μουσείου που μοιράστηκε μαζί μου τα στοιχεία από την έρευνα που έκανε η ίδια για το Σχολείο των Παιχνιδιών στα τέλη του 1970. Και τέλος, της Αγγελικής Ναυπλιώτου που πέρασε σχεδόν όλη τη ζωή της εκεί. Μαθήτρια, στους πρώτους μαθητικούς καταλόγους, δασκάλα και υπεύθυνη τμήματος, τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, η Ναυπλιώτου μού μετέφερε στιγμιότυπα, αναμνήσεις και βιώματα από το σχολείο που ένιωθε σπίτι της.

Ας μην παραμελήσουμε, όμως, και το αρχειακό υλικό των παιδικών περιοδικών του Μεσοπολέμου που, με πρώτη τη *Διάπλαση των Παίδων*, δάνεισαν στην εργασία εικόνες της παιδικής ζωής, αλλά και στίχους για τη ζωή αυτή, μέσα από τα μάτια και τα λόγια των μεγάλων· δάνεισαν επίσης στη γραφή λίγη από την ευαισθησία και τον ρομαντισμό τους, κι έτσι συχνά παρασύρεται και ξεστρατίζει από τον επιστημονικό

⁵⁴ Θεμιστοκλής Χαριτάκης, «Έκθεσις περί της ιδρύσεως βιοτεχνικού Εργαστηρίου παιχνιδιών και διακοσμητικών ειδών παρά τη Παπαστρατείου Δημοτική Σχολή», 1931-1932. Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Κ2/Φ1, ΑΣΚΙ.

λόγο του δοκιμίου σ' αυτόν της λογοτεχνίας και της ποίησης —ιδιαιτερότητα που περιορίζεται ωστόσο στην ιδιολεκτική απόδοση των πραγμάτων και όχι στην εννοιολόγηση ή την τεκμηρίωσή τους.

Και αν η ποιητική, αφαιρετική και συμβολική, διάσταση ετούτης της διατριβής για το Σχολείο των Παιχνιδιών, που εγκαινιάζει την ιστοριογραφία του παιχνιδιού, δεν προέρχεται από τις αράδες της *Διάπλασης*, τότε οφείλεται στο ίδιο της το θέμα. Homo ludens...

Γιατί το παιχνίδι απελευθερώνει.

Συνοψίζοντας, στο όραμα του ΣΔΓ που υλοποιήθηκε στην ΠΣΠΔ συγκλίνουν μια σειρά πρωτοποριακές αντιλήψεις της εποχής του Μεσοπολέμου, από το σχολείο εργασίας, που αποδίδει την κατασκευή των παιχνιδιών στους φυσικούς τους χρήστες, τα παιδιά, ως τη διαπλοκή των μοντερνιστικών ιδεών που συνδέουν ελληνικότητα και παιδικότητα διαμέσου της αισθητικής. Η απελευθέρωση συντελείται από τη σύμπτωση στο υλικό αντικείμενο του παιχνιδιού της τέχνης του λαού, όπως την έχει σμιλέψει η αισθητική παιδεία. Το αποτέλεσμα πέρα από το αντικείμενο-παιχνίδι είναι και μια κοινωνική σχέση: η έμπρακτη αλληλεγγύη. Και αν το όραμα άνθισε για λίγο για να επιστρέψει στη σιωπή, αυτό δεν οφείλεται τόσο σε εγγενείς αδυναμίες αλλά στην ίδια την ιστορική εξέλιξη που από τον ωκεανό των δυνατοτήτων διάλεξε μόνο ένα ρυάκι πραγματικότητας.

Σημ. Εκ παραδρομής, στον τίτλο η ελληνικότητα από «διεθνής» έχει γίνει «κοσμοπολίτικη». Ο αναγνώστης και η αναγνώστριά ας έχουν σαν παιχνίδι τη διαρκή, στον τους, όσο διαρκεί η ανάγνωση, αντικατάσταση των εννοιών.

Κεφάλαιο 1. Τεχνική εκπαίδευση και «κακο-τεχνίες», από τον 19ο στον 20ο αιώνα

Μελετώντας την τεχνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα διαπιστώνουμε ότι αυτή εντοπίζεται αποκλειστικά σ' ένα παράλληλο δίκτυο, εγγεγραμμένο στον κύκλο των δραστηριοτήτων της ιδιωτικής ή τοπικής πρωτοβουλίας, η οποία επιχειρεί να καλύψει τα κενά που αφήνει η κεντρική πολιτεία.⁵⁵ Ανάλογα με το πρίσμα του φορέα της — ιδιώτης, ομογενής, σύλλογος, δήμος— αποβλέπει είτε στην αποκατάσταση των χαμινιών του αστικού χώρου για τον εξωραϊσμό της πόλης, είτε στην εξάπλωση της παιδείας ως εργαλείου εθνικοποίησης, είτε στη στήριξη των καπιταλιστικών θεσμών της νεωτερικότητας. Το αποτέλεσμα είναι να καταχωρίζονται στη λίστα των σχετικών ιδρυμάτων μερικά υποτυπώδη τεχνικά σχολεία που δε συνθέτουν ένα ενιαίο κεντρικό κρατικό σύστημα, αλλά αποτελούν μονάδες με διαφορετική φιλοσοφία και σκοπιμότητα, σύμφωνα με τις επιθυμίες του διαθέτη-δωρητή. Η μαθητεία ωστόσο δεν παύει να αποτελεί το κύριο πλαίσιο των παρεχόμενων σπουδών, ως μεταμφιεσμένη δωρεάν εργασία.⁵⁶

Η ίδια κατάσταση χαρακτηρίζει και την καλλιτεχνική παιδεία. Η μεγάλη κινητικότητα στους χώρους της τέχνης και στους καλλιτεχνικούς κύκλους εν πολλοίς προέρχεται από τη, και αντιστοίχως προξενεί κίνηση στη, Σχολή Καλών Τεχνών. Η εκπαίδευση των παιδιών έχει σταθμεύσει εκεί, ενώ στις άλλες βαθμίδες είναι σθεναρή

55 Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το «Ανακοπτόμενο Άλμα», Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση, 1833-2000*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2013, σ. 38.

56 Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων, Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 34.

μόνο η απουσία της.

Ας προσπαθήσουμε να τακτοποιήσουμε αυτές τις σκέψεις, οριοθετώντας κάπως το περιεχόμενο και τον σκοπό αυτής της ενότητας. Μέσα από τη μεγάλη εικόνα της εκπαίδευσης, από τη σύσταση του ανεξάρτητου κράτους και ως τα μεταξικά χρόνια, θα επιδιώξουμε να περιεργαστούμε, αδρομερώς είναι η αλήθεια, εκείνα τα δεδομένα που μιλούν για την τεχνική και την καλλιτεχνική παιδεία, για να τα κατανοήσουμε κάπως και να τα καταγράψουμε.

Ο 19ος αιώνας είναι φορτισμένος με κλασικισμό και αρχαιολατρεία και επιμένει στην αρχαιομάθεια. Ο σχολικός επιθεωρητής Ιωακείμ Παυλίδης⁵⁷ το 1902, θέλοντας να θίξει τα κακώς κείμενα της κρατικής παιδείας της δικής του εποχής, μονόπλευρης και επίσης μονοσήμαντα αρχαιοστροφής, θεωρεί υποδειγματικό τον πρακτικό προσανατολισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια⁵⁸ —άλλωστε αυτή ήταν η πρόσληψη των συγχρόνων του για το καποδιστριακό έργο συνολικά. Για τους ιστορικούς, χρόνια μετά, το καποδιστριακό εκπαιδευτικό μοντέλο είχε κενά και αοριστίες και διαπνεόταν από φιλανθρωπία και σωφρονιστική διάθεση.⁵⁹

Το διάδοχό του σύστημα προτάσσει το θεωρητικό πνεύμα και υποτιμά τα χειρωνακτικά έργα, διαμορφούμενο κατά τα πρότυπα του ρομαντισμού και του νεοκλασικισμού των Βαυαρών. Το όραμα της εθνικής αναγέννησης οφείλει να αφήσει πίσω τις σκιές και θεμελιωμένο σε παλαιότερα κλέη, αυτά των αρχαίων προγόνων, να αναγάγει το κλασικό σε εργαλείο. Η αρχαία Αθήνα θα αποτελέσει το φίλτρο του εκδυτικισμού του σύγχρονου κράτους, αν και από τον Κούμα, που συνιστά «το πρωτοβάθμιο σχολείο [να] αποδεσμεύεται από την άμεση οικονομική απόδοση [...] [αλλά] οι εξειδικευμένες επαγγελματικές γνώσεις και η γενική παιδεία [πρέπει να] παρέχονται στις σχολές του β' κύκλου, “των ανωτέρων βαθμών σχολεία”»,⁶⁰ διακρίνεται πως η επιρροή του Διαφωτισμού έχει δώσει μια κάποια πρακτική κατεύθυνση στην παιδαγωγική τακτική των Ελλήνων.

Μπορεί ο Καποδίστριας να επιδίωκε την οργάνωση της εκπαίδευσης συλλήβδην, εντός του οράματος της ανοικοδόμησης του τόπου,⁶¹ προτεραιότητά του όμως ήταν από

57 Ο φιλόλογος Ιωακείμ Παυλίδης, οπαδός της τεχνικής εκπαίδευσης, δημοσιεύει το 1895 το «Πρακτικόν σύστημα δημοτικής εκπαίδευσεως παρά τοις Έλλησιν, ήτοι διδακτική και παιδαγωγική για πλήρη δημοτικά σχολεία μετά τεχνικής εκπαίδευσεως».

58 Ιωακείμ Παυλίδης, «Περί τεχνικής Εκπαίδευσεως», Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', ό.π., σ. 33.

59 Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Α', ό.π., σ. κζ'.

60 Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 1821-1929, Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, ό.π., σ. 25.

61 Δημήτρης Μαυροσκούφης, «Προσπάθειες για τη θεμελίωση εκπαιδευτικού συστήματος στα χρόνια

τη μια η γενίκευση της δημοτικής εκπαίδευσης, για την οποία επέβαλε ως μέθοδο διδασκαλίας την αλληλοδιδασκτική,⁶² και από την άλλη η ιδιαίτερη φροντίδα για την τεχνική παιδεία.⁶³ Η ίδρυση του Ορφανοτροφείου το 1829 στην Αίγινα (όπου τα παιδιά διδάσκονται και τέχνες), στον ίδιο τόπο η ίδρυση του Πρότυπου Σχολείου το 1830, του Κεντρικού το 1829 και του Προκαταρκτικού, επίσης το 1830, όπου εκπαιδεύονται οι αλληλοδιδασκτικοί διδάσκαλοι, του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου στο Ναύπλιο το 1828,⁶⁴ όπου εκπαιδεύονται στρατιωτικοί και μηχανικοί,⁶⁵ του Γεωργικού Σχολείου στην Τίρυνθα το 1829 και του Εκκλησιαστικού Σχολείου στον Πόρο το 1830, αν μη τι άλλο τεκμηριώνουν τη φροντίδα αυτή. Ας μην προσπεράσουμε εδώ και τη φροντίδα του κυβερνήτη για τη στοιχειώδη και κατά τη «φύση» τους εκπαίδευση των κοριτσιών.⁶⁶ Ο Διαφωτισμός έχει επηρεάσει τη νεοελληνική σκέψη ως προς τα εκπαιδευτικά ζητούμενα, αλλά αυτά διαφοροποιούνται στα δύο φύλα ως προς τον σκοπό και την οργάνωση της παιδείας, προκειμένου το κορίτσι να προετοιμάζεται ως μητέρα και σύζυγος για τα οικιακά του καθήκοντα.⁶⁷

Επί Αντιβασιλείας, ως προς την πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης, που έχει ανατεθεί στους δήμους,⁶⁸ ορίζεται επταετής και υποχρεωτική φοίτηση⁶⁹ για μαθητές από πέντε μέχρι δώδεκα ετών· προβλέπονται σχολεία για αγόρια και σχολεία για κορίτσια· αν οι μαθητές δεν είναι αρκετοί τα σχολεία των αγοριών θα λειτουργούν μικτά.⁷⁰ Η συμφοίτηση ωστόσο απαγορεύτηκε από το 1852 και έτσι έμεναν αγράμματα τα λίγα κορίτσια που πιθανώς θα πήγαιναν στο σχολείο των αγοριών στους δήμους που δεν υπήρχε σχολείο θηλέων.⁷¹ Τα παιδιά διδάσκονται κατήχηση, στοιχεία της ελληνικής, ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, στοιχεία μέτρων και σταθμών, γραμμική ιχνογραφία, φωνητική μουσική και στοιχεία γεωγραφίας, ελληνικής ιστορίας και φυσικών επιστημών.⁷² Και ενώ στα σχολεία των αγοριών διδάσκονταν επιπλέον αγρονομία, κηπουρική, δένδροκομία, βομβυκοτροφία και μελισσοτροφία, στα σχολεία των

του Αγώνα και του Καποδίστρια, 1821-1832, συνέχειες και ασυνέχειες», *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', ό.π., σ. 73.

62 Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 76.

63 Στο ίδιο, σ. 75.

64 Στο ίδιο, σ. 87.

65 Στο ίδιο, σ. 78.

66 Μαυροσκούφης, ό.π., σ. 76.

67 Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα», *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 971.

68 Τζήκας, ό.π., σ. 119. Εξ ου και το όνομά της, «δημοτικό σχολείο». Είναι στην ουσία εφαρμογή του αντίστοιχου γαλλικού νόμου εμπλουτισμένου με πρωσικές και βαναρικές επιρροές.

69 Κυπριανός, ό.π., σ. 97· Τζήκας, ό.π., σ. 120.

70 Τζήκας, ό.π., σ. 99.

71 Στο ίδιο, σ. 132.

72 Κυπριανός, ό.π., σ. 341.

κοριτσιών διδάσκονταν η χειροτεχνία και τα εργόχειρα.⁷³ Η ιδεολογία για τη φύση της γυναίκας την ταυτίζει με τα οικοκυρικά και την αποκλείει από την ανώτερη εκπαίδευση⁷⁴ —ως ανώτερη νοείται η μέση— και καθώς ο νόμος του 1836⁷⁵ για τη μέση παιδεία ορίζει ρητά ότι τα κορίτσια αποκλείονται από αυτήν, η μόρφωσή τους δε συνεχίζεται περαιτέρω.⁷⁶

Κατά το βαυαρικό πρότυπο η μέση εκπαίδευση απαρτίζεται από έναν κατώτερο κύκλο τριετή, το ελληνικό σχολείο, και έναν ανώτερο τετραετή, το γυμνάσιο. Το ελληνικό προετοιμάζει τους μαθητές για το γυμνάσιο και εφοδιάζει για να τα βγάλουν πέρα στη ζωή αυτούς που θα σταματήσουν τις σπουδές τους εδώ. Το γυμνάσιο προετοιμάζει γνωστικά όσους προσανατολίζονται προς το πανεπιστήμιο.⁷⁷ Τα μαθήματα που διδάσκονται στη μέση βαθμίδα, αρχαία, λατινικά, ιστορία και γεωγραφία, μαθηματικά, γαλλικά, φυσική, χημεία, φυσική ιστορία, θρησκευτικά, καλλιγραφία, φιλοσοφία, είναι έτσι ταξινομημένα ώστε τα $\frac{3}{4}$ των ωρών να αφιερώνονται στα θεωρητικά μαθήματα και το 60% στα γλωσσικά.⁷⁸ Οι Βαυαροί σαν να μην υπάκουσαν τον φιλόλογο και φιλέλληνα Φρειδερίκο Τιρς, καθηγητή αρχαίας ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου,⁷⁹ που επέμενε στην εφαρμογή ενός γερμανοπρεπούς μοντέλου εκπαίδευσης τροποποιημένου όμως κατά τις τρέχουσες ανάγκες του τόπου.⁸⁰

Από την προσπάθεια να τεθούν τα θεμέλια μιας γενικής παιδείας, η οποία καταρχάς θα καταπολεμήσει τον αναλφαβητισμό και στη συνέχεια θα επιβάλει τον κλασικό προσανατολισμό των σπουδών, λείπει η μέριμνα για την επαγγελματική εκπαίδευση των παιδιών, γιατί το ελληνικό Βασίλειο δε συμερίζεται αυτό το ενδιαφέρον.⁸¹ Η μέριμνα πάντως για τον εγγραμματισμό κατοχυρώνεται από τη μια με τη δημόσια εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες και από την άλλη με την παροχή του δικαιώματος σε ιδιώτες να ιδρύσουν σχολεία των δύο πρώτων βαθμίδων.⁸² Η ρύθμιση αυτή εξυπηρετεί μεταξύ άλλων και την κάλυψη των κενών που παρουσιάζει η γυναικεία εκπαίδευση, η οποία περιορίζεται στα στοιχειώδη. Η πολιτεία αναθέτει έκτοτε και για

73 Τζήκας, *ό.π.*, σ. 120.

74 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 105.

75 Στο ίδιο, σ. 342. Β.Δ. «Περί του διοργανισμού και της τάξεως των μαθημάτων των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων», ΦΕΚ 90/Α/31-12-1836. Οι διατάξεις αυτού του νόμου συμπληρώθηκαν το 1857 και ίσχυσαν λίγο πολύ ως το 1929.

76 Τζήκας, *ό.π.*, σ. 123.

77 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 102.

78 Τζήκας, *ό.π.*, σ. 122.

79 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 95.

80 Τζήκας, *ό.π.*, σ. 119.

81 Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, *ό.π.* σ. 24.

82 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 103.

έναν περίπου αιώνα την εκπαίδευση των κοριτσιών στην ιδιωτική πρωτοβουλία,⁸³ κατάσταση που φαίνεται να τη διευκολύνει, γιατί στις φωνές διαμαρτυρίας για την ανυπαρξία σχολείων θηλέων (όπως αυτή του Ν. Θεοχάρη, Γραμματέα της Παιδείας το 1840) που ακούγονται συστηματικά απαντά:

Η κυβέρνηση βλέπouσα την Φιλεκπαιδευτική Εταιρείαν πάντας τους πόρους αυτής εις συντήρησιν ανωτάτου Παρθεναγωγείου ορίσασαν, εθεώρησεν εαυτήν απηλλαγμένην της φροντίδος ταύτης και ουδέποτε πλέον ενέκυψεν εις αυτήν.⁸⁴

Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία⁸⁵ ίδρυσε το 1837 σχολείο θηλέων με δύο τμήματα: ένα πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, δωρεάν, και ένα τμήμα μέσης, με δίδακτρα, για την κατάρτιση διδασκαλισσών ή όσων επιθυμούσαν ανώτερη μόρφωση.⁸⁶ Το σχολείο της δευτεροβάθμιας, το Διδασκαλείο ή Παρθεναγωγείο,⁸⁷ λειτουργεί παράλληλα με λίγα ακόμα σχολεία κοριτσιών, κυρίως αλλοδαπών ιδιωτών, που εδρεύουν στην Αθήνα, το Ναύπλιο, την Ερμούπολη και την Πάτρα.⁸⁸ Και καθώς η ανυπαρξία μέσωσιν δημόσιων σχολείων θηλέων θα συνοδεύει την εκπαίδευση ως τις αρχές του 20ου αιώνα, τα ιδιωτικά αναλαμβάνουν τη μόρφωση των κοριτσιών και τα εκπαιδεύουν ή για οικοδέσποινες, προσφέροντάς τους μόρφωση διακοσμητική/μη λειτουργική, ή για δασκάλες, παρέχοντάς τους τα εφόδια της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατεύθυνσης.⁸⁹

Όπως στη θήλεια έτσι και στην επαγγελματική εκπαίδευση του 19ου αιώνα σημειώνονται μεγάλα κενά, καθώς δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα επαγγελματικά σχολεία.⁹⁰ Υπολογίζοντας ως σημαντικότερή του αποστολή, όπως αναγράφεται στο τρίτο άρθρο του ιδρυτικού του διατάγματος, την μόρφωση «αξίων δασκάλων δια τα γυμνάσια και ελληνικά σχολεία»,⁹¹ μπορούμε να θεωρήσουμε έστω συνεκδοχικά ότι το ανώτατο σχολείο της χώρας, το Πανεπιστήμιο, είναι ένα από τα λίγα αυτά επαγγελματικά εκπαιδευτήρια. Το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο συστήθηκε με διάταγμα της 31-12-1836 (τροποποιήσεις στις 10/22 και 14/26 Απριλίου 1837)⁹² με τον

83 Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 70.

84 Στο ίδιο, σ. 112.

85 Ιδρύεται το 1836 από 73 διακεκριμένους Έλληνες. Στο πρώτο διοικητικό της συμβούλιο ανήκουν ο Ι. Κοκκώνης, ο Γ. Κουντουριώτης, ο Γ. Γεννάδιος κ.ά.

86 Στο ίδιο, σ. 84.

87 Στο ίδιο, σ. 130.

88 Στο ίδιο, σ. 110, 117, 121, 122.

89 Στο ίδιο, σ. 118.

90 Τζήκας, ό.π., σ. 125.

91 Εμμανουήλ Φυριππίης, «Ελληνικό πανεπιστήμιο: από τα σχέδια ίδρυσής του μέχρι το 1911», *Πανόραμα*, ό.π., σ. 456.

92 Β.Δ. «Περί συστάσεως του Πανεπιστημίου», ΦΕΚ 16/Α/24-04-1837.

εύλογο προσδιορισμό «Οθώνειο».⁹³ Τα εγκαίνιά του έγιναν στις 3 Μαΐου 1837 οπότε και ξεκίνησε η λειτουργία του με 4 σχολές: Θεολογίας, Ιατρικής, Νομικών Επιστημών και Φιλοσοφίας.⁹⁴

Αν μιλήσουμε κυριολεκτικά, περιορίζοντας δηλαδή το ζητούμενο στις χαμηλότερες βαθμίδες, τα μόνα υπάρχοντα επαγγελματικά σχολεία είναι μερικά προσαρτημένα στο Πανεπιστήμιο ιδρύματα, όπως το Φαρμακευτικό Σχολείο (1838) και το Φιλολογικό Φροντιστήριο (1842)⁹⁵ και επίσης το Βασιλικό Διδασκαλείο, για τη μόρφωση των δασκάλων, που ιδρύθηκε το 1834.⁹⁶ Στον μικρό αυτό κατάλογο εντάσσονται ακόμα η Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή (1843), ένα σχολείο μαιών (1838), ναυτικά σχολεία στην Ύδρα (1838) και στη Σύρο (1843), καθώς και η Γεωργική Σχολή στην Τίρυνθα και η Σχολή Ευελπίδων που συνεχίζουν να λειτουργούν.⁹⁷

Έχοντας στο νου του την τεχνική εκπαίδευση στην Ευρώπη, ο Φρειδερίκος φον Τσέντνερ, λοχαγός του Μηχανικού που υπηρετεί στο υπουργείο των Εσωτερικών ως τεχνικός πραγματογνώμων και οικονομικός σύμβουλος,⁹⁸ μεταφέρει στην Αθήνα από τη Σχολή Ευελπίδων της Αίγινας μια συλλογή προπλασμάτων, προτύπων μηχανών και εργαλείων («Μηχανοθήκη»), την οποία χρησιμοποιούσε ως μέθοδο για τη βιοματική διδασκαλία των σπουδαστών⁹⁹ και εισηγείται τη σύσταση τεχνικού εκπαιδευτηρίου που θα αντιμετωπίσει τις άμεσες ανάγκες αλλά και τα μακροπρόθεσμα σχέδια του Βασιλείου.¹⁰⁰ Η πλήρης αποδοχή των πρωτοβουλιών του σφραγίζεται με Βασιλικό Διάταγμα της 15ης Οκτωβρίου 1837 που ορίζει τα εξής:

Η Αυτού Μεγαλειότης δια να προάξη την βιομηχανίαν του κράτους εσύστησεν Σχολείον Πολυτεχνικόν και αποθήκην βιομηχανικών προπλασμάτων [...] Η παράδοσις των μαθημάτων θέλει γίνεσθαι τας Κυριακάς και εορτάς, καθώς σχολάζουν οι βιομήχανοι.¹⁰¹

Η μεγάλη προσέλευση μαθητών που επρόκειτο να ανοικοδομήσουν τη νέα πρωτεύουσα, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των δασκάλων, η επιθυμία του Τσέντνερ, διευθυντή πια του σχολείου, να το ευθυγραμμίσει με τις ευρωπαϊκές τεχνικές ακαδημίες, οι οποίες παρέχουν την τεχνογνωσία για τις ανάγκες της νεωτερικότητας, και η ευνοϊκή αντιμετώπιση του ίδιου και του έργου του από την κοινωνία επέτειναν την επιδίωξή του

93 Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, ό.π., σ. 31.

94 Στο ίδιο, σ. 455.

95 Τζήκας, ό.π., σ. 126.

96 Στο ίδιο, σ. 127.

97 Στο ίδιο.

98 Κυπριανός, ό.π., σ. 105.

99 Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 54.

100 Στο ίδιο, σ. 52.

101 Στο ίδιο, σ. 54 και σ. 58.

να συγκροτήσει ένα πλήρες πολυτεχνικό ίδρυμα και τον νομιμοποίησαν να απευθύνει εκκλήσεις τόσο προς το υπουργείο όσο και σε υποψήφιους δωρητές.¹⁰² Κάπως έτσι ξεκινά ο βίος του και η μετατροπή του σταδιακά από Σχολείο (Κυριακό) των (Βιομηχάνων) Τεχνών όπου εκπαιδεύονται «αρχιτεχνίται εις την αρχιτεκτονικήν»¹⁰³ σε Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Πράγματι, οι ευάριθμες αλλά γενναιόδωρες χορηγίες βοήθησαν στον σχεδιασμό μιας νέας γραμμής στην πορεία του σχολείου, με σημαντικότερη τη δωρεά της δούκισσας της Πλακεντίας, η οποία, επιθυμώντας να ενταχθεί στο τεχνικό σχολείο ένα τμήμα ζωγραφικής, χρηματοδότησε την αγορά της υλικοτεχνικής του υποδομής, αλλά και τη μετάκληση και τη μισθοδοσία του Γάλλου ζωγράφου Pierre Bonirote ως δασκάλου ελαιογραφίας στο νέο αυτό εργαστήριο. Κάπως έτσι, το 1840 ξεκινά η Καλλιτεχνική Σχολή, που εξελίσσεται σε Σχολείο των Καλών Τεχνών το 1910 (με τρία τμήματα, Ιχνογραφίας και Κοσμηματογραφίας, Γραφικής και Πλαστικής).

Ακόμη, δηλαδή, και στην περίπτωση του Σχολείου των Τεχνών, του πρώτου ουσιαστικού και μοναδικού κρατικού θεσμού τεχνικής εκπαίδευσης όλο τον 19ο αιώνα, που ξεκινά από τη χαμηλότερη βαθμίδα και αναβαθμιζόμενο σηματοδοτεί την ενίσχυση των πρακτικών σπουδών, το κράτος έχει αναλάβει την ευθύνη και τα έξοδα λειτουργίας, αλλά από την αρχή τη συντήρηση και την εξέλιξή του στηρίζουν οι δωρεές των φιλοτέχνων και όσων μεριμνούν για την προβολή της τεχνολογίας και την εκβιομηχάνιση.¹⁰⁴

Η αστικοποίηση και η ενσκήπτουσα, αν και δειλή αυτή, εκβιομηχάνιση με τις αλλαγές που επιφέρουν, καθώς υπάρχει ανάγκη για έργα τεχνικά, οικοδομικά, υποδομών κλπ., προξενούν κάποια κινητικότητα του ενδιαφέροντος της πολιτείας για την τεχνολογική εκπαίδευση —περιστασιακή και αποσπασματική. Το αίτημα έχει ήδη ακουστεί, ενδεικτική όμως της αντίφασης που επικρατεί, είναι η περίπτωση του κληροδοτήματος του Ιωάννη Βαρβάκη. Το 1843 ιδρύεται στην Αθήνα το Βαρβάκειο Λύκειο (χωρίς να λειτουργήσει) για την «καθίδρυση εν Ελλάδι Λυκείου ου σκοπός εστίν η προπαίδευσις προς αυτάρκη σπουδήν των θετικών επιστημών».¹⁰⁵ Το 1846 μπαίνει ο θεμέλιος λίθος του σχολείου, αλλά το πρόγραμμά του είναι ίδιο με των κοινών γυμνασίων, κλασικιστικό, κατά παράβαση και παραβίαση των επιθυμιών του διαθέτη.

Δέκα χρόνια αργότερα, ο υπουργός Παιδείας, Χαράλαμπος Χριστόπουλος,

102 Στο ίδιο, σ. 66.

103 Στο ίδιο, σ. 54.

104 Στο ίδιο, σ. 134.

105 Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης, 1833-1929*, τ. Α', ό.π, σ. 21.

επιμένει ότι είναι περιττή η αρχαιομάθεια για όποιον δεν θέλει να γίνει δάσκαλος, νομικός ή ιατρός και συνιστά περισσότερη φροντίδα για την πρακτική παιδεία του τόπου.¹⁰⁶ Συγχρόνως, ο επτανήσιος μαθηματικός Αντώνιος Φατσέας εκτιμά ότι το έθνος, που ενώ κινδυνεύει στρέφει την προσοχή του στο να ονομάζει τους χαλβάδες μελόπιτες, «δεν δίδει καλές ελπίδας ότι θα αποκτήσει γρήγορα υλικήν και ηθικήν δύναμιν, τέχνας και επιστήμας, ήγουν ατομικήν ανεξάρτητον ύπαρξιν».¹⁰⁷ Οι φωνές αυτές δεν βρίσκουν αντίκρουσμα, και, ενώ την ίδια εποχή στη Γαλλία (1852) εγκαινιάζεται το επιστημονικό μπακαλορεά,¹⁰⁸ στην Ελλάδα η τεχνική παιδεία περιορίζεται στη μαθητεία που προσφέρουν ιδρύματα όπως το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, όπου διδάσκονται κηπουρική, ραπτική κλπ. (1853),¹⁰⁹ και το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο Κορασίδων (1854),¹¹⁰ που πραγματώνει την πρώτη *latu sensu* συστηματική προσπάθεια για εκπαίδευση των κοριτσιών σε επάγγελμα άλλο από αυτό της δασκάλας, αφού στο πρόγραμμά του δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα μαθήματα της χειροτεχνίας.¹¹¹ Τεχνική εκπαίδευση πάντως και φιλανθρωπία, εμφανίζονται σε ένα ενιαίο και σχεδόν αδιαίρετο σχήμα, καθώς η μαθητεία στα χειροτεχνικά επαγγέλματα απευθύνεται στα ορφανά ή άπορα παιδιά.¹¹²

Τις δεκαετίες που έπονται της έξωσης του Όθωνα, υπό την επιρροή του γερμανικού μοντέλου παιδείας, προβάλλεται έντονα η αναγκαιότητα της μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης με τρία αιτήματα: παιδαγωγική σχολική ανανέωση, εξυπηρέτηση εθνικιστικών προταγμάτων, σύνδεση με την οικονομία. Η σύνδεση με την οικονομία αφορά ασφαλώς την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση. Είναι η εποχή που στην Ευρώπη, ειδικά στη Γερμανία,¹¹³ παρατηρείται μια διαρκώς εντεινόμενη στροφή προς την τεχνολογική και επαγγελματική κατάρτιση και επίσης εμφανίζονται η νέα αγωγή και το σχολείο εργασίας που μορφοποιούνται στις αρχές του εικοστού.¹¹⁴ Η επιρροή των Γερμανών στους Έλληνες είναι έκδηλη. Πολλοί ζωγράφοι και γλύπτες αλλά και παιδαγωγοί έχουν σπουδάσει εκεί και υιοθετούν και μετακενώνουν ιδέες και αρχές μεταξύ των οποίων τη συζήτηση για τον επαγγελματικό αναπροσανατολισμό του

106 Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σ. 149.

107 Στο ίδιο, σ. 146.

108 Στο ίδιο.

109 Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, ό.π., σ. 133.

110 Στο ίδιο, σ. 138.

111 Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 118.

112 Γιάννης Κοκκινάκης, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 21 (1999) 85.

113 Κυπριανός, ό.π., σ. 136.

114 Στο ίδιο, σ. 117.

σχολείου.¹¹⁵

Από το 1862 το Κυριακό Σχολείο των Τεχνών αναβαθμίζεται σε ίδρυμα μέσης εκπαίδευσης με τρία τμήματα: ένα ετήσιο (αυτό των Κυριακών) για τεχνίτες, ένα τριετές όπου φοιτούν οι προορισμένοι να εργαστούν στη βιομηχανία και ένα πενταετές εκείνο που αφορά τους θεράποντες των καλών τεχνών.¹¹⁶

Από την άλλη, στην ιδιωτική γυναικεία παιδεία, το Αμαλίειο για να εξασφαλίσει επαγγελματικά τις οικοτρόφους του προσθέτει από το 1875 στα χειροτεχνικά του διδακτικά αντικείμενα υφαντουργία, πλύση και ταπητουργία.¹¹⁷ Παράλληλα, ο «Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός» ιδρύει το 1872 τη «Σχολή Απόρων Παίδων»¹¹⁸ για να συνδράμει προσφέροντάς τους κάποιας λογής μαθητεία τα φτωχά παιδιά της Αθήνας και η Καλλιόπη Κεχαγιά¹¹⁹ με τον «Σύλλογο Κυριών υπέρ της Γυναικείας Εκπαιδύσεως» ιδρύουν την ίδια χρονιά το «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών»¹²⁰ — σίγουρα δεν είναι τυχαίος ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας των συλλόγων αυτών.

Είναι η ώρα που τα φιλανθρωπικά ιδρύματα των γυναικών αρχίζουν να διεκδικούν την επαγγελματική κατάρτιση της γυναίκας και οι σύλλογοι κυριών αυξάνονται.¹²¹ Το 1890 η Καλλιρόη Παρρέν¹²² με την «Εφημερίδα των Κυριών» ανακοινώνει την ίδρυση του Κυριακού Σχολείου των Γυναικών και Κορασίων του λαού στην Αθήνα —ακολουθούν της Πάτρας, της Ερμούπολης, του Πειραιά.¹²³ Το 1896 οι ίδιες κυρίες συγκροτούν την Ένωση των Ελληνίδων και ιδρύουν την Επαγγελματική και Οικοκυρική Σχολή που αποβλέπει, σύμφωνα με το καταστατικό της, στην ενίσχυση της βιομηχανίας με τη διδασκαλία κοπτικής και ραπτικής, μαγειρικής, πιλοποίας, ανθοποίας, πλαστικής, ζωγραφικής, διπλογραφίας, πυρογραφίας, ξυλογλυπτικής. Η Παρρέν είχε από το 1887 κοινοποιήσει την πρόθεση ίδρυσης καλλιτεχνικής σχολής, όπου οι μαθήτριες θα διδάσκονταν ιχνογραφία, υδρογραφία, ελαιογραφία, ξυλογραφία,

115 Στο ίδιο, σ. 143.

116 Στο ίδιο, σ. 106.

117 Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, ό.π., σ. 67.

118 Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, ό.π., σ. 155.

119 Η Καλλιόπη Κεχαγιά γεννήθηκε στην Προύσα το 1839. Ήρθε στην Αθήνα γύρω στο 1850 και φοίτησε στο παρθεναγωγείο Χίλλ και στο Αρσάκειο. Μετά την μετεκπαίδευσή της στο Λονδίνο ανέλαβε τη διεύθυνση του Χύλλειου Παρθεναγωγείου από το 1871 ως το 1878. Από το 1875 ως το 1888 διηύθυνε το Ζάππειο Παρθεναγωγείο στην Κωνσταντινούπολη. (Κούλα Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του ελεγκτικού συνεδρίου, Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου ελληνισμού*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1972, σ. 40-43).

120 Κορασίδου, ό.π., σ. 184.

121 Κυπριανός, ό.π., σ. 167.

122 Η Καλλιρόη (Σιγανού) Παρρέν γεννήθηκε στο Ρέθυμνο. Τέλειωσε το Αρσάκειο το 1878, εργάστηκε ως δασκάλα περίπου δέκα χρόνια και έπειτα αφοσιώθηκε στη δημοσιογραφία και τη συγγραφή βιβλίων για την πνευματική και κοινωνική ανύψωση της γυναίκας (Ξηραδάκη, ό.π., σ. 80).

123 Κορασίδου, ό.π., σ. 177 και σ. 217.

ανθοποιία και επίσης θεωρητική και πρακτική οικονομία, καταστιχογραφία, κοπτική, ραπτική, ποικιλτική και μαγειρική,¹²⁴ αλλά χρειάστηκαν δέκα χρόνια για να υλοποιηθεί το σχέδιο και να υπηρετηθεί η «καλλιτεχνική» γυναικεία εκπαίδευση, η εκπαίδευση δηλαδή των κοριτσιών στις γυναικείες τέχνες και τα οικιακά έργα, γιατί αυτή είχε νοηματοδοτηθεί ως καλλιτεχνική: το ράψιμο, το πλέξιμο και τα κεντήματα¹²⁵ ή η μουσική και ο χορός¹²⁶ όπως απαντώνται στο ωρολόγιο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και του Εργαστηρίου των Απόρων Γυναικών¹²⁷ ή των ορφανοτροφείων και των άλλων ιδρυμάτων. Τα χειροτεχνήματα και τα δαντελένια εργόχειρα είναι τα χειρωνακτικά/καλλιτεχνικά έργα των κοριτσιών και το δομικό στοιχείο στα προγράμματα των ανώτερων παρθεναγωγείων και ταυτόχρονα το κύριο διαφοροποιητικό μεταξύ της γυναικείας και της ανδρικής εκπαίδευσης,¹²⁸ στην περίπτωση της οποίας ως χειρωνακτικές τέχνες, και όχι βέβαια καλλιτεχνικές, νοούνται η σιδηρουργική, η ξυλουργική, η ραπτική, η υφαντική, η τορνευτική κλπ.¹²⁹

Ο λόγος για τις αναγκαίες αλλαγές στην εκπαίδευση διευρύνεται με το πέρασμα του χρόνου περισσότερο και περικλείει κατευθύνσεις, μέσα και στόχους. «Η εκτίμηση της πλήρους αναποτελεσματικότητας του δημοτικού σχολείου και η αναφορά στην ημιμάθεια ως γνωστική κατάληξη της μέσης εκπαίδευσης επαναλαμβάνονται κατά διαστήματα σε επίσημες τοποθετήσεις»,¹³⁰ αλλά πάντα υπάρχει «απόσταση ανάμεσα στην θεωρία και στην πράξη».¹³¹ Θεσμοί και τακτικές όπως η αλληλοδιδασκτική που είχε καθιερωθεί από την εποχή του Καποδίστρια, η μη εκπαίδευση των κοριτσιών και η προσκόλληση στη γλώσσα των προγόνων, επικρίνονται συχνά και ενώ εξίσου συχνά γίνεται λόγος για θεραπείες —επάρκεια των δασκάλων, κατάργηση ελληνικού σχολείου, αυτονόμηση του γυμνασίου με εισαγωγή της διδασκαλίας των νέων ελληνικών, φροντίδα για τη γυναικεία μόρφωση— δεν συναντούμε παρά μόνο ήπια μέτρα και πού και πού παλινδρομικά. Για παράδειγμα, από το 1834, έτος σύστασης του πρώτου Διδασκαλείου (του Βασιλικού), ως το 1933, που αυτό παραχωρεί τη θέση του στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες, μεσολαβούν η κατάργησή του το 1864, η επανίδρυσή του το

124 «Καλλιτεχνική Σχολή κυριών», *Εφημερίς των κυριών*, Α, 32, 1887. Παρατίθεται στο Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ. 71.

125 Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 89.

126 Στο ίδιο, σ. 229.

127 Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 187.

128 Φουρναράκη, «Εμφυλίοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα», *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία, 19ος-20ος αιώνας, Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Πρακτικά διημερίδας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης-ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1999, σ. 100.

129 Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 141.

130 Δημαράς, «Η Εκπαίδευση 1871-1909-Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις», Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. Ε', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 153.

131 Στο ίδιο, σ. 154.

1878, η επέκτασή του ως θεσμού από το 1880 ως το 1882, ο περιορισμός του το 1905, η επανεπέκταση και η μεταρρύθμισή του το 1914. Και ενώ καθιερώνεται το 1880 η συνδιδασκτική,¹³² το 1882 διατηρείται η εμμονή στο ένα και μοναδικό βιβλίο για κάθε μάθημα και κάθε τάξη, ενώ ως προς τις διδακτικές μεθόδους ο κάθε δάσκαλος έκανε ό,τι ήθελε «και καθ' ην ώρα ήθελε».¹³³ Όπως γράφει το 1883 ο Χαρίσιος Παπαμάρκου στην Έκθεση Επιθεώρησης των σχολείων της Κέρκυρας —η σύνταξή της του είχε ανατεθεί, όπως και άλλων επαρχιών σε άλλους επιθεωρητές, από το υπουργείο— οι δάσκαλοι είναι «αμαθείς», «άθλια» τα διδακτήρια, ακατάλληλα τα βιβλία, άτοπες οι διδακτικές μέθοδοι και αντιπαιδαγωγικές οι παιδαγωγικές· τα κορίτσια δεν πάνε σχολείο και από τα αγόρια φοιτά μόνο το 10%.¹³⁴ Οι Εκθέσεις των επιθεωρητών του 1883 θίγουν και τα παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας¹³⁵ με αποτέλεσμα τη στέρηση του μονοπωλίου της απονομής πτυχίου διδασκάλισσας το 1892,¹³⁶ αλλά έτσι κι αλλιώς η υπαγωγή τους σε έλεγχο μαζί με τα σχολεία της πρωτοβάθμιας είναι προσβλητική και τα υποβιβάζει.

Φτάνοντας στο τέλος του 19ου αιώνα τα προβλήματα παραμένουν άλυτα. Ως προς τη γυναικεία παιδεία τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής κατηγορούνται ότι παράγουν καλές οικοδέσποινες (κι αυτό υπό αμφισβήτηση) και όχι καλές δασκάλες,¹³⁷ σε μια εποχή που όπως είδαμε η Εταιρεία σηκώνει σχεδόν μόνη της όλο το βάρος της μέσης γυναικείας παιδείας. Ως προς τη δημόσια, των αρρένων δηλαδή, από τα μέσα του αιώνα ήδη, κύριο αντικείμενο διαμάχης αποτελούν οι θεσιθήρες απόφοιτοι της μέσης και της ανώτατης βαθμίδας.¹³⁸ Η υπερζήτηση (ή «υπερκατανάλωση») γυμνασίου και πανεπιστημίου αποδίδεται στη «θεσιθηρία» η οποία έτσι φέρεται ως συνώνυμη της ημιμάθειας.¹³⁹ Στην πραγματικότητα επικρίνεται το γεγονός ότι κατευθύνονται προς τις υψηλές βαθμίδες όχι μόνο τα παιδιά των ανωτέρων στρωμάτων που συνεχίζουν την κουλτούρα της σύζευξης του κλασικού ή του νεοκλασικού με το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες αλλά και εκείνα των λαϊκών στρωμάτων που τις εκλαμβάνουν ως διαβατήριο κοινωνικής προόδου και επιτυχίας —μέσω μιας θέσης στο δημόσιο.¹⁴⁰ Και τα μεν

132 Στο ίδιο, σ. 157.

133 Στο ίδιο, σ. 158.

134 Χαρίσιος Παπαμάρκου, «Πάντα τα μόρια είναι ουχί υγιά», Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., τ. Α', σ. 246-247.

135 Μετά από το παρθεναγωγείο της Αθήνας η Φιλεκπαιδευτική ιδρύει παρθεναγωγείο στην Κέρκυρα, το 1866, και πολλά δημοτικά σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Το 1890 ιδρύει ένα ακόμη, στην Πάτρα.

136 Κυπριανός, ό.π., σ. 159.

137 Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 200.

138 Μπουρνάζος, ό.π., σ. 194.

139 Κυπριανός, ό.π., σ. 154.

140 Μπουρνάζος, ό.π., σ. 196.

αγόρια θα σταδιοδρομήσουν ως γιατροί, δικηγόροι ή φιλόλογοι, τα δε κορίτσια θα γίνουν δασκάλες ή καλές νοικοκυρές με πλήρη διακοσμητική ή «καλλιτεχνική» μόρφωση.

Ενδεικτική της αμφιταλάντευσης που χαρακτηρίζει την εκπαιδευτική κρατική φιλοσοφία και διατηρείται ακόμα για καιρό είναι, ξανά, η περίπτωση του Βαρβακείου, περίπου πενήντα χρόνια μετά την ίδρυσή του. Με ψήφισμα του 1886 αποφασίζεται η μετατροπή του από κοινό γυμνάσιο σε πρακτικό λύκειο «προς αυτάρκην σπουδών των θετικών επιστημών»¹⁴¹ κατά την επιθυμία του Βαρβάκη. Στην πραγματικότητα έχει στηλιτευθεί ως γνωστική ανεπάρκεια η μαθητική απόδοση των αποφοίτων των γυμνασίων και έτσι προστίθεται στο Βαρβάκειο ένας μονοετής κύκλος επανάληψης από τον οποίο πρέπει να περνούν όλοι όσοι σκοπεύουν να ενταχθούν στο Σχολείο Βιομηχάνων Τεχνών ή στη Σχολή Ευελπίδων.¹⁴² Επί της ουσίας, οι ανάγκες για τεχνικό προσωπικό που ανέκυψαν μαζί με την ανάγκη της ανοικοδόμησης του κράτους πολλαπλασιάζονται στα χρόνια του Τρικούπη και για να βρεθούν οι επιστήμονες τεχνικοί που απαιτούνται αναβαθμίζεται το ΕΜΠ το 1887 και αποκτά νέα τμήματα. Συνδεδεμένη με τις ανάγκες αυτές είναι και η δημιουργία των δύο επτατάξιων «Λυκείων» στο Βαρβάκειο.¹⁴³ Και ενώ αυτό μοιάζει με άνοιγμα προς την πρακτική εκπαίδευση, η ευθυγράμμιση με την αρχαιολατρεία, οδηγεί στην αναγγελία ότι το απολυτήριο γυμνασίου δίνεται μόνο ύστερα από εξετάσεις στα αρχαία και τα λατινικά.¹⁴⁴

Η αστική ρητορική περί της διάκρισης της κοινωνίας σε τρεις τάξεις αρχίζει να αποκτά σιγά σιγά μορφή και χαρακτήρα (μεταξύ άλλων και επειδή η υπερπαραγωγή αποφοίτων γυμνασίου και πανεπιστημίου όπως είδαμε αποτελεί σημαντική έγνοια των επιφορτισμένων με το καθήκον να βρουν λύση) και βρίσκει αντιλαβή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Μία εκπαιδευτική βαθμίδα για κάθε κοινωνική τάξη. Και μπορεί η διάκριση αυτή, να μην είναι ευχερώς ορατή στα νομοσχέδια Τρικούπη-Θεοτόκη (1889), που έρχονται να τροποποιήσουν τα νομοσχέδια του 1877 και, κυρίως, του 1880 (Κουμουνδούρου-Αυγερινού) περί κοινών τετραταξίων και πλήρων εξαταξίων δημοτικών σχολείων, αποσαφηνίζεται όμως στα νομοσχέδια Θεοτόκη-Ευταξία (1899) που αποτελώντας ημικωδικοποίηση της αστικής παιδείας αναπτύσσουν προσαρμοσμένη

141 Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 21· Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 44.

142 Αντωνίου, ό.π., σ. 22.

143 Κυπριανός, ό.π., σ. 165.

144 Αντωνίου, ό.π.

σε αυτή την αντίστιξη¹⁴⁵ την οργάνωση της εκπαίδευσης. Έτσι, προσβλέπουν στην κατάργηση του ελληνικού σχολείου, στην θεσμοθέτηση υποχρεωτικού επταετούς δημοτικού δύο κύκλων (ο πρώτος είναι τετραετής και απευθύνεται σε όλους, ο δεύτερος τριετής για να καταρτιστούν σε ένα επάγγελμα όσοι δε θα συνεχίσουν στη μέση εκπαίδευση),¹⁴⁶ στην εισαγωγή της διδασκαλίας της νέας ελληνικής στη θέση της αρχαίας στη στοιχειώδη βαθμίδα, και στη θέσπιση οκτάχρονης μέσης βαθμίδας (τετραετές γυμνάσιο και τετραετές λύκειο με φιλολογική και πραγματική κατεύθυνση), μένουν όμως —αν εξαιρέσουμε τον Ν. ΒΚΧΑ' για τη γυμναστική—¹⁴⁷ στο μεγαλύτερο μέρος τους ανεφάρμοστα.¹⁴⁸ οι αντιδράσεις που εμποδίζουν την ψήφισή τους έγκεινται κυρίως στο ζήτημα της γλώσσας.¹⁴⁹ Με διαφορετική αιτιολογία τα αποδοκιμάζει έπειτα από χρόνια ο Δημήτρης Γληνός: προσεγγίζει ως άτοπη τη βασική τους σύλληψη για το δημοτικό σχολείο, γιατί ανατρέπουν την ισοπολιτεία των Ελλήνων κάνοντας διακρίσεις με τους δύο τύπους υποχρεωτικής μόρφωσης.¹⁵⁰

Έτσι παραμένει σε ισχύ ο Ν. ΒΤΜΘ' (Δηλιγιάννη-Πετρίδη) του 1895,¹⁵¹ σύμφωνα με τον οποίο εντάσσονται στο σύστημα με κρατική άδεια τα νηπιαγωγεία, από ιδιωτικούς φορείς (έχουν θεσπιστεί από το 1880),¹⁵² ιδρύονται γραμματοδιδασκαλεία,¹⁵³ κοινά τετραετή και πλήρη εξάχρονα δημοτικά, και καθιερώνεται ο θεσμός των νομαρχιακών επιθεωρητών και η σύσταση εποπτικών συμβουλίων για τους διορισμούς και τις απολύσεις των δασκάλων.¹⁵⁴ Ο νόμος συνιστά συνολική ρύθμιση ζητημάτων που αφορούν τη στοιχειώδη εκπαίδευση και θα διατηρηθεί ως το 1929.¹⁵⁵ Όπως και να 'χει, για το δημοτικό σχολείο σημειώνεται ομοφωνία στην παραδοχή ότι απευθύνεται στα παιδιά των κατώτερων τάξεων,¹⁵⁶ που δεν χρειάζονται, δεν τους αναλογεί, μέση μόρφωση αλλά επαγγελματική, για να αποκατασταθούν με κάποια χειρωνακτική εργασία: έτσι υποβιβάζεται κι άλλο η έτσι κι αλλιώς υποτυπώδης τεχνική εκπαίδευση.¹⁵⁷

145 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 190· Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 152.

146 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 163.

147 Κουλούρη, «Αθλητισμός και σπορ», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τ. Α', μέρος 2ο, *ό.π.*, σ. 403. Ν. ΒΚΧΑ' «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων», ΦΕΚ 141/Α/12-07-1899.

148 Δημαράς, «Η Εκπαίδευση 1871-1909», *ό.π.*, σ. 164.

149 Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, *ό.π.*, τ. Β', σ. κζ'.

150 Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, *ό.π.*, σ. 23.

151 Ν. ΒΤΜΘ' «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως», ΦΕΚ 37/Α/5-10-1895.

152 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 344.

153 Σχολεία που παρέχουν τις στοιχειώδεις γνώσεις.

154 Δημαράς, «Η Εκπαίδευση 1871-1909», *ό.π.*, σ. 163. Η δευτεροβάθμια, όπως και η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, συντηρούνται από το κράτος, οι δάσκαλοι όμως είναι από την αρχή δημοτικοί υπάλληλοι και οι αμοιβές και οι μεταθέσεις τους εξαρτώνται από τους δήμους.

155 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 192.

156 Στο ίδιο, σ. 197.

157 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 153.

Ως προς την καλλιτεχνική, από τη μια, στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής η σχετική μέριμνα που εντάσσει στο πρόγραμμά τους μουσική, χορό, ορχηστρική, ωδική, καλλιγραφία και ζωγραφική¹⁵⁸ κρίνεται ως ατελής, ότι αφορά επιδερμικές γνώσεις, κενές περιεχομένου, απλώς πολυτελείς, και από την άλλη, στη δημόσια εκπαίδευση η πρόνοια για ιχνογραφία και καλλιγραφία στο ωρολόγιο του ελληνικού σχολείου, έχει κατοχυρώσει τη διδασκαλία τους για δυο τρεις ώρες του σχολικού χρόνου,¹⁵⁹ αλλά ακόμα και τα όρια ανάμεσα στις δύο δραστηριότητες είναι ασαφή. Με τον Ν. ΑΧΙΑ' της 20ης Δεκεμβρίου 1887¹⁶⁰ διορίζονται στα ελληνικά σχολεία δάσκαλοι της καλλιγραφίας και της ιχνογραφίας¹⁶¹ —χωρίς μεταβολές επί της ουσίας στις διδακτικές ώρες. Με Β.Δ. της 11 Σεπτεμβρίου 1897¹⁶² ο υπουργός παιδείας Αθανάσιος Ευταξίας εξηγεί τους σκοπούς της διδασκαλίας της ιχνογραφίας: «άσκησις του οφθαλμού και της χειρός, δεξιότης εις την παράστασιν εφόσον είναι δυνατόν και στερεών απλών αντικειμένων από φύσεως».¹⁶³ με Β. Δ. στις 15 Νοεμβρίου 1897¹⁶⁴ προστίθεται στους σκοπούς «η ανάπτυξη του καλλιτεχνικού αισθήματος» αλλά οι ώρες αυξάνονται ανεπαίσθητα.¹⁶⁵

Όπως και στο παράδειγμα της τεχνικής παιδείας, που παρέχεται από ιδιωτικούς φιλανθρωπικούς/εκπαιδευτικούς συλλόγους, στην περίπτωση της καλλιτεχνικής αγωγής την ανυδρία της σχολικής εκπαίδευσης αναλαμβάνουν οι καλλιτεχνικοί σύλλογοι και οι εταιρείες που από τα τέλη του αιώνα πληθαίνουν και επιδεικνύουν ποικίλο έργο.¹⁶⁶ Κάποιες φορές, μάλιστα, η δράση τους επεκτείνεται και στην ίδρυση σχολείων, όπως η Καλλιτεχνική Σχολή Κυριών της Εταιρείας των Φιλοτέχνων, που λειτούργησε επιτυχώς από το 1900 ως το 1903 με τμήματα τοπιογραφίας, προσωπογραφίας, γλυπτικής και πηλοπλαστικής.¹⁶⁷

Ωστόσο το 1894 αρχίζουν μαθήματα Γραφικής και Πλαστικής στην Καλλιτεχνική Σχολή των Νεανίδων, στο Μετσόβιο, «ύστερα από τας επανειλημμένας και επιμόνους αιτήσεις εκ των εν καλλιτεχνία ιδιωτικώς ασχολουμένων νεανίδων»¹⁶⁸ και λίγα χρόνια μετά, το 1901, φτάνοντας μέχρι και το Παλάτι και διεκδικώντας ίσα

158 Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 195.

159 Εγκύκλιος 4168/31 Αυγούστου 1855: δύο ώρες καλλιγραφία στην πρώτη, δύο ώρες καλλιγραφία και ιχνογραφία στη Δευτέρα. Β.Δ. 23 Ιουνίου 1884: 3 ώρες καλλιγραφία και ιχνογραφία στην πρώτη τάξη, 1 ώρα στη δευτέρα και 1 στην τρίτη.

160 Ν. ΑΧΙΑ' «Περί γυμναστών και βοηθών της γυμναστικής και διδασκάλων της καλλιτεχνίας και της ιχνογραφίας», ΦΕΚ 349/Α/20-12-1887.

161 Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 298.

162 Β.Δ. «Περί των μαθημάτων», ΦΕΚ 129/Α/11-09-1897.

163 Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 367.

164 Β.Δ. «Περί προγράμματος μαθημάτων», ΦΕΚ 168/Α/15-11-1897.

165 Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 373.

166 Αικατερίνη Κουτουζιάδου, *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση, 1830-1913*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007, σ. 685.

167 Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 268.

168 Στο ίδιο, σ. 256.

δικαιώματα με τα αγόρια σπουδαστές, οι κοπέλες, κόρες στην πλειοψηφία τους γνωστών οικογενειών, πετυχαίνουν τη συμφοίτηση με μοναδικό όρο την εισαγωγή τους μετά από εξετάσεις.¹⁶⁹ Είναι η στιγμή που η Ιωάννα Στεφανόπολι (1890) γίνεται δεκτή στη Φιλοσοφική του Πανεπιστημίου Αθηνών¹⁷⁰ και που οι γυναίκες αποκτούν πιο δυνατή φωνή. Το καταστατικό, για παράδειγμα, της Εταιρείας των Φιλοτέχνων το 1888 ανέφερε ρητά ότι τα μέλη του είναι και άντρες και γυναίκες.¹⁷¹

Είναι τέλος η ίδια στιγμή που διασαφηνίζεται η ρητορική (μέρος του γενικότερου εθνικιστικού λόγου γύρω στα χρόνια της ήττας του 1897) των φεμινιστριών για την ελληνικότητα, η οποία αναζητείται με επιμονή στα εργόχειρα του τόπου¹⁷² και όχι στις «παντούφλες εις καμβάν»¹⁷³ που είναι προϊόντα «ξενοζηλίας».¹⁷⁴

Ο εθνικιστικός λόγος που καταφέρεται εναντίον της ξενομανίας ασφαλώς εκβάλλει στην εκπαίδευση και μάλιστα με ποικιλία επιχειρημάτων. Εδώ προκύπτει άλλη μία σύνδεση της αναγκαιότητας της πρακτικοποίησης του σχολείου με την ταυτόχρονη απόρριψη των ανούσιων μαθημάτων των παρθεναγωγείων (διακοσμητικά εργόχειρα, χορός, ζωγραφική, μουσική) γιατί έχουν ξενικό, ευρωπαϊκό χαρακτήρα.¹⁷⁵

Το θέμα απασχόλησε και το Ανώτατο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο, όπου ο Αριστοτέλης Κουρτίδης,¹⁷⁶ μιλώντας για τα κενά των ιδιωτικών παρθεναγωγείων και τη γυναικεία παιδεία εν γένει, υποστηρίζει ότι δυστυχώς η αισθητική δεν υπηρετείται από την εκπαίδευση και δεν την εξυπηρετεί, ενώ θα έπρεπε

η καλλιτεχνική μόρφωσις [να] είναι συμπλήρωσις της παιδευτικής προπαρασκευής των μελλοντικών διδασκαλισσών [...] Η επιδίωξις συγχρόνως και του κομψού είναι κατεξοχήν ελληνική ιδιότης, διότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν διεχώριζον ακριβώς την καλλιτεχνίαν της βιοτεχνίας ουδέ το χρήσιμον του ωραίου.¹⁷⁷

Το πρώτο Εκπαιδευτικό Συνέδριο οργανώνεται το 1904 από τον «Σύνδεσμο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», τον «Σύλλογο προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων» και τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό» και τελεί υπό την αιγίδα του κράτους.¹⁷⁸ Το συνέδριο έχει ως άξονες τη στοιχειώδη και τη μέση εκπαίδευση, τη γυναικεία αγωγή,

169 Στο ίδιο, σ. 262.

170 Ζιώγου, *ό.π.*, σ. 333.

171 Μερτύρη, *ό.π.*

172 Μπακαλάκη, *ό.π.*, σ. 60.

173 Στο ίδιο, σ. 59.

174 Στο ίδιο, σ. 48.

175 Στο ίδιο, σ. 55.

176 Ο δάσκαλος Αριστοτέλης Κουρτίδης, γνωστός από τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης, ήταν εισηγητής στο Γ' τμήμα του συνεδρίου, το τμήμα της Γυναικείας Αγωγής.

177 Φουρναράκη, *ό.π.*, σ. 524.

178 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 223.

την τεχνική παιδεία και την παιδαγωγική μόρφωση και τη μονιμότητα των δασκάλων.¹⁷⁹

Όμως, την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα πράγματι σημειώνονται τάσεις καθοδήγησης της εκπαίδευσης προς το πρακτικότερο, που δεν είναι βέβαια ούτε δυναμικές ούτε συμπαγείς, και κυρίως δεν προέρχονται τόσο από τον κόσμο της παιδείας όσο από εκείνον της οικονομίας. Το κοινό τους σημείο είναι η αποκλασικοποίηση της παρεχόμενης εκπαίδευσης και η δημιουργία ενός αυτάρκους ελληνικού οικονομικού προφίλ, που οι περισσότεροι επιθυμούν να στηριχθεί στο εμπόριο και τη γεωργία και ελάχιστοι στις τεχνικές σπουδές και στη βιομηχανία.¹⁸⁰ Κάτι ανάλογο εντοπίζεται όπως είδαμε και στα του Μετσοβίου. Άλλωστε από την πρόιμη εποχή της κι ως το κίνημα του 1909, που η Σχολή Καλών Τεχνών απεξαρτήθηκε από τη Σχολή Βιομηχάνων Τεχνών, και η διεύθυνσή της ανατέθηκε στον Γεώργιο Ιακωβίδη, η διάσταση ανάμεσα στο ακαδημαϊκό και το τεχνολογικό ρεύμα που καθορίζει τη δομή και τη λειτουργία του Πολυτεχνείου πλειοδοτεί τότε τη μία σχολή και τότε την άλλη επηρεαζόμενη κάθε φορά από τον εκπαιδευτικό και τον ευρύτερο οικονομικό και πολιτικό λόγο της εποχής.¹⁸¹

Ανάμεσα στους τεχνο-λόγους, αφοσιωμένος θαυμαστής της τεχνικής εκπαίδευσης, ο Ιωακείμ Παυλίδης, που τον είδαμε νωρίτερα να επαινεί το καποδιστριακό μοντέλο τεχνικής παιδείας, πλέκει το εγκώμιό της γενικά ως βασικού μοχλού ενός πλάνου ανάπτυξης της βιομηχανίας και δευτερευόντως των υπολοίπων παραγωγικών τομέων, της γεωργίας, του εμπορίου και της ναυτιλίας. Η ανάπτυξη, η επιστήμη και η τεχνολογία πρέπει να αντικαταστήσουν (και μηδαμώς υποκαταστήσουν) τις κλασικιστικές παραδοσιακές ελληνικές αρχές οικονομίας και εκπαίδευσης.¹⁸² Ο Παυλίδης όμως δεν εκφράζει την κυρίαρχη ιδέα.¹⁸³ Η ανώτατη εκπαίδευση στις εφαρμοσμένες επιστήμες είναι ελλιπής σε όλες τις βαθμίδες —εξαίρεση αποτελεί το Πολυτεχνείο.¹⁸⁴ (Ας σημειωθεί ότι μόλις το 1920 δημιουργείται Ανώτατη Αγρονομική Σχολή).

Η πολιτεία αντισταθμίζει την αδιαφορία της για τις τέχνες και τη γεωργία με το ενδιαφέρον για την εμπορική εκπαίδευση· η επιλογή των κλάδων της μη πρωτογενούς ή δευτερογενούς παραγωγής ως εκπαιδευτική κατεύθυνση¹⁸⁵ ασφαλώς συνδέεται με τον

179 Στο ίδιο, σ. 224.

180 Στο ίδιο, σ. 210.

181 Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 14 και σ. 275.

182 Στο ίδιο, σ. 211.

183 Στο ίδιο, σ. 214.

184 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 90.

185 Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 25.

μεταπρατικό χαρακτήρα της μικροαστικής τάξης¹⁸⁶ και εκδηλώνεται στον σχολικό χώρο μέσω ευνοϊκών νομοθετημάτων. Ο Σπυρίδων Στάης, υπουργός παιδείας στην κυβέρνηση Θεοτόκη, μπορεί να θεωρηθεί ο ιδρυτής της εμπορικής εκπαίδευσης με τα «πεπραγμένα» του, διατάγματα και κανονισμούς.¹⁸⁷ Με τον Ν. 2991/1903 ορίζεται η ίδρυση μέσω εμπορικών σχολών.¹⁸⁸ Πράγματι ιδρύονται οι πρώτες στην Αθήνα, την Πάτρα και τη Σύρο· ήταν τετραετείς και ενώ αρχικά υπάγονταν στο υπουργείο Παιδείας από το 1910 εντάχθηκαν στο Τμήμα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης του νεοσύστατου υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.¹⁸⁹ Ως το 1920, χρονιά που ιδρύεται η Ανωτάτη Σχολή Εμπορικών Σπουδών και επιτρέπεται η ίδρυση εμπορικών σχολείων θηλέων, λειτουργούν 20 εμπορικές σχολές. Από το 1927 εγκαινιάζονται και κατώτερες τριετείς, με αποτέλεσμα μέχρι το 1931 να ιδρύονται και να βρίσκονται σε λειτουργία 37 ανώτερες (23 δημόσιες) και 12 κατώτερες.¹⁹⁰

Εν τω μεταξύ, τελειώνοντας ο αιώνας έχει προετοιμάσει ήδη, και σιγά σιγά παρουσιάσει, ως μείζον ζήτημα το γλωσσικό. Ο δημοτικισμός θα αποτελέσει πεδίο αντιπαράθεσης και αμφιθυμικών διαδικασιών. Έτσι, από τις αρχές του, ο ημερολογιακός 20ος αιώνας σημαδεύεται όχι μόνο με τον λόγο περί δημοτικής γλώσσας αλλά και με σχετικά επεισόδια και αντιδράσεις: το 1901 «τα Ευαγγελιακά» (σκάνδαλα/έκτροπα) εξαιτίας της μετάφρασης σε γλώσσα απλή της Καινής Διαθήκης από τον Αλέξανδρο Πάλλη και λίγο αργότερα το 1901 «τα Ορεστειακά» λόγω της μετάφρασης αυτή τη φορά αρχαίας τραγωδίας, της Ορέστειας του Αισχύλου.¹⁹¹ Ο δημοτικισμός, στην εκπαιδευτική του διάσταση, εγκαινιάζεται από τον γιατρό Φώτη Φωτιάδη ο οποίος δημοσιεύει το 1902 στην Κωνσταντινούπολη *Το γλωσσικόν ζήτημα και η εκπαιδευτική αναγέννηση*: σε αντίθεση με τον ψυχαρικό συσχετισμό γλώσσας και έθνους,¹⁹² σύζευξη που έχει ήδη διατυπωθεί από τα τέλη του 19ου, η γλώσσα συνδέεται με την εκπαίδευση και την παιδεία εν γένει.¹⁹³ Μερικά χρόνια μετά κυκλοφορεί το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γεώργιου Σκληρού,¹⁹⁴ και η ρητορική για τον ρόλο της γλώσσας στην πάλη των τάξεων και αντιστρόφως ταυτίζει τον δημοτικισμό με τον σοσιαλισμό, προκαλώντας

186 Στο ίδιο, σ. 24.

187 Λαμπρινή Σκούρα, «Η περίοδος των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων 1880-1910», *Πανόραμα*, ό.π., σ. 151.

188 Ν. 2991 «Περί συστάσεως εμπορικών σχολών», ΦΕΚ 169/Α/23-07-1903.

189 Γκλαβάς, ό.π., σ. 198.

190 Στο ίδιο, σ. 199.

191 Κυπριανός, ό.π., σ. 185.

192 Ο Γιάννης Ψυχάρης με *Το ταξίδι μου* το 1888 —αλλά και άρθρα του στο περιοδικό *Νουμάς* από το 1903— προασπίζει δυναμικά τη δημοτική, στην παραλλαγή των δημοτικών τραγουδιών.

193 Κυπριανός, ό.π., σ. 186.

194 Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, «Θεωρήσεις και ιστοριογραφία του '21: Η στροφή του Μεσοπολέμου», Κ. Αρώνη-Τσίχλη (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1997, σ. 554.

ποικιλία αντιδράσεων με μεγάλη συνέχεια ανάμεσα στους δημοτικιστές.¹⁹⁵

Έντονη επίσης είναι η κινητοποίηση, με σαφέστερη τοποθέτηση σχετικά με την κοινωνική της αναγκαιότητα, περί γυναικείας εκπαίδευσης, το 1908, με τα νομοσχέδια Στάη «Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως» και «Περί συστάσεως Διδασκαλείου Θηλέων εν Αθήναις».¹⁹⁶ Η εκπαίδευση των κοριτσιών θεωρείται ομοταγής με των αρρένων,¹⁹⁷ παρουσιάζει όμως αισθητή διαφοροποίηση από αυτήν καθώς και διαφοροποίηση ταξική.¹⁹⁸ Τα νομοσχέδια δεν ψηφίζονται αλλά ιδρύεται την ίδια χρονιά στον Βόλο το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο για απόφοιτες Παρθεναγωγείων, κόρες των αστών της πόλης.¹⁹⁹ hoc modo δίνεται από τους ιδιώτες που εισηγήθηκαν την ίδρυσή του στον δήμο, συγκεκριμένα τον γιατρό Δημήτριο Σαράτση,²⁰⁰ απάντηση στην αναβλητικότητα ή την αδιαφορία των κρατικών ιθυνόντων για τη μέση μόρφωση του γυναικείου πληθυσμού.

Στο σχολείο που ίδρυσε ο Σαράτσης και διηύθυνε ο Αλέξανδρος Δελμούζος που είχε εξοικειωθεί στη Γερμανία με τις νέες παιδαγωγικές ιδέες και τα συστήματα,²⁰¹ ένα πειραματικό σχολικό ίδρυμα,²⁰² διδάσκονταν αρχαία ελληνικά, από το πρωτότυπο μόνο 1 ώρα σε κάθε τάξη και από μετάφραση 6 ώρες στην πρώτη, 4 στη δεύτερα και 5 στην τρίτη. Οι 3 αυτές ώρες των αρχαίων εβδομαδιαία για τις τρεις τάξεις του Παρθεναγωγείου, δεν παρουσιάζουν αναλογία με εκείνες των υπόλοιπων αντίστοιχων σχολείων, αφού στο ελληνικό οι μαθητές διδάσκονται 22 ώρες αρχαία και στα ανώτερα παρθεναγωγεία οι μαθήτριες 12.²⁰³ Στο πρόγραμμα περιλαμβανόταν επίσης η διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας και γραμματολογίας, φυσιογνωστικά μαθήματα, μαθηματικά, θρησκευτικά, ιστορία, ιστορία της τέχνης, γεωγραφία, γαλλικά, γυμναστική, μουσική, ιχνογραφία-ζωγραφική και οικοκυρικά. Επιχειρώντας την ίδια σύγκριση στο μάθημα των νέων ελληνικών, προκύπτει ότι στο σχολείο του Βόλου, αφιερώνουν 15 ώρες, στο ελληνικό 8 ενώ στα άλλα παρθεναγωγεία 6.²⁰⁴ Τα μαθήματα

195 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 187.

196 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 225.

197 Φουρναράκη, *ό.π.*, σ. 588.

198 Σκούρα, *ό.π.*, σ. 150.

199 Χαρίτος, *Το παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 113.

200 *Στο ίδιο*, σ. 111.

201 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 333. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία, όπου συνδέθηκε με τον παιδαγωγό Γκέοργκ Κερσενστάινερ, εισηγητή της θεωρίας του Σχολείου Εργασίας. Στην Αθήνα επέστρεψε το 1924 και ανέλαβε τη διεύθυνση της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Το 1929 διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ως το 1937, οπότε παραιτήθηκε υπό την πίεση του μεταξικού καθεστώτος.

202 Χαρίτος, *ό.π.*, σ. 111.

203 *Στο ίδιο*, σ. 154.

204 *Στο ίδιο*.

διακρίνονταν σε θεωρητικά που γίνονταν τις πρωινές ώρες και πρακτικά-τεχνικά που ήταν εσπερινά.²⁰⁵ Τα καλλιτεχνικά, ιχνογραφία, ζωγραφική, που είχαν σκοπό την καλαισθητική αγωγή των μαθητριών, την αποκάλυψη των ροπών τους καθώς και την ανάπτυξη των ψυχικών τους αρετών, διδάσκονταν εβδομαδιαία 2 ώρες στην πρώτη και τη δεύτερα τάξη και 3 ώρες στην τρίτη.²⁰⁶

Η ιδιότητα του Παρθεναγωγείου του Βόλου ως του σχολείου που γονιμοποίησε και συγκεκριμενοποίησε τις ιδέες για τη δημοτική γλώσσα, ενσαρκώνοντας τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό²⁰⁷ και εγκαινίασε εκείνες περί νέου ελληνικού πολιτισμού («βάση [στη διδασκαλία] αφετηρία και τέρμα ήταν ο νέος ελληνισμός η κοινωνία του και τα προβλήματά της»)²⁰⁸ με εργαλείο την καλλιτεχνική παιδεία αλλά και η ταύτισή του με άλλα νεωτεριστικά ευρωπαϊκά παιδαγωγικά ιδεώδη (αρχές του σχολείου εργασίας)²⁰⁹ το μετέτρεψαν σε στόχο των συγχρόνων του («Αθεϊκά» του Βόλου το 1911 που οδήγησαν στη δίκη του Ναυπλίου το 1914)²¹⁰ και σύντομα έκλεισε.

Είχε όμως προετοιμάσει τις συνθήκες για ένα μεγαλύτερο σχέδιο: την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου που συστήνεται τον Μάη του 1910²¹¹ με «σκοπό να βοηθήσει την αναγέννηση της παιδείας στην Ελλάδα».²¹² Τα 38 ιδρυτικά μέλη του Ομίλου, λογοτέχνες, επιστήμονες, διανοούμενοι, όπως οι Ι. Δραγούμης, Δ. Σαράτσης, Α. Καρκαβίτσας, Α. Κουρτίδης, Ν. Καζαντζάκης, Λ. Μαβίλης, Γ. Καφαντάρης, Α. Αλεξανδρής, Αλ. Παπαναστασίου κλπ.,²¹³ συνιστούν μια ιδεολογικά ετερογενή ομάδα: οι περισσότεροι ακολουθούν τη βενιζελική παράταξη, άλλοι μετακινούνται προς τη βασιλική, άλλοι προέρχονται από το κόμμα των Ιαπώνων (1906- 1908).²¹⁴ Ο σαφής πάντως νεωτεριστικός αστικός του χαρακτήρας βεβαιώνεται και από τη σημαντική παρουσία γυναικών στους κόλπους του Ομίλου,²¹⁵ του οποίου τον πυρήνα αποτελούν ο Δημήτρης Γληνός,²¹⁶ ο παιδαγωγός Αλέξανδρος Δελμούζος και ο γλωσσολόγος

205 Στο ίδιο, σ. 156.

206 Στο ίδιο, σ. 177.

207 Στο ίδιο, σ. 28.

208 Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1909-1911», *ό.π.*, σ. 164.

209 Μπουζάκης, «Μεταρρυθμιστικά επεισόδια στη Γενική και Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση κατά την πρώτη (1910-1920) και τη δεύτερη (1928-1932) Βενιζελική περίοδο», *Πανόραμα*, *ό.π.*, σ. 171.

210 Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 101.

211 Δημαράς, «Η εκπαίδευση 1909-1911», *ό.π.*, σ. 166.

212 Ανωνύμου, *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Γ', Αθήνα 1913, οπισθόφυλλο.

213 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 234.

214 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 190.

215 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 235.

216 Ο Δημήτρης Γληνός ήταν απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1904 εντάχθηκε στον χώρο του δημοτικισμού και έγινε μέλος του συνδέσμου «Η Εθνική μας Γλώσσα» (των Παλαμά, Δελμούζου και Κωνσταντίνου Χατζόπουλου). Συνέχισε τις σπουδές του (φιλοσοφία, παιδαγωγική και πειραματική ψυχολογία) στα Πανεπιστήμια της Λειψίας και της Ιένας.

Μανόλης Τριανταφυλλίδης.²¹⁷ «Η εργασία μας», λένε στον ΕΟ, «θα στραφεί κυρίως στο εκπαιδευτικό ζήτημα και την έκδοση πρώτα πρώτα αλφαβητάριου και αναγνωσματάριου στη δημοτική [...] για να τραβήξουμε μαζί μας την κοινή γνώμη»,²¹⁸ δίνοντας έτσι εξηγήσεις σε όσους τους κατηγορούν για συμβιβασμό επειδή αρκούνται στην γλωσσεκπαιδευτική χρήση του δημοτικισμού. Αναγνωστικά προς το παρόν δεν κυκλοφορούν, τον Γενάρη όμως του 1911 αρχίζει να κυκλοφορεί το *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*.

Σε Υπόμνημα του Ομίλου²¹⁹ (που συντάχθηκε, κατά παραγγελία του Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου της Δημοτικής Εκπαίδευσης το 1912 από τον Αλέξανδρο Δελμούζο και τον Δημήτρη Γληνό),²²⁰ αναπτύσσεται ένα «Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανώτερου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιών»,²²¹ που θίγει τη γλώσσα, τα διδακτικά αντικείμενα, τις στοχεύσεις, τη μεγαλομανία των αστών για ψευτοαριστοκρατική μόρφωση, τα μελανά σημεία δημόσιας και ιδιωτικής παιδείας, ιδίως των παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής.²²²

Τα νομοσχέδια που κατέθεσε το 1913 ο υπουργός Παιδείας Ιωάννης Τσιριμώκος (στην κυβερνητική θητεία Ελευθερίου Βενιζέλου 1912-1915) έχουν τη σφραγίδα κυρίως του Γληνού, είναι εν πολλοίς επεξεργασία αυτού του Υπομνήματος και της προσπάθειας του διδύμου Γληνού-Δελμούζου να επιφέρουν σταδιακές αλλαγές στην παιδεία,²²³ προωθούν ενιαία υποχρεωτική ομοιόμορφη και κοινή για όλα τα παιδιά στοιχειώδη εκπαίδευση, προτείνουν δύο κύκλους για τη μέση εκπαίδευση, έναν κύκλο βραχύτερο (αστικά τριετή, ανώτερη βαθμίδα από το δημοτικό, που οδηγούν στις τέχνες και το εμπόριο, με έμφαση στα πραγματικά, πρακτικά, τεχνικά μαθήματα) που αντιστοιχεί στη

Στη Γερμανία συνδέθηκε φιλικά με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη και γνωρίστηκε με τον Γεώργιο Σκληρό, ο οποίος τον έφερε σε επαφή με τα σοσιαλιστικά ρεύματα της εποχής. Επιστρέφοντας, όπως και οι άλλοι δύο πρωτεργάτες του ΕΟ, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στα γλωσσικά και εκπαιδευτικά πράγματα του τόπου. Το 1936 εκλέχτηκε βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου και στη διάρκεια της Κατοχής πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση.

217 Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Γερμανία. Συνέταξε τη Νεοελληνική Γραμματική επί Μεταξά.

Η γερμανική παιδεία «των ηγετών» του εκπαιδευτικού ετούτου σχήματος και η στενή επαφή με τη μεταρρυθμιστική γερμανική παιδαγωγική είναι ήδη στις αποσκευές τους και έχει ρυθμίσει πολλές από τις αγωνίες και τις προδιαθέσεις τους.

218 Επιστολή του Δ. Πετροκόκκινου στον Φ. Φωτιάδη (5-3-1910) όπως παρατίθεται στο Γιάννης Παπακόστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας. Η αλληλογραφία*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1985, σ. 376-377.

219 Φουρναράκη, *ό.π.*, σ. 597.

220 Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ. 168.

221 «Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανώτερου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιών-Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου», Γληνός, *Άπαντα*, τ. Β', (1910-1914), Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σ. 100-157.

222 *Στο ίδιο*.

223 Ηλιού, «Σημειώσεις», Γληνός, *Άπαντα*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 533.

μέση τάξη και έναν εκτενέστερο (εξαετή γυμνάσια, με θεωρητική και πρακτική κατεύθυνση) για τους γόνους της ανώτερης.²²⁴ Μετά το εξαετές δημοτικό προγραμματίζεται μια χρονιά για τη διδασκαλία συμπληρωματικών μαθημάτων πρακτικού βίου, κηπουρικής, δενδροκομίας, ζωοκομίας, σηροτροφίας, μελισσοκομίας. Επίσης, ορίζεται η ίδρυση σχολείων συμπληρωματικής τεχνικής επαγγελματικής μόρφωσης για τους απόφοιτους δημοτικού και τους εργαζόμενους ήδη σε κάποιο τεχνικό ή εμπορικό επάγγελμα καθώς και η ταυτόχρονη υποχρέωση των εργοδοτών να στέλνουν τους υπαλλήλους τους στα σχολεία αυτά, όπως συνέβαινε ήδη στην Ευρώπη.²²⁵

Στην προσπάθεια για μεταρρύθμιση οι αστικές μεταρρυθμιστικές δυνάμεις επιδιώκουν να προσδώσουν στη γνώση τη διάσταση της λειτουργικότητας, της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Γι' αυτό και επιδιώκουν να θεσμοθετήσουν το διπλό σχολικό δίκτυο, να καθιερώσουν την τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση χωρίς να κάνουν διακρίσεις ανάμεσα στις δύο κατευθύνσεις, με σύνδεση «παιδαγωγούντος» σχολείου και επαγγελματικού, προκειμένου να εδραιωθούν παράλληλα και επάλληλα κοινωνικοποίηση, πολιτικοποίηση και οικονομική ανάπτυξη.²²⁶ Πραγματικά υποχρεωτική εκπαίδευση, σύγχρονη παιδαγωγική, μόρφωση της γυναίκας, με άλλα λόγια γενικευμένο αυτόνομο λαϊκό σχολείο²²⁷ που διατηρεί συγχρόνως και τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα του,²²⁸ στη μέση αλλά και τη στοιχειώδη βαθμίδα.

Δεν ψηφίστηκαν όμως παρά ελάχιστα τμήματα των νομοσχεδίων.²²⁹ Έτσι, η μέριμνα για τα αστικά σχολεία θηλέων ανατέθηκε τελικά ένα χρόνο αργότερα στη Φιλεκπαιδευτική, στους δήμους και τις κοινότητες: σχολεία τριετή με πρακτικά μαθήματα, που δεν είχαν όμως την ίδια αξία με τα γυμνάσια και τα κορίτσια δεν τα προτίμησαν.²³⁰

Το δεύτερο δίκτυο (της τεχνικοεπαγγελματικής παιδείας) διατήρησε την ιδιωτική του φυσιογνωμία με εξαίρεση το Διδασκαλείο της Τεχνικής Εκπαιδύσεως που δημιουργήθηκε το 1914. Στο σχολείο των δασκάλων των τεχνικών μαθημάτων η φοίτηση ήταν τριετής και οι απόφοιτοί του μπορούσαν να διοριστούν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης ή στα διδασκαλεία της πρωτοβάθμιας. Επιβίωσε ως το 1926 (με

224 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 253.

225 Μπουζάκης, *ό.π.*, σ. 167.

226 Στο ίδιο.

227 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 29.

228 Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Μεταρρυθμιστικές Προσπάθειες 1913-1929*, τ. Α', Αθήνα, Gutenberg, 1994, σ. 36.

229 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 246.

230 Γκλαβάς, *ό.π.*, σ. 223.

αρκετές αλλαγές στο καταστατικό του) οπότε και έκλεισε και «ούτω εσταμάτησε πάσα η κινήσις προς μόρφωσιν διδασκάλων τεχνικών μαθημάτων εις εποχής τούτης υπόληψιν απέκτησαν εις τα σχολεία των πεπολιτισμένων λαών τα χειροτεχνικά μαθήματα».²³¹ Στο ωρολόγιο πρόγραμμα του Τεχνικού Διδασκαλείου το 1917²³² περιλαμβάνονται πρακτικά και τεχνικά μαθήματα (ξυλοτεχνία, σιδηροτεχνία, ανάγνωση γαλλικών βιβλίων τεχνολογικού περιεχομένου, ιχνογραφία, μαθηματικά, χημεία) και το 1920 προστίθενται ελληνικά και ιστορία.²³³ Στις προθέσεις πάντως του εισηγητή της ίδρυσης του Διδασκαλείου, όπως καταγράφονται στην αιτιολογική του έκθεση, ανήκει η ανάγκη που έχει προκύψει στη χώρα θεραπείας βιοτεχνικών επαγγελματιών (περισσότερο από ό,τι άλλο) για την ανάπτυξη των εργατικών και επαγγελματικών τάξεων αλλά και για τον περιορισμό της μετανάστευσης. Κι αυτό γιατί, όπως επισημαίνεται, από τη μια δεν έχει επιδειχθεί ποτέ ενδιαφέρον από την πολιτεία για την οργάνωση της τεχνικής εκπαίδευσης και από την άλλη τα υπάρχοντα ιδιωτικά σχολεία κατώτατης τεχνικής εκπαίδευσης είναι και λίγα και στερούνται ειδικού προσωπικού.²³⁴

Με τέτοια και άλλα προβλήματα λειτουργούν για παράδειγμα, οι σχολές της Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας που ιδρύθηκε το 1892 και κατά τον ιδρυτή της Κυπάρισσο Στεφάνου, καθηγητή μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο, επιδιώκει την κατάρτιση τεχνιτών, ξυλουργών, σιδηρουργών, μηχανουργών κλπ., ώστε να στηριχθεί η βιομηχανία και η βιοτεχνία της χώρας που υστερεί δραματικά.²³⁵ Η Εταιρεία οργάνωσε για τεχνίτες και των δύο φύλων απογευματινά και κυριακά μαθήματα και για τη στοιχειώδη τους παιδεία (πρακτική αριθμητική, πρακτική γεωμετρία, πρακτική μηχανική, γραμμική ιχνογραφία και κοσμηματογραφία), αλλά και με σκοπό την ανάπτυξη «της αυτενεργού μέχρι καλλιτεχνίας δυναμένης να προαχθή παραγωγικότητος». Οι εγγεγραμμένοι ήταν αρκετοί, αλλά αποφοίτησαν λίγοι, γιατί οι εργοδότες συνήθιζαν να κρατούν τα παιδιά στη δουλειά, ιδίως τις μαθήτριες, πολλές ώρες μετά το σχόλασμα.²³⁶ Το 1919 η Εταιρεία ιδρύει τη Διπλάρειο Εργατική Σχολή «με σκοπόν την διδασκαλίαν δωρεάν σχεδίων και τεχνών εν γένει των εις αυτάς ασχολουμένων αρρένων τε και θηλέων». Όμως και πάλι οι υπερβολικές ώρες εργασίας δεν επιτρέπουν στα κορίτσια να εγγραφούν.²³⁷

Την ίδια εποχή λειτουργούν και οι νυχτερινές σχολές του Πειραιϊκού Συνδέσμου

231 Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 38.

232 Στο *ίδιο*, σ. 214.

233 Στο *ίδιο*, σ. 215.

234 «Αιτιολογική Έκθεσις του νομοσχεδίου Περί Ιδρύσεως Διδασκαλείου Τεχνικής Εκπαιδεύσεως» όπως παρατίθεται στο Μπουζάκης, *ό.π.*, σ. 170.

235 Γκλαβάς, *ό.π.*, σ. 252.

236 Στο *ίδιο*, σ. 254.

237 Στο *ίδιο*, σ. 261.

(από το 1895), καθώς και η Σχολή Ελλήνων Μηχανικών «Προμηθεύς» —πάλι στον Πειραιά— η Εσπερινή Βιοτεχνική Σχολή στην Αθήνα και η Σχολή Μηχανικών της Πανθεσσαλικής Ενώσεως στον Βόλο, που ιδρύθηκαν στις αρχές του αιώνα.²³⁸ Στην υπόλοιπη χώρα, η Τριάντειος Εσπερινή Σχολή Πατρών, η Εσπερινή Βιοτεχνική και Εμπορική Σχολή Τριπόλεως και η νυχτερινή Βιοτεχνική και Καλλιτεχνική Σχολή Κερκύρας,²³⁹ που χρηματοδοτούνται από τους φερώνυμους ή συνώνυμους τοπικούς οικονομικούς φορείς και συλλόγους, παρέχουν υποτυπώδη εκπαίδευση και υπάγονται, οι περισσότερες, στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.²⁴⁰

Εν τω μεταξύ, η αποτυχία των μεταρρυθμιστικών τους σχεδίων, μέρος των οποίων ήταν η πρακτικοποίηση της παιδείας, έστρεψε τους «μεγάλους» του εκπαιδευτικού δημοτικισμού κατά την επόμενη βενιζελική μεταρρυθμιστική απόπειρα (1917-1920) κυρίως στον «κανονισμό της δημοτικής», όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Αλέξης Δημαράς,²⁴¹ καθώς έχει εμφατικά ιδεολογικοποιηθεί η αντίληψη ότι η επιβολή της δημοτικής αποτελεί φάρμακο για τα δεινά του έθνους και για την πρόοδο και την ανόρθωση του ελληνισμού.²⁴² Από το 1910 «η Φοιτητική Συντροφιά» (φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής κυρίως) στην «Προκήρυξη» της εξηγεί ότι το γλωσσικό είναι «ζήτημα πραχτικής, ζήτημα εκπαιδευτικό, κοινωνικό και εθνικό».²⁴³

Η απέναντι πλευρά έχει συσπειρωθεί γύρω από τον Γεώργιο Μιστριώτη,²⁴⁴ ο οποίος το 1911 συγκροτεί την «Επιτροπείαν²⁴⁵ προς έννομον προστασίαν της εθνικής γλώσσας»²⁴⁶ από τους εχθρούς του έθνους. Και οι δύο ομάδες παραλληλολογραμμίζουν τη δράση τους με τα εθνικά συμφέροντα. Η καθαρεύουσα είναι γλώσσα εθνική αλλά το ίδιο ισχύει και για τη δημοτική.²⁴⁷ Θεμελιώδες συστατικό του γλωσσικού επίδικου αποτελεί η αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών. «Μας παρουσιάζουν», λέει ο

238 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 168.

239 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 92. Από το 1894 λειτουργεί και η Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία που ιδρύθηκε στον Πειραιά από τον χημικό Όθωνα Ρουσσόπουλο και τον φυσικό Ιωάννη Γεράκη, με την οικονομική υποστήριξη του Θεόδωρου Ρετσίνα, βιομήχανου και δημάρχου Πειραιά. Η Ακαδημία αποτελούταν από τις εξής Σχολές: Γεωργική, Βιομηχανική, Ανωτέρα Εμπορική, Μεταλλευτική και Μεταλλουργική, Μηχανουργική και Εμπορική Ναυτική. Δημαράς, *ό.π.*, τ. Β', σ. 39.

240 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 93.

241 Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, *ό.π.*, σ. 150.

242 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 235.

243 Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, *ό.π.*, τ. Β', σ. 79.

244 Ο Γεώργιος Μιστριώτης ήταν κλασικός φιλόλογος, καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή, γλωσσολόγος, πρόεδρος πολλών συλλόγων και αντιπρόεδρος του Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Συνέβαλε ιδιαίτερα στην αναβίωση του αρχαίου δράματος.

245 Την απαρτίζουν οι καθηγητές Α. Σκιας και Ν. Εξαρχόπουλος, ο διευθυντής του Διδασκαλείου Θ. Μιχαλόπουλος, ο Ι. Μεγαρέυς και ο Χρ. Οικονόμου.

246 Δημαράς, *ό.π.*, σ. 85.

247 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 194.

Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «ο χιουμορίστας της συγκατάβασης»,²⁴⁸

το εθνικό ζήτημα και φωνάζουν πως άμα ριζώμε την καθαρεύουσα καταστρέφομε την ενότητα την εθνική [...] Για τα σχολεία που πρέπει να σύρουν τόσους πληθυσμούς μικρών Ελλήνων προς την Ελλάδα, μέσα σε τέτοιο φυλετικόν αγώνα, η εθνική γλώσσα είναι ο μαγνήτης.²⁴⁹

Και αυτή δεν είναι σίγουρα κατοπινή εννοιολόγηση, αλλά αυτή καθαυτή η πρόθεση που έχει γίνει απολύτως κατανοητή: «Στην απόφαση να μπει η δημοτική στα δημοτικά σχολεία ξέρομε πως είχε κάποια ροπή και το ζήτημα του εξελληνισμού των ξενόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας».²⁵⁰

Η καθαρεύουσα παρά την πολεμική που δέχεται από ένα κομμάτι των αστικών μεταρρυθμιστικών δυνάμεων τελικά θεσμοθετείται από την πρώτη κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου, του βασικού φορέα των δυνάμεων αυτών, με το άρθρο 107 το 1911 ως επίσημη γλώσσα. Το πρώτο (και μοναδικό όπως αποδείχθηκε στην πορεία) πλήγμα που θα δεχτεί είναι το Αναγκαστικό Δ. 2585 «Περί διδακτικών βιβλίων» με το οποίο θεσπίζεται στις 11 Μαΐου 1917 «η κοινή ωμιλουμένη» (sic) ως γλώσσα των αναγνωστικών των πρώτων τεσσάρων τάξεων του δημοτικού σχολείου.²⁵¹ Με κατοπινές τροποποιήσεις προκύπτουν οι Ν. 827 του 1917 και 1332 του 1918. Ο Ν. 1332 όμως ορίζει λίγο πολύ τη δημοτική ως ισχύουσα γλώσσα καθ' όλη τη διάρκεια του δημοτικού σχολείου.²⁵²

Στην ουσία η εφαρμογή της μεταρρύθμισης ανατέθηκε εξ ολοκλήρου πάλι στον Εκπαιδευτικό Όμιλο· αρκεί να λάβουμε υπόψη μας ότι γενικός γραμματέας του υπουργείου είναι ο Γληνός και ανώτεροι επόπτες²⁵³ ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης.²⁵⁴ Ο Όμιλος, που επιχειρεί να κάνει την ιδέα της εκπαιδευτικής

248 Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού, Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, τ. Β', Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 153.

249 Παπαντωνίου, «Απολογία της δημοτικής», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Δ', 1914, σ. 136. Από σημείωμα πριν από το άρθρο του Παπαντωνίου: «Ξεχωριστή φυσιολογία στη νεοελληνική δημοσιογραφία και λογοτεχνία. Σήμερα νομάρχης. Πολέμησε συχνά στον τύπο το δασκαλισμό σε κάθε του εκδήλωση και έβγαλε στα 1913 νομάρχης στη Σύρα μια εγκύκλιο στους εργάτες για να συστήση τους εργατικούς συνεταιρισμούς σε γλώσσα απλή —το πρώτο πάλι έγγραφο έπειτα από του Στελλάκη τη δικαστική απόφαση το 1901. Ήταν και από τους πρώτους οπαδούς της εταιρείας “Η εθνική γλώσσα” κι έγραψε την προκήρυξη (sic) της “προς το ελληνικό κοινό” το 1901».

250 Π.Κ. «Το διάταγμα Θεσσαλονίκης και ο εξελληνισμός των ξενόφωνων», *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Θ', 1921, σ. 137.

251 Νομοθετήθηκε από την επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και αργότερα επισημοποιήθηκε από τη Βουλή των Ελλήνων.

252 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 36· Ν. 827 «Περί κυρώσεως του από 11 Ιουλίου 1917 αναγκαστικού Δ. “Περί κυρώσεως του από 11 Μαΐου 1917 νομοθετικού διατάγματος της προσωρινής κυβέρνησης”», ΦΕΚ 188/Α/22-09-1917· Ν. 1332 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσεως διατάξεων τινών του νόμου 827 “Περί διδακτικών βιβλίων”», ΦΕΚ 89/Α/27-04-1918.

253 Οι θέσεις των δύο ανώτερων εποπτών του Υπουργείου είχαν μόλις θεσπιστεί.

254 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 37.

αναγέννησης πράξη, σίγουρα καταφέρνει «μια μετατόπιση από τη γλώσσα αυτή καθαυτή στη σχολική γλώσσα και εντέλει στο σχολείο».²⁵⁵ Μέρος/μέσο της μεταρρύθμισης είναι φυσικά η συγγραφή αναγνωστικών στη νέα γλώσσα. Για τη μεταρρύθμιση, που διαπνέεται από τη διάθεση της πρακτικοποίησης της παιδείας, η δημοτική αποτελεί *conditio sine qua non*. Το λαϊκό σχολείο ως δημοτικό ή επαγγελματικό αλλά και ο προσανατολισμός προς τις θετικές επιστήμες δεν γίνεται με τις αρχαίες γλώσσες και την καθαρεύουσα.²⁵⁶ Ζωτική άλλωστε είναι η επιθυμία της σύνδεσης του σχολείου με την αληθινή ζωή μαθητών και δασκάλων.²⁵⁷

Τα νέα αναγνωστικά κυκλοφορούν και αρχίζουν να διανέμονται στα σχολεία σταδιακά από τα τέλη του 1917 ως το καλοκαίρι του 1919 —ανάμεσά τους *Τα ψηλά βουνά* του Ζαχαρία Παπαντωνίου και το *Αλφαβητάρι με τον ήλιο* των Α. Δελμούζου, Δημοσθένη Ανδρεάδη, Παύλου Νιρβάνα, Ζ. Παπαντωνίου και Μ. Τριανταφυλλίδη και ζωγραφιές του Κωνσταντίνου Μαλέα.²⁵⁸ Γραμμένα σύμφωνα με τους κανόνες του Παρθεναγωγείου του Βόλου και του Εκπαιδευτικού Ομίλου (στην αρμόδια άλλωστε Εκπαιδευτική Επιτροπή μέλη είναι ο Δελμούζος, κύριος εκφραστής των αρχών της νέας αγωγής, ο Τριανταφυλλίδης, ο πιο συνεπής υποστηρικτής της δημοτικής και ο Γληνός, ψυχή της μεταρρύθμισης),²⁵⁹ προτάσσουν τη μελέτη του νεοελληνικού παρόντος, υπακούουν στους νόμους της νέας παιδοκεντρικής παιδαγωγικής του σχολείου εργασίας και προκαλούν αντιδράσεις: ειδική Επιτροπεία που συστάθηκε το 1921 αντιτιθέμενη άμεσα στη γλώσσα και στις νέες παιδαγωγικές αντιαιταρχικές τους αρχές²⁶⁰ όχι μόνο τα απέρριψε αλλά πρότεινε να καούν.²⁶¹

Οι δυσκολίες όμως είχαν από καιρό εκδηλωθεί —αν και ο βενιζελισμός θα ταυτιστεί με τον δημοτικισμό και το αντίπαλο μέρος με τους γλωσσαμύντορες—²⁶² οι αντιδράσεις προέρχονται (και) εκ των ένδον.²⁶³ Στην αντιπαράθεση βενιζελικών-δημοτικιστών-μαλλιαρών με τους αντιβενιζελικούς-γλωσσαμύντορες-καθαρολόγους²⁶⁴

255 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 200.

256 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 65.

257 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 383.

258 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 41· Μπουζάκης, *ό.π.*, σ. 171. Ο Κωνσταντίνος Μαλέας υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς μεταϊμπρεσιονιστές ζωγράφους. Σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και μετά στο Παρίσι, στην Ανώτερη Κρατική Σχολή Διακοσμητικών Τεχνών. Από το 1917 διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στις έντονες ζυμώσεις που σημειώθηκαν στην τέχνη και την εκπαίδευση. Υπήρξε μέλος της «Ομάδας Τέχνη», της πρώτης οργανωμένης κίνησης καλλιτεχνών που στόχο είχαν την ανανέωση της ελληνικής τέχνης και την αποδέσμευσή της από τον ακαδημαϊσμό της Σχολής του Μονάχου για την οποία θα μιλήσουμε αναλυτικά στο 5ο κεφάλαιο.

259 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 258.

260 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 44.

261 Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, *ό.π.*, τ. Β', σ. μα'.

262 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 274.

263 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 54.

264 Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία*, *ό.π.*, σ. 187.

έχουν προστεθεί και εγγενείς αντιδράσεις από όσους δημοτικιστές κουβαλούν ακόμα τον ρομαντικό εθνικισμό του 19ου αιώνα.²⁶⁵ Μετά την αποτυχία των βενιζελικών στις εκλογές του 1920 η νέα κυβέρνηση θα επανεισαγάγει το 1921 στα σχολεία τα προ του 1917 εγκεκριμένα αναγνωστικά. Οι πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης, οι κορυφαίοι του Εκπαιδευτικού Ομίλου έχουν ήδη απολυθεί.²⁶⁶

Στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια, 1917-1920, επιτεύχθηκε ωστόσο η ίδρυση ελληνικών σχολείων και γυμνασίων κοριτσιών.²⁶⁷ Αποφασίστηκε επίσης η ίδρυση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας για τους εκπαιδευτικούς των διδασκαλείων²⁶⁸ —προσπάθεια που ανακόπηκε από την εκλογική ήττα του 1920— και η σχολή λειτούργησε τελικά το 1924 με διευθυντή τον Δημήτρη Γληνό,²⁶⁹ αφού η κυβέρνηση Παπαναστασίου ευνοεί τον δημοτικισμό και η διαχείριση του εκπαιδευτικού ζητήματος ξαναγυρνά στα χέρια του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Από το 1923 ο Δελμούζος, που όπως και στο παρθεναγωγείο του Βόλου επιδιώκει τη μόρφωση ανθρώπων «ζωντανών» καλύτερων «από τη δική μας γενιά»,²⁷⁰ αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Μαρασλείου Διδασκαλείου, που ήταν προσαρτημένο ως πρότυπό της στην Παιδαγωγική Ακαδημία. Το 1924 συζητείται και η ίδρυση του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ιδρύεται τελικά με τον Ν. 3341 της 14ης Ιουνίου 1925)²⁷¹ στον τύπο του κλασικού πανεπιστημίου αλλά και με όλους «τους κλάδους των τεχνικών και εφηρμοσμένων επιστημών».²⁷² Πρώτη ακαδημαϊκή του χρονιά είναι το έτος 1926-1927 και μόνη του σχολή η Φιλοσοφική καθώς μια σειρά νομοθετημάτων απομακρύνουν γρήγορα το ίδρυμα από τους αρχικούς του στόχους.²⁷³

Οι αντιδράσεις κατά της δημοτικής με σαφή πολεμική εναντίον των στελεχών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού δεν άργησαν να ξεσπάσουν —ξανά. Στα «Μαρασλειακά» το 1926,²⁷⁴ κατηγορήθηκαν η Ρόζα Ιμβριώτη²⁷⁵ για τον μαρξιστικό τρόπο που δίδασκε Ιστορία²⁷⁶ και ο Δελμούζος (που είχε ήδη απασχολήσει την κοινή

265 Στο ίδιο, σ. 210.

266 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 46.

267 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 192.

268 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 260.

269 Δημαράς, *ό.π.*, σ. 139.

270 Στο ίδιο, σ. 138.

271 Ν. 3341 «Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίου εν Θεσσαλονίκη», ΦΕΚ 154/Α/22-06-1925.

272 Δημαράς, *ό.π.*

273 Στο ίδιο, σ. μδ'.

274 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 202.

275 Φιλολόγος και παιδαγωγός, σπούδασε στην Αθήνα, τη Σορβόνη και το Βερολίνο. Μέλος του Συνδέσμου για τα δικαιώματα της Γυναίκας. Ένθερμη οπαδός του δημοτικισμού, μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, και του διοικητικού συμβουλίου του. Αργότερα, στα μεταξικά χρόνια, ίδρυσε το Πρότυπο Ειδικό Σχολείο στην Καισαριανή το οποίο λειτούργησε από το Μάρτιο του 1937 έως τον Οκτώβριο του 1940.

276 Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 555.

γνώμη λόγω των «Αθεϊκών» στο σχολείο του Βόλου λίγα χρόνια πριν)²⁷⁷ για καταπάτηση ηθών, θρησκευτικών, εθνικών και συμπεριφοράς.²⁷⁸

Χαρακτηριστική της έκτασης της επίθεσης είναι η πρόσληψή της από τις φεμινίστριες του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας —ο Σύνδεσμος έτσι κι αλλιώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι και *lato* και *stricto sensu* υβριδική εκδοχή του Ομίλου. Οι γυναίκες καταγγέλλουν ότι «ποτέ η εμπάθεια η οποία μολαταύτα οργιάζει στον τόπο μας δεν είχε παρουσιασθή με τόσο αηδιαστική μορφή»²⁷⁹ εννοώντας, όπως εξηγούν, όχι μόνο το ζήτημα αυτό καθαυτό ή την ηθική βλάβη εις βάρος του διευθυντή και των συνεργατών του, αφού τίποτα δεν μπορεί να τους σπλώσει, αλλά το «έγκλημα που διαπράχθηκε, και μάλιστα με το πρόσχημα της αρετής, εναντίον της παιδικής ψυχής».²⁸⁰

Η πολεμική εκδηλώθηκε και με άλλες επιθέσεις· με την οργάνωση του «Εθνικού Συνεδρίου» από φορείς κυρίως της εκκλησίας και της εκπαίδευσης, που μεταξύ άλλων αξίωνε την κατάργηση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, και με τα «Διδασκαλειακά» το 1928.²⁸¹ Σε αυτή την περίπτωση αποδοκιμάστηκαν οξύτατα οι καινοτόμες μέθοδοι του Μίλτου Κουντουρά στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης που άφηναν, όπως υποστηρίχτηκε, τις μαθήτριες ανεξέλεγκτες και τις εξοικείωναν με αρχές επικίνδυνες για το έθνος και τη θρησκεία (και μάλιστα στις βόρειες επαρχίες του κράτους).²⁸²

Εν τω μεταξύ η διάσπαση του Ομίλου το 1927²⁸³ επικυρώνει καθαρά τις διαφωνίες και τη διαφοροποίηση στις γραμμές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και ιδίως τη στροφή του Γληνού προς τα αριστερά²⁸⁴ και του Δελμούζου προς την ουδετερότητα.²⁸⁵ Τη χρονιά αυτή ο Γληνός, μετά τη διάλυση του Ομίλου, συμπυκνώνοντας το εκπαιδευτικό του όραμα σε ένα σχήμα, δηλώνει ότι

όλα τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, πρέπει να μορφώνονται υποχρεωτικά ως τα 18 τουλάχιστον χρόνια της ζωής τους στο κοινό δημοτικό σχολείο και τα μετέπειτα γενικά ή ειδικά επαγγελματικά ή συμπληρωματικά σχολεία που είναι απαραίτητο να οργανωθούν αμέσως από το κράτος. Η οργάνωση των σχολείων πρέπει να βασίζεται στις ψυχοσυστάσεις και τα ενδιαφέροντά τους καθώς και στις ανάγκες των

277 Δημαράς, *ό.π.*, σ. 101.

278 Στο *ίδιο*, σ. 146.

279 Ανωνύμου, «Επάνω στα Μαρασλειακά», *Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 32, Μάιος 1926, σ. 1, 2.

280 Στο *ίδιο*.

281 Δημαράς, *ό.π.*, σ. 144.

282 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 203.

283 Στο *ίδιο*, σ. 204.

284 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 80.

285 Στο *ίδιο*, σ. 88.

επαγγελματών. Η επιλογή των ικανών και των ειδικά προικισμένων παιδιών πρέπει να γίνει το μόνο κριτήριο για την κατάταξή τους στα διάφορα είδη σχολείων. Το κράτος πρέπει να παρέχει όλα τα μέσα στους ικανούς για να σπουδάσουν.²⁸⁶

«Η πρώτη ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση στη νεοελληνική εκπαίδευση»²⁸⁷ που εφαρμόζει το κράτος είναι σαφώς έκφραση και νίκη των αρχών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού.²⁸⁸ Ξεκινά το 1929 και ολοκληρώνεται το 1932, στην προτελευταία βενιζελική θητεία (1928-1932), με τα νομοσχέδια του Κωνσταντίνου Γόντικα, το 1929, και του Γεωργίου Παπανδρέου, από το 1930, τα οποία καταφάσκουν υπέρ: μικτού εξάχρονου υποχρεωτικού δημοτικού, εξάχρονου γυμνασίου, με κλασική, πρακτική και γεωργική κατεύθυνση, φροντίδας για την προσχολική ηλικία, της πλήρους μόρφωσης των διδασκόντων, της επαγγελματικής και της γυναικείας εκπαίδευσης, της ανέγερσης σχολικών κτιρίων, της κατάργησης ελληνικού/ημιγυμνασίου, της καθιέρωσης μαθημάτων ειδικής επίδοσης, της αναβάθμισης της σχολικής ζωής, της απομάκρυνσης από κάθε έννοια κρατικού μονοπωλίου για τα σχολικά βιβλία. Προφανώς εφαρμόζονται αρκετές από τις ιδέες του Ομίλου και ενδεικτική της έκτασης που είχε πάρει η διάδοσή τους, αλλά και δηλωτική της απομάκρυνσης των πρωτεργατών τους, που είχαν πια διαφοροποιηθεί και μεταξύ τους και σε σχέση με τις ίδιες τις ιδέες τους,²⁸⁹ είναι η ανάθεση των εισηγήσεων των νομοσχεδίων σε δύο άλλα στελέχη του δημοτικισμού, τον Ευάγγελο Κακούρο και τον Μίλτο Κουντουρά.²⁹⁰

Πρωτοποριακές είναι όλες οι προτάσεις του Ν. 4397 της 24ης Αυγούστου 1929 περί στοιχειώδους εκπαίδευσης²⁹¹ κυρίως ως προς τον σκοπό του δημοτικού σχολείου (προπαρασκευή για τη ζωή και πολιτική αγωγή των παιδιών) αλλά και ως προς την ίδρυση κατώτερων επαγγελματικών σχολείων, γεωργικών, εμπορικών, βιοτεχνικών και οικοκυρικών, ακριβώς όπως το συζητούσαν και το 1913 και το επαναλάμβανε ο Γληνός λίγα χρόνια μετά. Επιπλέον ως αμιγής και αυτούσια εφαρμογή των πρακτικών του σχολείου εργασίας μπορεί να εκληφθεί η απόφαση για ύπαρξη σχολικού κήπου και των απαραίτητων εργαλείων σε κάθε σχολείο, καθώς και εργαστηρίου φυσικής και χημείας αλλά και σχολικής βιβλιοθήκης. Τα νομοσχέδια θεσπίζουν μικτή φοίτηση στα δημοτικά και τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία, με εξαίρεση τα οικοκυρικά. Η στοιχειώδης

286 Γληνός, «Διακήρυξη για την παιδεία», αναδημοσίευση από το περιοδικό *Αναγέννηση*, όπως το παραθέτει ο Δημαράς (*Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π. σ. 153). Αυτά εντάσσονται πια στο εγκόλπιο του Νέου Εκπαιδευτικού Ομίλου και σταδιακά τις υιοθετεί και η αριστερά (Κυπριανός, ό.π., σ. 208).

287 Δημαράς, ό.π., σ. 47.

288 Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π. σ. 200.

289 Μπουρνάζος, ό.π., σ. 208.

290 Δημαράς, ό.π., σ. 209.

291 Ν. 4397/1929 «Περί στοιχειώδους εκπαίδευσως», ΦΕΚ 309/Α/ 24-8-1929.

παιδεία είναι υποχρεωτική ως τα 14 χρόνια του μαθητή, ενώ παράλληλα προβλέπονται σχολεία για παιδιά με ειδικές ανάγκες και νυχτερινά δημοτικά, για την «υποβοήθησιν της γλωσσικής αναπτύξεως των ξενοφώνων»²⁹² και για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού που συνεχίζει να είναι υψηλός και στον γυναικείο αλλά και στον ανδρικό πληθυσμό.²⁹³

Εν τω μεταξύ, μία από τις μεγαλύτερες τομές στην ελληνική ιστορία, ο ερχομός των Μικρασιατών προσφύγων, λειτούργησε ασφαλώς ως κύριος παράγοντας για τη σκιαγράφηση της πραγματικής και πραγματολογικής διάστασης της εποχής —αν αφήσουμε όλα τα άλλα— στην ξενοφονία και την επαγγελματική αποκατάσταση.

Αλλά παρά τις επισημάνσεις, τις δυσκολίες και τις ανάγκες, τα μέτρα δεν εφαρμόστηκαν.²⁹⁴ Η δημοτική που έχει επανέλθει στις 4 τάξεις του δημοτικού με τον Ν. 3438 του 1927²⁹⁵ επεκτείνεται και στις επόμενες δύο τάξεις με τον Ν. 5045 του 1930 ως υποχρεωτική, με παράλληλη διδασκαλία και της καθαρεύουσας στις τελευταίες δύο,²⁹⁶ αλλά τα μαθήματα παραμένουν επί της ουσίας ίδια και στη στοιχειώδη και στη μέση βαθμίδα. Τα γεωργικά γυμνάσια όπως και τα κατώτερα τεχνικά σχολεία έμειναν στα χαρτιά —ελάχιστες οι εξαιρέσεις· κάποια μέσα σχολεία που είχαν προβλεφθεί ανατέθηκαν σε ιδιώτες, αφού πρώτα αποφασίστηκε ο περιορισμός του αριθμού τους προς αποφυγή πληθωρισμού επαγγελματιών· τα ανώτερα παρθεναγωγεία που είχαν συσταθεί έχαναν σταδιακά τις μαθήτριά τους, γιατί δεν εξασφάλιζαν συνέχιση των σπουδών.²⁹⁷ Τα μετρημένα πρακτικά γυμνάσια είχαν ελλείψεις· τον σχολικό χρόνο καταλάμβαναν ακόμα τα αρχαία, άρα δεν έγινε πράξη η στροφή σε πρακτική, πραγματική κατεύθυνση.²⁹⁸ Η κυρίαρχη τάση ήταν ο περιορισμός της υπερπαραγωγής αποφοίτων γυμνασίου και η διοχέτευσή τους στα πρακτικά επαγγέλματα, κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο, ώστε και να εκλείψουν οι «προλετάριοι του πνεύματος» και να τιθασευτούν οι άνεργοι προλετάριοι που ήταν ύποπτοι ότι υπομονεύουν τις ηγετικές δυνάμεις, όμως αυτά θα γίνονταν με αργούς ρυθμούς, όπως ακριβώς εξελισσόταν η εκβιομηχάνιση της χώρας.²⁹⁹ Ο Ευάγγελος Κακούρος,³⁰⁰ εισηγητής των νομοσχεδίων, τρία χρόνια μετά, το 1932, δίνει τα ίδια περίπου στοιχεία:

292 Στο ίδιο.

293 23,47 % του ανδρικού πληθυσμού και 57,97% του γυναικείου στην απογραφή του 1928.

294 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 62.

295 Ν. 3438 «Περί διδακτικών βιβλίων», ΦΕΚ 307/Α/23-12-1927.

296 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 63.

297 Στο ίδιο, σ. 134.

298 Στο ίδιο, σ. 135.

299 Στο ίδιο, σ. 137.

300 Ο Ευάγγελος Κακούρος, βασικός εισηγητής των νομοσχεδίων, ήταν φιλόλογος με σπουδές στην Ελβετία, οπαδός του σχολείου εργασίας, μέλος του ΕΟ που αποχώρησε μαζί με τον Δελημούζο το 1927.

Δηλαδή έχουμε πάρα πολλά σχολεία που προετοιμάζουν για τα ελεύθερα επαγγέλματα και τις δημόσιες υπηρεσίες [...] αρκετά για το εμπόριο και ελάχιστα για τη βιοτεχνία και τη γεωργία. Τα κατώτερα γεωργικά σχολεία πέρυσι ιδρύθηκαν. Με άλλα λόγια ο μεγαλύτερος πληθυσμός της χώρας, αγρότες, εργάτες, τεχνίτες, ρίχνεται στη ζωή χωρίς να είναι τοιμασμένος (sic) ούτε με γενική μόρφωση σοβαρή ούτε με επαγγελματική.³⁰¹

Και επιμένει ότι με την ίδρυση «κατώτερων κρατικών επαγγελματικών σχολείων, γεωργικών, εμπορικών, τεχνικών, οικοκυρικών είτε μορφωτικών είτε επιμορφωτικών [...] για πρώτη φορά πλαταίνουν οι ορίζοντες της λαϊκής παιδείας».³⁰²

Την ίδια χρονιά, ο Γληνός αποτιμώντας την «ψευτομεταρρύθμιση» ως οπισθοδρόμηση των βενιζελικών,³⁰³ δηλώνει ότι η λαϊκή παιδεία δεν άλλαξε καθόλου και η μέση παρά τις εξαγγελίες για πρακτικό χαρακτήρα στην εκπαίδευση έγινε περισσότερο κλασικιστική. «Τα άχρηστα και βλαβερά ελληνικά σχολεία τα μετατρέψανε στα πιο άχρηστα και πιο βλαβερά ημιγυμνάσια. Πραχτικά σχολεία δεν ιδρύσανε εκτός από λίγα γεωργικά που οι ίδιοι ομολογούνε πως δεν κάνουνε τίποτε».³⁰⁴

Στην πραγματικότητα τα μόνα σχολεία που προσφέρουν ολοκληρωμένη δευτεροβάθμια τεχνική εκπαίδευση στη δεκαετία του 1930 είναι η Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων και η Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Εφαρμοσμένης Διακοσμητικής.³⁰⁵ Αυτή ακριβώς είναι και η εκτίμηση του Γληνού:

Ας μετατρέψει πολλά από αυτά σε επαγγελματικά σχολεία σαν τη Σιβιτανίδειο και την Παπαστράτειο, σε δασικές και σε γεωργικές σχολές και σε σχολεία που να βγάζουν ψαράδες με κάποια συστηματική και επιστημονική γνώση αλιείας [...].³⁰⁶

Παραπληρωματικά ο Κωνσταντίνος Παπαζαχαρίου, γενικός επιθεωρητής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης της Διεύθυνσης Εμπορίου και Βιομηχανίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, όταν δημοσιεύει την ίδια χρονιά τις εντυπώσεις του από το εκπαιδευτικό σύστημα της Αυστρίας, μιας πολύ προηγμένης όπως λέει χώρας, την οποία επισκέφθηκε ως απεσταλμένος του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, προτείνει συστηματική τεχνική εκπαίδευση «από των κατωτάτων στρωμάτων της δημοτικής εκπαίδευσως μέχρι των ανωτάτων του Πολυτεχνείου».³⁰⁷ Αναφερόμενος

301 Ενάγγελος Κακούρος, «Η προοπτική του λαϊκού σχολείου», *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαίδευσως*, 1932, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου, 1932, σ. 9.

302 Στο ίδιο, σ. 13.

303 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 70.

304 Γληνός, «Πνευματικές Μορφές της αντίδρασης», *Εκλεκτές σελίδες*, τ. 4ος, σ. 62.

305 Μπουρνάζος, *ό.π.*, σ. 214.

306 Από τη συνέντευξη του Γληνού στον Κωστή Μπαστιά στο περιοδικό *Εβδομάς*, 24-10-1931. <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2117317> (ανάκτηση: 20-5-2020).

307 Παπαζαχαρίου, *Η εκπαίδευσις εν τη ξένη, Σχολεία γενικής, επαγγελματικής και εμπορικής μορφώσεως εν Αυστρία*, *ό.π.*, σ. 6.

στον Ν. 5197 «περί επαγγελματικής εκπαίδευσεως» του 1931,³⁰⁸ λέει ότι χρειάζονται πολλά ακόμα να γίνουν, γιατί «το έργο είναι ανώτερο κοινωνικό ζήτημα» για την προαγωγή των τεχνών και των επαγγελμάτων που ο τόπος ματαιοπονώντας περιμένει από το 1831.³⁰⁹ Στα γνωστά επαγγέλματα-ειδικότητες προσθέτει και όσα αφορούν τον στολισμό και την αμφίεση (κοπτικής, ραπτικής και υποδηματοποιίας και διακοσμητικών τεχνών), εκείνα που αφορούν στην επίπλωση των κατοικιών, γραφείων, εργαστηρίων, δηλαδή ξυλουργών και σιδηρουργών, αλλά και «τα ειδικά» επαγγέλματα που αντικατοπτρίζουν πτυχές της σύγχρονης αστικής ζωής, όπως οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις ή τα δημόσια θεάματα και υποδεικνύει τη σύσταση —μετρημένων— ειδικών τεχνικών σχολών (κατώτερων και μέσων) και —όσων περισσότερων γίνεται— σχολών συμπληρωματικής μόρφωσης. Οι ειδικές τεχνικές σχολές που μπορούν να αποτελέσουν πρότυπο, κατά τον επιθεωρητή είναι και οι μοναδικές υπάρχουσες ήδη:

- 1) η εν Αθήναις (Καλλιθέα) Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων 2) η εν Αθήναις Σεβαστοπούλειος Επαγγελματική Σχολή των εργατών 3) η εν Αθήναις Παπαστράτειος Επαγγελματική Σχολή κατασκευής παιγνιδίων και διακοσμητικής.³¹⁰

Αφήνοντας στην άκρη τη Σεβαστοπούλειο, οι άλλες δύο σχετίζονται με τις διακοσμητικές τέχνες,³¹¹ οι οποίες αποτελούν μία τάση της Σιβιτανιδείου³¹² και την κύρια πρόταση της Παπαστρατείου, όπως δηλώνεται και στο όνομά της.

Οι εκπαιδευτικές αναζητήσεις του νέου αιώνα οι σχετικές με την καλλιτεχνική εκπαίδευση φιλτράρονται άμεσα από τη βιοματικότητα του σχολείου εργασίας και την αναθεώρηση των κλασικιστικών σχολικών προτύπων. Οι δημοτικιστές όσο περνούσε από το χέρι τους, ή μάλλον όσο (και για όσο) επηρέαζαν τα κέντρα λήψης αποφάσεων, επιχείρησαν να συνδέσουν στενά τα καλλιτεχνικά μαθήματα με την υπόλοιπη παρεχόμενη σχολική γνώση αλλά και το νεοελληνικό παρόν,³¹³ γεγονός που τεκμηριώνουν η αύξηση του σχολικού χρόνου στα εικαστικά σε όλες τις βαθμίδες (ιδίως στα διδασκαλεία),³¹⁴ αλλά και η ίδρυση του Τεχνικού Διδασκαλείου³¹⁵ και η αναβάθμιση της Σχολής Καλών Τεχνών σε Ανωτάτη το 1930³¹⁶ (με βασικά διδακτικά αντικείμενα τη ζωγραφική, τη γλυπτική και τη χαρακτική καθώς και μαθήματα

308 Ν. 5197 «Περί επαγγελματικής εκπαίδευσεως», ΦΕΚ 259/Α/07-08-1931.

309 Παπαζαχαρίου, *ό.π.*, σ. 404.

310 Στο ίδιο, σ. 398.

311 Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη-Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 89.

312 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 97.

313 Βάος, «Καλλιτεχνικά ρεύματα και καλλιτεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα», *Δοκίμες* 11-12 (2003) 263.

314 Στο ίδιο, σ. 264.

315 Στο ίδιο, σ. 265.

316 Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 536 και σ. 546.

θεωρητικά).³¹⁷

Κατά τα λοιπά η γλωσσεκπαιδευτική μεταρρύθμιση ατονεί, το λαϊκό κόμμα διαδέχεται τους βενιζελικούς, και με υπουργό παιδείας τον Θ. Τουρκοβασίλη επαναφέρει τη δημοτική (Ν. 5911 του 1933)³¹⁸ στις τέσσερις πρώτες τάξεις και έπειτα, επί Κονδύλη, με Διάταγμα στις 2-11-1935 ο ίδιος υπουργός την περιορίζει στις τρεις πρώτες.³¹⁹

Στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, σύμφωνα με τις ιδρυτικές δηλώσεις του κόμματος, θα δοθεί βάρος στο λαϊκό σχολείο, στην πρακτική παιδεία και στην ενσωμάτωση των ξένων³²⁰ με ό,τι συνυποδηλώσεις φέρει αυτό. Με τον Α.Ν. 770/1937³²¹ θεσπίζεται τετραετές δημοτικό για όσους συνεχίσουν φοιτώντας στο γυμνάσιο και παραμένει το εξαετές για αυτούς που θα περιοριστούν στη στοιχειώδη παιδεία.³²² Με τους Α.Ν. 1800 και 1849 του 1939³²³ ορίζεται ότι κατόπιν εξετάσεων οι απόφοιτοι του τετραετούς δημοτικού κατευθύνονται στο γυμνάσιο και του εξαετούς στο αστικό. Όσοι αποτύχουν στις εξετάσεις για το γυμνάσιο δεν έχουν επί της ουσίας επαγγελματική διέξοδο, γιατί εισάγονται στο αστικό όπου ο σχολικός τους χρόνος καταναλίσκεται με ίδια μαθήματα όπως του γυμνασίου.³²⁴ Όσοι πάλι δεν καταφέρουν να εισαχθούν ούτε στο αστικό δεν έχουν καμία διέξοδο —εκτός από την κατάρτιση που προσφέρει η ΕΟΝ.³²⁵ Με τον Α.Ν. 1849/1939³²⁶ οι απόφοιτοι του γυμνασίου παρακολουθούν το διετές λύκειο προετοιμαζόμενοι για την ανώτατη βαθμίδα και οι απόφοιτοι του εξαετούς δημοτικού περνούν στο τριτάξιο αστικό σχολείο που διακλαδίζεται σε γεωργική, εμπορική, βιομηχανική και οικοκυρική κατεύθυνση. Επαναλαμβάνεται δηλαδή ο σχεδιασμός της μεταρρύθμισης του 1929 από την οποία είναι δάνειο η πρόταξη των γεωργικών σχολείων, που απευθύνονται ιδίως στα αγόρια και ιδίως στις προσφυγικές περιφέρειες (βόρειες επαρχίες). Για τα κορίτσια επιλέγονται οι οικοκυρικές σχολές και όχι το αστικό σχολείο που ίσως τα αποκαθιστούσε αποτελεσματικότερα εκπαιδευτικά και επαγγελματικά.³²⁷ Σχολεία θηλέων της μέσης

317 Στο ίδιο, σ. 553.

318 Ν. 5911 «Περί διδακτικών βιβλίων», ΦΕΚ 357/Α/18-11-1933.

319 Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 66.

320 Ευαγγελία Καλεράντε, «Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της δικτατορίας, 1936-1940, *Πανόραμα*, *ό.π.*, σ. 183.

321 Α.Ν. 770 «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης», ΦΕΚ 263/Α/13-07-1939.

322 Καλεράντε, *ό.π.*, σ. 186.

323 Α.Ν. 1800 «Περί αστικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων», ΦΕΚ 244/Α/17-06-1939· Α. Ν. 1849 «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης», ΦΕΚ 300/Α/25-07-1939.

324 Καλεράντε, *ό.π.*, σ. 190.

325 Στο ίδιο, σ. 187. Η ΕΟΝ ιδρύεται ως πολιτικός φορέας για την οργάνωση της νεολαίας και εκπαιδευτικός για τη σφαιρική χειραγώγησή της.

326 Α.Ν. 1849 «Περί των σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης», ΦΕΚ 300/Α/25-07-1939.

327 Καλεράντε, *ό.π.*, σ. 191.

εκπαίδευσης μετατρέπονται σε αδιέξοδα οικοκυρικά σχολεία για να επιτευχθεί η επιστροφή/παραμονή στον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο. Στρατεύονται η ιστορία και η γεωγραφία, η λαϊκή τέχνη και ο πολιτισμός στην πιο απλή τους μορφή ως εκπαιδευτικά εργαλεία, αντιπαράτίθεται το εθνικό μοτίβο με το διεθνιστικό φιλελεύθερο και με το κομμουνιστικό ταυτόχρονα. Με αυτές τις συντεταγμένες αποσυνδέεται ο δημοτικισμός από τον κομμουνισμό (κληρονομημένη νοηματοδότηση) αλλά η δημοτική εγκλωβίζεται στο δημοτικό σχολείο και στους ελεγχόμενους από το καθεστώς χώρους, όπως η ΕΟΝ.³²⁸

Καθώς το σχήμα του κύκλου μάς είναι ιδιαίτερα προσφιλές, επιστρέφουμε στην αρχή για να αποκαταστήσουμε την εικόνα. Το ενδιαφέρον για την τεχνική εκπαίδευση στον 20ο αιώνα πηγάζει από κύκλους τεχνοκρατών ή από άλλες ομάδες, όπως θα υποστηρίξουμε σε λίγο, που στηρίζουν και την καλλιτεχνική παιδεία. Όπως στην περίπτωση της Παπαστρατείου Σχολής Παιχνιδιών και Εφαρμοσμένης Διακοσμητικής που ίδρυσε το 1929 ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας. Στον Μεσοπόλεμο κατά πως φαίνεται η τεχνολογία (όπως και η επιστήμη) δεν είχαν ιδιαίτερη σημασία καθώς η άρχουσα τάξη χαρακτηρίζεται μετά το 1922 από συντηρητικές κοινωνικές και πολιτισμικές ιδέες.³²⁹

Για να καθορίσουμε τον αφορισμό, τον περιορίζουμε κάπως. Η επιστήμη και η τεχνική δεν είχαν σημασία για το «Υπουργείο Απαιδευσίας ανδρών»,³³⁰ δηλαδή το Υπουργείο Παιδείας, και τους φιλολογικούς κύκλους που το πλαισιώνουν, με αποτέλεσμα κάποιες ομάδες με διαφορετικές εκπαιδευτικές αντιλήψεις, εμπνευσμένες και τεχνο-λογικές, να έρχονται σε σύγκρουση με το υπουργείο και να υλοποιούν τα σχέδια και τις ιδέες τους υπό τη σκέπη άλλων υπουργείων, αποφεύγοντας όσο μπορούν την υπαγωγή στο Παιδείας. Έτσι γεωργικά σχολεία το 1930 υπάγονται στο υπουργείο Γεωργίας και από τις γνωστές εμπορικές και τις τεχνικές σχολές (ειδικές ή υποτυπώδεις) οι περισσότερες ανήκουν στο Εθνικής Οικονομίας, όπως ακούσαμε νωρίτερα. Η διαμάχη δεν είναι μεταξύ υπουργείων, είναι μεταξύ ομάδων και κοινωνικών συμφερόντων.³³¹

Η διαφορά μεταξύ Κακούρου και Παπαζαχαρίου δεν είναι παρά η διάσταση μεταξύ της κλασικίζουσας τακτικής της παιδείας και της μοντέρνας «τεχνοκρατικής».

328 Στο ίδιο, σ. 199.

329 Τσουκαλάς, ό.π., σ. 563.

330 Βαξεβάνογλου, ό.π., σ. 64.

331 Στο ίδιο, σ. 65.

Κεφάλαιο 2. Φεμινιστικό σε(μι)νάριο επαγγελματικής εκπαίδευσης

2.1. «... ένα αναγνωστικό επίτηδες για το σχολείο μας»³³²

Η μόρφωση, και ιδιαίτερα η τεχνική, απασχολεί κύκλους διανοούμενων και παιδαγωγών της εποχής του «βιομηχανισμού», όχι μόνο γι' αυτόν τον λόγο, την εκβιομηχάνιση δηλαδή και τον εκσυγχρονισμό, αλλά πρωτίστως για την παιδαγωγική και εκπαιδευτική της προέκταση. Στην περίπτωση του φεμινιστικού σχεδίου (που δεν είναι αποκλειστικά γυναικείο) η εκδοχή αυτή συνδέεται και με το πασιφιστικό όραμα μέσω της δράσης των λαϊκών μαζών.³³³ «Μια ιδεολογία που θαμποχαράζει στη συγκλονισμένη από τον τελευταίο πόλεμο λαϊκή ψυχή, η ιδεολογία της ειρήνης, στη γυναίκα βρήκε και θα βρη το γερότερο στυλοβάτη της».³³⁴ Αρκεί η σωστή εγκύκλια μόρφωση³³⁵ αλλά και η μόρφωση κοινωνικών ατόμων με τα νέα ιδεώδη, όπως ο σοσιαλισμός, που πλαταίνουντας τους ανθρώπινους ορίζοντες αντικαθιστούν τα ένστικτα τόσο του φόβου για τον πόλεμο όσο και της ατομικής αυτοσυντήρησης με έναν ενσυνείδητο αποτροπιασμό που υποδεικνύει ως αντιστάθμισμα την ειρηνική συνεννόηση των λαών. Η φλόγα της λαϊκής ψυχής μπορεί να διασφαλίσει «την ειρηνική συμβίωση».³³⁶ Και σ' αυτό θα συμβάλει η γυναίκα με την άρτια δική της μόρφωση. Θα στρατευθεί υπέρ της ειρήνης, θα μεταδώσει στα παιδιά της το ενδιαφέρον για τα κοινά, και έτσι «κάθε μέρα θα αυξάνει ο στρατός που με τη δουλειά του [...] θα σαρώσει τις σκουριασμένες κοινωνικές αντιλήψεις της σημερινής κοινωνίας».³³⁷

332 Αύρα Θεοδωροπούλου, «Το Κυριακό Σχολείο Εργατριών», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ε', 1915, σ. 83.

333 Μαρία Σβόλου, *Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, 1924, σ. 34.

334 Στο ίδιο, σ. 33.

335 Στο ίδιο, σ. 37.

336 Στο ίδιο, σ. 35.

337 Στο ίδιο, σ. 39.

Η βούληση για την ιδιαίτερη συνεργασία των βαλκανικών κρατών οδηγεί τον ΣΔΓ μαζί με φεμινιστικούς συλλόγους αυτών των χωρών, και επίσης την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία, να συστήσουν το 1923 τη Μικρή Φεμινιστική Αντάντ (Little Entente of Women, 1923-1929). Βλ. Aleka Boutzouni, "Avra Theodoropoulou", Francisca De Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi, (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms, Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Central European University Press, Budapest-New York 2006, σ. 569· Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, «Η Φεμινιστική Μικρή Αντάντ», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 3, Οκτώβριος 1923, σ. 2.

Άλλη μια απόδειξη του έμπρακτου διεθνισμού του ΣΔΓ είναι η συμμετοχή του στη Διεθνή Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο (International Woman Suffrage Alliance). Από εκεί θα υιοθετήσει την αρχή «ίσα δικαιώματα, ίσες υποχρεώσεις», η οποία και τον αντιδιαστέλλει από τις μετριοπαθέστερες σύγχρονες του οργανώσεις. Βλ. Έφη Αβδελά-Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου—μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, 1985 σ. 39· Ξανθή Πετρινώτη, «Ο Αγώνας της Γυναίκας - Ένας παλιομοδίτικος τίτλος για ένα μοντέρνο περιοδικό» στον ιστότοπο https://www.gender.panteion.gr/gr/arxeia_agonas.php, (ημερομηνία ανάκτησης, 31-12-2017)· Μπακαλάκη - Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ. 226.

Η μόρφωση της γυναίκας και των παιδιών των λαϊκών στρωμάτων που στερούνται παιδείας εμφανίζεται ως μέσο διανοητικής και ψυχικής ωρίμανσης. Η φωνή που ακούμε ανήκει στη Μαρία Σβώλου,³³⁸ μαχητική φεμινίστρια,³³⁹ Γενική Γραμματέα του «Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» (1920-1932), που συνέδεσε το όνομά της με την κατοχύρωση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών. Ο ΣΔΓ, η πιο δυναμική και δραστήρια φεμινιστική οργάνωση της μεσοπολεμικής περιόδου,³⁴⁰ από την ίδρυσή του το 1920 έως και το 1936 που το μεταξικό καθεστώς διακόπτει βίαια τη λειτουργία του, ευθυγραμμίζεται με τις ιδέες του διεθνούς γυναικείου κινήματος, αξιοποιώντας τις σύμφωνα με τις φιλελεύθερες αρχές για την ισότητα των πολιτών και τη συνταγματική δημοκρατία, και επιστρατεύει μεθόδους πίεσης για τη νομοθετική κατοχύρωση της ισοπολιτείας ανδρών και γυναικών. Τα μέλη του³⁴¹ —περιορισμένος ο αριθμός τους— γυναίκες, κυρίως, με ανώτερη μόρφωση, και ιδεολογικά φιλελεύθερες, σχετίζονται φιλικά με τον βενιζελικό εκσυγχρονισμό, εκφράζοντας την αστική εκδοχή του φεμινισμού.³⁴² Τμήμα, βεβαίως, του δυναμικού του Συνδέσμου (Μαρία Σβώλου, Δημήτρης Γληνός κ.ά.) εντάσσεται

338 Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου (1892-1976) ήταν απόφοιτος του Αρσακείου Διδασκαλείου Λάρισας, επιθεωρήτρια Εργασίας στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, σύζυγος του συνταγματολόγου και βουλευτή Αλέξανδρου Σβώλου. Η Σβώλου ασχολήθηκε με την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της γυναίκας, διετέλεσε μέλος της Διεθνούς Επιτροπής Εμπειρογνομόνων, του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τα γυναικεία ζητήματα (1932-1936). Στη δικτατορία του Μεταξά ακολούθησε τον Σβώλο στην εξορία. Στα χρόνια της Κατοχής ήταν στέλεχος του ΕΑΜ. Από το 1948 ως το 1950 φυλακίστηκε για την αντικαθεστωτική δράση της. Το 1958 εξελέγη βουλευτής της ΕΔΑ στη Β' Περιφέρεια Αθηνών και στην ίδια περιφέρεια με το ΠΑΜΕ το 1961. Στο κοινοβούλιο διακρίθηκε για τις αγορεύσεις της και την αγωνιστικότητά της.

339 Πηνελόπη Αγαλλοπούλου, «Βιογραφική αναφορά», Γ. Κασμάτης, Γ. Αναστασιάδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Σβώλος, ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2009, σ. 40.

340 Δήμητρα Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940-Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 7., Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 69.

341 Ο «Σύνδεσμος» ιδρύεται το 1920 με αυτό το όνομα (και από το 1927 μετονομάζεται σε Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας), από την Αύρα Θεοδωροπούλου και τη Μαρία Νεγροπόντη —μαζί τους από την αρχή η Μαρία Σβώλου και η Ρόζα Ιμβριώτη. Ως μέλη συναντούμε τις Άννα Παπαδημητρίου, Ελένη Πολιτάκη, Αγγελική Χατζημιχάλη, Αμαλία Ψάλτη, Ελένη Κορύλλου, Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Καίτη Κατσογιάννη, Μαριάνθη Ματσούκη, Εύχαρι Πετρίδου, Άννα Σταματελάτου κ.ά. αλλά και τους Δημήτρη Γληνό, Αλέξανδρο Δελμούζο, Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Αλέξανδρο Σβώλο, Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο κ.ά.

Για το γυναικείο κίνημα γενικά αλλά και του Μεσοπολέμου, βλ. Αβδελά-Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., Αβδελά-Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες-Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997· Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940. Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», ό.π., σ. 65-78· Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952-Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, ΕΙΕ ΠΕ ΤΝΕ-130, Αθήνα, Π.Ν. Σάκουλας, 2013, σ. 114-193.

Ο «Σύνδεσμος» εξέδιδε, από το 1923, τον *Αγώνα της Γυναίκας*, που είχε ως πρόταγμα την «Ισότητα στα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα των ανδρών και των γυναικών». Στο εξής παραπέμπεται ως *Αγώνας*, με αριθμό φύλλου και ημερομηνία, όπως υπάρχει στον διαδικτυακό τόπο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, όταν πρόκειται για το δελτίο του Συνδέσμου. Τα τεύχη που ακολούθησαν ιστορικά, καθώς και αυτά που δεν είναι αναρτημένα στην Βιβλιοθήκη της Βουλής, παραπέμπονται στον οικείο σύνδεσμο του Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου και Ισότητας του Πανεπιστημίου, genderpandeion.gr.

342 Αβδελά-Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 52.

στην Αριστερά ή αποκτά στη συνέχεια δεσμούς μαζί της.³⁴³ Χωρίς τις κοινωνικές αλλαγές που αυτή κομίζει, δεν γίνεται άλλωστε να υλοποιηθούν τα φεμινιστικά σχέδια, όπως λέει η Σβώλου όταν αποχωρεί από το Δ.Σ. του ΣΔΓ το 1932.³⁴⁴

Η θεσμοθέτηση της γυναικείας απελευθέρωσης και η κατάκτηση της έμφυλης αξιοπρέπειας θα επιτευχθούν, κατά την περιγραφή των φεμινιστριών του Συνδέσμου, μέσω της ισότιμης ένταξης στην αγορά εργασίας, αφού η πολιτική υποδούλωση και η κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών διαβάζονται ως αποτελέσματα της οικονομικής υποτέλειας. Διεκδικούν για τις γυναίκες πρόσβαση σ' όλα τα επαγγέλματα, με ίσες ευκαιρίες ανέλιξης, με ίση αμοιβή και μεταχείριση. Δανειζόμενες ιδανικά και παραστάσεις από τον φεμινισμό της Καλλιρρόης Παρρέν, δεν τις απαλλάσσουν από την αφοσίωση στην ελληνικότητα, την παράδοση και τον πολιτισμό, προσαρμόζουν ωστόσο τα δικά της ιδεώδη στη γυναικεία χειραφέτηση κι έτσι η ρητορική τους δεν είναι ούτε η φιλανθρωπική του τέλους του 19ου αιώνα ούτε τα απομεινάρια της στον 20ο.³⁴⁵

Η παραδοσιακή φιλανθρωπική δραστηριότητα στον λόγο του ΣΔΓ αντικαθίσταται από την κοινωνική πρόνοια. Φορείς και πομποί της κοινωνικής πρόνοιας είναι οι γυναίκες φεμινίστριες και δέκτες οι γυναίκες της εργατικής τάξης που αγνοούν τις επιβεβλημένες αστικές συνήθειες και στερούνται τις κυρίαρχες αστικές ανέσεις.³⁴⁶ Οι γυναίκες του λαού εκπαιδευόμενες θα προσεγγίσουν τα ήθη των αστών και θα φιλτράρουν και θα καλλιεργήσουν τα δικά τους.

Αυτή είναι μία από τις αρχές που διαφοροποιούν τη λειτουργία του Κυριακού Σχολείου Εργατριών, έργου του Εργατικού Κέντρου Αθηνών, και για το οποίο θα γίνει εκτενέστερος λόγος σε λίγο, από τα σύγχρονά του σχήματα, αυτή διαφοροποιεί και το υπόλοιπο έργο του Συνδέσμου από αυτά. Η παραδοσιακή φιλανθρωπία τον βρίσκει αντίθετο γιατί υπηρετεί στενά το οικιακό ιδεώδες και εκλαμβάνει τη μισθωτή εργασία ως αναγκαίο κακό και όχι κοινωνικό αγαθό.³⁴⁷ Για τον ΣΔΓ η μισθωτή εργασία αποτελεί δικαίωμα και υποχρέωση όλων των ενηλίκων, ανεξαρτήτως φύλου. Στις αναζητήσεις τους για την οριοθέτηση των ιδιοτήτων της γυναίκας σε/και έξω από το σπίτι συμμετέχει κι ο Δημήτρης Γληνός³⁴⁸ —από το 1927 μέλος του διοικητικού

343 Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης—ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976, σ. 300.

344 Θεοδωροπούλου, «Η Π' Γενική Συνέλευση του ΣΔΓ», *Αγώνας*, χρονιά Η', αρ. φ. 157, Απρίλιος 1932, σ. 1.

345 Αβδελά-Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 46.

346 Σαλίμπα, ό.π., σ. 260.

347 Στο ίδιο, σ. 261.

348 Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ. 202. Στο ΔΣ του ΣΔΓ συναντούμε και τους Αλέξανδρο Σβώλο και Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο.

συμβουλίου του ΣΔΓ.³⁴⁹ Άλλωστε τον πυρήνα του Συνδέσμου αποτελούν γυναίκες και άντρες που διαμόρφωσαν το κίνημα του δημοτικισμού, καθιστώντας τον ΣΔΓ ακόμα ένα προτύργιό του.³⁵⁰

Η απαξίωση της νοικοκυράς, αν και η δουλειά της είναι δημιουργική και βαριά, θα αρθεί μόνο όταν ευδοκιμήσει θεσμικά η παραγωγική γυναικεία εργασία και παγιωθεί ουσιαστικά.³⁵¹ Η οικοκυρική αντιμετωπίζεται ως επάγγελμα και η γυναίκα οφείλει να είναι κατάλληλα εφοδιασμένη ώστε να αντεπεξέρχεται εύκολα, απλά και γρήγορα στα καθήκοντά της,³⁵² λέει η Μαρία Σβάλου. Η αφήγηση για την επαγγελματοποίηση των «οικιακών», εγείρει το ιδανικό της άξιας μητέρας εργαζόμενης εντός και εκτός σπιτιού και αναμετράται με το πρότυπο της «γυναίκας κούκλας». Το πρότυπο της γυναίκας αυτής έχει θορυβήσει σοβαρά τους δημοτικιστές και έχουν ήδη καταπιαστεί μαζί του στο *Υπόμνημα* του Εκπαιδευτικού Ομίλου και τα νομοσχέδια του 1913.³⁵³ Η χειραφετημένη γυναίκα, νοικοκυρά και εργαζόμενη συγχρόνως, παρουσιάζεται ως φορέας δημιουργικής εργασίας που μισθωτή ή μη αφορά ολόκληρο το γυναικείο φύλο, χωρίς ταξικά ή άλλα κριτήρια. Και είναι αυτή η παραγωγική εργασία που θα εξυγιάνει και τις συνήθειες του αστικού σπιτιού, γιατί, όπως λέει ο Γληνός, στο πατριαρχικό-αστικό σπίτι έχουν εξιδανικεύσει τον τύπο «της Ναυσικάς-Πηνελόπης»: γυναίκα σκλάβα στα φτωχά σπιτικά, «γυναίκα του καλού κόσμου» στα υπόλοιπα.³⁵⁴ Και οι δύο τύποι, μένουν στο σπίτι, εγκλωβισμένες από την αμάθεια ή την ημιμάθειά τους.

Ο στόχος είναι ο «εξανθρωπισμός της γυναίκας»³⁵⁵ όλων των στρωμάτων, ανώτερων και κατώτερων, κι έτσι ο Σύνδεσμος φτιάχνει σχολεία προσαρμοσμένα στην ταξική διαστρωμάτωση. Ξεκινώντας με τη μέριμνα του ΣΔΓ για τον κόσμο των εργατριών, θα συνεχίσουμε τη μικρή αφήγηση για το «Κυριακό Σχολείο Εργατριών» (ΚΣΕ) που στην πρώτη εκδοχή του οργανώνεται (το 1911) από το Εργατικό Κέντρο Αθηνών (ΕΚΑ), παρέχει δωρεάν στοιχειώδη εκπαίδευση και βασικές γνώσεις για τη βελτίωση της ζωής της εργάτριας και έχει διευθύνουσα έφορο την Αύρα Θεοδωροπούλου,³⁵⁶ πρόεδρο αργότερα του ΣΔΓ, σύζυγο του βουλευτή των

349 Ίρις Αυδή-Καλκάνη, «Ο Δημήτρης Γληνός και *Ο Αγώνας της Γυναίκας*», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 17, 1983, <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp13302.pdf> (τελευταία ανάκτηση 22-3-2020).

350 Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, ό.π., τ. Β', μέρος Ιο, σ. 353.

351 Γληνός, *Γυναικείος Ανθρωπισμός*, Αθήναι, Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, 1921, σ. 15.

352 Σβάλου, «Η οικοκυρική μόρφωση, Το Χαροκόπειο Διδασκαλείο Οικοκυρικής», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 103, 31-10-1929, σ. 6.

353 Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ. 205.

354 Γληνός, *Γυναικείος Ανθρωπισμός*, ό.π., σ. 12.

355 *Στο ίδιο*, σ. 13.

356 Η Αύρα Θεοδωροπούλου, μουσικός, μουσικολόγος και κριτικός, υπήρξε πρόεδρος του ΣΔΓ από

Φιλελευθέρων Σπύρου Θεοδωρόπουλου (ιδρυτή του ΕΚΑ).³⁵⁷ Όπως λέει η ίδια είναι «το πρώτο και πρότυπο σχολείο στην Ελλάδα με πρόγραμμα να μορφώσει γενικά την εργάτρια και να συντελέσει έτσι με έμμεσο τρόπο και στην επαγγελματική της επάρκεια».³⁵⁸

Το ωρολόγιο πρόγραμμα (ανάγνωση, γραφή, απλή λογιστική και καταστιχογραφία, στοιχεία υγιεινής, στοιχεία παιδοκομίας, μουσική και ζωγραφική) οργανώνεται με τη βοήθεια του Γληνού, ο οποίος μάλιστα σκόπευε

να γίνει ένα αναγνωστικό επίτηδες για το σχολείο μας που να έχει μέσα ό,τι χρειάζεται να μάθει μια εργάτρια για τον γύρω κόσμο, τη φύση, την κοινωνία, για τον εαυτό της. Και να είναι γραμμένο σε γλώσσα απλή, που να μη χρειάζεται να της το μεταφράζουνε.³⁵⁹

Και επειδή αυτό δεν έγινε, για αλφαβητάρι χρησιμοποιούσαν «ένα του Β. Λασκαρίδη, δασκάλου από τη Μακεδονία, όχι εγκεκριμένο από το κράτος, αλλά ασυγκρίτως ανώτερο από τα εγκεκριμένα».³⁶⁰ Ένα αναγνωστικό «που να μη χρειάζεται να της το μεταφράζουνε», το 1915, μερικά χρόνια πριν από την εισαγωγή στα δημοτικά των αναγνωστικών της δημοτικής. Τα μέλη του Συνδέσμου ως μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου βαδίζοντας στα χνάρια του Παρθεναγωγείου του Βόλου υπερασπίζονται τον δημοτικισμό³⁶¹ που «θα διαπλάσει τη νέα γενεά» απελευθερώνοντας τη λαϊκή παιδεία από τον ιστορισμό της καθαρεύουσας.³⁶²

Το σχολείο τους δίνει πράγματι την εικόνα ιδιαίτερου εκπαιδευτηρίου, αφού αντί για τις φιλάνθρωπες κυρίες που εκτελούν τα χρέη διδακτικού προσωπικού στα άλλα σχολεία, δάσκαλοι εδώ είναι διακεκριμένοι καλλιτέχνες και επιστήμονες.³⁶³ Ιδιαίτερη προσοχή έχει δοθεί στην καλλιτεχνία, για το «καλλιτεχνικό ξύπνημα»³⁶⁴ των μαθητριών, με το μάθημα της επαγγελματικής ιχνογραφίας,³⁶⁵ να παραδίδεται από τον

το 1921-1936. Μετά την ανασύστασή του το 1944, αναλαμβάνει πάλι τα καθήκοντα αυτά ως το 1957. Από το 1923 ως το 1935 ήταν μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Διεθνούς Ένωσης για τη Γυναικεία Ψήφο και πρόεδρος της Μικρής Φεμινιστικής Αντάντ από το 1925 ως το 1927. Αργότερα, το 1946-1947, διετέλεσε πρόεδρος της Πανελλαδικής Ομοσπονδίας Γυναικών.

357 Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ. 257.

358 Θεοδωροπούλου, «Το Κυριακό Σχολείο Εργατριών», *ό.π.*, σ. 76 και σ. 77.

359 Στο ίδιο, σ. 82.

360 Στο ίδιο.

361 Ανωύμου, «Ο διωγμός της ελληνικής γλώσσας», *Αγώνας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 29, Φεβρουάριος 1926, σ. 3· Ανωύμου, «Επάνω στα Μαρασλειανά», *ό.π.*, σ. 5· Αβδελά-Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, *ό.π.*, σ. 38.

362 Γληνός, *ό.π.*, σ. 34.

363 Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 267.

364 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 78.

365 Αλέκα Μπουτζουβή, *Αύρα Θεοδωροπούλου: δραστηριότητες, ιδεολογία και στρατηγικές της χειραφέτησης, 1910-1922*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2003, σ. 33.

Θωμά Θωμόπουλο, καθηγητή στη Σχολή Καλών Τεχνών από το 1912 ως το 1937.³⁶⁶ Λίγα χρόνια μετά, μιλώντας για την αξία της περιφρονημένης καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, η Θεοδωροπούλου παρουσιάζει τη δημιουργικότητα των παιδιών ως έμφυτη τάση που αν της δοθεί η ευκαιρία μπορεί να αναδυθεί και να καλλιεργηθεί συστηματικά.³⁶⁷

Η διοίκηση του σχολείου κατηγορείται από μερίδα της τοπικής κοινωνίας το 1915 ότι ξεσηκώνει τις εργατικές τάξεις της Αθήνας με σοσιαλιστικές ιδέες στρατολογώντας τις μαθήτριες στην ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος.³⁶⁸ Έτσι προσεγγίζεται η δράση του «Κυριακού Σχολείου Εργατριών» το οποίο, όπως εξηγεί η διευθύντριά του, επιδιώκει τη διανοητική και ηθική μόρφωση της εργάτριας και τη «μετασχολική» και επαγγελματική της εκπαίδευση.³⁶⁹ Η αγραμματοσύνη της εργάτριας, που μεγεθύνεται μετά τον ερχομό των προσφύγων, χρειάζεται άμεση αντιμετώπιση για να καταφέρουν έπειτα τα κορίτσια να αποκτήσουν και την ειδικευση που στερούνται.³⁷⁰ Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 σε δείγμα 15.015 εργατριών της Αττικής το 27% είχε φοιτήσει στις πρώτες τάξεις του δημοτικού και το 7% είχε αποφοιτήσει. Οι υπόλοιπες ήταν αγράμματες.³⁷¹ Οι γυναίκες στερούνταν το 1911 τη στοιχειώδη εκπαίδευση «ένεκα του αγώνος διά το ψωμί» και δέκα χρόνια αργότερα συνεχίζουν να τη στερούνται λόγω των έμφυλων διακρίσεων εις βάρος τους.³⁷²

Ο συνδυασμός σχολείου και εργασίας που επιβαλλόταν από τις άθλιες συνθήκες επιβίωσης ήταν αδύνατος,³⁷³ και σ' αυτό αναφέρεται η Θεοδωροπούλου που ονειρεύεται βελτίωση των όρων ζωής της εργάτριας.³⁷⁴ Επιπλέον, «δεν πρέπει να θεωρηθεί υπερβολικόν το ότι σχεδόν ουδεμία εργάτρια εν Αθήναις δεν κατανοεί εντελώς το εκτελούμενον έργον», επισημαίνει η Μαρία Σβώλου ως επιθεωρήτρια

366 Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 255.

367 Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Αγώνας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 143, 30-6-1931, σ. 1-3. «Θυμώμαι το Κυριακό Σχολείο Εργατριών. Μια ώρα κάθε Κυριακή γινόταν το μάθημα του εφηρμοσμένου σχεδίου από τον καθηγητή του Πολυτεχνείου κ. Θωμά Θωμόπουλο. Το πιστεύετε ότι σε εφτά μήνες μέσα, από τέσσερα μαθήματα ο μήνας, βγάλτε και μερικές γιορτές μεγάλες, τα κορίτσια έκαναν θαύματα; Κορίτσια αγράμματα σχεδόν που δεν ήξεραν να τραβήξουν μια γραμμή όταν ήρθαν, στο τέλος της χρονιάς έκαναν σχέδια καλύτερα από της Φιλοκάλου Πηνελόπης και όλως διόλου πρωτότυπα».

368 Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 268.

369 Θεοδωροπούλου, «Το Κυριακό Σχολείο Εργατριών», *ό.π.*, σ. 87.

370 Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», *ό.π.*, σ. 342.

371 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 138.

372 Μπουτζουβή, *ό.π.*, σ. 38.

373 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 138. Μπορεί η εγγραμματοσύνη να ήταν πιο ενισχυμένη μεταξύ του ανδρικού πληθυσμού, και αυτοί όμως στην πλειοψηφία τους παρακολουθούν μαθήματα ως την τρίτη ή τετάρτη του δημοτικού.

374 Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 260.

εργασίας,³⁷⁵ προβάλλοντας παράλληλα την αφοσίωση του Συνδέσμου στη θεραπεία της αδυναμίας αυτής. Η δέσμευση επιβεβαιώνεται στο ΚΣΕ το οποίο στη δεύτερη φάση της λειτουργίας του, μετά την αναδιοργάνωσή του δηλαδή το 1921 από τον ΣΔΓ, προσθέτει στον κύκλο της γενικής μόρφωσης μαθήματα για την ειδική-επαγγελματική, με βασικότερα τη διδασκαλία του σχεδίου, την κοπτική και την οικοκυρική.

Στην περίπτωση του Κυριακού το πρώτο διακύβευμα βρίσκεται στην παροχή εγκυκλοπαιδικής και τεχνικής μόρφωσης στη γυναίκα με την ελπίδα ότι στο μέλλον οι μαθήτριες θα φοιτούν στο σχολείο, έχοντας ολοκληρώσει τις εγκύκλιες σπουδές, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ομοειδή σχολεία που ευθύς εξαρχής περιορίζονται στην παροχή τεχνικής ειδίκευσης χωρίς να νοιάζονται για τη γενική παιδεία, όπως λέει η Σβώλου, που αμφισβητεί ομοίως και την παρεχόμενη τους τεχνική.

Το δεύτερο ζητούμενο είναι η κοινωνική μόρφωση και συνειδητοποίηση της εργάτριας, της γυναίκας των κατώτερων στρωμάτων, η οποία δεν γνωρίζει καν γράμματα, πόσο μάλλον τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της, να καταλάβει τον εαυτό της και τη θέση που κατέχει στον χώρο τριγύρω της. Το όραμα εντοπίζεται στη μετατροπή του σχολείου σε μορφωτικό ίδρυμα του λαού, για να υπάρξει καθεστώς δικαιότερο και καλύτερη ζωή για «την σεβαστή πληβεία».³⁷⁶

Από την άλλη, αποβλέποντας σε άλλη κοινωνική ομάδα, μέσα στα αστικά καθορισμένα όρια, στην Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή που ιδρύει ο Γληνός³⁷⁷ υπό την κηδεμονία του Εκπαιδευτικού Ομίλου³⁷⁸ και του ΣΔΓ³⁷⁹ το 1921, καλλιεργείται «ένα νέο ιδανικό παιδείας για τη γυναίκα, βγαλμένο από ένα νέο ιδανικό ζωής».³⁸⁰ Το έργο της εκπαίδευσης των γυναικών αυτών, που προέρχονται από τα ανώτερα ταξικά στρώματα αναλαμβάνουν: ο ίδιος (διδάσκει φιλοσοφία), η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου³⁸¹ (αρχαία ελληνική λογοτεχνία), ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου (Ιστορία της τέχνης και αισθητική), ο Σωκράτης Κουγέας³⁸² (ιστορία του πολιτισμού) και ο

375 Στο ίδιο, σ. 221.

376 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 87.

377 Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή ιδρύθηκε από τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, Δημήτρη Γληνό, Μυρσίνη Κλεάνθους, Χαράλαμπο Θεοδωρίδη και Κώστα Σωτηρίου.

378 Γληνός, *ό.π.*, σ. 26.

379 Στο ίδιο, σ. 25.

380 Στο ίδιο, σ. 6.

381 Η παιδαγωγός Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου σπούδασε στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης και στο Ινστιτούτο Επιστημών της Αγωγής της Γενεύης. Με την επιστροφή της στην Ελλάδα μετείχε στον Εκπαιδευτικό Όμιλο και τον Σ.Δ.Γ. και ασχολήθηκε με τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών και τη μετεκπαίδευση των δασκάλων. Είχε πλούσιο παιδαγωγικό συγγραφικό έργο μέρος του οποίου αφορά στη μελέτη των εκπαιδευτικών συστημάτων διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών.

382 Ο Σωκράτης Κουγέας, φιλόλογος, μεσαιωνολόγος, σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και μετεκπαιδεύτηκε στη Γερμανία. Ως πανεπιστημιακός δίδαξε ιστορία στο

Κώστας Σωτηρίου³⁸³ (ψυχολογία και ψυχολογία του παιδιού με εφαρμογή στην αγωγή).³⁸⁴ Τα τακτικά μαθήματα πλαισιώνονται με διαλέξεις αστικού δικαίου, κοινωνιολογίας, πολιτικής οικονομίας, πολιτειακής αγωγής, φιλοσοφίας, υγιεινής, λογοτεχνίας και φροντιστήρια για την εξάσκηση των κοριτσιών, ειδικά στη νεοελληνική γλώσσα.³⁸⁵ Ανώτερη, όπως λέει ο Γληνός, ιστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική μόρφωση «στις γυναίκες που θέλουν να κατανοούν και να υποβοηθούν τις τάσεις του συγχρόνου πολιτισμού προ πάντων του νεοελληνικού και να μετέχουν συνειδητά στη σύγχρονη προοδευτική κίνηση». ³⁸⁶

Τα μαθήματα μεταξύ των δύο σχολείων διαφέρουν, καθώς διαφέρει και η βαθμίδα και η απεύθυνση. Φτωχές ημιαγράμματες εργάτριες από τη μια και οικονομικά ευκατάστατες νεανίδες απόφοιτες γυμνασίου ή Αρσακείου από την άλλη, που πληρώνουν 100 δρχ. τον μήνα δίδακτρα. Και στα δύο ιδρύματα, ωστόσο, είναι κοινός ο προσανατολισμός: αν οι γυναίκες καλλιεργηθούν διανοητικά, συναισθηματικά, ηθικά³⁸⁷ θα αποκτήσουν τη δυνατότητα και το προνόμιο της δημιουργικής εργασίας και κατά συνέπεια την ηθική ελευθερία.³⁸⁸ Η εργαζόμενη γυναίκα ανάγεται έτσι σε «στοιχείο της ψυχικής και κοινωνικής υγείας». ³⁸⁹ Το δικαίωμα αυτό, της δημιουργικής εργασίας, προκύπτει σαφώς από την αξιοποίηση της μόρφωσης, ώστε να πάντουν να είναι αγράμματη η εργάτρια και ημιεγγράμματη η γυναίκα-κούκλα του μικροαστικού σπιτιού και να γνωρίσουν τον κόσμο γύρω τους και τον τόπο τους μέσω του «δημοτικιστικού ιστορισμού», όπως εφαρμόστηκε και στο σχολείο του Δελμούζου.³⁹⁰ Σ' αυτό το πλαίσιο δε θα ήταν αδόκιμο να υποστηριχθεί ότι το Κυριακό ήταν το λαϊκό πειραματικό σχολείο που εμπνεύστηκαν ο Σύνδεσμος μαζί με τον Γληνό και η Ανωτέρα Σχολή³⁹¹ το αντίστοιχο αστικό τους.

Βρισκόμαστε στη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Θύμα τής, κατά τον

Πανεπιστήμιο, στη Σχολή Καλών Τεχνών και στην Πάντειο Σχολή. Συνέγραψε βιβλία επιγραφικής, παλαιογραφίας, νεοελληνικής ιστορίας και φιλολογίας.

383 Ο Κώστας Σωτηρίου, φίλος και συνεργάτης του Δημήτρη Γληνού, με σπουδές παιδαγωγικής και ψυχολογίας στην Ελβετία, εφάρμοσε τις αρχές της νέας αγωγής στο Διδασκαλείο Θηλέων Πειραιά. Εθνοσύμβουλος στις Κορυτσάδες, διευθύνει μαζί με τον Μιχάλη Παπαμαύρο το παιδαγωγικό διδασκαλείο Καρπενησίου. Σχεδίασε το πρόγραμμα της ΠΕΕΑ για μια «Δημοκρατική Παιδεία» με συνεργάτες τον Παπαμαύρο και την Ιμβριώτη.

384 Γληνός, *ό.π.*, σ. 30 και σ. 31.

385 Στο *ίδιο*, σ. 32.

386 Στο *ίδιο*, σ. 29.

387 Στο *ίδιο*, σ. 17· Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 87.

388 Γληνός, *ό.π.*, σ. 13· Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 83.

389 Γληνός, *ό.π.*, σ. 21.

390 Γληνός, «Έθνος και Γλώσσα», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ε', 1916, σ. 47-62 και τ. Γ', 1922, σ. 57.

391 Η ΑΓΣ λειτούργησε ως το τέλος της δεύτερης σχολικής χρονιάς (1922-23), οπότε ο Γληνός και οι περισσότεροι συνεργάτες του ανέλαβαν πάλι κρατικά καθήκοντα.

Δημαρά, μεταρρύθμισης που δεν έγινε ούτε το 1913 ούτε το 1917 ήταν και η γυναικεία παιδεία. Όπως επισημαίνει η Ιμβριώτη σχολεία μέσης εκπαίδευσης για κορίτσια δεν ιδρύθηκαν πριν από το 1917 κι αυτό «γιατί πια [...] τα κορίτσια είχαν κυριολεκτικά σπάσει τις πόρτες των αγορίστικων σχολειών [...] και αναγκάστηκαν και τα ίδρυσαν».392 Στην πραγματικότητα τη διακοπείσα μεταρρύθμιση που είχαν από χρόνια σχεδιάσει στον ΕΟ προσπαθεί να προπαγανδίσει ο Σύνδεσμος των γυναικών και συντάσσει το 1923 ένα «Πρόγραμμα γυναικείας μορφώσεως»,393 που αφορά όλες τις βαθμίδες και τις κατευθύνσεις, και ενώ ο τίτλος του είναι δηλωτικός της έγνοιας για το φύλο τους, το Πρόγραμμα απευθύνεται σε όλο τον παιδικό πληθυσμό.394 Για την επεξεργασία του, όπως λέει η Ιμβριώτη, συνεργάστηκαν ψυχολόγοι, γιατροί, κοινωνιολόγοι, δάσκαλοι, άντρες και γυναίκες.395 Οι φεμινιστικές ιδέες για τον συνολικότερο εκδημοκρατισμό της κοινωνίας,396 επάλληλες με τις δημοτικιστικές, παρουσιάζονται στη ρητορική τους συγχρονισμένες με τον εκσυγχρονισμό, τη γενίκευση, την αναβάθμιση και τον εξανθρωπισμό της εκπαίδευσης, και την εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών ζωής για όλους —αφού με τον φεμινισμό προσδοκούν ν' αλλάξουν τον κόσμο.397

Για την πρώτη παιδική ηλικία, το Πρόγραμμά τους προτείνει την ίδρυση νηπιαγωγείων από το κράτος, τους δήμους και τις κοινότητες, ιδίως στα βιομηχανικά κέντρα, ως δομή υποστηρικτική στη μάνα που δουλεύει, με κοινωνικό δηλαδή αλλά και οικονομικό πρόσημο. Στη βαθμίδα της προσχολικής αγωγής μόλις το 1914 ιδρύεται το πρώτο κρατικό διδασκαλείο νηπιαγωγών στη Θεσσαλονίκη, και αμέσως μετά το κρατικό διδασκαλείο νηπιαγωγών στα Γιάννενα, ενώ συγχρόνως αναβαθμίζεται το διδασκαλείο της Ενώσεως Ελληνίδων στην Καλλιθέα. Οι ξενόφωνοι πρέπει να μάθουν γράμματα, και μάλιστα την ελληνική αλφαβήτα, για να ενσωματωθούν και να εξασφαλιστεί η εθνική ομογενοποίηση.398 Εκτός από τις Νέες Χώρες, όπου έχουν ιδρυθεί επιφορτισμένα με εθνικιστική αποστολή την αφομοίωση των αλλόγλωσσων, στην υπόλοιπη επικράτεια νηπιαγωγεία δεν υπάρχουν. Όμως, από τη μια «το σχολείο είναι το σπουδαιότερο εργαστήριο της εθνικής ενότητας»399 και από την άλλη έχει ήδη

392 Ρόζα Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», *Αγώνας*, χρονιά Α', αρ. φ. 5, Νοέμβριος 1923, σ. 6.

393 Το πρόγραμμα συνέταξαν η Ιμβριώτη, ο Γληνός και η Θεοδωροπούλου.

394 Ιμβριώτη, *ό.π.*· Ανωνύμου, «Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως», *Αγώνας*, χρονιά Α', αρ. φ. 8, Μάρτιος 1924, σ. 11.

395 Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», *ό.π.*

396 Σαμίου, *ό.π.*, σ. 70.

397 Σβώλου, *Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 6.

398 Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 220.

399 Γληνός, *Έθνος και γλώσσα*, *ό.π.*, σ. 14.

από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα⁴⁰⁰ υποστηριχθεί η συμβολή της πρώτης σχολικής αγωγής στην ομαλή ανάπτυξη του παιδιού.⁴⁰¹

Η μοίρα, πάντως, της γυναίκας-εργάτριας είναι προτεραιότητα του ΣΔΓ και μετά τον ερχομό των προσφύγων η γυναίκα-εργάτρια-πρόσφυγας έχει πολλαπλασιάσει τις κινήσεις του.⁴⁰² Το πρόβλημα της εργαζόμενης που δεν έχει πού να αφήσει τα παιδιά της, όταν λείπει στη δουλειά, και συχνά τα παίρνει μαζί της και τριγυρνάνε ανάμεσα στις μηχανές στο εργαστήριο ή στο εργοστάσιο που δουλεύει,⁴⁰³ έχει ευθεία σχέση με την ύπαρξη και τη διεύρυνση του θεσμού της πρώιμης σχολικής αγωγής και την καλύτερη οργάνωσή της. Θα ήταν σωτήριο για τις εργαζόμενες αν με συνεργασία κράτους, δήμων και ιδιωτών ιδρύονταν «βρεφοτροφεία, νηπιακοί κήποι, παιδικά συσσίτια»,⁴⁰⁴ γιατί ακόμα και ο συμβιβασμός εργασίας και μητρότητας, με τη δουλειά στο σπίτι, «συντελούν στο γενικό κατέβασμα των όρων ζωής, μητέρας και παιδιού».⁴⁰⁵

Η επόμενη ηλικιακή ομάδα, του Δημοτικού, κατά το πρόγραμμα παιδείας του ΣΔΓ δικαιούται εξάχρονη φοίτηση πραγματική. Η φοίτηση πρέπει να είναι μικτή, εξ ορισμού και όχι κατά συνθήκη, όπου, όταν και αν είναι αναπόφευκτο. Τα παιδιά, όπως δηλώνει ο ΣΔΓ, θα συνεκπαιδούνται και θα συνδιδάσκονται όλα τα μαθήματα, όχι γιατί δεν μπορεί να γίνει αλλιώς, λόγω έλλειψης χώρων ή κυρίως φτωχού μαθητολογίου, αλλά γιατί έτσι είναι σωστό να γίνει.⁴⁰⁶ Μία στοιχειώδης εκπαίδευση γενική, χωρίς θεωρητική ή τεχνική ειδίκευση, ενιαία, που αποκαθιστά την επικοινωνία του σχολείου με τη ζωή, και που τη διαδέχονται συντονισμένες ενέργειες στις επόμενες βαθμίδες, έτσι ώστε και οι θεωρητικές και οι επαγγελματικές σπουδές να προσφέρουν και γενική μόρφωση και εφόδια εργασίας τροφοδοτημένα και από την καθημερινότητα και από την επιστήμη.⁴⁰⁷

Οι άνθρωποι του Συνδέσμου, και συγχρόνως του Εκπαιδευτικού Ομίλου, κωδικοποιούν ένα πρόγραμμα παιδείας που αποκωδικοποιείται καθ' όλη τη δεκαετία. Οι

400 Δωροθέα Κάνφηλδ Φίσερ, (Α. Κουρτίδης μετ.), *Η αυτοαγωγή κατά την Μοντεσσόρη*, Αθήναι, Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκης, 1924, σ. 26.

401 Φουρναράκη, *ό.π.*, σ. 313. Κυρίως οι φρεβελιανές μέθοδοι για την ανάπτυξη του νηπίου που εφαρμόστηκαν από την Αικατερίνη Λασκαρίδου.

402 Από τον Νοέμβριο του 1922 ο Σύνδεσμος έχει ιδρύσει το Ορφανοτροφείο Εθνική Στέγη στο οίκημα Χαροκόπου στην Καλλιθέα, στο οποίο «συντηρούνται και εκπαιδεύονται 85 ορφανές προσφυγοπούλες» που με τις πωλήσεις των έργων τους, ψάθινα έπιπλα και πλεκτά είδη, συντηρούν με τη σειρά τους τη Στέγη για την οποία επίσης γίνονται δεκτές και δωρεές. Διαφήμιση, «Σ.Ε.Δ.Γ. Ορφανοτροφείο Εθνική Στέγη», *Αγώνας*, χρονιά Α', Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1923, αρ. φ. 1-2, σ. 8.

403 Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, *ό.π.*, τ. Β', μέρος 1ο, σ. 304.

404 Μαρία Δεσύρη (Σβώλου), «Η γυναικεία προσφυγική ανεργία», *Αγώνας*, χρονιά Α', αρ. φ. 1-2, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1923, σ. 6.

405 Σβώλου, «Εργασία και μητρότης», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 127, 3-10-1930, σ. 4.

406 Ανωνόμου, «Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως», *ό.π.*

407 Ανωνόμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», *Αγώνας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 25, Οκτώβριος 1925, σ. 3.

ομοιότητες με τις προτάσεις του Υπομνήματος του ΕΟ και, συνεπώς, με τα νομοσχέδια του 1913 που εκδηλώνονται εδώ με εμφανή και συγκεκριμένο τρόπο, επεκτείνονται και στους υπόλοιπους αναβαθμούς —ίσως όχι σε αυτούς ακριβώς τους ιδεολογικούς τόνους. Όπως σημειώνει η Ιμβριώτη, «όντας αριστοκρατικό, το σχολείο απορροφούσε το Δημοτικό, κάνοντάς το υπηρετικό του ανώτερου σχολείου κι ο λαός φυσικά που το έβρισκε πολυτέλεια για τα αγόρια, το θεωρούσε ολότελα άχρηστο για τα κορίτσια».408 Για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες έπρεπε πρώτα πρώτα να αρθούν οι αναστολές των γονιών που φοβούνται και εχθρεύονται το σχολείο. Έτσι ο Σύνδεσμος, στοχεύοντας στην επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών, αλλά και για να προσφέρει κίνητρα σπουδών, υποδεικνύει δύο σχήματα, δύο συστήματα με ταξική διεύθυνση. Για τη μεσαία τάξη τρίχρονο ή τετράχρονο αστικό σχολείο· ανεξαρτήτως τάξης: εξάχρονο κλασικό γυμνάσιο για όσους σπουδάσουν στο πανεπιστήμιο ή εξάχρονο πραγματικό επαγγελματικό γυμνάσιο για εκείνους που επιδιώκουν επαγγελματική ανώτερη παιδεία.409

Η συνεκπαίδευση σ' αυτή τη βαθμίδα και η συνδιδασκαλία αντιμετωπίζονται επιφυλακτικά. Προσωρινοί, όπως τους αποκαλούν, λόγοι, επιβάλλουν την έμφυλη ομοιογένεια στις αίθουσες, όχι όμως στο σχολικό χώρο συλλήβδην όπου κοριτσίστικα τμήματα θα λειτουργούν πλάι στον αγοριών. Ωστόσο ο Σύνδεσμος που δεν κατονομάζει τις αιτίες για την ανάγκη αυτή, τις περιγράφει μόνο αδρά ως γενικές και τοπικές, υποστηρίζει ότι θα στηρίξει την κρατική ή οποιαδήποτε ιδιωτική πρωτοβουλία πιλοτικής λειτουργίας ετερογενών τμημάτων, για να δοκιμαστεί ο τρόπος με τους τελειότερους όρους κι έτσι να εξακριβωθεί η δυνατότητα παγίωσής του ως αξίας και θεσμού.410 Προφανής η διαφοροποίηση από τα επεξεργασμένα στο υπουργείο και τις κοινοβουλευτικές επιτροπές αντίστοιχα δεδομένα, όπου η συμφοίτηση προσηματοδοτείται αρνητικά, και δηλωτική της έστω και δειλής επιθυμίας να κάνουν την υπέρβαση.

Η εκπαίδευση των κοριτσιών, σύμφωνα με τα φεμινιστικά πρότυπα της εποχής της, θα περιλαμβάνει και ξεχωριστά μαθήματα, αυτά που ταιριάζουν στη γυναικεία «φύση» (οικιακή οικονομία, παιδολογία, γενετήσιο διαφωτισμό) και επιβάλλονται ως ψυχική και σωματική προετοιμασία για την αποστολή τους στην κοινωνία. Γενικά όμως τα προγράμματα θα συμφωνούν στους σκοπούς, στις ώρες και στη διάρκεια σπουδών, δεδομένης της βασικής στοχοθεσίας: «η ελληνική παιδεία γενικά και των αγοριών και

408 Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», *ό.π.*

409 *Στο ίδιο.*

410 Γληνός, *Γυναικείος Ανθρωπισμός*, *ό.π.*, σ. 24.

των κοριτσιών πρέπει ν' αναπλασθή και εσωτερικά και εξωτερικά για να ετοιμάζη τους Έλληνες για τη σύγχρονη πολιτισμένη ζωή».411

Η σύγχρονη ζωή θα εκπολιτιστεί, ανεξάρτητα από τα ερείσματα και τις καταβολές της, μόνο αν η εκπαίδευση αποκτήσει πρακτικό προσανατολισμό. Ο τόπος χρειάζεται «ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» κυρίως γιατί η υπερβολική ανάπτυξη της κλασικής μόρφωσης είναι η πηγή της οικονομικής και πολιτικής κακοδαιμονίας του.412 «Χρειάζεται προ πάντων να αλλάξει νοοτροπία το ελληνικό κράτος και να αισθανθή σε ποιο κατήφορο φέρεται με την ψευτοκλασική παιδείουσή του που σαν Λερναία Ύδρα καταπίνει όλες τις ζωτικές δυνάμεις του Έθνους»,413 λέει η Σβώλου το 1925, δίνοντας συμπτωκνωμένα τα ζητούμενα του προβλήματος και τους προβληματισμούς όσων πλειοδοτούν υπέρ της τεχνομάθειας και της τεχνολογίας, όπως το είδαμε στην προηγούμενη ενότητα.

Ας ρίξουμε μια ματιά στους αριθμούς. Εκείνη τη χρονιά στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης φοιτούν 85.942 μαθητές (και μαθήτριες) και στα μέσα επαγγελματικά σχολεία 5.467.414. Η, όπως τίθεται το 1929 από τους τεχνοκράτες της εποχής, μετά το δημοτικό, το 1,3% των παιδιών πηγαίνουν σε πρακτικό γυμνάσιο, το 0,6% φοιτούν σε γεωργικά σχολεία, το 2,5% στα υποτυπώδη επαγγελματικά και το 83% στα ελληνικά σχολεία ή στα κλασικά γυμνάσια.415 Οι προτάσεις του Συνδέσμου για την επαγγελματική μόρφωση, σε αυτό το πλαίσιο, υπακούουν σε ένα μοντέλο τεχνολογικής παιδείας, που θα ευνοήσει, όπως παρουσιάζεται στην αφήγησή τους, πολλαπλά την ευημερία του τόπου: και την οικονομία αλλά και τη ζωή και την ευτυχία του εργαζόμενου.416 Ως προϋπόθεση εμφανίζεται κατηγορηματικά η πίστη στη σημασία της εργασίας. Απαλλαγμένοι από τις ανασταλτικές αντιλήψεις ότι η χειρωνακτική δουλειά είναι θεία τιμωρία και συνώνυμη της σκλαβιάς, θα κατορθώσουν οι άνθρωποι να φθάσουν «σ' ένα καλύτερο μέλλον»,⁴¹⁷ αρκεί, για αρχή, λέει η Σβώλου, να αποδεσμευθούν από τη νοσηρή αντίληψη ότι τα έργα του χεριού δεν είναι σεβαστά και ισάξια με τα διανοητικά. «Έργον ουδέν όνειδος, αεργίη δε τ' όνειδος»,⁴¹⁸ όπως ισχυρίζονται και άλλοι, σύγχρονοί της οπαδοί της τεχνικής παιδείας, μέσω και της προσωπικής τους, κλασικής.

411 Ανωνύμου, «Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως», *ό.π.*, σ. 11.

412 *Στο ίδιο.*

413 Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», *ό.π.*, σ. 7.

414 *Στο ίδιο.*

415 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 76.

416 Ανωνύμου, *ό.π.*

417 *Στο ίδιο.*

418 Παπαζαχαρίου, *Η εκπαίδευσις εν τη ξένη*, *ό.π.*, προμετωπίδα.

Περιγράφοντας η Σβώλου, ως μέλος του ΣΔΓ αλλά και επιθεωρήτρια εργασίας, τις ανάγκες και τις ελλείψεις στους τομείς της παραγωγής διαπιστώνει ότι σε όλους ο τόπος καθυστερεί.⁴¹⁹ Στη «μεγάλη βιομηχανία» τις ανάγκες καλύπτουν ξένοι τεχνικοί —κατάσταση που έχει εντοπιστεί επανειλημμένως από τους τεχνικούς κύκλους της εποχής και έχει στηλιτευθεί ήδη από τον προηγούμενο αιώνα.⁴²⁰ Οι φοιτητές των πολυτεχνικών σχολών είναι ελάχιστοι (και η παιδεία τους πολύ θεωρητική) και ακόμα λιγότεροι είναι οι διπλωματούχοι που μπορούν να αναλάβουν τις θέσεις τεχνικών διευθυντών και ειδικών μηχανικών που χρειάζονται οι βιομηχανικές μονάδες⁴²¹ και οι νεοϊδρυμένες εταιρείες κοινής ωφελείας.⁴²² Οι εγγεγραμμένοι, όπως λέει η Σβώλου, στις πέντε σχολές του Πολυτεχνείου τη σχολική χρονιά 1924-1925 είναι 389 και ο αριθμός των αποφοίτων ηλεκτρολόγων, μηχανολόγων και χημικών μηχανικών κατά το έτος 1924-1925 είναι μόλις 24.⁴²³ Πράγματι, το 1928 από τους φοιτητές των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων οι εγγεγραμμένοι, όχι οι απόφοιτοι, στο ΕΜΠ αποτελούν το 7,5% (και στη Γεωπονική μόλις το 0,7%).⁴²⁴

Μεγαλύτερη ωστόσο εμφανίζεται η έλλειψη εργατικού δυναμικού μέσης μόρφωσης (αρχιτεχνιτών, ειδικών τεχνιτών και διευθυντών μηχανών), γιατί η κατάρτιση των εργαζόμενων είναι εντελώς εμπειρική, δεν αντιλαμβάνονται το έργο σε όλη του την έκταση και σίγουρα τους λείπει η θεωρητική πρόσληψη που θα ισοσταθμίσει τις πρακτικές ανάγκες της λειτουργίας αλλά και της οικονομικής του διαχείρισης.⁴²⁵ Η έλλειψη τεχνικού προσωπικού, αληθής και επαληθεύσιμη,⁴²⁶ επιδεινώνεται από τις προκαταλήψεις εις βάρος τους.⁴²⁷ Σίγουρα απουσιάζει η γνώση της τεχνολογίας, η επιστημονική σκευή, καίριος παράγοντας για τη δημιουργία μεγάλων μονάδων παραγωγής.⁴²⁸

Αυτό που λείπει προπάντων λέει η Σβώλου είναι η «“industrial intelligence”»,⁴²⁹ κενό που είναι αδύνατον να καλύψει μόνη της η Σιβιτανίδειος, και το κενό βαθαίνει από την έλλειψη αξιών τεχνιτών στο κατώτατο επίπεδο, όπου οι

419 Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 6.

420 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 52.

421 Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 4.

422 Γκλαβάς, *ό.π.*, σ. 39.

423 Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 4.

424 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 74.

425 Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 4.

426 Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία –Μια αποτυχημένη συνάντηση», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, *ό.π.*, τ. Β', μέρος 1ο, σ. 279.

427 Στο ίδιο, σ. 280.

428 Γκλαβάς, *ό.π.*, σ. 41.

429 Όπως το παραθέτει η Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 221.

εργαζόμενοι είναι όλοι ανειδίκευτοι εργάτες.⁴³⁰ Κατά τεκμήριο, μάλιστα, οι εργάτες αυτοί αποχωρούν γρήγορα από τα εργοστάσια εξαιτίας των άσχημων όρων εργασίας και αμοιβής.⁴³¹ Τελικά, η έλλειψη έμπειρων χεριών είναι τόσο έντονη ώστε εκτός από εισαγωγή μηχανημάτων, γίνεται και «εισαγωγή» των τεχνιτών που εποπτεύουν τις μηχανές και εκπαιδεύουν Έλληνες εργάτες.⁴³²

Τη στιγμή που η Σβώλου περιγράφει με αυτόν τον τρόπο την τεχνική παιδεία η Σιβιτανίδειος είναι ακόμη στα σκαριά —βρισκόμαστε στο 1925 και η σχολή αρχίζει να λειτουργεί το 1929— και μοιάζει σαν να προδηλώνονται ένα ένα όλα τα προβλήματα που η καινούρια σχολή θα θεραπεύσει με τη μόρφωση τεχνιτών, αρχιτεχνιτών και εργοδηγών,⁴³³ όπως ανακοινώνει ο Ανδρέας Χατζηκυριάκος, αντιπρόεδρος της Σχολής και πρόεδρος του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών,⁴³⁴ για να επισπεύσει την έναρξη της λειτουργίας της. Ωστόσο, σύμφωνα με τη Σβώλου, κατώτερες βιομηχανικές σχολές υπάρχουν «μόνο 3, με 563 μαθητές εν συνόλω».⁴³⁵

Η κρατική πολιτική στον βιομηχανικό τομέα ως το 1932 αν μη τι άλλο αμφιταλαντεύεται.⁴³⁶ Η εύνοια που ακολούθησε τον μεγάλο πόλεμο, μια και η εκβιομηχάνιση και η προώθηση της τεχνικότητας και της τεχνολογίας χρησιμοποιούνται ως παρεμβατικά κρατικά εργαλεία από τις πρώτες βενιζελικές κυβερνήσεις,⁴³⁷ ανατράπηκε μετά την κρίση του 1929-1932⁴³⁸ και οι πρωτοβουλίες και οι καινοτομίες που εφαρμόστηκαν προέρχονται από ιδιώτες.⁴³⁹ Έτσι, στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας οι μόνες βιομηχανίες που στηρίζονται από την πολιτεία, κι αυτό κυρίως για λόγους κοινωνικούς και όχι οικονομίας, είναι η ταπητουργία και η βαμβακοκλωστοϋφαντουργία, που ήταν σε θέση να απορροφήσουν εύκολα τη φτηνή εργατική γυναικεία δύναμη.⁴⁴⁰ Πλησιάζοντας προς την τέταρτη δεκαετία του αιώνα η βιομηχανία δείχνει όλο και περισσότερα σημάδια στασιμότητας,⁴⁴¹ αφού και οι βενιζελικές και οι αντίπαλές τους κυβερνήσεις προτιμούν να επενδύσουν στη γεωργία τόσο για την ενδυνάμωση της οικονομίας όσο και για να αποφευχθεί η πώλωση ανάμεσα

430 Αωνόμου, *ό.π.*, σ. 4.

431 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 37.

432 Στο ίδιο, σ. 35.

433 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 55.

434 Στο ίδιο, σ. 41.

435 Αωνόμου, *ό.π.*

436 Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 311.

437 Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 270.

438 Στο ίδιο, σ. 276.

439 Δρίτσα, *ό.π.*

440 Δεσύπρη (Σβώλου), *ό.π.*, σ. 6.

441 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 156.

στις μάζες και την κεφαλαιοκρατία.⁴⁴²

Στη βιοτεχνία, από την άλλη, εξηγεί η Σβώλου,⁴⁴³ όπου παρακμάζει ο έτσι και αλλιώς ατελής θεσμός της μαθητείας, οι σχολές είναι ελάχιστες, ενώ ο τόπος χρειάζεται τεχνίτες και υπάρχει άφθονο εν δυνάμει εργατικό δυναμικό. Η μαθητεία θα ήταν σε θέση να προετοιμάσει ικανά τους νέους, η τακτική όμως των μαστόρων να τους κρατούν κοντά τους δεσμευμένους για καιρό, ημιμαθείς και μη αμειβόμενους, την έχει υποβαθμίσει περισσότερο. Η Σβώλου κατονομάζει μόνο 3 βιοτεχνικές σχολές: τη σχολή συμπληρωματικής μόρφωσης της Ελληνικής Βιομηχανικής Εταιρείας με 369 μαθητές, την ημερήσια Επαγγελματική Σχολή με 150 μαθήτριες και τη βραδινή Διπλάρειο με 150 επίσης μαθήτριες. Παράλληλα, τέτοιου είδους παιδεία παρέχουν τύποις και τα ιδρύματα και τα ορφανοτροφεία σε μερικά μόνο αντικείμενα, «δεν είναι όμως γνωστό κατά πόσον εξυπηρετούν πραγματικά το σκοπόν αυτό».⁴⁴⁴ Τα ιδρύματα αυτά, όπως φαίνεται, διδάσκουν υποτυπωδώς τους φτωχούς και ανυπεράσπιστους της ζωής με διάθεση φιλανθρωπική —είτε αποτελούν καρπό κρατικής πρωτοβουλίας είτε ιδιωτικής ευεργεσίας.⁴⁴⁵

Την ίδια στιγμή, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ),⁴⁴⁶ επιφορτισμένη από τη συνθήκη της Λωζάνης με το καθήκον της προσφυγικής αποκατάστασης, θεωρεί την ισχυροποίηση βιοτεχνιών όπως η κλωστοϋφαντουργία, η σηροτροφία κλπ. αναγκαίες γιατί μπορούσαν με μικρά κεφάλαια να στηρίξουν επικουρικά αστούς και αγρότες πρόσφυγες, οι οποίοι προτιμούν τελικά να απασχοληθούν στη δική τους μικρή επιχείρηση παρά ως ανειδίκευτοι εργάτες⁴⁴⁷ ή καταφεύγουν στην αγροτική λύση.⁴⁴⁸ Η απογραφή του 1928 καταμετρά 1.221.849 πρόσφυγες, δηλαδή το 20% του πληθυσμού.⁴⁴⁹ Από αυτούς όσοι αποκαθίστανται αστικά, κυρίως εγκαθίστανται στην Αθήνα και τον Πειραιά. Η αποκατάστασή τους όμως αφορά τη στέγαση περισσότερο παρά την εργασία.⁴⁵⁰ Έτσι η ανεργία είναι

442 Βασίλης Μπογιατζής, *Μετέωρος μοντερνισμός, Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, 1922-1940*, Αθήνα, Ευρασία, 2012, σ. 177· Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 276.

443 Ανωμόμου, *ό.π.*, σ. 5.

444 Στο ίδιο.

445 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 90.

446 Η ΕΑΠ ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1923 και άρχισε να λειτουργεί τον Ιανουάριο του 1924 με 4 μέλη, 2 Έλληνες που έχει εγκρίνει η ΚΤΕ, 1 διορισμένο από το Συμβούλιο της ΚΤΕ, και ακόμη 1, τον Πρόεδρό της, που έπρεπε να είναι Αμερικανός πολίτης. Ήταν ελληνικό νομικό πρόσωπο, αυτόνομο και λειτούργησε ως το 1930 με καθήκον την αποκατάσταση των προσφύγων, αγροτική και αστική, και με κεφάλαιο τις διαθέσιμες γαίες και τα δάνεια από το εξωτερικό.

447 Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 312.

448 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 45.

449 Νίκος Ανδριώτης, *Λεωνίδας Ιασονίδης, Η εγκατάσταση των προσφύγων, 1924*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού λόγου ΙΙΙ, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2015, σ. 11.

450 Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 310.

χαρακτηριστικό του Μεσοπολέμου⁴⁵¹ ακόμα κι αν εμφανίζεται με την παραλλαγή της υποαπασχόλησης ή με την εκδοχή της εποχικής εργασίας.⁴⁵² Παρά τις όποιες θέσεις εργασίας που προέκυψαν τα πρώτα χρόνια μετά το 1922, κυρίως στην οικοδόμηση κτιρίων, τα δημόσια έργα και το εμπόριο, ακόμα και αν επήλθε συνωστισμός στους μικροεπαγγελματίες, στα επιστημονικά και στα γυναικεία επαγγέλματα⁴⁵³ η ανεργία το 1928 αγγίζει το 26%.⁴⁵⁴

Ανοργάνωτος και ανεκμετάλλευτος παραμένει όπως λέει η Σβώλου και ο κλάδος που αφορά τη γυναίκα ιδιαίτερα, ο οικοκυρικός. Μοναδική εξαίρεση η πολυαναμενόμενη Χαροκόπειος.⁴⁵⁵ Από δωρεά του πλούσιου κεφαλονίτη εμπόρου Παναγή Χαροκόπου,⁴⁵⁶ βουλευτή των Φιλελευθέρων και οπαδού της τεχνολογίας και της τεχνικής εκπαίδευσης, κτίζεται το διδακτήριο της Χαροκοπείου μεταξύ των ετών 1915 και 1920, αλλά δε λειτούργησε παρά το 1929,⁴⁵⁷ με τους ανθρώπους του ΣΔΓ να ανεβοκατεβαίνουν πολλές φορές ως τότε τα σκαλιά του υπουργείου για να πιέσουν τους αρμόδιους να επισπεύσουν τα διαδικαστικά.⁴⁵⁸

Η Σχολή θα περιλάμβανε ένα τμήμα επαγγελματικό (κοπτικής και ραπτικής ασπρορούχων και φορεμάτων, σιδερώματος και μαγειρικής), ένα τμήμα οικοκυρικό (για την άσκηση των νεανίδων «των καλών οικογενειών») και ένα τμήμα για την εκπαίδευση επαγγελματιών υπηρετριών που θα παρείχε επιπλέον και στοιχειώδη παιδεία. Σχεδιαζόταν επίσης η ίδρυση απογευματινών συμπληρωματικών ωρών για τις εργαζόμενες αλλά και η ίδρυση διδασκαλείου, το οποίο ήταν τελικά το μόνο μέρος του σχεδίου που υλοποιήθηκε. Έτσι, η Σχολή, που έγινε δημόσια από το 1931, εκπαίδευε δασκάλες οικιακής οικονομίας.⁴⁵⁹ Ανοίγοντας τις πόρτες της, «διανοίγει νέον κλάδον γυναικείας δράσεως και βιοποριστικού επαγγέλματος. Η διδασκάλισσα των οικοκυρικών μαθημάτων θα έχει υψηλήν κοινωνικήν αποστολήν»,⁴⁶⁰ λέει η Μαριάνθη Ματσούκη, διευθύντρια της Χαροκοπείου και μέλος του ΣΔΓ,⁴⁶¹ στα εγκαίνια της Σχολής.

451 Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 277.

452 Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 299.

453 Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 310.

454 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 51.

455 Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 6.

456 Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη, *Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή - Χαροκόπειος Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή, Στόχοι παράλληλοι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, περιοδικό Η Μελέτη, Αθήνα, 2004, σ. 172.*

457 Στο ίδιο, σ. 174.

458 Σβώλου, «Η οικοκυρική μόρφωση, Το Χαροκόπειο Διδασκαλείο Οικοκυρικής», *ό.π.*, σ. 6.

459 Γεωργιτσογιάννη, *ό.π.*, σ. 176.

460 Όπως παρατίθεται στο Σβώλου, *ό.π.*, σ. 7.

461 Μέλος του ΔΣ του ΣΔΓ ως το 1924.

Η δασκάλα των οικοκυρικών προσεγγίζοντας το μάθημα με επιστημοσύνη θα συντελεί στην καλή προετοιμασία των μαθητριών ώστε να τα βγάζουν πέρα εύκολα με τις δουλειές του σπιτιού. Επιπλέον η τεχνική πρόοδος, που μπορεί να προμηθεύσει με μηχανές πλύσης και άλλες ανέσεις τα νοικοκυριά, θα προστατεύσει την Ελληνίδα και από τον ερασιτεχνισμό και από την εξάντληση,⁴⁶² προσθέτει η Σβώλου, που συχνά παραπέμπει στη σημασία της τεχνολογίας, αλλά και στη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής· εν προκειμένω τη βελτίωση της ζωής της νοικοκυράς και της σκληρά εργαζόμενης υπηρέτριας. Η άμεση και συστηματική οικοκυρική εκπαίδευση της Ελληνίδας, με συμπληρωματική οικοκυρική παιδεία,⁴⁶³ είναι απολύτως, κατά το φεμινιστικό αφήγημα του ΣΔΓ, αναγκαία. Το σχολείο οφείλει να ασχοληθεί με το «νοικοκυριό της χωριάτισσας γυναίκας και να το ανυψώσει σε μια ζωή ανθρωπινότερη».⁴⁶⁴

Κατά τον Σύνδεσμο η γεωργία, στην οποία προσβλέπουν μεταπολεμικά όλα τα κράτη για να διορθώσουν τα οικονομικά τους, χρειάζεται τη δική της εκπαίδευση, κυρίως την απογευματινή που ταιριάζει καλύτερα στον αγρότη, γιατί τη μέρα δουλεύει στα χωράφια του, και γι' αυτό επεξεργάζεται ένα ιδιαίτερο σχέδιο για μια καινούρια μορφή εκπαίδευσης, τη γεωργικοοικοκυρική:

[...] σ' όλα τα πολιτισμένα κράτη [...] η γεωργική οικοκυρική μόρφωση ανταποκρίνεται στην ανάγκη να προετοιμαστεί μεθοδικά και συστηματικά η χωριάτισσα στα διπλά της καθήκοντα, σαν παραγωγός δηλαδή και σαν οικοκυρά. Ο κλάδος αυτός της μόρφωσης αγκαλιάζει γνώσεις από το γεωργικό και τον οικοκυρικό κύκλο. Δεν ταυτίζεται όμως εντελώς ούτε με τον γεωργικό, που σκοπεύει την καθαρά σχολική επαγγελματική μόρφωση στο γεωργικό επάγγελμα ούτε και με τον οικοκυρικό που του δανείζει αρκετό περιεχόμενό του. Η γεωργική οικοκυρική μόρφωση στην πλήρη της σημερινή εξέλιξη αγκαλιάζει σχολεία τριών βαθμών, κατώτερου, μέσου, ανώτερου.⁴⁶⁵

Οι άλλες χώρες, όπως λέει η Σβώλου,⁴⁶⁶ εξαρτούν τους μελλοντικούς τους στόχους από τη γεωργία και την παραγωγή της και η ανάγκη της σχετικής μόρφωσης καθίσταται απαραίτητη και ως μέσο καλλιέργειας και «εκπολιτισμού» του αγροτικού πληθυσμού.

Στον ίδιο άξονα, ο Γληνός μιλά για καταπολέμηση της αστυφιλίας και ανάπτυξη του γεωργικού πολιτισμού, μέσω της γεωργικής εκπαίδευσης, σχολικής και μετασχολικής.⁴⁶⁷ Η γεωργικοοικοκυρική εκπαίδευση (κηπουρική, ανθοκομία,

462 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 6.

463 Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», *ό.π.*

464 Όλγα Οικονόμου, «Χωριό και σχολείο», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 39, 15-2-1927, σ. 6.

465 Σβώλου, «Γεωργική Οικοκυρική Μόρφωση», *Αγώνας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 31, Απρίλιος 1926, σ. 3.

466 Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», *ό.π.*, σ. 6.

467 Γληνός, «Το συνέδριο της διδασκαλικής ομοσπονδίας και η γεωργική μόρφωση», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 45, 15-5-1927, σ. 2.

γαλακτοκομική, κονσερβοποιία, μεταξοσκωληκοτροφία κλπ. για όλους και για τα κορίτσια ειδικά παιδοκομία, υγιεινή κλπ.) είναι μέρος της θέσης του ΣΔΓ για «διαφοροποιημένα γυμνάσια που καλλιεργούν τις ξεχωριστές ικανότητες κάθε παιδιού και μάλιστα σύμφωνα με τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε μεγάλης περιφέρειας»,⁴⁶⁸ σύμφωνα με την οποία η αντικατάσταση των κλασικών γυμνασίων από σχολεία τεχνικά θα λύσει πολλά ζητήματα.⁴⁶⁹ Η γεωργικοοικοκυρική εκπαίδευση, εν προκειμένω, εμφανίζεται ως η ιδανική λύση για τις γυναίκες στην επαρχία. Οι γυναίκες που δεν έχουν άλλη ευκαιρία μόρφωσης μετά το δημοτικό θα προετοιμαστούν ικανοποιητικά στα καθήκοντά τους, θα έχει η ζωή τους ποιότητα, ενώ συγχρόνως θα εκπολιτιστεί το χωριό, θα ενισχυθούν διάφοροι τομείς παραγωγής, και η οικονομία γενικά, ολόκληροι προσφυγικοί πληθυσμοί θα εκπαιδευθούν.⁴⁷⁰

Δεν ξαφνιάζουν (όλες) οι προτάσεις. Έχουν ξανακουστεί, από τον προηγούμενο αιώνα: από τα νομοσχέδια Ευταξία και ακόμα παλιότερα. Οι γυναίκες ωστόσο προσφέρουν τη δική τους οπτική, έχοντας αποκρυσταλλώσει ιδέες από το παράδειγμα των χωρών της Ευρώπης και του κόσμου συνολικά, μέσω της συνεργασίας με τους αντίστοιχους φεμινιστικούς συλλόγους.⁴⁷¹

Ως ιδανική λύση για την υλοποίηση του σχεδίου παρουσιάζουν τα «κινούμενα» σχολεία που με περιοδεύον προσωπικό γυρίζουν από χωριό σε χωριό.⁴⁷² Είναι πρακτικά, ολιγοδάπανα, το προσωπικό τους μπορεί εύκολα να ειδικευθεί, δίνουν πρακτικές γεωργικές γνώσεις, οικοκυρικές και υγιεινής, και επιπλέον/κυρίως γενική μόρφωση.⁴⁷³ Απαραίτητος ο παραδειγματισμός, αν όχι από το ακόμα πιο εξελιγμένο σύστημα που εφαρμόζουν η Δανία και η Νορβηγία, από τα περιοδεύοντα σχολεία της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Αμερικής, για να μην εγκαταλειφθούν οι γυναίκες του χωριού με ελάχιστα «κουτσογράμματα [...] και αμφίβολα γιατροσόφια».⁴⁷⁴ Τα περιοδεύοντα σχολεία είχαν εμφανιστεί ως μέθοδος και στην έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής για τα νομοσχέδια Τσιριμώκου,⁴⁷⁵ αλλά δεν έγιναν πράξη.

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει και η πρόταση του Γενικού Γραμματέα του

468 Θεοδωροπούλου, «Λόγια και έργα», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 81, 30-11-1928, σ. 1.

469 Ανωνύμου, «Από τη Βουλή», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 38, 15-2-1927, σ. 3.

470 Σβώλου, «Το Υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γεωργική εκπαίδευση», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 45, 15-5-1927, σ. 4.

471 Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», *ό.π.*, σ. 6.

472 Σβώλου, *ό.π.*

473 *Στο ίδιο*, σ. 6.

474 Χρήστος Ευελπίδης, «Η τεχνική μόρφωση της γυναίκας στα χωριά», *Αγώνας*, χρονιά Α', Απρίλιος-Μάιος 1924, αρ. φ. 9-10, σ. 6.

475 Ανωνύμου, «Έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής για τα νομοσχέδια Τσιριμώκου», *Δελτίο του εκπαιδευτικού ομίλου*, τ. Ε', 1916, σ. 263.

υπουργείου Γεωργίας το 1924 για τη μετατροπή οικοτροφείων σε επαγγελματικές σχολές,⁴⁷⁶ πρόταση που είχε κάνει, διά στόματος και γραφίδος Σβώλου, ο Σύνδεσμος από το 1923.⁴⁷⁷ Ας μην ξεχνάμε και τις σχέσεις που οι δύο ηγετικές μορφές του Συνδέσμου, Σβώλου και Θεοδωροπούλου, έχουν με την εργατική πολιτική της περιόδου και μέσω των συζύγων τους.⁴⁷⁸ Για τον ΣΔΓ απαραίτητη είναι επίσης η συνεργασία μεταξύ των υπουργείων Παιδείας, Εθνικής Οικονομίας και Γεωργίας, με σαφή κατανομή και αντιστοίχιση καθηκόντων: γενική, οικοκυρική (επαγγελματική) και γεωργική παιδεία.⁴⁷⁹

Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για το σύνταγμα του 1927 οι γυναίκες αναθαρρούν γιατί η Επιτροπή Παιδείας υπερψήφισε⁴⁸⁰ την ίδρυση Κυριακών Γεωργικών Σχολείων, και μάλιστα με εισαγωγή της εκπαίδευσης αυτής και για τα κορίτσια, με έμφαση στα γυναικεία έργα: σηροτροφία, μελισσοκομία, υγιεινή, οικοκυρικά. Δεν είναι αυτό που ζητούσαν, είναι όμως ένα βήμα για τη μετασχολική μόρφωση, μια ευκαιρία για τη γυναικεία κινητικότητα στις επαρχίες και ίσως τελικά καλός δρόμος «για να φτάσουμε στο οχτάχρονο σχολείο εργασίας, διαφοροποιημένη μέση παιδεία με εισαγωγή του γεωργικού γυμνασίου στις γεωργικές περιφέρειες αντί του κλασσικού».⁴⁸¹ Η έλλειψη των διαφοροποιημένων γυμνασίων στερεί από τα παιδιά τη δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης, γεγονός στο οποίο συμβάλλουν εξίσου η απουσία ειδικής υπηρεσίας επαγγελματικού προσανατολισμού και φυσικά επαγγελματικών σχολών.⁴⁸²

Το 1929 ο Σύνδεσμος επανέρχεται με Υπόμνημα⁴⁸³ προς το Υπουργείο για τη «Γεωργικοοικοκυρική Μόρφωση της Ελληνίδος», συνεχίζοντας τη διαμαρτυρία για τον κλασικισμό του σχολείου, προτείνοντας σταθερά την αντικατάστασή του από ένα σχολείο οικείο και στον μαθητή του χωριού, που θα εμφυσήσει σε όλους την αγάπη για τη γη προσανατολίζοντας παράλληλα προς την παραγωγική εργασία, που θα υλοποιήσει

476 Ευελπίδης, *ό.π.*

477 Δεσύπρη (Σβώλου), *ό.π.*

478 Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2016, σ. 297.

479 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 6.

480 Ανωνύμου, «Η Γεωργικοοικοκυρική μόρφωση», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 53, 15-9-1927, σ. 6. Ο Ν. 3600 του 1928 («Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 7 Οκτωβρίου 1927 Ν. Δ. "Περί στοιχειώδους γεωργικής εκπαίδευσως"»), ΦΕΚ 121/Α/11-07-1928) προέβλεπε την ίδρυση ιδιαίτερων τμημάτων στο πλαίσιο των Κυριακών Γεωργικών Σχολείων, όπου οι γυναίκες θα μπορούσαν να διδάχονται γεωργικά και οικοκυρικά μαθήματα. Περιοδεύοντα οικοκυρικά σχολεία ιδρύθηκαν το 1940 από την κυβέρνηση του Μεταξά (Α. Ν 2470 της 21 Ιουλίου-3 Αύγουστου 1940, «Περί ιδρύσεως Αγροτικών Μεταβατικών Οικοκυρικών Σχολών», ΦΕΚ 237/Α/03-08-1940).

481 Ανωνύμου, *ό.π.*

482 Θεοδωροπούλου, «Λόγια και Έργα», *ό.π.*

483 Θεοδωροπούλου, Σβώλου, «Η Γεωργικο-οικοκυρική μόρφωση της Ελληνίδος-το Υπόμνημα», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 88, 15-3-1929, σ. 3.

δηλαδή «την εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν η οποία διεκόπη», εκδηλώνοντας την αντίθεση και την αποδοκιμασία τους στη δημιουργία των ανώτερων παρθεναγωγείων που προετοιμάζε το υπουργείο Παιδείας και που έργο τους είχαν να διαιωνίσουν τη διακοσμητική μόρφωση και τον παρασιτισμό.⁴⁸⁴

Βρισκόμαστε στα τέλη της δεκαετίας του 1920, μεσούσης της μεταρρύθμισης, και οι γυναίκες του Συνδέσμου ανήσυχες για τα εκπαιδευτικά δρώμενα συμφωνούν με την κατάργηση του αστικού γυμνασίου και άρα απορρίπτουν ασυζητητί τη μεταμόρφωσή του σε κατεξοχήν σχολείο για κορίτσια.⁴⁸⁵ Η προσπάθεια του νομοθέτη να προικίσει τα κορίτσια «των καλών κοινωνικών τάξεων [...] σύμφωνα με την γυναικείαν φύσιν και τον προορισμόν της ελληνίδος μητρός» κρίνεται αποτυχημένη γιατί και τα κορίτσια αυτά τα «μορφώνουμε για κούκλες της βιτρίνας»⁴⁸⁶ και τα υπόλοιπα στερούνται τη δυνατότητα να μορφωθούν ουσιαστικά· προτάσεις που περιέχονται και στα νομοσχέδια του 1913. Η αμιγής μέση εκπαίδευση και η ανεπάρκεια σχολείων θηλέων οδηγούν στα παρθεναγωγεία και τα φτωχοκόριτσα, αφού «τα δικά τους» σχολεία είναι λιγοστά.⁴⁸⁷ Ακόμη και αν αυτή η μόρφωση ανταποκρίνεται στο αστικό μοντέλο ζωής, το «λίγο απ' όλα» δεν είναι λύση για τα κορίτσια του λαού.⁴⁸⁸

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Γληνού με τα νομοσχέδια της μεταρρύθμισης του 1929 «πρόκειται μόνο 7.000-8.000 “ελληνίδες μητέρες” να έχουμε μορφωμένες όπως πρέπει κάθε χρόνο. Οι άλλες θα είναι κινέζες!».⁴⁸⁹ Στα κορίτσια όχι μόνο στερείται η δυνατότητα εισαγωγής στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα αλλά παραμένουν αγράμματα.

Ο Σύνδεσμος καταθέτει Υπόμνημα για τη Γυναικεία Μόρφωση⁴⁹⁰ και στη θέση των καταργούμενων ελληνικού και αστικού, αλλά και του παρθεναγωγείου που πρόκειται να τα αντικαταστήσει, αντιπροτείνει τετρατάξια σχολεία μέσης εκπαίδευσης που θα αντιστοιχούν στις 4 ανώτερες τάξεις των σχολείων της δευτεροβάθμιας, όπου θα εγγράφονται οι απόφοιτες της δευτέρας τάξης του γυμνασίου ή του ημιγυμνασίου και θα είναι ισοδύναμα με τα υπόλοιπα σχολεία της βαθμίδας. Αυτή η μεταβατική λύση για να εξασφαλιστούν τα κορίτσια των προϋπαρχόντων αστικών σχολείων θηλέων προτείνουν

484 Θεοδωροπούλου, Σβώλου, «Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γυναικεία μόρφωση», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 94, 15-6-1929, σ. 6.

485 Στο ίδιο.

486 Γληνός, «Η γυναικεία παιδεία», αναδημοσιευμένο από την «Ακρόπολη», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 94, 15-6-1929, σ. 2.

487 Στο ίδιο.

488 Σβώλου, «Διακοσμητική μόρφωση», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 87, 28-2-1929, σ. 1-2.

489 Γληνός, «Η γυναικεία παιδεία», *ό.π.*

490 Θεοδωροπούλου-Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

να εφαρμοστεί πειραματικά όπου υπάρχει πρόθεση να λειτουργήσουν ανώτερα παρθενωγωγεία, σε 16 δηλαδή πόλεις, θα δέχονται όμως και αγόρια, με απώτερο σκοπό σύντομα να μετατραπούν σε πλήρεις συνεκπαιδευτικές σχολές γενικής μόρφωσης. Ονομάζουν το σχολείο εγκυκλοπαιδικό ή πρακτικό γυμνάσιο, όπου θα δίνεται ολοκληρωμένη μόρφωση, με δυνατότητα επιλογής μαθημάτων, ανάλογα με την κατεύθυνση που προτίθεται ο μαθητής να ακολουθήσει. «Μέρος π.χ. των εις τας φυσικάς επιστήμας αναγομένων μαθημάτων θα δύναται ν' αντικατασταθεί δι' εμπορικών δι' όσους σκοπεύουν να επιδοθούν εις τοιούτον κλάδον ή μία εκ των δύο γλωσσών δια της λατινικής κ.ά.».491

Ο Σύνδεσμος εκφράζει τη βεβαιότητά του ότι η κοινωνία θα αγκαλιάσει το σχέδιο και έτσι θα μπορέσουν τα σχολεία αυτά να πολλαπλασιαστούν, να πάρουν τη θέση των κλασικών και των ελαχίστων υπαρχόντων δήθεν πρακτικών γιατί δίνουν πραγματική γενική μόρφωση και προετοιμάζουν καλύτερα για την εισαγωγή στα γυμνάσια, για την πραγματική ζωή και για την φοίτηση στα ανώτερα ιδρύματα.492

Ο Σύνδεσμος προωθεί τη δική του δημοτικιστική εκδοχή παιδείας για όλους, συντονισμένη με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, απαλλαγμένη από τον πατριδοκεντρικό κλασικισμό και στο πλαίσιο ετούτο η συστολή για τη συνεκπαίδευση και τη συνδιδασκαλία έχει περισταλεί. Στις αρχές της δεκαετίας είχαν ενδιασμούς και επικαλούνταν την ιδιαίτερη φυσιολογική και ψυχική σύσταση και τα ενδιαφέροντα αγοριών και κοριτσιών,493 τώρα όμως προτάσσουν «την άρση κάθε περιορισμού επί τη προόψει γενικής και καθολικής συνεκπαιδύσεως εις το μέλλον από της πρώτης του δημοτικού μέχρι του πανεπιστημιακού διπλώματος», διευρύνοντας τη διάσταση με το θεσμοθετούμενο κρατικό μοντέλο με τα νομοθετικά όπως λένε εξαμβλώματά του.494

Το υπόμνημα παραδίδεται στον υπουργό Παιδείας από την Έλλη Λαμπρίδη (για την οποία θα μιλήσουμε σε λίγο), που το συνέταξε,495 και τη Μαρία Σβώλου (υπογεγραμμένο από την τελευταία και την Αύρα Θεοδοροπούλου).496 Ο Γεώργιος Παπανδρέου δέχτηκε με συγκατάβαση τις γυναίκες που το παρέδωσαν όχι όμως και τις προτάσεις τους.497 Όπως, άλλωστε έγινε και με το άλλο τους υπόμνημα για τη γεωργικοοικοκυρική παιδεία. Ούτε τα οικοκυρικά σχολεία498 λειτούργησαν ούτε τα

491 Στο ίδιο, σ. 7.

492 Στο ίδιο.

493 Ανωνύμου, «Πρόγραμμα γυναικείας μορφώσεως», ό.π.

494 Θεοδοροπούλου-Σβώλου, ό.π., σ. 3.

495 Θεοδοροπούλου-Σβώλου, ό.π.

496 Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ. 209.

497 Θεοδοροπούλου-Σβώλου, ό.π.

498 Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ. 190.

υπόλοιπα κατώτερα τεχνικά σχολεία που επεξεργάστηκε η κυβέρνηση, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Στη δράση και στη ρητορική των γυναικών για την επαγγελματική μόρφωση δεν υπάρχει χώρος ούτε για ειδικά επαγγέλματα (ιερατικά, στρατιωτικά, ναυτικά —με αυτά οι γυναίκες δεν καταπιάνονται καθόλου) ούτε για το επάγγελμα της δασκάλας (αυτό βρίσκει το χώρο του συχνά σε άλλου τύπου τοποθετήσεις, μια και οι δασκάλες είναι επιφορτισμένες και με ένα ακόμα καθήκον, της κοινωνικής προπαγάνδισης του φεμινισμού).⁴⁹⁹ αφήνεται χώρος όμως για ακόμα έναν, όπως ακούμε από τη Σβόλου, «τον κλάδο της κοινωνικής προνοίας ή γενικότερα της κοινωνικής υπηρεσίας κατά μετάφραση του γαλλικού *service social* έστω κι αν πρόκειται για εθελοντική υπηρεσία».⁵⁰⁰ Η δράση αυτή, η «κοινωνική πρόνοια»,⁵⁰¹ είναι μια ιδέα που δανείζονται στον ΣΔΓ από την Ευρώπη. Ο *Αγώνας* περιγράφει πώς στην Πολωνία εφαρμόζεται η «υποχρεωτική πολιτική υπηρεσία ενός έτους για τις γυναίκες μεταξύ 20 και 22 χρονών» με τη μορφή της γυναικείας κρατικής θητείας, αντίβαρο στη μιλιταριστική αντρική. Η κοινωνική πρόνοια εκφράζει τις απόψεις των μελών του Συνδέσμου, στον αντίποδα της φιλανθρωπίας, γιατί στηρίζει «την ηθική, πνευματική, υγειονομική και οικονομική εξυγίανση του αστικού και αγροτικού πληθυσμού».⁵⁰² Στα ελληνικά δεδομένα, είναι παρήγορη η απόφαση του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού να ιδρύσει Σχολή νοσοκόμων με οικοτροφείο⁵⁰³ που θα μορφώσει επισκέπτριες αδελφές νοσοκόμες και συγχρόνως θα στηρίζει «τον φτωχό κοσμάκη»⁵⁰⁴ και ενώ οι πρώτες μαθήτριες ήταν μόλις 8, το 1930 γράφτηκαν περισσότερες από 30.⁵⁰⁵

Μ' αυτή τη νέα πρόταση για την ελληνική πραγματικότητα, αντλημένη από το ευρωπαϊκό αποθετήριο αξιών, όπως και άλλες πολλές προτάσεις του Συνδέσμου, θα μπορούσε μια ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση να συνδράμει άμεσα και πρακτικά τα ταλαιπωρημένα εργατικά στρώματα αν μάλιστα επέβαλε δια νόμου τη συμπληρωματική παιδεία⁵⁰⁶ για την εκπαίδευση και την «ξαναεκπαίδευση» των γυναικών, και μάλιστα των προσφύγων, ώστε να γίνουν οικονομικά ανεξάρτητες και πραγματικά παραγωγικές

499 Οικονόμου «Ελληνίδες δασκάλες!», *Αγώνας*, χρονιά Α', αρ. φ. 3, Οκτώβριος 1923, σ. 8· Ανωνύμου «Πώς εργάζονται οι δασκάλες μας», *Αγώνας*, χρονιά Η', αρ. φ. 157, Απρίλιος 1932, σ. 6.

500 Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβόλου», *ό.π.*, σ. 6.

501 Γληνός, *Γυναικείος ανθρωπισμός*, *ό.π.*, σ. 15.

502 Ανωνύμου, «Γυναικεία κρατική θητεία», *Αγώνας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 139, 30-4-1931, σ. 4

503 Μαρία Νεγροπόντη, «Επισκέπτριαι αδελφαί», *Αγώνας*, χρονιά Α', Οκτώβριος 1923, αρ. φ. 3, σ.

3.

504 Ανωνύμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά Α', Οκτώβριος 1923, αρ. φ. 3, σ. 7.

505 Ανωνύμου, *Ο ελληνικός ερυθρός σταυρός επι τη εκατονταετηρίδι της Ελλάδος, 1830-1930*, Αθήναι, τύπος Στεφ. Ν. Ταρουσόπουλου, 1930, σ. 12.

506 Σβόλου, «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 73, 30-7-1928, σ. 6.

και να μην επιβιώνουν ευεργετούμενες προσωρινά με διάφορους τρόπους.⁵⁰⁷ Η συμπληρωματική μόρφωση που καλύπτει κενά παιδείας πρέπει να είναι υποχρεωτική και δωρεάν, ώστε ο εργαζόμενος, μη χάνοντας το μεροκάματό του, να αποκτά την ευκαιρία να βελτιώσει τη ζωή του, όπου κι αν εργάζεται.⁵⁰⁸

Την αναγκαιότητα των νυχτερινών σχολών, αναφορά που ποτέ δε γίνεται χωρίς μνεία και των επαγγελματιών, έχουν διαπιστώσει και εκφράσει με έμφαση και οι ίδιοι οι πρόσφυγες, μέσω των αντιπροσώπων τους βουλευτών.⁵⁰⁹ Όμως, η έλλειψη νόμου, αποτέλεσμα της κρατικής αδιαφορίας, που θα όριζε το σχόλασμα μία, μιάμιση ώρα νωρίτερα χωρίς ελάττωση του μισθού του εργαζόμενου, πλήττει τη συμπληρωματική παιδεία και αποβαίνει εις βάρος της υγείας των παιδιών που παθαίνουν υπερκόπωση ή διακόπτουν τη μαθητεία γιατί δεν προλαβαίνουν να παρακολουθήσουν τα εσπερινά μαθήματα. Συμβάλλει σ' αυτό η ανυπαρξία συγκεκριμένου ωραρίου των μεγάλων γραφείων, τραπεζών κλπ. και ανακύπτει έτσι άλλος ένας λόγος για την επιβολή οχτάωρης εργασίας για την οποία οι φεμινίστριες του Συνδέσμου και κυρίως η Σβώλου κινητοποιήθηκαν σημαντικά. Το επιχείρημά τους είναι, επιπλέον, πως η τεχνική μόρφωση του εργάτη και ο εκσυγχρονισμός των τεχνικών μέσων, αν αναληφθούν από το κράτος και τους βιομήχανους, δεν είναι κόστος αλλά ουσιαστικά επένδυση: η αύξηση της ποιότητας της παραγωγής θα αποσβέσει το κόστος από τη μείωση της ποσότητας της εκμεταλλευόμενης εργασίας.⁵¹⁰

Η Άννα Σταματελάτου, για την οποία θα γίνει ευρύτερος λόγος στη συνέχεια, μέλος του ΣΔΓ, αποκαλεί φωτισμένα τα νομοσχέδια με τα οποία συνιστάται από το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Επιτροπή Συμπληρωματικής Μορφώσεως και προβλέπει επίσης βραδινές ή ημερήσιες επαγγελματικές συμπληρωματικές σχολές υπό την επίβλεψη των δήμων και επιχορηγούμενες από το υπουργείο και που υποχρεώνουν τους εργοδότες να παρέχουν 8 ώρες την εβδομάδα στους εργαζόμενους για να μαθητεύσουν σ' αυτές χωρίς να τις αφαιρούν από τον μισθό τους.⁵¹¹ Το ζήτημα πέρα από την κοινωνική του υπόσταση παίρνει και φεμινιστική χροιά καθώς από τη μια το

507 Δεσύπρη (Σβώλου), *ό.π.*

508 Ανωνύμου, «*Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου*», σ. 7. Βλ. και τη γλαφυρή περιγραφή της Άνας Σταματελάτου, «*Η βραδυνή μας σχολή και η υποχρεωτική συμπληρωματική μόρφωση*», *Αγώνας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 143, 30-6-1931, σ. 6: «*Για το κορίτσι που αρχίζει τον κύκλο της ζωής του ως απρόσωπο τελείως δουλάκι και τη συνεχίζει μέσα στην πάλη να ξεφύγει τα βαριά δεσμά ως μοδιστρούλα [...] Με διαρκώς αποναρκούμενη τη ζωτικότητά της με διαρκώς εκμηδενιζόμενη την αγάπη του προς την ανθρώπινη ζωή*».

509 Ανδριώτης, *Λεωνίδα Ιασωνίδης*, *ό.π.*, σ. 47.

510 Σβώλου, «*Σημειώσεις από την VI Διεθνή Συνδιάσκεψη της Εργασίας-Η Ελλάς και η εφαρμογή του οκταώρου*», *Αγώνας*, χρονιά Α', αρ. φ. 12, Ιούλιος 1924, σ. 13.

511 Σταματελάτου, «*Η βραδυνή μας σχολή και η υποχρεωτική συμπληρωματική μόρφωση*», *Αγώνας*, *ό.π.*

ημερομίσθιο τους δεν ανταποκρίνεται σε οκτάωρη εργασία⁵¹² και από την άλλη η συμπληρωματική επαγγελματική μόρφωση εκτός απ' ό,τι άλλο θα εφοδιάσει τη γυναίκα με τα προσόντα που θα την καταστήσουν τυπικά τουλάχιστον ισότιμη εργασιακά και ανταγωνιστική με τον άντρα συνάδελφό της.⁵¹³

Η γυναίκα, και μάλιστα η εργάτρια, αμείβεται πολύ λιγότερο από τον εργάτη ακόμα κι όταν κάνουν την ίδια δουλειά⁵¹⁴ με «ημερομίσθιο πείνας ενώ δουλεύει και πέραν των 10 ωρών στην υφαντουργία, ταπητουργία, κεντιστική»,⁵¹⁵ μόνο και μόνο επειδή είναι γυναίκα,⁵¹⁶ γεγονός που εξηγεί ικανοποιητικά την τάση τους να δουλεύουν στο σπίτι,⁵¹⁷ σε κάποια μορφή υπεργολαβικής (φασόν) βιοτεχνίας.⁵¹⁸

Το αστικό όραμα του ΣΔΓ, που ικανοποιεί συμφέροντα αστών και συμφωνεί με αυτό το status, περιλαμβάνει και τη βελτίωση του βίου και του βιοπορισμού του εργάτη. Η τεχνική κατάρτιση παρουσιάζεται ως ο παράγοντας που κατοχυρώνει την ποιότητα της ζωής του. Γιατί ο διανοητικός εργάτης και ο τεχνίτης του παλιού καιρού βρίσκουν χαρά στη δημιουργία, αλλά ο βιομηχανικός εργάτης κινδυνεύει να γίνει «αυτόματο και σε λίγα χρόνια ελάχιστα διαφέρει από τη μηχανή κοντά στην οποία εργάζεται». ⁵¹⁹ Και μια που η εκβιομηχάνιση συνοδεύεται από τον «εκμηχανισμό» του, ο εφοδιασμός του με την απαραίτητη τεχνογνωσία ίσως και να λειτουργεί εξισορροπιστικά.

Σύμφωνα, βεβαίως, με διαχρονικές σταθερές στα εργοστάσια ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής με ειδικές μηχανές και ανειδίκευτους εργάτες, παίρνει τις πρώτες ύλες από τη φύση και τις μετασχηματίζει σε προϊόντα⁵²⁰ μέσω της αποστέωσης της ζωντανής εργασίας.⁵²¹ Μόνο με μη αλλοτριωμένη εργασία θα επανατοποθετηθεί ο άνθρωπος στη ζωή,⁵²² όπως έλεγε ο Γληνός όταν πια είχε αποσύρει την εμπιστοσύνη του από τον βενιζελικό εκσυγχρονισμό και είχε υιοθετήσει την κομμουνιστική ιδεολογία.⁵²³

Για τον ΣΔΓ η εργασία δεν μπορεί να είναι σκλαβιά, δεν μπορεί να είναι ο

512 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 14.

513 Θεοδωροπούλου, «Η εσπερινή σχολή του ΣΕΔΓ», *Αγώνας*, χρονιά Β', αρ. φ. 24, Σεπτέμβριος 1925, σ. 2· Γληνός, *Γυναικείος ανθρωπισμός*, *ό.π.*, σ. 2.

514 Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 304.

515 Σβώλου, *ό.π.*

516 Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 306.

517 Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», *ό.π.*, σ. 343.

518 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 143.

519 Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», *ό.π.*, σ. 4.

520 Τέλης Τύμπας, «Ιστορία και ιστοριογραφία της τεχνολογίας, Μια εισαγωγή», Τέλης Τύμπας-Ειρήνη Μεργούπη Σαβαΐδου (επιμ.), *Ιστορίες της τεχνολογίας του εικοστού αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, σ. 13.

521 *Στο ίδιο*, σ. 22.

522 Μπογιατζής, *ό.π.*, σ. 415.

523 Γληνός, «Η γυναικεία παιδεία», *ό.π.*

μόχθος των πολλών για την ευημερία των λίγων, αλλά η σωστή χρησιμοποίηση των ικανοτήτων όλων για την προαγωγή των ανθρωπίνων ιδιοτήτων και την επίτευξη της ατομικής ευζωίας· η ευτυχία του συνόλου, η κοινωνική ευδαιμονία, εξαρτάται από την εργασία κι αυτή με τη σειρά της από τη μόρφωση.⁵²⁴ Έτσι στην τελευταία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τα μέλη του ΣΔΓ εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους που η Ελλάδα δε νοιάζεται ιδιαίτερα για την επαγγελματική της παιδεία που, στην ταξική αφ' υψηλού πρόσληψη, αφορά τον εργάτη και την καλυτέρευση των συνθηκών της διαβίωσής του. Και συμφωνούν περισσότερο με τους υπουργούς Γεωργίας και Εθνικής Οικονομίας, παρά με τον ομόλογό του στο Παιδείας.⁵²⁵

Έμεινε μία παρατήρηση: η επόμενη φορά που συναντούμε λόγους για συνεκπαίδευση, πρακτικά μαθήματα και δημοτική είναι στο «*“Σχέδιο” που υπέβαλαν στην ΠΕΕΑ δύο επιτροπές των κομμουνιστικών οργανώσεων ΕΑΜ και ΕΛΑΣ*».⁵²⁶

2.2. Η Εσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων

Για να καταπολεμήσει την «αυτοκαταλυτική ροπή της φυλής»⁵²⁷ ο Σύνδεσμος (με τον Γληνό), μιλώντας για νέα ιδανικά, ανθρωπισμό και νεοελληνικό πολιτισμό, ιδρύει ο ίδιος σχολές που κατά τη σειρά της εμφάνισής τους στο εκπαιδευτικό προσκήνιο φέρουν και ένα συμμετρικά τοποθετημένο προφίλ: Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, για να μην εγκλωβίζονται οι Ελληνίδες του αστικού και του αριστοκρατικού σπιτιού στα παρθεναγωγεία, και Κυριακό Σχολείο Εργατριών, Εθνική Στέγη, Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων,⁵²⁸ για να μη μένουν ανειδίκευτα τα παιδιά γένους θηλυκού και, όπως θα δούμε παρακάτω, την (Παπαστράτειο) Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, για την εκπαίδευση όλων των φτωχών παιδιών, ανεξαρτήτως φύλου.

Κατά τη Σβώλου, η κρατική φροντίδα για τη μέση και την ανώτερη εκπαίδευση

524 Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», *ό.π.*, σ. 3.

525 Δες εδώ παραπάνω σ. 55.

526 Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 202.

527 Φ.Κ., «Αναχρονισμοί», *Αγώνας*, χρονιά Β', αρ. φ. 14, Νοέμβριος 1924, σ. 8.

528 Ανωνύμου, «Οι σχολές μας», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 101, 30-9-1929, σ. 7.

στον τριτογενή τομέα είναι σχεδόν υπερβολική.⁵²⁹ Πάνω από ένα αιώνα η χώρα πλειοδοτεί υπέρ του εμπορίου⁵³⁰ κι αυτό εκδηλώνεται και στην εκπαίδευση και δεν περνά απαρατήρητο —δεν επαρκούν όμως οι κατώτερες συμπληρωματικές βραδινές σχολές, ιδιαίτερα στην επαρχία. Η αναγκαιότητα της εμπορικής εκπαίδευσης προέρχεται κι εδώ εν πολλοίς από τους αναριθμητους πρόσφυγες που ανεπάγγελτοι προσέφυγαν στον υπαλληλικό χώρο, ο οποίος έτσι κι αλλιώς απορρόφησε σωρηδόν τα κορίτσια της αστικής τάξης από την πρώτη στιγμή που βγήκαν για δουλειά, με το χαρτί του διδασκαλείου ή του γυμνασίου, ως κατώτερες υπάλληλοι, τηλεφωνήτριες ή δασκάλες.⁵³¹

Έτσι, την πρώτη Νοεμβρίου του 1925, ο *Αγώνας της Γυναίκας*, για τη θεραπεία αυτής της ανάγκης, ανακοινώνει την επίσημη έναρξη της λειτουργίας της Γυναικείας Εσπερινής Σχολής Υπαλλήλων με ένα τμήμα εμπορικών και λογιστικών σπουδών και ένα γραμματέων⁵³² που ιδρύεται «με πρωτοβουλία της τότε γενικής γραμματέως του ΣΔΓ Μαρίας Σβώλου»⁵³³ για γυναίκες που θα εργασθούν ως υπάλληλοι και «κατέχουν ήδη ωρισμένον βαθμόν γενικής μορφώσεως».⁵³⁴ Διευθύντρια του σχολείου είναι η Μαριάνθη Ματσούκη⁵³⁵ και θα τη διαδεχθεί λίγο αργότερα η Άννα Σταματελάτου.⁵³⁶ και οι δύο δραστήρια μέλη του Συνδέσμου.⁵³⁷

Στη λειτουργία της Σχολής ο ΣΔΓ συναντά δυσκολίες: την έλλειψη νόμου για την υποχρεωτική συμπληρωματική μόρφωση αλλά και οικονομικές επιμένοι όμως στην προσπάθειά τους, με επιμονή στη συμπληρωματική μόρφωση των κοριτσιών, γιατί οι ευεργεσίες της, όπως υποστηρίζουν, είναι ανυπολόγιστες.⁵³⁸ Γι' αυτό ευχαριστούν

τον κ. Θεοδωρόπουλο, διευθυντήν εμπορίου και τον κ. Ηλιάδη, τμηματάρχη της Εμπορικής Εκπαιδύσεως του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας που παρακολούθησαν με ξεχωριστό ενδιαφέρον την ίδρυση της Σχολής και βοήθησαν σημαντικά στην οργάνωσή της.⁵³⁹

529 Ανωσύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», *ό.π.*, σ. 5.

530 Χριστίνα Αγριαντώνη-Γεωργία Μ. Πανσέληνα, «Η ελληνική οικονομία, διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός», *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, *ό.π.*, τ. 7, σ. 133.

531 Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 221.

532 Διαφήμιση, «Εσπερινή Σχολή για γυναίκες υπαλλήλους», *Αγώνας*, χρονιά Β', αρ. φ. 24, Σεπτέμβριος 1925, σ. 8.

533 Αγγελική Μηνιάτη, «Εσπερινή Εμπορική Σχολή Θηλέων», *Αγώνας*, 7 Αυγούστου 1980, <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdf/12931.pdf>. (τελευταία ανάκτηση 20-4-2020).

534 Ανωσύμου, «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 50-51, 1/16-7-1927, σ. 6.

535 Η Ματσούκη αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Χαροκοπείου το 1929.

536 Ανωσύμου, «Η εσπερινή μας σχολή», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 124, 15-9-1930, σ. 5.

537 Αβδελά-Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, *ό.π.*, σ. 39.

538 Σβώλου, «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *ό.π.*, σ. 6.

539 Θεοδωροπούλου, «Η Γυναικεία Εσπερινή Σχολή Υπαλλήλων», *Αγώνας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 25, Οκτώβριος 1925, σ. 3.

Από το δεύτερο σχολικό έτος, 1926-1927, η Σχολή λειτουργεί εγκεκριμένη από το Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας,⁵⁴⁰ ώσπου στις 14 Ιουλίου 1927 γίνεται δημόσια —την αναλαμβάνει το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας⁵⁴¹— και παρέχει πλήρη μέση επαγγελματική μόρφωση σε υπαλλήλους (και σε εν δυνάμει υπαλλήλους) τραπεζών, ανωνύμων εταιρειών, γραφείων, και μέση μόρφωση γενική «οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα». Η φοίτηση είναι διετής και απευθύνεται σε τελειόφοιτες Α΄ τάξης γυμνασίου ή εμπορικής σχολής για το τμήμα εμπορικών και λογιστικών σπουδών, όπου διδάσκονται λογιστική, εμπορικά μαθηματικά, εμπορικό δίκαιο, και σε απόφοιτες γυμνασίου για το τμήμα των τεχνικών μαθημάτων στο οποίο διδάσκονται καλλιγραφία, δακτυλογραφία, στενογραφία και χειροτεχνία —«συμπληρωματικώς δε και έτερα αναγόμενα εις τον γενικόν σκοπόν ον επιδιώκει η Σχολή».⁵⁴² Και στα δύο τμήματα, η γενική μόρφωση κατοχυρώνεται με τα γαλλικά, τα νομικά, και την υγιεινή. Η γλωσσική τους προπαίδεια έχει ανατεθεί στην Ιμβριώτη⁵⁴³ που τους διδάσκει Νεοελληνικά προσαρμοσμένα στην ειδική ορολογία της εξειδίκευσής τους.⁵⁴⁴

Ένα χρόνο μετά εκτός από «έτερα» μαθήματα προκύπτουν και προσδιορίζονται και έτεροι σκοποί, πρωτότυποι, που παίρνουν χαρακτήρα σταδιακά: στο πρόγραμμα προστίθενται ημερήσια «πρακτικά μαθήματα διακοσμητικής εφηρμοσμένης εις την βιοτεχνίαν».⁵⁴⁵ Είναι πολύ ενδιαφέρον πώς ο Σύνδεσμος προσλαμβάνει τους όρους διακοσμητική, εφαρμοσμένες τέχνες, ακόμα και την ίδια τη βιοτεχνία, και θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Προς στιγμή ας παρατηρήσουμε μόνο, για να σχηματίσουμε μια πρόχειρη εικόνα, ότι τις εφαρμοσμένες τέχνες στον Μεσοπόλεμο, ανάλογα με το τεκμήριο, τον συντάκτη και το αντικείμενό του τις συναντούμε ως βάνουσες, βιομήχανες, διακοσμητικές ή απλές.⁵⁴⁶

Στο σημείο αυτό η εισαγωγή της διακοσμητικής της εφαρμοσμένης στη βιοτεχνία (κατεργασία ξύλου, δέρματος, μετάλλου, κέρατος, κρυστάλλου, πορσελάνης, διακοσμητική υφάσματος κλπ) θα μπορούσε να δώσει δουλειά σε πολλές κοπέλλες

540 Π.Δ. «Περί εγκρίσεως οργανισμού της Εσπερινής Επαγγελματικής Σχολής Γυναικών Υπαλλήλων», ΦΕΚ 244/Α/21-7-1926.

541 Ανωνύμου, «Περί οργανισμού και λειτουργίας της Εσπερινής Επαγγελματικής Σχολής Υπαλλήλων Γυναικών», *Αγώνας*, χρονιά Δ, αρ. φ. 48-49, 1/16-7-1927, σ. 10.

542 *Στο ίδιο*, σ. 11.

543 Ανωνύμου, «Η Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 46-47, 1/15-6-1927, σ. 10.

544 *Στο ίδιο*, σ. 7.

545 Διαφήμιση, «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων-Καλοκαιρινά μαθήματα», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 70, 15-6-1928, σ. 8.

546 Γιάγκου, *Εύθραυστη Καινοτομία: Επεισόδια από την Ιστορία του Ελληνικού Ντιζάιν*, Αθήνα, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015, σ. 6.

(sic).547

Η προσπάθεια του Συνδέσμου στρέφεται στη δημιουργία νέων, «πρακτικών» επαγγελματικών κλάδων, στην επιλογή των οποίων δεν έχουν ακόμα κατασταλάξει. Η έκτασή τους «θα εξαρτηθεί από τα οικονομικά μέσα της σχολής».548 Σε πρώτο επίπεδο οι διεργασίες και τα περιών ο λόγος οικονομικά επιφέρουν μια μερική διαμόρφωση των νέων ειδικοτήτων και έτσι στα ελεύθερα φροντιστήρια, ξένων γλωσσών και ξενόγλωσσης στενογραφίας, που προϋπήρχαν, και τα οποία ήταν μικτά, ενσωματώνονται και άλλα:

1. διακοσμητική επί ξύλου με μαχαιράκι και σμάλτο με διακόσμησιν λίθων, φίλντισι, πυρογραφία και παρογλυπτική εργασία επί ξύλου απομιμητική της μαρκερί (sic) και της ιαπωνικής λάκας. Επιχρύσωσις κλπ.
2. διακοσμητική ανάγλυφος επί μετάλλου με διακόσμησιν λίθων και σμάλτου
3. διακόσμησις επί υφασμάτων πλυνομένων και διαφανής, επί βελούδου. Διακόσμησις μπατίκ, στάμπα κλπ.
4. διακόσμησις δέρματος ανάγλυφος δια κοπήρος με μωσαϊκόν κλπ διακόσμησις και κατεργασία του κέρατος
5. ζωγραφική επάνω σε γυαλί και πορσελάνην. Διακόσμησις περλέ. Κατεργασία νακρολάλ, νταμασκινερί.

Η εξάσκηση σε έναν ή περισσότερους κλάδους της διακοσμητικής δύναται να εξασφαλίση καλή πρόοδον εις τα κορίτσια χωρίς άλλην επαγγελματικήν κατάρτισιν με εργασίαν κατ' οίκον και να χρησιμεύση ως δευτερεύον επάγγελμα εις μερικάς επαγγελματίας εις εποχάς κατά τας οποίας κατ' έτος δεν έχουν αρκετήν εργασίαν (καπελλούδες, κεντίστρες, πλέκτριες) (sic).549

Η πρόταση έτσι κι αλλιώς ήταν το βασικό κομμάτι παλαιότερης πρότασης της Σβώλου για την αντιμετώπιση της ανεργίας των γυναικών προσφύγων που είχε σταλεί σε όλους τους αρμόδιους. Στη σύνταξή του είχαν συνδράμει η Θεοδωροπούλου, η Σταματελάτου, η Μυρσίνη Κλεάνθους, ο Θεοδωρόπουλος, ο Σβώλος κ.ά.

Η αρχική πρόσληψη της δυναμικής και των ιδιοτήτων των εφαρμοσμένων τεχνών μοιάζει δειλή και η παραδοσιακή ενασχόληση με το ράψιμο, το πλέξιμο, το κέντημα δεν μπορεί να ξεπεραστεί εύκολα. Όμως τα παραδεδομένα επαγγέλματα της γυναικείας χειροτεχνίας «λόγω του πληθωρισμού αλλά και από τη φύση τους αποδίδουν

547 Διαφήμιση, ό.π.

548 Σβώλου, ό.π., σ. 7.

549 Διαφήμιση, ό.π.

ελάχιστα»⁵⁵⁰· οι ατελείς δε κλασικές σπουδές που προσφέρει στα κορίτσια η διακοσμητική μόρφωση τα αφήνει ακατάρτιστα και έτσι αναφαίνεται ελπιδοφόρος μονόδρομος η λύση της διδασκαλίας της διακοσμητικής: θα δώσει «διέξοδο προς νέα επαγγέλματα».⁵⁵¹

Τον ίδιο καιρό η ΕΑΠ για να τονώσει τη χειροτεχνία, έχει αποφασίσει να διαθέσει 10.000.000 δρχ. στους πρόσφυγες που θα ασκήσουν ένα συμπληρωματικό του εισοδήματός τους δεύτερο επάγγελμα,⁵⁵² αλλά αυτή ήταν μια προσωρινή αδιέξοδη οδός για την ανέχεια. Από το 1927 έχει ανακοινώσει ότι για να επιτύχει η αστική αποκατάσταση όπως η αγροτική οι αστοί πρόσφυγες πρέπει ή να γίνουν αγρότες ή να ασχοληθούν με νέα αστικά επαγγέλματα που θα σχετίζονται μεταξύ άλλων με νέες βιομηχανίες. Η Επιτροπή νομιμοποιούνταν να επιβλέπει και ήταν υποχρεωμένη να χορηγεί μικροδάνεια σε μικρές επιχειρήσεις. Με αυτούς τους όρους χρηματοδοτεί την οικοτεχνία και τη βιοτεχνία και αυτές εκτινάσσονται.⁵⁵³ Τα καταμετρημένα εργαστήρια του ενός ατόμου το 1930 στην Αθήνα και τον Πειραιά είναι 4.183 και υπερδιπλασιάζονται μες στη δεκαετία.⁵⁵⁴ Οι μονάδες κατασκευής οικοδομικών υλικών, τα εργαστήρια βαμβακερών και πλεκτών και ιδιαιτέρως τα ταπητουργικά σημειώνουν θριαμβευτική πρόοδο, δεδομένου του ασήμαντου κόστους των πρώτων υλών.⁵⁵⁵ Η ταπητουργία μάλιστα θεωρείται ιδανική για τις εργάτριες οι οποίες κατά την ΕΑΠ θα αποκτήσουν την απαιτούμενη δεξιότητα με τρίμηνη εκπαίδευση.⁵⁵⁶

Εγγεγραμμένη σε αυτή την πρακτική η κίνηση των γυναικών του ΣΔΓ να δημιουργήσουν νέα επαγγέλματα στρέφεται σε αντικείμενα-εφαρμογές της ζωγραφικής, τεχνικές της διακόσμησης και συγγενικά θέματα. Είναι η στιγμή που το μεσοπολεμικό ενδιαφέρον τριγυρνά γύρω από τις τέχνες, της παράδοσης και της Ευρώπης, τις συνδέει, τις αναμειγνύει και τις διατάσσει προς το νεοελληνικό παρόν και τη νέα μεγάλη ιδέα, την *ελληνικότητα*. Είτε ως καλές πάντως είτε ως εφαρμοσμένες υπηρετώντας την αισθητική και την παραγωγή οι τέχνες πρέπει να διδαχθούν· για τις μεν πρώτες υπάρχει το Πολυτεχνείο· για τις δεύτερες η εκπαιδευτική διαδικασία κάνει τα πρώτα δειλά βήματά της στον Μεσοπόλεμο ή μάλλον, όπως είδαμε ήδη, είναι χαρακτηριστική η απουσία της. Αυτό το παρόν έτσι όπως διδάσκεται στους μαθητές της δευτεροβάθμιας και της τεχνικής εκπαίδευσης από τους καλλιτέχνες καθηγητές αποφοίτους της Σχολής

550 Ανωνύμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 86, 15-2-1929, σ. 7.

551 Στο ίδιο.

552 Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 312.

553 Στο ίδιο, σ. 314.

554 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 45.

555 Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 314.

556 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 315.

Καλών Τεχνών είναι στραμμένο «στην πειθαρχία της δυτικότροπης φυσιοκρατικής αναπαράστασης και τον ορθολογισμό της ευκλείδειας προοπτικής»⁵⁵⁷ και αυτό χρειάζεται επεξεργασία και επαναπροσανατολισμό.

Η παραμετροποίηση των στοιχείων αυτών κάπως πως ενεργοποίησε εξισορροπιστικές κινήσεις. Η απουσία καλλιτεχνικής παιδείας στις χαμηλότερες βαθμίδες της εκπαίδευσης, η εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του σχολείου εργασίας και η ανάγκη μιας αγωγής εικαστικής στηριγμένης σε μια άλλη προοπτική, ως την ονομάσουμε νεοελληνική, αυτή που εννοεί ο Γληνός όταν λέει:

όλη η ζωή η νεοελληνική, τραγούδια, χοροί, μουσική, αρχιτεκτονική, πλαστικά, βιοτεχνικά μοτίβα, κάθε τι νεώτερο, κάθε τι δικό μας αναγνωρίζεται, εκτιμάται, υψώνεται, μπαίνει στον κύκλο της διανοητικής ενέργειας και της καλλιτεχνικής προσπάθειας και γίνεται το πρώτο υλικό για τη δημιουργία του νέου πολιτισμού μας,⁵⁵⁸

ωθούν τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας να προτείνει καταρχάς την ίδρυση,

κοντά στην καλλιτεχνική σχολή του Πολυτεχνείου, μιας μέσης σχολής εφαρμοσμένων τεχνών (διακοσμητική, κατεργασία ξύλου, δέρματος, μετάλλου κ.τ.λ.), που έχει τόσο πολυποίκιλες εφαρμογές στην καλλιτεχνική διακόσμηση του εσωτερικού των σπιτιών, στη δημιουργία κομψοτεχνημάτων».⁵⁵⁹

Λίγο αργότερα, στις αρχές του 1929, αφού στον Σύνδεσμο έχουν διαπιστώσει έμπρακτα ότι η ιδέα της προσάρτησης «βιοτεχνικού τμήματος» στην Εσπερινή Σχολή αποφέρει καρπούς, και τα κορίτσια φτιάχνουν «πολύ ωραία έργα»,⁵⁶⁰ αποστέλλουν στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Υπόμνημα για την κοινοποίηση της αυτονομίησης του τμήματος αυτού και της αναβάθμισής του σε νέα ξεχωριστή σχολή.

Η Ε. Ε. του Σ.Δ.Γ [...] όταν ίδρυσε προ τετραετίας την Εσπερινήν επαγγελματικήν σχολήν γυναικών υπαλλήλων [...] είχε σκοπό να πληρώσει μια μεγάλη κοινωνικήν ανάγκην δίδων συμπληρωματικήν μόρφωσιν σε νέες εργαζόμενες. Η επιτυχία του σκοπού του με την καλή λειτουργία της σχολής αυτής τον ενθαρρύνει σήμερα να επεκτείνει τις προσπάθειές του και σε άλλους κλάδους καθαρώς πρακτικούς [...] αναλαμβάνει την οργάνωση και επίβλεψη της λειτουργίας μιας ειδικής σχολής

557 Ευγένιος Μαθιόπουλος, «Εικαστικές τέχνες», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Β', μέρος 2ο, *ό.π.*, σ. 405.

558 Γληνός, «Έθνος και Γλώσσα», *ό.π.*, σ. 49.

559 Δεσύπρη (Σβώλου), *ό.π.*, σ. 6.

560 Ανωύμου, «Η Βραδυνή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ.100, 15-9-1929, σ. 2.

παιχνιδιών.⁵⁶¹

Ο ΣΔΓ προετοιμάζει μια Σχολή που θα κατασκευάζει ελληνικά παιχνίδια, εργαλεία εκ-πολιτισμού όπως θα δούμε αργότερα, αφού πρώτα σταθούμε σε δύο ακόμα άξονες: την παιδική εργασία, στίγμα του μεσοπολέμου, και την παιγνιώδη εργασία, όπως αναπτύσσεται στο μοντέλο του σχολείου εργασίας.

Κεφάλαιο 3. Εικόνες παιδικής ζωής

3.1. Παιδική εργασία στο Μεσοπόλεμο

Ο 20ος αιώνας είναι ο αιώνας του παιδιού σύμφωνα με τη Σουηδή παιδαγωγό Ellen Key.⁵⁶² Κι αν δεν είναι του παιδιού, επειδή το παιδικό πεδίο ήταν καιρό πριν «επισκέψιμο», είναι σίγουρα ο αιώνας του εφήβου, γιατί η «νεότητα» «ανακαλύφθηκε» τότε.⁵⁶³ Αποδελιτώνοντας το περιοδικό *Διάπλασις των Παίδων* —σημαντικό χώρο

561 Ανωνύμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», *ό.π.*, σ. 7, 8.

562 Ellen Key, «Ο αιώνας του παιδιού», Δήμητρα Μακρυνιώτη, (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα, Νήσος, 1997, σ. 529.

563 Antonio Santoni Rugiu, «Κινήματα της νεολαίας στην προφασιστική και μεταφασιστική Ευρώπη», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 583· Ugo Fabietti, «Η οικοδόμηση της νεότητας», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας*

αντικατοπτρισμού των αποφάσεων και των αντιφάσεων για το παιδί δεκαετίες ολόκληρες (1879-1948)—⁵⁶⁴ τόσο απ' την αναφορική όσο και απ' την ποιητική του λειτουργία, σταχυολογούμε στοιχεία που απηγούν τη δημόσια, διεθνή και εντόπια, αστική ρητορική του ενδιαφέροντος και των αποφάνσεων για την παιδική και νεανική ηλικία. Μόνιμοι συντάκτες και περιστασιακοί αρθρογραφούν ή φτιάχνουν ρίμες για τις συνθήκες της ζωής, της διατροφής, της εκπαίδευσης και γενικά για την ποιότητα του χρόνου, οικιακού-σχολικού και εξωοικιακού-εξωσχολικού κάθε παιδιού. Θίγεται συχνά, για παράδειγμα, η σωφρονιστική-φιλανθρωπική χροιά της επαγγελματικής εκπαίδευσης που παρέχουν τα ιδρύματα, γιατί αλλιώς «τα ορφανά θα γίνονταν βάρη της γης, αλήτες και κακοποιοί»⁵⁶⁵ ή ακούγεται η έκκληση να καλυφθεί, πάλι με φιλανθρωπική φροντίδα, η ανάγκη των παιδιών για παιχνίδια με τη δωρεά μεταχειρισμένων παλιών και με την επισήμανση-απορία: «Επειδή είναι φτωχά δε θέλουν έναν караγκιόζη, μια κουζινίτσα, ένα ταμπούρλο, μια κούκλα»;⁵⁶⁶ Η περιγράφεται η καθολική πρωτο-μεταπολεμική αγωνία για την παιδική ζωή στη Βαλκανική Έκθεση για το παιδί στην Αθήνα.⁵⁶⁷ Με δυο λόγια, η ανησυχία για την παιδική-νεανική ηλικία και τις αδυναμίες της, που ευδοκιμούν στο Μεσοπόλεμο, εκφράζεται από τις ελίτ που ιδιαιτέρως συγκινούνται από το «περιθωριακό» παιδί: «[...] Εφημερίδες, σοκολάτες τριγυρίζω και πουλώ. Να ιδήτε τους διαβάτες πόσο τους παρακαλώ [...]».⁵⁶⁸

Αν αφήσουμε κατά μέρος τη λογοτεχνική πρόσληψη της παιδικής ανέχειας, τα τεκμήρια επιβεβαιώνουν πως η χειρωνακτική εργασία είναι η κύρια ασχολία που προορίζεται για τα απροστάτευτα παιδιά. Η απαγόρευσή της γενικά μέχρι την ηλικία των δώδεκα ετών είχε ψηφιστεί με τον Ν. 4029 στις 24 Ιανουαρίου/7 Φεβρουαρίου 1912,⁵⁶⁹ ο νόμος ωστόσο δεν είχε ουσιαστική ισχύ.⁵⁷⁰ Όντας ορφανά ή μέλη μεγάλων οικογενειών δούλευαν στη βιοτεχνία ή τη βιομηχανία με πολύ χαμηλά ημερομίσθια,⁵⁷¹ ή τριγυρνούσαν στους δρόμους ζητιανεύοντας.⁵⁷²

Στην Αγγλία και τη Γαλλία ψηφίζονται καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου νόμοι για

και της νεότητας, ό.π., σ. 115.

564 Βίκυ Πάτσιου, «Η Διάπλασις των παιδων», Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου, (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974*, τ. Α', ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 510.

565 Φαίδων, «Το ορφανοτροφείον Χατζηκόνστα», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 54ο, τ. 39ος, αρ. φ. 3, 12-12-31, σ. 20.

566 Φαίδων, «Προεόρτια», *Διάπλασις*, έτος 54ο, τ. 39ος, αρ. φ. 3, 19-12-31, σ. 20.

567 Ανανίας, «Η Βαλκανική Έκθεσις του Παιδιού», *Διάπλασις*, έτος 58ο, τ. 43ος, αρ. φ. 20, 18-4-36, σ. 236.

568 Ρίτα Μπούμη, «Τ' ορφανό παιδί», *Διάπλασις*, έτος 58ο, τ. 43ος, αρ. φ. 9, 1-2-36, σ. 98.

569 Ν. 4029, «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», ΦΕΚ 46/Α/7-2-1912.

570 Θεοδώρου, «Ο λόγος των φιλανθρώπων για τα φτωχά και περιπλανώμενα παιδιά», *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σ.141.

571 Ρηγίνος, «Μορφές παιδικής εργασίας στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ό.π., σ. 421.

572 Λιάκος, ό.π., σ. 287.

την προστασία του παιδιού στην εργασία⁵⁷³ —στάση που εμφανίστηκε ως η νεωτεριστική ανάγνωση της παιδικής ηλικίας και ως καταδίκη της προηγούμενης αντίληψης σύμφωνα με την οποία τα παιδιά θεωρούνταν φυσιολογική πηγή εργατικού δυναμικού. Είχε θεωρητικά γίνει σαφής ο διαχωρισμός ανάμεσα στην εργασία από τη μα, ως μη αποδεκτή και συμβατή με τα παιδιά λειτουργία, και το παιχνίδι και την εκπαίδευση από την άλλη, ως τις μόνες ταιριαστές σε αυτά ασχολίες.⁵⁷⁴

Στην Ελλάδα ο νόμος του 1912 που καθόριζε ότι πέντε χρόνια αργότερα το κατώτατο όριο για την παιδική εργασία θα επεκτεινόταν στα δεκατέσσερα χρόνια, καθόριζε επίσης ότι τα παιδιά ηλικίας 12-14 θα δούλευαν έξι και τα μεγαλύτερα δέκα ώρες ημερησίως.⁵⁷⁵ Δεν επιτρεπόταν στα μικρότερα των 14 να ασκούν πλανόδια επαγγέλματα, εκτός από αυτά του λούστρου, του οψοκομιστή και του εφημεριδοπώλη· αυτά όμως αποτελούσαν τα κατεξοχήν παιδικά επαγγέλματα. Ένα χρόνο αργότερα απαγορεύτηκε στα αγόρια κάτω από 16 ετών και στα κορίτσια κάτω από 18 να εργάζονται σε χώρους όπου αναπτυσσόταν σκόνη, π.χ. στα κλωστήρια —τα οποία στήριζαν την παραγωγή τους κυρίως σε παιδιά.⁵⁷⁶

Ο διευθυντής του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας⁵⁷⁷ της Κοινωνίας των Εθνών⁵⁷⁸ μετά την επίσκεψή του στην Αθήνα το 1927 σχολιάζει: «Εδώ βρίσκεται το καθαρό σκάνδαλο, προπαντός μετά την έλευση των προσφύγων. Παιδιά 7 και 8 χρονών απασχολούνται στα ταπητουργεία»· εκθέσεις που είχε παραλάβει πριν από τον ερχομό του στην Ελλάδα, μεταξύ των οποίων και υπόμνημα της Μαρίας Σβώλου και της Αύρας Θεοδωροπούλου ως εκπροσώπων του ΣΔΓ, τον είχαν ήδη ενημερώσει για την εκμετάλλευση των εργαζόμενων παιδιών.⁵⁷⁹ Σύμφωνα με απογραφή του 1930 εργάζονταν στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 11.096 παιδιά κάτω των 14 ετών και 70.617 νεαρά άτομα 15 ως 19 ετών.⁵⁸⁰

Κατά τη Σβώλου μπορεί να είχαν υπογραφεί το 1919 και το 1920 συμβάσεις για

573 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.* σ. 49.

574 Λουκάς Αντωνίου-Σπύρος Σπύρου, *Μικροδουλειές-Παιδική εργασία στην Κύπρο στις αρχές και τα μέσα του εικοστού αιώνα*, Κέντρο μελέτης της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, Λευκωσία 2005, σ. 13.

575 Λιάκος, *ό.π.*, σ. 284.

576 Στο ίδιο, σ. 285.

577 Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ) ιδρύθηκε το 1919 με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών ως τμήμα της ΚΤΕ, με έδρα τη Γενεύη και κύριο αντικείμενο τις συνθήκες εργασίας. Τμήμα της ΔΟΕ είναι το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ΔΓΕ), που συντάσσει εκθέσεις, καταρτίζει οδηγίες για προγράμματα συνεργασίας σ' ολόκληρο τον κόσμο και παρέχει βοήθεια στα αρμόδια υπουργεία των διαφόρων χωρών, καθώς και στις εργοδοτικές και εργατικές τους οργανώσεις.

578 Η ΚΤΕ ιδρύθηκε το 1919 με την αρχή της ανάπτυξης, της συνεργασίας μεταξύ των λαών για την εξασφάλιση της ειρήνης και της ασφάλειας, και από το 1924 ενσωμάτωσε στις δράσεις της την «Συμβουλευτική Επιτροπή της παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας» και έδωσε πολύ μεγάλη σημασία στην υγιεινή του παιδιού.

579 Λιάκος, *ό.π.*, σ. 291.

580 Στο ίδιο, σ. 286.

τον καθορισμό του κατώτατου ορίου ηλικίας στα 14 χρόνια για τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία (με κάποια χαλαρότητα και για τη γεωργία) και μια σύμβαση του 1930 απαγόρευε στα μικρότερα από 18 χρονών αγόρια να απασχολούνται σε κάποια ναυτικά επαγγέλματα, αλλά καμία από αυτές δεν εφαρμοζόταν και επίσης παρέμενε χωρίς διακανονισμό όλο το μεγάλο πλήθος των επαγγελματιών που απασχολούσαν παιδιά, «σαν τα εμπορικά καταστήματα και τα γραφεία, τα πλανόδια επαγγέλματα, τα κέντρα διασκεδάσεων»⁵⁸¹ τα γραφεία γιατρών ή τα δημόσια λουτρά.⁵⁸²

Η απογραφή του 1930 τεκμηριώνει μάλιστα ότι ο αριθμός των εργαζόμενων αγοριών είχε αυξηθεί συγκριτικά με το 1920 κατά 66% και των κοριτσιών κατά 101%.⁵⁸³ Η έλευση των προσφύγων και η παρουσία μεταξύ τους μεγάλου αριθμού παιδιών ορφανών συνέβαλε στην όξυνση του φαινομένου της παιδικής εργασίας.⁵⁸⁴ Σύμφωνα με την ίδια απογραφή τα αγόρια κατά 39,11% απασχολούνταν ως μαθητευόμενοι σε μικρές βιοτεχνικές επιχειρήσεις⁵⁸⁵ και συνεπώς ήταν εν δυνάμει τεχνίτες, ενώ τα κορίτσια αποτελούσαν το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό.⁵⁸⁶ Ίδανική λύση για τα άπορα ανήλικα θηλυκά παιδιά για να παίρνουν ημερομίσθιο μεγαλύτερο με μικρότερο χρόνο μαθητείας εργαζόμενα από πολύ μικρή ηλικία χωρίς σχολικές δεσμεύσεις.⁵⁸⁷

Παρόμοιες διαπιστώσεις έκανε και το σώμα επιθεωρητών εργασίας του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, που ήταν επιφορτισμένο με τη μελέτη των συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας των εργατών και τον έλεγχο της τήρησης των νόμων. Στο σώμα ανήκαν και δύο γυναίκες, η ήδη γνωστή μας Μαρία Δεσύπρη (Σβώλου) και η Άννα Μακροπούλου.⁵⁸⁸ Η τελευταία, έπειτα από επιθεώρησή της το 1927 σε εργαστήρια της Αθήνας και του Πειραιά, κατέγραφε εκτός από τους αριθμούς των εργαζόμενων ανήλικων «περίπτωσιν καθ' ην δύο ανήλικα, το εν άρρεν ηλικίας 10 χρονών και το έτερον θήλυ 12 χρονών, εργάζονται δια να διαθρέψουν τυφλόν πατέρα και μικρότερα αδέρφια» και δεν κατάφερε, όπως επίσης καταγράφει, να μη συγκινηθεί.⁵⁸⁹ Από την εικόνα αυτή, του παιδιού που με το μεροκάματό του «το τιποτένιο, προσπαθούσε να

581 Σβώλου, «Το εργαζόμενο παιδί», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 130, 15-12-1930, σ. 3.

582 Ανωνύμου, «Διεθνές γραφείο της Εργασίας, Γενεύη, Δεκέμβριος 1930», *Το παιδί*, έτος 2ο, αρ. φ. 5, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1931, σ. 70.

583 Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 58.

584 Στο ίδιο, σ. 49.

585 Λιάκος, *ό.π.*, σ. 289.

586 Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 62.

587 Άννα Μακροπούλου, «Από την εργασία της γυναίκας και του παιδιού», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 50-51, Αύγουστος 1927, σ. 5.

588 Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 72. Το σώμα είχε συσταθεί το 1912. Λίγο νωρίτερα ο Ν. 3934 «Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας», ΦΕΚ 319/Α/19-11-1911 είχε υποχρεώσει τους εργοδότες να φροντίζουν για τους στοιχειώδεις όρους υγιεινής, καθαριότητας κλπ.

589 Μακροπούλου, *ό.π.*

συντηρήσει τον πατέρα του τον τυφλό και τα αδελφάκια του» συγκινείται και η Θεοδωροπούλου. «Η εικόνα αυτή είναι η μεγαλύτερη καταδίκη του σύγχρονου πολιτισμού. Αρκεί αυτή μονάχα για να δείξει τη σαπίλα και την ψευτιά του». ⁵⁹⁰ Μία εικόνα με τις εξής παραστάσεις: παιδική φτώχεια, ορφάνια, καταπάτηση του νόμου για το κατώτατο όριο ηλικίας και εκείνου περί της υποχρεωτικότητας της σχολικής εκπαίδευσης ως την ηλικία των δώδεκα ετών.

Αν η γυναίκα αναλάβει ευθύνες και ρόλους, λέει η Θεοδωροπούλου, ο «αντρικός πολιτισμός» θα γίνει ανθρωπίνος και δε θα χρειάζεται τα παιδιά να θρέφουν τους γονείς, δηλώνοντας έτσι και το ενδιαφέρον των γυναικών για την παιδική ηλικία αλλά και τις ειρηνιστικές τους προσδοκίες για αποφυγή των δεινών της προσφυγιάς και του πολέμου. Σημειωτέον ότι το 11% των μεσοπολεμικών οικογενειών συντηρούνται από τα παιδιά, το 24% από γονείς και παιδιά και το 1% είναι απορφανισμένες και συντηρούνται από κάποιον/κάποια από τα αδέρφια. ⁵⁹¹ Όπως έλεγαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες για τα απορφανισμένα παιδιά τους, πολλά από αυτά βρίσκονταν μόνα τους, διεσπαρμένα παντού:

Πλέον των 100.000 περιφέρονται εις την Ελλάδα, εκ των οποίων έχουν συλλεγή μόνο 30.000. Εις την Θεσσαλονίκη εις την πρωτεύουσαν αυτής της μεγάλης προσφυγικής Ελλάδος, κρατικά ορφανοτροφεία δεν υπάρχουν. Υπάρχουν ορφανοτροφεία ιδιωτικής πρωτοβουλίας, τα οποία συντρέχει το κράτος δι' επιδομάτων. ⁵⁹²

Η Εθνική Στέγη του ΣΔΓ αποτέλεσε ένα χαρακτηριστικό δείγμα της κινητοποίησης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την προστασία παιδιών προσφύγων, δράση που ανέπτυξε και το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων ⁵⁹³ περιθάλποντας προσφυγικές οικογένειες. ⁵⁹⁴ Κατά τον αρμόδιο υπουργό, το 1925 υπήρχαν 55.000 ορφανά προσφυγόπουλα και λειτουργούσαν 34 ορφανοτροφεία του κράτους και 19 ιδιωτικών φορέων και σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΑΠ το 1926 υπήρχαν 45 κρατικά ορφανοτροφεία και 4 ιδρυμένα από την American Near East Relief. ⁵⁹⁵ Όσο για τους πλάνητες της Θεσσαλονίκης αυτούς τους περιμάζευαν άνθρωποι του ΠΠΠ ⁵⁹⁶ και τους έστελναν στις προσωρινές στέγες του Λεμπέτ και του Χαρμάνκιοϊ. ⁵⁹⁷

590 Θεοδωροπούλου, «Πολιτισμός Ανθρώπινος», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 52, 1-9-1927, σ. 1.

591 Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 107.

592 Ανδριώτης, *Λεωνίδα Ιασωνίδης*, *ό.π.*, σ. 47.

593 Η πρώτη ομοσπονδία γυναικείων οργανώσεων στην Ελλάδα που ιδρύεται το 1908 με βασικότερο στόχο την προώθηση του ρόλου της γυναίκας σε όλους τους τομείς.

594 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *Υγιεινής παραγγέλματα*, *ό.π.*, σ. 360.

595 Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 55. Ένας από τους οργανισμούς που προσέφεραν βοήθεια ήταν η Αμερικανική Οργάνωση της Εγγύς Ανατολής, American Near East Relief. Η Οργάνωση της Εγγύς Ανατολής εκτός από την παροχή ιατρικής φροντίδας χρημάτων και τροφίμων, ενδιαφέρθηκε για τη στοιχειώδη εκπαίδευση των παιδιών και την επαγγελματική τους προετοιμασία.

596 Δες εδώ παρακάτω, σ. 94.

597 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 364.

Τα εργαζόμενο παιδί πάντως, ορφανό ή όχι, είτε ως εργάτης νηματουργείου, μεταξουργείου, ταπητουργείου, ραφείου, ξυλουργείου, υποδηματοποιείου ή εμπορικού καταστήματος είτε ως λούστρος και μικροϋπάλληλος είτε ως υπηρέτης για τα θελήματα και όλες τις δουλειές, στο σπίτι ή στα χωράφια, είτε ως «δουλάκι»⁵⁹⁸ δούλευε σε πολύ άσχημες συνθήκες. Είναι γεγονός ότι η παιδική εργασία είτε έμενε απλήρωτη είτε ανταμειβόταν ελάχιστα:⁵⁹⁹

8-10 και 12 δραχμάς ημερησίως! Μου εδόθη η εξήγησις ότι πρόκειται περί ορφανών, προσφύγων ως επί το πλείστον, και ότι πρέπει να εργάζονται διά να ζήσουν [...] Τα ανήλικα αυτά αμφοτέρων των φύλων, εργαζόμενα υπό δυσμενεστάτας συνθήκας, πολλάκις ώρας το ημερονύκτιον, εξασθενίζουν, η ανάπτυξις των σταματά και εις το τέλος γίνονται φυματικά,⁶⁰⁰

όπως λέει ο τμηματάρχης του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας. Τις ίδιες εντυπώσεις μεταφέρουν και οι επιθεωρητές εργασίας του Υπουργείου που περιγράφουν όρους δύσκολους, καθώς τα παιδιά συχνά δουλεύουν σε τρώγλες, όπου τα σκουπίδια σωρεύονται σε μια άκρη του χώρου δίπλα στη στάμνα του νερού.⁶⁰¹ Η εγκατάσταση εργαστηρίων σε ανθυγιεινά οικήματα εξακολουθούσε, παρά την ψήφιση νόμων, όπως και η παραβίαση του οκταώρου.⁶⁰²

Η Σβώλου και η Θεοδοροπούλου που θίγουν τα προβλήματα έχουν λόγο και θεσμικό και ιδιωτικό στην εργατική και κοινωνική πολιτική του καιρού:⁶⁰³ «Ο συνομιλητής του ΔΓΕ στην Ελλάδα για τα ζητήματα γυναικείας εργασίας και κοινωνικής πολιτικής ήταν ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας».⁶⁰⁴

Αυτό που έχει αξία, όπως λέει ο ΣΔΓ, δεν είναι η φιλανθρωπία του οίκτου ούτε η δημόσια αντίληψη που ασχολείται επιφανειακά με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά ο ανθρωπισμός, η κοινωνική πρόνοια που συνδυάζει την κρατική δράση και τον εθελοντισμό· πλαισιωμένη από θεσμούς προστατευτικούς για την εκπαίδευση, για το παιδί και τη γυναίκα, η κοινωνική αλληλεγγύη και η δικαιοσύνη θα επιφέρουν κοινωνική μεταρρύθμιση.⁶⁰⁵ Η ανάγκη για κοινωνική μεταρρύθμιση είναι, καθώς λένε στον Σύνδεσμο, επιτακτική, γιατί έχει αντίβαρο και στην παιδεία και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. «Η εργασία του παιδιού είναι και θα μείνει το μεγαλύτερο στίγμα του σημερινού πολιτισμού. 286.000 παιδιά έξι ως δεκατεσσάρων

598 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 2.

599 Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 34.

600 Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 49.

601 Μακροπούλου, «Από την εργασία της γυναίκας», *Αγónας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 115, 15-4-1930, σ. 6.

602 Στο *ίδιο*.

603 Λιάκος, *ό.π.*, σ. 298.

604 Στο *ίδιο*, σ. 297.

605 Στο *ίδιο*, σ. 299.

χρονών κάθε χρόνο αναλφάβητα στον τόπο μας για να ριχτούν πρότερα στη δουλειά».⁶⁰⁶

Εκτός από τις ώρες εργασίας και τα κατώτατα όρια ηλικίας ο Ν. 4029 είχε θεσπίσει και το βιβλιάριο εργασίας· απαγορευόταν στους εργοδότες η πρόσληψη παιδιών κάτω των 16 ετών, αν δεν ήταν εφοδιασμένα με βιβλιάριο εργασίας. Ο νόμος απέβλεπε στην απασχόληση μόνο όσων παιδιών είχαν αποκτήσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση, όρος που ωστόσο δεν εξασφαλιζόταν, γιατί δεν ήταν απαραίτητο το απολυτήριο του δημοτικού για την έκδοση του βιβλιαρίου.⁶⁰⁷ Συνεπώς, όπως παρατηρούσαν οι επιθεωρητές εργασίας, ο κύριος σκοπός του νόμου, δηλαδή η πραγμάτωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, δεν επιτυγχανόταν.⁶⁰⁸ Νοσηρότητα που κατέγραψε συγκεντρωτικά ο Γληνός:

Όλοι σας επισκεφθήκατε την νυχτερινή σχολή Παρνασσού, όπου διδάσκονται παιδιά ηλικίας 9 χρονών και πάνω. Λοιπόν, υπάρχουν στην Ελλάδα δύο νόμοι. Ο ένας υποχρεώνει να πηγαίνουν τα παιδιά στο σχολείο μέχρι 12 ετών. Ο άλλος απαγορεύει να εργάζονται παιδιά κάτω των 14 ετών. Πώς βρέθηκαν στη νυχτερινή σχολή τόσα παιδιά κάτω των 14 χρονών, που δεν φοιτούν στα σχολεία και εργάζονται όλη την ημέρα; Ώστε το φιλανθρωπικό ίδρυμα υπάρχει γιατί παραβιάζονται δύο θεμελιώδεις νόμοι για την προστασία του παιδιού. Αν θέλετε δε να μάθετε πόσα παιδιά βρίσκονται κάτω από τις ίδιες συνθήκες —που δεν φοιτούν δηλαδή στα σχολεία και εργάζονται— σας αναφέρω ότι φτάνουν τις 200.000, χωρίς μάλιστα να φοιτούν καν σε νυχτερινές σχολές, γιατί δεν υπάρχουν παντού.⁶⁰⁹

Ως λύσεις για τη βελτίωση των όρων αυτών ακούγονταν η διάδοση της επαγγελματικής και της συμπληρωματικής εκπαίδευσης, που είδαμε νωρίτερα, πρόταση που έχει τη δική της συστολική δράση, αλλά και επιμέρους, σαν τον ειδικό φόρο επί των βιομηχανιών, πρόταση του ΔΓΕ το 1927 που δεν υλοποιήθηκε. Δυο χρόνια αργότερα ο Βενιζέλος, εκθέτοντας στο Γραφείο τα πεπραγμένα της κυβέρνησης επί του ζητουμένου, διατεινόταν ότι οι συμβάσεις για την παιδική εργασία παραμελήθηκαν σκόπιμα επειδή τα προσφυγόπουλα ήταν υποχρεωμένα λόγω ορφάνιας να δουλέψουν.⁶¹⁰

Η Σβώλου επεσήμαινε την υποκρισία του κράτους, που ισχυριζόταν ότι προστάτευε τα παιδιά και επιδίωκε να ενισχύσει την πολυτεκνία, και κατέκρινε τη δημόσια στάση ως ατελή γιατί ήταν αδιάφορη προς την παιδική δυστυχία και συνεπώς την παγίωνε και τη διαιώνιζε:

606 Σβώλου, «Το εργαζόμενο παιδί», *ό.π.*, σ. 2.

607 Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 59.

608 Μακροπούλου, «Από την εργασία της γυναίκας και του παιδιού», *ό.π.*, σ. 5.

609 Γληνός, «Είναι ψέμμα ότι μεταχειριζόμαστε το παιδί σαν το μέλλον της ανθρωπότητας», *Ριζοσπάστης*, αρ. φ. 629, 9-4-1936, σ. 1.

610 Λιάκος, *ό.π.*, σ. 292.

Το ότι όλα αυτά τα χρόνια ήσαν δυστυχημένα [τα παιδιά], το ότι η μεταπολεμική φτώχεια και η συρροή του προσφυγικού κόσμου ήταν σοβαρότατα εμπόδια για την εφαρμογή παρόμοιων θεσμών κανείς δεν μπορεί να το αρνηθεί. Δεν μπορούν όμως και να χρησιμεύσουν ως απόλυτη δικαιολογία για τη μη εφαρμογή των θεσμών αυτών.⁶¹¹

Και βέβαια, είναι γεγονός ότι όποιες κι αν είναι οι επίσημες καλές προθέσεις περί προστασίας των παιδιών στην εργασία, η αοριστία με την οποία δίνεται ο ορισμός της⁶¹² καθίσταται υπόλογη για την εκμετάλλευση του παιδιού καθ' όλη τη διάρκεια της βιομηχανικής εποχής.⁶¹³

Κατά τη Σβώλου «το μεγαλύτερο (sic) έγκλημα κατά της νέας γενεάς είναι, να της κλείνη η γενεά που πέρασε τους ιδεολογικούς της ορίζοντες και να νομίζει αφελώς, ότι με την πίεση είναι δυνατόν να πολεμηθούν οι ιδέες, όταν έχουν μέσα τους νέα ζωή».⁶¹⁴ Η ζωή του μελλοντικού ενήλικα που στερείται αγαθά σε έναν κόσμο με καινούριες ιδέες βρίσκεται υπό διακύβευση αν δεν απαγορευθεί η παιδική εργασία, υποστηρίζει η Σβώλου. Η δυνητικότητα δεν εξασφαλίζει την προθυμία και την κινητικότητα και δεν αρκεί για να απαλειφθούν τα βάσανα των παιδιών, και έτσι η Σβώλου προτείνει μια σειρά λύσεων που την εγγυώνται. Λύσεις που αφορούν από τη μια στην εργασία και την ποιότητα της ζωής των γονέων (καθορισμός ελαχίστου ημερομισθίου ή μισθού, καθιέρωση οκταώρου, επιδομάτων και κοινωνικής ασφάλισης, οργάνωση δικτύου θεσμών πρόνοιας, δηλαδή μαθητικών συσσιτίων και βρεφικών και παιδικών σταθμών) και από την άλλη την προστασία του εργαζόμενου —στη θέση του εργαζόμενου νοούνται μόνο τα άτομα άνω των 18— με νόμους για τη γενική, την επαγγελματική και τη συμπληρωματική τους παιδεία, τη μαθητεία, τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την εξεύρεση εργασίας⁶¹⁵ —λύσεις που σε πολλά σημεία συμπίπτουν με τις αρχές της ιατρικής και σχολιατρικής ρητορικής της εποχής.⁶¹⁶

Ο υποσιτισμός και οι κακές συνθήκες διαβίωσης των χαμηλών στρωμάτων ειδικά μετά την εγκατάσταση των προσφύγων ευνοούσαν τις επιδημίες οι οποίες αποδεκάτιζαν τον παιδικό πληθυσμό και παράλληλα εξηγούν τη στροφή του ενδιαφέροντος προς την κοινωνική υγιεινή που συνδυάζεται άμεσα με τη δημόσια υγεία.⁶¹⁷ Η έμφαση δίνεται στην παιδοκομία, στη φροντίδα της μητρότητας και

611 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

612 Karen Sykes, «The Ethnography of Children's and Youth's Work in the Age of Capitalist Restructuring», *Critique of Anthropology*, 23 (2003) 9.

613 Στο *ίδιο*, σ. 8.

614 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 5.

615 Στο *ίδιο*.

616 Θεοδώρου, «Υποσιτισμός και φυματίωση στο Μεσοπόλεμο-Υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων 1928-1932», *Μνήμων*, 30 (2009) 261.

617 Στο *ίδιο*, σ. 235.

υιοθετείται ένα μοντέλο ήπιας ευγονιστικής πρακτικής.⁶¹⁸ Η παιδική ηλικία και η μητρότητα συνδέονται με αυτή την προσέγγιση και εκδηλώνονται ως ιατρικό και κρατικό ενδιαφέρον με τη λήψη μέτρων για την προστασία τους, για την προστασία «των μελλουσών γενεών».⁶¹⁹

Το 1925 με την ίδρυση της Γενικής Εταιρείας προς Προστασίαν της Παιδικής και Εφηβικής ηλικίας,⁶²⁰ κλάδου της Διεθνούς Ενώσεως της Γενεύης για την περίθαλψη του παιδιού, επιχειρείται η διασκέδαση των μεταπολεμικών φόβων για τα ανήλικα και το μέλλον της ανθρώπινης ζωής. Η μέριμνα στρέφεται στη φροντίδα του απροστάτευτου, όχι μόνο ως προς την υγεία και την υγιεινή, αλλά και την ηθικοποίηση και την αγωγή του,⁶²¹ αφού η επαιτεία οδηγεί στην αλητεία, λόγω της ένδειας και της κακής ανατροφής.⁶²²

Το έργο της προστασίας του παιδιού, φιλανθρωπικό ή προνοιακό, αφορά καίρια τις γυναίκες που προσανατολίζουν τις κινήσεις τους στην ασφάλεια του: «η γυναίκα που αγωνίζεται για τα δικαιώματά της, αρχίζει αμέσως αμέσως τον αγώνα της με το να ζητά το δίκιο του παιδιού».⁶²³ Έτσι χαιρετίζονται από τις γυναίκες και στηρίζονται συστηματικά από το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων και από τον ΣΔΓ⁶²⁴ οι δράσεις του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως (ΠΠΙ)⁶²⁵ που με σκοπό την επιστημονική οργάνωση της προστασίας του παιδιού και την προπαγάνδισή της υγιεινής για τη συνολική «πρόοδο του έθνους» καθιερώνει από το 1925 την «Εβδομάδα του Παιδιού». Επιχειρώντας να εξασφαλίσει στα παιδιά της εργατικής τάξης τα σύγχρονα αγαθά που συνδυάζουν τη χαρά με τη μόρφωση,⁶²⁶ το παιχνίδι με την εκπαίδευση, το δρώμενο και οι δηλώσεις του ταιριάζουν απόλυτα με το κύριο μέλημα του ΠΠΙ, την προστασία της παιδικής ηλικίας, μέριμνα που αποτελούσε μία από τις προτεραιότητες της κυβέρνησης

618 Παπαδημητρίου, «Η προστασία του παιδιού εις το εξωτερικόν και εις τον τόπο μας», *Το παιδί*, έτος 1ο, αρ. φ. 1, Μάιος-Ιούνιος 1930, σ. 21.

619 Απόστολος Δοξιάδης, «Αρχαί ευγονικής», *Το παιδί*, έτος 1ο, αρ. φ. 2, Ιούλιος-Αύγουστος 1930, σ. 33.

620 Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 9.

621 *Στο ίδιο*, σ. 10.

622 Παναγιώτης Σκουριώτης, «Η καταπολέμησις της αλητείας και επαιτείας των παιδών εις τας μεγάλας πόλεις», *Το παιδί*, έτος 1ο, αρ. φ. 1, Μάιος-Ιούνιος 1930, σ. 30.

623 Ανωνύμου, «Πολιτική μητέρων», *Αγώνας*, χρονιά Β', αρ. φ. 14, Νοέμβριος 1924, σ. 1.

624 Ανωνύμου, «Η εβδομάδα του παιδιού», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 56, 1-11-1927, σ. 2-3.

625 Ο Πατριωτικός Σύνδεσμος των Ελληνίδων (ΠΣΕ), ο πρώτος (1914) φιλανθρωπικός σύλλογος που επιχειρήσει να διαδώσει τις αρχές της υγιεινής και της παιδοκομίας στα λαϊκά στρώματα, εξέδιδε εκλαϊκευμένα φυλλάδια με συμβουλές προς τις οικογένειες, οργάνωνε τμήματα φτωχών, βρεφών και συσσιτίων, καθώς και εξεύρεσης εργασίας και ίδρυσε μια μαθητική πολυκλινική στην Αθήνα. Το 1917 το ίδρυμα με επιχορήγηση κρατική υπό την εποπτεία του υπουργείου Περιθάλψεως μετατράπηκε σε Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως και σε ημικρατικό φορέα πλαισιωμένο από στελέχη και κυρίες του βενιζελικού κόσμου ως το 1921, χρονιά που επανήλθε στην προηγούμενή του φιλοβασιλική υπόσταση και την πρώτη του ονομασία διατηρώντας την ημιδημόσια του ταυτότητα. Το 1922 ανασυστήνεται ως Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως και από το 1923 διαθέτει τμήματα ασθενών, συσσιτίων, προσφύγων, υγιών βρεφών και εύρεσης εργασίας.

626 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 374.

1928-1932 σύμφωνα με τις προεκλογικές εξαγγελίες της. Νόμοι που ψηφίστηκαν το 1929 πιστοποιούν αυτό το ενδιαφέρον, όπως ο νόμος για τη μετατροπή του Ιδρύματος σε Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού (ΠΠΠΠ).⁶²⁷ Διατηρώντας την ημιδημόσια του μορφή, υπάγεται στη δικαιοδοσία του υφυπουργείου Υγιεινής⁶²⁸ υπό τον Απόστολο Δοξιάδη⁶²⁹ που υπηρετεί ως υφυπουργός στην κυβέρνηση 1928-1929 και εκτελεί χρέη προέδρου του ΠΠΠΠ από το 1929 ως το 1932.

Ο Δοξιάδης μεταξύ άλλων προσπαθεί να αποδείξει ότι ο στόχος του Ιδρύματος δεν είναι φιλανθρωπικός αλλά ανθρωπιστικός και υπηρετεί την κοινωνική πρόνοια. «Δεν ασκούμεν φιλανθρωπίαν δημιουργούμε υγιείς ανθρώπους», λέει και το Ίδρυμα συμπαρίσταται στους άπορους μαθητές των Αθηνών.⁶³⁰ Η βοήθεια όμως, λέει ο Δοξιάδης, πηγάζει από την αλληλεγγύη και όχι από τον οίκτο, και το ίδιο άλλωστε υποστηρίζει και για την προστασία της μητρότητας: δεν μπορεί να είναι ευκαιριακή, προσωρινή και φιλανθρωπική, αλλά επιστημονικά σχεδιασμένη και στερεωμένη σε κρατικές δομές,⁶³¹ —απόψεις που συνάδουν με τις θέσεις για την κοινωνική πρόνοια και τον φεμινισμό του ΣΔΓ.

Είναι γεγονός ότι κατά την περίοδο αυτή οι κύριες ασθένειες —τράχωμα, ελονοσία, φυματίωση— επιμένουν,⁶³² οι επιδημικές —χολέρα, πανώλη, τύφος— επιμένουν επίσης, οι συνθήκες διαβίωσης εξακολουθούν να είναι κακές και η συσσώρευση των κατοίκων στις πόλεις μεγάλη.⁶³³

Η πείνα που κάνει τα παιδιά να λιποθυμούν, αλλά και να απουσιάζουν από το σχολείο,⁶³⁴ μεγεθύνει το ενδιαφέρον για τη διατροφή τους⁶³⁵ και με πρωτοβουλία του Εμμανουήλ Λαμπαδάριου,⁶³⁶ εμπνευστή της σχολικής υγιεινής,⁶³⁷ διευρύνεται από το 1928 ο θεσμός των μαθητικών συσσιτίων και μάλιστα στα καινούρια σχολικά κτίρια

627 Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 238.

628 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 400.

629 Ο Απόστολος Δοξιάδης, γιατρός με σπουδές στη Βιέννη, ανέλαβε κυβερνητικές θέσεις στη Δημόσια Υγεία κατά το Μεσοπόλεμο. Ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα σε διεθνείς οργανισμούς για την προστασία της παιδικής ηλικίας και της μητρότητας. Συμμετείχε στην ίδρυση της Εταιρείας Προστασίας της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας, παραρτήματος της Διεθνούς Ένωσης Προστασίας του Παιδιού, η οποία, μεταξύ άλλων, εξέδιδε από το 1930 το περιοδικό *Το παιδί*.

630 Στο *ίδιο*, σ. 407.

631 Δοξιάδης, «Η γυναίκα ως μητέρα και ως επαγγελματίαν», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 122-123, 15/31-8-1930, σ. 4.

632 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 431.

633 Στο *ίδιο*, σ. 370.

634 Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 250.

635 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 461 και 465.

636 Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 251.

637 Από το 1911 εφαρμόζεται στο υπουργείο Παιδείας ο θεσμός της σχολικής υγιεινής, μετά τον διορισμό του Εμμανουήλ Λαμπαδάριου, υγιεινολόγου, που ήταν και ο εμπνευστής της ιδέας για την υγιεινή στο σχολικό χώρο. Η έγνοια του για την ίδρυση παιδικών εξοχών, την εισαγωγή των μαθητικών συσσιτίων και της διδασκαλίας της σχολικής υγιεινής, όπως και τις παιδικές πολυκλινικές, τις εξοχές, τα σχολικά λουτρά κ.ά. αποδεικνύει τη φροντίδα του για τα ασθενή και ασθενικά παιδιά. Το ενδιαφέρον του για όλα τα παιδιά καταδεικνύεται από τα μέτρα για υγιεινά διδακτήρια, θρανία κλπ.

(του προγράμματος Παπανδρέου) υπάρχει πρόβλεψη μαγειρείου και εστιατορίου.⁶³⁸ Το 1930 ανατίθεται στο ΠΠΠΠ η ίδρυση οικονομικών και λαϊκών συσσιτίων και η τροφοδότηση από σταθερά σημεία διανομής του δήμου Αθηναίων με 12.500 μερίδες φαγητού καθημερινά.⁶³⁹ Από αυτές σιτίζεται μεγάλος αριθμός σχολικών μονάδων της πόλης,⁶⁴⁰ η δε διανομή των γευμάτων γίνεται με αυτοκίνητο.⁶⁴¹ Από τις 3 δρχ. του κόστους του μαθητικού συσσιτίου, το 1/3 καλύπτει το υπουργείο Παιδείας, το 1/3 φιλανθρωπικοί σύλλογοι, κυρίως το ΠΠΠΠ, και το υπόλοιπο πληρώνεται από τους ίδιους τους μαθητές, εκτός αν είναι άποροι.⁶⁴²

Επιπλέον, δημιουργούνται σε διάφορα μέρη με την αρωγή τοπικών σωματείων και του Ερυθρού Σταυρού παιδικές εξοχές για παιδιά που έχουν ανάγκη από παρατεταμένη παραμονή στη φύση. Στην Αθήνα ιδρύονται εξοχές στη Γλυφάδα και τη Βούλα και η ενίσχυση της υγείας και της διαπαιδαγώγησης των παιδιών συμπληρώνεται με γυμναστική, μπάνιο, ηλιοθεραπεία, ξεκούραση, παιχνίδια, συμμετοχή σε ομαδικές δραστηριότητες και ανάληψη πρωτοβουλιών και καθηκόντων, αφού οι παιδικές εξοχές προωθούν μια πιο φυσική μάθηση-γνώση, στηριγμένη στο βίωμα, την εμπειρία, τη σωματική άσκηση και τις πρακτικές εργασίες.⁶⁴³

Έτσι κι αλλιώς στα μέτρα που έχουν σχεδιαστεί και εφαρμόζονται⁶⁴⁴ για «την βελτίωση» της ζωής «των μελλουσών γενεών» θα μπορούσε να ενταχθεί και η σχολική γνώση, αν δεν είναι αριστοκρατική, όπως είδαμε την Ιμβριώτη να λέει νωρίτερα,⁶⁴⁵ αν υπακούει δηλαδή στις αρχές της νέας παιδαγωγικής.

Είναι σαφές πως η παιδική ηλικία συμπίπτει με την εποχή της μαθητείας⁶⁴⁶ και η ύστερη νεωτερικότητα θίγει το ασυμβίβαστο της ηλικίας αυτής με την εργασία γιατί στέκεται και εμπόδιο στη μόρφωση του παιδιού.⁶⁴⁷

3.2. Σχολείο εργασίας

638 Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 252.

639 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 461.

640 Στο ίδιο.

641 Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 253.

642 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 482.

643 Στο ίδιο, σ. 356· Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 7, *ό.π.*, σ. 80.

644 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 465.

645 Δες εδώ παραπάνω σ. 66.

646 Ιωάννης Πεχτελίδης, *Κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας*, Αθήνα, Κάλλιπος, 2015, σ. 26.

647 Στο ίδιο, σ. 87.

Η νέα αγωγή δύσκολα χωράει σε καλούπια,⁶⁴⁸ με σιγουριά όμως μπορεί να ειπωθεί ότι κέντρο βάρους της αποτελεί η αυτονομία του παιδιού και η τοποθέτησή του στον πυρήνα του ενδιαφέροντος για τη διάπλαση προσωπικότητας ικανής να αντεπεξέλθει στις βιοτικές προκλήσεις, μια και οι προσωπικές δυνάμεις αναπτύσσονται μόνο με την ελευθερία και την αυτενέργεια⁶⁴⁹ —φυσικό αξίωμα και αξίωση όχι μόνο της αγωγής αλλά και του πολιτισμού.⁶⁵⁰

Η μεταρρυθμιστική παιδαγωγική, πολύμορφη κίνηση, ξεκίνησε από τον γερμανόφωνο χώρο στα τέλη του 19ου αιώνα και εξαπλώθηκε σε όλο τον κόσμο συνιστώντας διεθνές φαινόμενο. Με αίτημα την αλλαγή διαπαιδαγώγησης του παιδιού και των νέων μέσα και έξω από το σχολείο, η κίνηση αυτή διακήρυττε τις αρχές της αντιτιθέμενη δυναμικά στο πνεύμα της προηγούμενης εποχής. Ο ορθολογισμός είχε κάνει σαφές πως με τη λογική του ικανότητα ο άνθρωπος μπορούσε να συλλαμβάνει ουσιώδεις αλήθειες με ή χωρίς τη διαμεσολάβηση των αισθήσεων. Η επιστήμη εκλαμβάνόταν ως γνωστική διαδικασία και η ορθολογικά προσανατολισμένη εκπαίδευση έθετε ως σκοπό του σχολείου την καλλιέργεια της νόησης και μέσω αυτής την απόκτηση έγκυρης γνώσης. Η κριτική που ασκήθηκε από τους φορείς της νέας αγωγής στις παλαιές παιδαγωγικές ιδέες τόνιζε ότι ο άνθρωπος έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως όλο. Η έμφαση στη νόηση μορφώνει τον άνθρωπο μονομερώς, αλλά η ανθρώπινη φύση διαθέτει ισχυρά αντιορθολογικά στοιχεία τα οποία δεν πρέπει να αγνοούνται. Τις κύριες συνιστώσες της νέας παιδαγωγικής αποτελούσαν το κίνημα vom Kinde aus, «όλα πρέπει να ξεκινούν από το παιδί», το κίνημα της καλλιτεχνικής αγωγής, το σχολείο εργασίας και η κίνηση της ενιαίας διδασκαλίας,⁶⁵¹ αλλά είναι ο όρος «σχολείο εργασίας» που έγινε συνώνυμο ολόκληρης της μεταρρυθμιστικής κίνησης και συμπεριέλαβε όλες τις εκφάνσεις της.⁶⁵²

Η συνεργασία διαφόρων επιστημών (βιολογίας, κοινωνιολογίας, φιλοσοφίας, ψυχολογίας και παιδαγωγικής) πρόσφερε τα εργαλεία στο χτίσιμο της φιλοσοφίας των

648 Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Η Νέα Αγωγή, Θεωρία και μέθοδοι*, τ. Α', Αθήνα, Τύποις: Γεωργ. Καραμαλέγκου, 1952, σ. 9.

649 Otto Scheibner, (Σπύρος Καλλιάφας μετ.), «Θεωρητικά τινά εκ των προβλημάτων του σχολείου εργασίας», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικόν Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 9. Ακολουθούμε εδώ τις επιλογές της ελληνικής έκδοσης, η οποία παρουσιάζει αρκετά προβλήματα (πχ. αλλού αναγράφει τα ονόματα με λατινικούς και αλλού με ελληνικούς χαρακτήρες, αλλού λείπει εντελώς το μικρό όνομα και αλλού υπάρχει μόνο το πρώτο του γράμμα).

650 Στο ίδιο, σ. 11.

651 Δέσποινα Καρακατσάνη, Παυλίνα Νικολοπούλου, *Ιστορία ελληνικής παιδαγωγικής*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις του μαθήματος Επιστήμες της Αγωγής και Παιδαγωγική Θεωρία, τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος, χ.χ., σ. 18.

652 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 224.

νέων παιδαγωγικών αρχών⁶⁵³ που επιδίωκαν: καλλιέργεια της ατομικότητας και μοναδικότητας του παιδιού, αναγνώριση ισοτιμίας στις φυσιολογικές, ψυχικές και πνευματικές του δυνάμεις, σεβασμό στην αυτενέργεια, την ελεύθερη δραστηριότητα και τη μάθηση από την προσωπική πείρα. Ακόμα την ανάπτυξη λειτουργικής σχέσης του σχολείου με την κοινωνία αλλά και τη ζωή την ίδια, γιατί κι οι δυο, η ζωή και η κοινωνία, έχουν παιδαγωγικές ιδιότητες, ως «εξελισσόμενες και ρέουσες».⁶⁵⁴

Οι αρχές του νέου σχολείου στηρίζουν την άποψη ότι το παιδί θα αναπτυχθεί καλύτερα για την ενήλικη ζωή αν χαρεί την παιδική του ηλικία, αν η σχολική του εργασία είναι γεμάτη παιχνίδια, αν είναι ευχάριστη, ίδια και καλύτερη από τη ζωή έξω από το σχολείο, γιατί στον σχολικό χώρο μπορεί και να παίζει και να εργάζεται, και μόνο του και με τα άλλα παιδιά· για να ζήσει ευτυχισμένος ως ενήλικας πρέπει να έχει ως παιδί όλες τις ευκαιρίες να αναπτύξει ελεύθερα το σώμα και το πνεύμα του χωρίς εμπόδια.⁶⁵⁵

Σ' αυτό το πλαίσιο εμπίπτει η έννοια του βιώματος. «Το βίωμα στη διεθνή παιδαγωγική είναι γνωστό με το όνομα πρότζεκτ [...] προβάλλω τον εαυτό μου προς τα έξω, προς μία πράξη, ένα έργο», καταβάλλοντας κάθε προσπάθεια και κινητοποιούμενος συναισθηματικά και εκφραζόμενος με τρόπο φυσικό ακόμα και ασυνείδητο χρησιμοποιώντας και τις δυνάμεις που μου παρέχονται από πράγματα και ανθρώπους.⁶⁵⁶ Ως λειτουργία το βίωμα έχει υπόσταση βιολογική (κινητοποιεί την ανάγκη της βιολογικής ακεραιότητας και της αύξησης), παιδαγωγική (έγκειται στη δράση του μαθητή και στην ευθύνη που εκούσια αναλαμβάνει), κοινωνική (συντελεί στην ανάπτυξη του αισθήματος ότι ο μαθητής είναι ξεχωριστή προσωπικότητα και διευκολύνει την ομαδική δράση) και ψυχολογική σε πέντε στάδια,⁶⁵⁷ σε συμφωνία με τα οποία γίνεται και η τεχνική του οργάνωσης.

Το πρώτο και το δεύτερο στάδιο είναι το ύψωμα μιας έσθθεν ανάγκης που οι απ' έξω ερεθισμοί τη θέτουν σε κίνηση και ο καθορισμός ενός σκοπού που μεταμορφώνει το βιολογικό ενδιαφέρον του μαθητή σε ψυχολογικό.⁶⁵⁸ Έπειτα, αφού οι μαθητές παρατηρήσουν το πρόβλημα, το υπό εξέταση αντικείμενο, και διαλέξουν ένα πλάνο εργασίας, προχωρούν στο στάδιο της εκτέλεσης δοκιμάζοντας διάφορους τρόπους δράσης· τελικός σταθμός είναι «η παρουσίαση των αποτελεσμάτων με ποικίλα μέσα:

653 Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 9.

654 Στο ίδιο, σ. 18.

655 Ηλίας Παπαδημητρίου, *Για τα σχολεία εργασίας*, Αθήνα, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά, Α. Ι. Ράλλης, 1927, σ. 10.

656 Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 88.

657 Στο ίδιο, σ. 92.

658 Στο ίδιο, σ. 138.

διήγηση, έκθεση, διάλεξη, τεχνικές κατασκευές, καλλιτεχνικό έργο, μουσική, παιχνίδι, συλλογή».⁶⁵⁹

Κατά μορφές κατανεμημένο το βίωμα εμφανίζεται ως: βίωμα της φυσικής υγείας και δύναμης, που αναφέρεται στην ανάγκη του παιδιού να επιδείξει τη φυσική δύναμή του· γλωσσικό βίωμα, στην ανάγκη του για επικοινωνία· κοινωνικό βίωμα, στην ανάγκη του να σχετισθεί με τους άλλους· φυσιογνωστικό βίωμα, στην παρόρμηση να καταλάβει τη φύση· ηθικοθρησκευτικό βίωμα, στην ανάγκη του για αξιοπρέπεια και μεταφυσική ανησυχία· καλλιτεχνικό και τεχνικό βίωμα, στην ανάγκη να δράσει και να εκφραστεί.⁶⁶⁰

Σύμφωνα με το κίνημα της καλλιτεχνικής αγωγής⁶⁶¹ ο άνθρωπος είναι φύσει δημιουργικό ον και κατά συνέπεια η αγωγή δεν έχει παρά να καλλιεργήσει στο παιδί το από τη φύση δεδομένο. Οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες προσφέρουν στον άνθρωπο τη δυνατότητα της αυθόρμητης έκφρασης, της αυτενέργειας και της ψυχικής ικανοποίησης. Η καλλιτεχνική αγωγή δίνει στο παιδί τη δυνατότητα να εκφραστεί και να αναπτύξει τις ικανότητές του αφού απαραίτητη είναι η ενεργή συμμετοχή του στην τέχνη και όχι η απλή θέασή της· στόχος δεν είναι η παθητική απόλαυση του καλλιτεχνήματος αλλά η προσωπική δημιουργία και η έκφραση.⁶⁶²

Στο νέο σχολείο η διαδικασία του μαθήματος έρχεται σε απόλυτη αντίθεση με τις αρχές του ερβαρτιανού παραδοσιακού σχολείου γνώσεων, όπου ο σκοπός επιβάλλεται απ' έξω, από τον δάσκαλο και έτσι προετοιμάζονται παιδιά «κατάλληλα μόνον δι' αντιγραφείς συμβολαιογραφείων»⁶⁶³ και το μάθημα επιδιώκει να μεταγγίσει γνώσεις μέσω της «διαγωγής» του βιώματος όπου εμπλέκονται διάφορες δεξιότητες. Κάθε πρόβλημα, κάθε έργο δεν εξυπηρετείται μόνο από το μάθημα που του αντιστοιχεί αλλά και πολλά άλλα μπορούν να το εξυπηρετήσουν. Στην περίπτωση του διδακτικού βιώματος «λιμάνι», το πρόβλημα θα προσεγγίσει η γεωλογία, η φυσική, η γεωγραφία, η οικονομία του εμπορίου, η ιστορία, η γεωμετρία, η κοινωνιολογία, το μάθημα της γλώσσας, ακόμα και η μουσική με κάποιο τραγούδι για τη θάλασσα και η χειροτεχνία με την κατασκευή ενός μικρού караβιού.⁶⁶⁴ Για το βίωμα «ρολόι», που εγγίζει και τη φύση και τα μαθηματικά τα παιδιά φτιάχνουν μια πλάκα ρολογιού από χοντρό χαρτόνι με κινητούς δείχτες κι αργότερα την ίδια πλάκα την κάνουν ξύλινη με δείχτες

659 Στο ίδιο.

660 Στο ίδιο, σ. 97.

661 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 177.

662 Albert Reble, (Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης μετ.), *Ιστορία της παιδαγωγικής*, Αθήνα, Παπαδήμας, 2008, σ. 445.

663 Νικόλαος Καραχρίστος, *Η διδακτική του σχολείου εργασίας*, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1929, σ. 30.

664 Στο ίδιο, σ. 155.

μεταλλικούς.⁶⁶⁵

Ή, με άλλα λόγια, υπό την επίδραση των θέσεων της μορφολογικής ψυχολογίας που αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως ολότητα και των θέσεων του κινήματος «όλα πρέπει να ξεκινούν από το παιδί», διαμορφώνεται ως παιδοκεντρική μορφή διδασκαλίας η ενιαία διδασκαλία.⁶⁶⁶ Στο πλαίσιο της διαθεματικότητας συχνά το αντικείμενο προς εξέταση και διδασκαλία προέρχεται από υλικά και όργανα εκτεθειμένα γύρω από τους μαθητές και αυτοί κάνουν την εκλογή τους ή φέρνουν κάτι οι ίδιοι από το σπίτι τους — βίωμα δικό τους που στη συνέχεια μοιράζονται με τους συμμαθητές τους— ή χτίζουν ένα καινούριο βίωμα όλοι μαζί.⁶⁶⁷

Παράλληλα, η εργασία στο σχολείο εργασίας συνδέεται στενά με τη γενική μόρφωση, ώστε από απλό σχολικό μέσο γίνεται εργαλείο διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσω του συσχετισμού της γενικής ανθρωπιστικής παιδείας με την επαγγελματική εκπαίδευση. Σκοπός του σχολείου είναι η προετοιμασία χρησίων πολιτών, δηλαδή η ετοιμασία μαθητών για το επάγγελμά τους, αλλά και για τη ζωή ανεξάρτητα από το επάγγελμα, και η διαμόρφωση του χαρακτήρα τους, αφού τεθεί σε κίνηση η δύναμη της θέλησης, η διαύγεια της κρίσης, η ευαισθησία και η διάθεση για έρευνα. Ως προς την πρακτική μορφή του σχολείου, η εργασία πρέπει να είναι ακριβής και επιμελημένη. «Να χτυπηθεί η βλαβερή ευρεσιτεχνία της κατά προσέγγιση εργασίας γιατί η κατεύθυνση που παίρνει ο χαρακτήρας του μαθητή εξαρτιέται πάρα πολύ από το πώς κάμνει την εργασία του».⁶⁶⁸

Με την επαγγελματική προπαρασκευή του παιδιού συνδυάζεται και η ηθικοποίηση της επαγγελματικής του μόρφωσης, η απόκτηση δηλαδή αξιών συνεργασίας και επικοινωνίας, ώστε να γίνει ο μαθητής ικανός να συνεργάζεται αρμονικά με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας για την πρόοδο της κοινωνίας στην οποία ανήκει κι αυτός.⁶⁶⁹ Η πραγματογνωσία που εξυπηρετεί την προπαρασκευή έχει σκοπό να οξύνει και να ασκήσει τις αισθήσεις, να τακτοποιήσει τις υπάρχουσες παραστάσεις και να μορφώσει νέες, από την πράξη μέσα στο σχολείο και από τον πρακτικό βίο των παιδιών στο σπίτι. Οι ασκήσεις που οξύνουν τις αισθήσεις, κατά τη μοντεσοριανή μέθοδο, έχουν τη μορφή παιχνιδιών· είναι πραγματολογικά μαθήματα εργασίας που γίνονται με το ράψιμο, το πλέξιμο, την ξυλοτεχνία, τις εργασίες στον κήπο και τις σπιτικές.⁶⁷⁰

665 Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 50.

666 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 482.

667 Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 164.

668 Στο *ίδιο*, σ. 231.

669 Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 46.

670 Στο *ίδιο*, σ. 47.

Αγόρια και κορίτσια έχουν το ίδιο μάθημα, φτιάχνουν με ξύλο σκαλίτσες, κύβους, φράχτες, μικρά φορτηγά αμαξάκια, πλέκουν σκοινί και άλλα πράγματα με νήμα που θα χρησιμοποιήσουν στο γυμναστήριο και στην αυλή [...] ξύλινα στηρίγματα για τα άνθη και ράβουν σακουλίτσες για τους σπόρους του κήπου, φτιάχνουν θήκες χάρτινες και μικρά κιβώτια ξύλινα με τριγωνικές κι ορθογωνικές στήλες πλέκουν για το χιόνι και τον πάγο γάντια με δάχτυλα και χωρίς δάχτυλα [...], ράβουν ποδιές κι ασπρόρουχα [...].⁶⁷¹

Η χειρωνακτική εργασία συνδέεται με την ανάγκη του παιδιού για κίνηση και για παιχνίδι. Με αυτόν τον τρόπο το παιδικό ένστικτο «πραγματοποιείται όχι μόνον δια των απλών και ελευθέρων παιδιών αλλά και δι' οργανωμένων αγώνων, δια κατασκευής αθυρμάτων και άλλων αντικειμένων σχετιζομένων με τας ομάς του παιδιού εις το παίξιν».⁶⁷²

Εκτός της γυμναστικής και των απλών παιδιών, ειδικές παιδιές εφαρμόζονται για την ανάπτυξη των διαφόρων αισθήσεων. Έτσι στο λεπτουργείο του σχολείου κατασκευάζουν τα έπιπλα του κουκλόσπιτου χωρίς να τραυματιστούν. Τα νεαρότερα παιδιά ξεκινούν με την κατασκευή αιώρας για τις κούκλες και μικρών χάρτινων ή ξύλινων αθυρμάτων⁶⁷³ και οι μεγάλοι μαθητές κατασκευάζουν ολοένα πιο δύσκολα και σύνθετα αντικείμενα, βαρκούλες, εξαρτήματα κουκλών κλπ., αλλά και τέλεια έπιπλα τα οποία το σχολείο έχει σε καθημερινή χρήση.⁶⁷⁴ Στην περίπτωση της κούκλας —«η πλαγγόνα χρειάζεται κατοικίαν»— έχουν κατασκευάσει και το σπίτι και τα έπιπλά του αλλά και για τα ρούχα:

όλη η τάξις είναι πρόθυμος να της κατασκευάσει τοιαύτα, αλλά δεν γνωρίζει πώς να τα κόψη και να τα ράψη. Αρχίζουν λοιπόν με χαρτιά τα οποία κόπτουν δια να κάμουν σχέδια, τα μεταβάλλουν, δοκιμάζουν [...] όταν τέλος κατορθώσουν να κάμουν σχέδια επιτυχί, εκλέγουν το ύφασμα, το κόπτουν και προσπαθούν να μάθουν να το ράψουν.⁶⁷⁵

Η υφαντική και η ραπτική προσελκύουν το ενδιαφέρον των παιδιών και τους καλλιεργούν τα συναισθήματα του ωραίου και του χρήσιμου βοηθώντας τα να κάνουν χρήση των σχημάτων και των χρωμάτων «προς έκφρασιν και συνεννόησιν».⁶⁷⁶

Στην αρχή το σχολείο εργασίας αναφερόταν μονομερώς στη χειροτεχνία, επιδίωκε ανάπτυξη μόνο της τεχνικής μόρφωσης, υπολαμβάνοντας τη χειρωνακτική εργασία ως το κατάλληλο μέσο για την ανάπτυξη των δεξιοτήτων του μαθητή και άρα και της επαγγελματικής του ικανότητας και επομένως της συμβολής του στην

671 Στο ίδιο, σ. 50.

672 John Dewey, *Τα σχολεία της εργασίας*, (Μ. Γ. Μιχαηλίδης μετ.), Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Αθηνά, Α.Ι. Ράλλη, 1924, σ. 111.

673 Στο ίδιο, σ. 51.

674 Στο ίδιο, σ. 47.

675 Στο ίδιο, σ. 117.

676 C. L. A Pretzel, «Περί των γενικών οδηγιών προς σύνταξιν προγραμμάτων του βασικού σχολείου», *Θεωρία και Πράξις*, ό.π., σ. 71.

οικονομία.⁶⁷⁷ Η άποψη αυτή τροποποιημένη εξελίχθηκε στην ιδέα ότι η εργασία δεν περιορίζεται αυθαίρετα στη σωματική ενέργεια, αλλά ότι ο μαθητής μαθαίνει να εργάζεται και να προσοικειώνεται τα πορίσματα της εργασίας με την αυτενέργεια και τις πρωτοβουλίες του.⁶⁷⁸ Η εργασία του χεριού έχει αξία μόνον εφόσον γίνεται όργανο για την επεξεργασία των μορφωτικών αγαθών —η αυτοτελής πνευματική εργασία είναι το χαρακτηριστικό του σχολείου εργασίας και η αυτόνομη εργασία του χεριού απλώς την υπηρετεί⁶⁷⁹ γιατί αναπτύσσει τις σωματικές δεξιότητες.

Η αρχή της ελεύθερης ενέργειας εναντιούται προς εκβολήν της πνευματικής εργασίας εκ του σχολείου προς χειρωνακτικοποίησιν αυτού. Αλλ' αφ' εαυτής απαιτεί χειροτεχνίαν η οποία όμως πληρούται τόσου πνεύματος ώστε συγχρόνως να εμφανίζει και διανοητικήν εργασίαν.⁶⁸⁰

Δεν παραγνωρίζεται δηλαδή στο νέο σχολείο «η αξία πλουσίου ευδιατάκτου ελευθέρως διαθέσιμου θησαυρού γνώσεων που όμως εκπληρώνουν μια ανώτερη απαίτηση, την κτήση πνευματικής δύναμης».⁶⁸¹

Το γεγονός ότι ο μαθητής κατασκευάζει πράγματα, τον εκπαιδεύει, τον εξασκεί στην κατάκτηση της γνώσης των συνήθων καθημερινών εργαλείων και των εργαλείων του τεχνίτη και αν έχει πρωτοβουλία θα βρει μια ευχάριστη διέξοδο στη χειροτεχνία και αν είναι πνεύμα θεωρητικό και ονειροπόλος θα μάθει να εκτιμά την εργασία του χεριού και θ' αποκτήσει μία ικανότητα «με την οποία γίνεται κανείς καλύτερος άνθρωπος».⁶⁸²

Η ανάπτυξη, λοιπόν, των μαθητών υποβοηθείται από την εργασία της βελόνας⁶⁸³ και τη χειροτεχνία η οποία «αρχίζει σκοπίμως δι ελαφράς ξυλοτεχνίας» για την κατασκευή απλών παιχνιδιών ή μικρών χρήσιμων αντικειμένων, συνεχίζεται με χαρτοτεχνία και εκτείνεται στη διδασκαλία της βιβλιοδετικής, της ξυλουργικής και της μεταλλουργίας.⁶⁸⁴

Η ξυλοτεχνία είναι η πιο σπουδαία από όλες τις πρακτικές ασκήσεις των παιδιών και την επιτυχή διδασκαλία της εγγυώνται η άρτια τεχνική εκπαίδευση του δασκάλου, η κατάλληλη εκλογή του είδους και της σειράς των εργασιών (τέτοιων που το παιδί είναι ικανό να κάνει με τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή και όχι ανώτερων από τις δυνάμεις του) και τέλος ειδικός χώρος και εργαλεία.⁶⁸⁵

677 G. Wolff, «Η αρχή της εργασίας κατά την διδασκαλίαν της μητρικής γλώσσας», *Θεωρία και Πράξις*, ό.π., σ. 160.

678 Στο ίδιο, σ. 161.

679 Κλεάνθους- Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 230.

680 O. Scheibner, «Γενικαί οδηγίαι», *Θεωρία και Πράξις*, ό.π., σ. 14.

681 Στο ίδιο, σ. 12.

682 Dewey, ό.π., σ. 46.

683 Pretzel, ό.π., σ. 72.

684 Στο ίδιο, σ. 74.

685 Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 59.

Όταν η εντύπωση είναι ισχυρή η ψυχή απαντά με έκφραση της εντύπωσης. Στο παλιό σχολείο η έκφραση γινόταν αποκλειστικά με τον λόγο, αλλά το σχολείον εργασίας καλλιεργεί και τα εξής μέσα εκδηλώσεως των προσγινομένων εντυπώσεων, την χειρονομίαν, την πλαστικήν, [...] την ιχνογράφησιν, την χαρτοτεχνίαν, την δραματικήν παράστασιν, την δια συμπτύξεως χάρτου [τεχνική].⁶⁸⁶

Το ωραίο δεν είναι έμφυτο και πρέπει να διδαχθεί. Στο νέο σχολείο διδάσκεται με τη ζωγραφική, τη χειροτεχνία, τη μυθολογία (παραμύθια), τη δραματική απαγγελία και τη φυσιογνωσία⁶⁸⁷ που αναπτύσσουν τις σχέσεις του παιδιού με το περιβάλλον —τα παιδιά παρατηρούν τα φυσικά και βιοτικά γεγονότα/αντικείμενα τριγύρω τους, είτε στους διδακτικούς περιπάτους είτε με το «βλέμμα δια του παραθύρου»,⁶⁸⁸ και παριστούν τις εντυπώσεις τους με όλες αυτές τις μεθόδους,⁶⁸⁹ κατασκευάζοντας σύνθετα πράγματα κατά τη διδασκαλία για όλα τα μαθήματα.⁶⁹⁰

Ακόμα και η μητρική γλώσσα με τον τρόπο αυτό προσεγγίζεται: με την αυτενεργή εργασία και τη συγκεντρωτική, διαθεματική, διδασκαλία. Το παραμύθι που τους διηγούνται ξανά και ξανά και το επαναδιηγούνται μόνα τους δεν είναι παρά γλωσσική άσκηση των παιδιών που κάλλιστα μπορεί να συνδυαστεί με ιχνογράφηση μιας εικόνας του μύθου του.⁶⁹¹ Το ίδιο συμβαίνει και με την καλολογική διδασκαλία του ποιήματος που μετασχηματίζεται σε δραματική παράσταση, μουσική, και με αυτενεργό περαιτέρω έρευνα, γίνεται σχολική γιορτή.⁶⁹² Οι εκθέσεις, τα κείμενα του γλωσσικού μαθήματος, όπου χρειάζεται η λεπτομερής παρουσίαση και η παραστατική περιγραφή, από συνθέσεις οπτικών εντυπώσεων μετατρέπονται σε εντυπώσεις και των υπόλοιπων αισθήσεων —αν μάλιστα έχει προηγηθεί ιχνογράφηση της πρώτης ύλης τότε αυτή μετατρέπεται σε μέσο απόκτησης της ιδέας.⁶⁹³

Ομοίως και στην αριθμητική, όπου η επιθυμία των δασκάλων να σκέφτονται τα παιδιά με μαθηματικό τρόπο,⁶⁹⁴ με την αισθητοποίηση των πραγματολογικών παραστάσεων,⁶⁹⁵ επιδιώκει και επιτυγχάνει την πνευματική ευστροφία και συνοδεύεται από το αξίωμα ότι απαιτούνται «παρατήρησις και ψαύσις εν τω χώρω, παρατήρησις των

686 Paul Werth, «Περί της κατά την σύγχρονον διδακτικήν πρώτης διδασκαλίας», *Θεωρία και Πράξις*, ό.π., σ. 132.

687 Dewey, ό.π., σ. 47.

688 G. Stiehler, «Διδασκαλία της ιχνογραφίας και της πλαστικής κατά την έννοιαν της εργασίας», *Θεωρία και πράξις*, ό.π., σ. 234.

689 Pretzel, ό.π., σ. 89.

690 Stiehler, ό.π., σ. 231.

691 Wolff, ό.π., σ. 162.

692 Στο ίδιο, σ. 166.

693 Στο ίδιο, σ. 169.

694 R. Karselt, «Η έννοια της εργασίας κατά τη διδασκαλίαν της αριθμητικής», *Θεωρία και πράξις*, ό.π., σ. 177.

695 Στο ίδιο, σ. 181.

πραγμάτων καθ' εν και κατά πολλά ομού και ενασχόλησις περί αυτά». ⁶⁹⁶ Η κατασκευή μια εξοχικής καλύβας στο μάθημα της χειροτεχνίας, αφού πρώτα την ιχνογράφησαν, είναι πολύ σημαντική δουλειά και έχει πραγματοποιηθεί με τις απαραίτητες μετρήσεις και την αριθμητική τους κλπ. Το ίδιο συνέβη και για τη διακόσμηση και την επίπλωση του κουκλόσπιτου —από τα πλακάκια για το πάτωμα μέχρι τα παραπετάσματα, τα παιδιά έκαναν μόνα τους, τους υπολογισμούς, τις συνθέσεις, κλπ. ⁶⁹⁷

Στο μάθημα της ιστορίας προτεραιότητα είναι να γεννηθεί στα παιδιά η αντίληψη του χρόνου και να κερδηθούν οι θεμελιώδεις έννοιες, πράγμα που κατορθώνεται, και μάλιστα γεννιούνται και συναισθήματα, όταν η εξοικείωση με το παρελθόν ξεκινά από τον ίδιο τον οικογενειακό τους βίο και συνεχίζεται μέσω της επαφής που προσφέρουν οι επισκέψεις στα μνημεία και τα μουσεία, όπου τα παιδιά ανακαλύπτουν «τις πηγές». ⁶⁹⁸ Βάση είναι η εξέταση της ιδιαίτερης πατρίδας, χωρίς έμφαση στα πολεμικά έργα —αυτά οφείλουν να υποχωρούν και απλώς να διδάσκονται ως εμπόδια του πολιτισμού— όμως δεν σταματά εκεί. Επεκτείνεται και στην ιστορία (και στη μυθολογία επίσης) των άλλων λαών. Η ιστορία των αρχαίων Ελλήνων είναι ένα καλό εργαλείο βιωματικής διδασκαλίας, αφού στη γνώση που αποκτούν «εμφυσάται ζωή με δραματικές αφηγήσεις»: ⁶⁹⁹

Όταν οι μαθητές διδάσκονται τα αρχαία μνημεία των Αθηνών και τους γλύπτες κατασκευάζουν όλα τα αγαλμάτια και οικοδομήματα εκ πηλού και πολλές δε σελίδες της ελληνικής ιστορίας απεικονίζουν δια του πηλού εις σκηνικάς παραστάσεις [...] κατά την μελέτην της τρωικής πολιορκίας σχηματίζουν μάχας δια ξυλίνων ξιφών, ασπίδων κτλ. ως Έλληνες και Τρώες [...] και άλλοτε λαμβάνουν την παράστασιν της συνελεύσεως των Αθηναίων οίτινες απαντώσι υψηλοφρόνως εις τους απεσταλμένους του Πέρσου βασιλέως ότι ενόσω ο ήλιος θα ανατέλλη εξ ανατολάς και θα δύη εις δυσμάς, οι Αθηναίοι δεν δέχονται τας προτάσεις του βαρβάρου. ⁷⁰⁰

Η παρατήρηση και η περιγραφή, η διδασκαλία στην ύπαιθρο και οι εκδρομές, ⁷⁰¹ η εποπτεία με εικόνες και χάρτες καθώς και οι ταινίες του κινηματογράφου αλλά και τα βιβλία-πηγές αποτελούν τις ιδανικές μεθόδους για τη διδασκαλία της γεωγραφίας. Στο συγκεκριμένο δε διδακτικό αντικείμενο η πλαστική παράσταση αναγλύφων είναι «η λυδία λίθος προς διάγνωσιν της ορθότητος των κτηθεισών παραστάσεων». ⁷⁰² Βοηθητική επίσης για την επιβεβαίωση της κατανόησης της προσφερόμενης γνώσης είναι και η

696 Στο ίδιο, σ. 185.

697 Dewey, *ό.π.*, σ. 89.

698 Wolff, *ό.π.*, σ. 175.

699 M. Hellwig, «Πολιτική αγωγή και διδασκαλία της ιστορίας», *Θεωρία και πράξις*, *ό.π.*, σ. 190.

700 Dewey, *ό.π.*, σ. 128.

701 Paul Knopse, «Η έννοια της εργασίας κατά τη διδασκαλία της γεωγραφίας», *Θεωρία και πράξις*, *ό.π.*, σ. 193.

702 Στο ίδιο, σ. 197.

ιχνογράφηση των λιμανιών, των χερσονήσων κλπ.

Άμεση σχέση με τη χειροτεχνία έχει και η διδασκαλία της φυσικής ιστορίας. Κατά την περιγραφική παρατήρηση ο μαθητής θα σχηματίσει μια σαφή ολική παράσταση του αντικειμένου, ενός φύλλου, ενός λουλουδιού, με αυτενεργή και συστηματική ψηλάφηση και με συμμετοχή αν είναι δυνατόν και των άλλων αισθήσεων. Απαραίτητη στην αρχή είναι η καθοδήγηση του δασκάλου και, αφού η τάξη μάθει τη μέθοδο της εξέτασης, οι πιθανές ελλείψεις θα αρθούν με τον ελεύθερο διάλογο.⁷⁰³ Οι μαθητές πρέπει να αγαπήσουν τη φύση· στην αρχή ίσως είναι το καναρίνι του κλουβιού ή τα δέντρα της αυλής· μετά θα είναι οι περίπατοι στην εξοχή. Γι' αυτό η κηπουρική και ο σχολικός κήπος έχουν τόση σημασία και εννοείται ότι στις γεωργικές περιοχές αυτό έχει ευρύτητα και αξία όχι μόνο για τη φυσική ιστορία αλλά και για τη γεωπονική και τη γεωργία την ίδια. Αλλά είτε στην ύπαιθρο είτε στο άστυ ο σχολικός κήπος και η ενασχόληση των μαθητών με την περιποίησή του έχει και κοινωνική σημασία γιατί εξασκεί την καλαισθησία αλλά και εξωραΐζει τις πόλεις.⁷⁰⁴

Μεταξύ των διάφορων τρόπων έκφρασης των συναισθημάτων «η κατά τη έννοια της εργασίας ιχνογράφησης και πλαστική παράστασις κατέχουν κύριαν θέσιν».⁷⁰⁵ Με την καλλιέργεια της ιχνογραφίας και της πλαστικής εξυπηρετείται η ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού, αλλά παρέχονται και υπηρεσίες και στα ίδια αυτά τα αντικείμενα. Σε κάθε κατά φαντασία και από μνήμης αυθόρμητη ιχνογράφηση και πλαστική παράσταση το παιδί για να φανερώσει τον εαυτό του πρέπει να είναι ελεύθερο. Οι ατέλειες των παιδικών εργασιών είναι θελκτικές, ως μέρος της αυτεκδήλωσης του μαθητή. Σε τέτοια δημιουργήματα το πράγμα υποχωρεί, προέχει το πρόσωπο, το παιδί. Αν ο δάσκαλος φέρει ένα αντικείμενο προς μελέτη διευθύνει τη συζήτηση περί της ουσίας του πράγματος, αλλά η τεχνική λύση δίνεται με ελεύθερη επιλογή. «Από του αφελούς ελευθέρου δημιουργήματος δια του οργανικήν ζώην αποπνέοντος και δια του ουσιώδους εις το αφηρημένον ή εις το καλλιτέχνημα».⁷⁰⁶ Και αυτές, λένε, δεν είναι υπερβολικές απαιτήσεις, γιατί δεν πρέπει να υποτιμώνται οι τεχνικές δεξιότητες του μαθητή και η δυνατότητα της ανάπτυξής τους.

Χρειάζεται ηρεμία και άσκηση από την πλευρά των παιδιών και φειδωλή καθοδήγηση από τον δάσκαλό τους για την καλλιέργεια των διαφόρων τρόπων της ιχνογραφίας της οποίας το περιεχόμενο λαμβάνεται κυρίως από τις εμπειρίες. Οι μαθητές επισκέπτονται μουσεία, μνημεία, εργαστήρια, στα οποία παρουσιάζεται ο

703 Walter Schoenichen, «Η έννοια της εργασίας κατά τη διδασκαλία της φυσικής ιστορίας», *Θεωρία και πράξις*, ό.π., σ. 204.

704 Dewey, *ό.π.*, σ. 105.

705 Stiehler, *ό.π.*, σ. 210.

706 Στο ίδιο, σ. 218.

σύγχρονος βίος και ο βίος του παρελθόντος και η αλληλεπίδρασή τους και έπειτα ζωγραφίζουν τις εντυπώσεις τους είτε πιστά, φωτογραφικά, είτε η αποτύπωση είναι ζωογονημένη από την ψυχή τους. «Η ενδιάθετος θεωρία μου ουχί η δια των οφθαλμών παρατήρησις είναι είδος νοήσεως [...] την κατάστασιν δε ταύτην τελείαν πνευματικώς επιτεταμένη παρουσιάζει ο ώριμος άνθρωπος».⁷⁰⁷ Ζητώντας την υγιή ωρίμανση του παιδιού απώτερος στόχος είναι, για τους θιασώτες της θεωρίας του σχολείου εργασίας, η εξοικείωσή του με την εργασία που αφήνει την πιστή απόδοση και προχωράει στην έννοια πέρα από τους τύπους, στη μορφή του αντικειμένου.

Την κατάλληλη τέχνη/τεχνική ορίζουν κάθε φορά η ύλη, το αντικείμενο, η μορφή, η κατασκευή, ο τρόπος του χειρισμού του,⁷⁰⁸ αλλά η εφαρμογή της ιχνογράφησης και της πλαστικής αναπαράστασης είναι εργαλεία για την απόκτηση σαφών ευκρινών παραστάσεων, αφού τα παιδιά πρώτα θα αντιληφθούν τη μορφή και έπειτα θα αποκτήσουν τη δυνατότητα της αυτοτελούς, γρήγορης, άμεσης και ορθής παρατήρησης και αντίληψης της ύλης. Και μάλλον δεν υπάρχει επάγγελμα που να μην του είναι ανεκτίμητες αυτές οι δυνάμεις, πόσο μάλλον του χειρώνακτα.⁷⁰⁹

Για την αύξηση των εμπειριών, των παραστάσεων, των γνώσεων και των πνευματικών δεξιοτήτων⁷¹⁰ σημαντική κρίνεται και η επίδραση του κινηματογράφου στο συναίσθημα του παιδιού αφού συνιστά βαθιά και άμεση εμπειρία της νεανικής ψυχής και «τέτοια εμπειρία και σχολείο εργασίας συνανήκουν εις άλλα», γιατί η διδακτική ταινία είναι για την χειροτεχνία εξαιρετο εποπτικό μέσο αρκεί τα παιδιά να μην πηγαίνουν στους κοινούς κινηματογράφους και διασκεδάζουν με «ταπεινά θεάματα».⁷¹¹

Ζητείται λοιπόν το σχολείο που παιδαγωγεί τον άνθρωπο, το σώμα και το πνεύμα του, τη διάνοια, το συναίσθημα και τη βούλησή του, ένα σχολείο που τον καθιστά εμβριθή που συνενώνει όλες του τις πλευρές ώστε να αποτελούν ένα σύνολο· αυτό «συνεπάγεται συνένωση όλου του λαού τέλος δε ολοκλήρου της ανθρωπότητας ώστε καθώς λένε ο Σίλερ και ο Μπετόβεν να γίνει η συναδέλφωση όλων σε ένα σύνολο πεπολιτισμένο».⁷¹² Αυτό, επ' ευκαιρία, θα γίνει και μέσω της διδασκαλίας της μουσικής και δουλειά του δασκάλου είναι η μόρφωση και ο εξευγενισμός της φωνής. Και εάν η παιδεία είναι το άριστο μέσο αναγέννησης της κοινωνίας, αυτό, κατά τη ρουσσωική

707 Στο ίδιο.

708 Στο ίδιο, σ. 228.

709 Werth, *ό.π.*, σ. 135.

710 F. Lampe, «Η διδακτική κινηματογραφική ταινία και το σχολείον εργασίας», *ό.π.*, σ. 244.

711 Στο ίδιο, σ. 248.

712 Ιωσήφ Χόφμαν, «Τι έχει να επιτελέσει η διδασκαλία της ωδικής εις το σχολείον εργασίας», *ό.π.*, σ. 235.

αντίληψη, θα επιτευχθεί με την αρμονική ανάπτυξη των δυνάμεων των παιδιών —η μόνη οδός προς την αρμονική αυτή ανάπτυξη είναι η κοινωνική εκλαΐκευση δηλαδή η μετατροπή των σχολείων σε πραγματικά όργανα της καθημερινής ζωής⁷¹³ που νοιάζονται για την ευδαιμονία του παιδιού και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, στο οποίο αυτό θα ενταχθεί, προετοιμάζοντας τον καλό άνθρωπο και πολίτη.

Μια ενδιαφέρουσα προϋπόθεση για την υλοποίηση της ευδαιμονίας του παιδιού -μελλοντικού πολίτη/εργαζόμενου που στηρίζει τις μεγάλες αυτές προσδοκίες είναι η κατάλληλη και ελεύθερη εκλογή του επαγγέλματος. Στο σχολείο που θεωρεί τη θεωρητική και την πρακτική μόρφωση ισοδύναμες και εξίσου απαραίτητες για κάθε εργαζόμενο· που παρέχει ευρύτητα πνεύματος με την παροχή γενικής μόρφωσης και χρησιμοποιεί τις χειροτεχνικές εργασίες ως εργαλείο «δια την κατανόησιν και την χρησιμοποίησιν των αντικειμένων του περιβάλλοντος» η εκλογή της «θα είναι καθοδηγούμενη μόνον υπό της εν τω σχολείω καλλιεργηθείσης κλίσεως και φυσικής προδιαθέσεως».⁷¹⁴ Η εκπαίδευση όμως όπως ακολουθείται στα παραδοσιακά σχολεία μοιάζει σαν εφαρμογή του «δόγματος του προορισμού του ανθρώπου εκ των προτέρων»⁷¹⁵ και στην πραγματικότητα δεν είναι παρά το εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο επέβαλε η αριστοκρατία σ' αυτούς που μεταχειρίζεται για τα κέρδη της· η ολοένα αυξανόμενη δυσaráσκεια των άλλων τάξεων και η επιτυχία των πειραμάτων της εμπορικής και βιομηχανικής εκπαίδευσης δημιούργησαν τα νέα σχολεία όπου παρέχονται οι δυνατότητες σε κάθε πολίτη να αναθρέψει τα παιδιά του με όλες τις ευκαιρίες που παρέχει ο κόσμος.⁷¹⁶

Οι αρχές αυτές της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής, συνεκδοχικά του σχολείου εργασίας, όπως μόλις καταγράφηκαν με την ερμηνεία των φορέων τους, επηρέασαν σημαντικά τους έλληνες παιδαγωγούς που εξοικειώθηκαν από κοντά μαζί τους,⁷¹⁷ αλλά οι υπόλοιποι έλληνες δάσκαλοι, όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι, γνώρισαν τη νέα παιδαγωγική, μόνο από μεταφράσεις διαφόρων ξένων σχετικών συγγραμμάτων και «κατά το πλείστον περιορίστησαν» σ' αυτό, παρά το ενδιαφέρον πολλών να την ακολουθήσουν στα σχολεία τους· κι αυτό, γιατί έλειπε η επίσημη πρακτική εφαρμογή των αρχών του νέου σχολείου,⁷¹⁸ όπως καταγράφει στη δική του *Διδακτική του Σχολείου Εργασίας* ο Νικόλαος Καραχρίστος, διευθυντής του Μαρασλείου Διδασκαλείου —στα πρότυπα του Διδασκαλείου γινόταν εφαρμογή των αρχών του νέου σχολείου. Και

713 Dewey, *ό.π.*, σ. 165.

714 Στο *ίδιο*, σ. 204.

715 Στο *ίδιο*, σ. 162.

716 Στο *ίδιο*.

717 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 224.

718 Καραχρίστος, *ό.π.*, σ. 4.

προφανώς σε εγχειρίδια σαν αυτό αναφέρεται ένας δάσκαλος σχολείου «της υπαίθρου Ελλάδας» λέγοντας ότι «όσα βιβλία μέχρι σήμερα μας παρουσίασαν το Νέο Σχολείο στην Ελλάδα έχουν τα πλείστα ως τόπο εφαρμογής τους Πρότυπα διδασκαλείων ή Πειραματικά σχολεία του Πανεπιστημίου μας», και είναι γνωστό «πόσο ευνοϊκές είναι οι συνθήκες εργασίας στα σχολεία αυτά της ανωτάτης κοινωνικής τάξης»⁷¹⁹ σε αντίθεση με το δικό του φτωχό και λησμονημένο αγροτικό σχολείο. Όπως και να έχει, κοινές και στα δύο παραδείγματα είναι η ζωντάνια και η ψυχαγωγία αφού όλα τα παιδιά χαίρονταν με τις υγιεινές εργασίες, τις εργασίες στο ύπαιθρο,⁷²⁰ τις εκδρομές και την καλλιτεχνική δημιουργία.⁷²¹

Στα σχολεία της Ελλάδας, όπως λέει το 1927 ο διευθυντής ενός παραδοσιακού δημοτικού σχολείου αρρένων στο άστυ,⁷²² για να πάψουν αυτά να είναι αριστοκρατικά πρέπει να αλλάξουν τρία πράγματα, «η διδασκόμενη ύλη, η μέθοδος της διδασκαλίας και ο τρόπος που τα παιδιά μαθαίνουν», γιατί το 80% από αυτά περιορίζεται στη μόρφωση του δημοτικού και αυτή πρέπει να είναι μόρφωση για τη ζωή.⁷²³ Οι δυσκολίες όμως για την υιοθέτηση αυτής της παιδαγωγικής, κοινωνικής στάσης είναι πολλές, γιατί, όπως γράφει ο παιδαγωγός,

εμείς [...] παρασυρόμενοι από εκείνους που εχτρεύονται ή μισούν τη λαϊκή εκπαίδευση, δημιουργούμε και εμπόδια σε όλους εκείνους τους φίλεργους και τίμιους ιδεολόγους που βάλθηκαν με όλα τα δυνατά τους να εξυγιάνουν και να βελτιώσουν τη λαϊκή εκπαίδευση σύμφωνα με τις νεότερες απαιτήσεις της κοινωνίας.⁷²⁴

Ο λόγος για τους εκπροσώπους του εκπαιδευτικού δημοτικισμού· έτσι κι αλλιώς το νέο σχολείο και ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός εμφανίζονται ως σχήματα συνώνυμα.⁷²⁵ Στο νέο σχολείο, το λαϊκό, έτσι όπως το φαντάζονται οι δημοτικιστές, θα εκλείψουν ο κλασικισμός και ο σχολαστικισμός, η θεωρητική γνώση θα προκύπτει από τη φυσική και κοινωνική ζωή του παιδιού και θα συνδυάζεται με πράξη αμέσως και άμεσα, θα υπάρχει οργανωμένη σχολική εργατική κοινότητα, σύμφωνα με τον κανονισμό του σχολείου και την ελευθερία των μαθητών· το σχολείο θα δίνει στα παιδιά όλα τα εφόδια για να διαλέξουν το επάγγελμα που τους ταιριάζει, θα παίρνει υπ' όψη

719 Στρατής Παπαδάκης, *Προσπάθειες εφαρμογής του Νέου Σχολείου στην ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Αλέξανδρου Βιτσικουνάκη, 1936, σ. 10.

720 Καραχρίστος, *ό.π.*, σ. 53.

721 Παπαδάκης, *ό.π.*, σ. 228.

722 Ο Ηλίας Παπαδημητρίου, διευθυντής στο 6ο δημοτικό σχολείο αρρένων Πειραιά, σε εισήγησή του (εισαγωγή σε μετάφραση ξένου εγχειριδίου) που έγινε στο διδασκαλικό συνέδριο του Πειραιά τον Ιούνιο του 1927, προτείνει στους συναδέλφους του την εφαρμογή των αρχών του Σχολείου Εργασίας.

723 Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 78.

724 Στο ίδιο, σ. 80.

725 Γλυκερία Κανδήρου, *Ο παιδαγωγός Θεόδωρος Κάστανος και το σχολείο εργασίας στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 15-17.

του την ιδιαίτερη ατομικότητά τους (και αγοριών και κοριτσιών) από τη μια και τις ιδιαίτερες τοπικές και κοινωνικές συνθήκες από την άλλη (βουνό, κάμπος, ακρογιαλία, πολιτεία) και θα διαμορφώνεται σε συνάρτηση με αυτές· δεν θα προπαρασκευάζει ούτε για «τα διανοητικά επαγγέλματα» ούτε για τα τεχνικά, όμως την πρώτη θέση στον σχολικό οργανισμό θα την έχει η εργασία του χεριού.⁷²⁶

Το Παρθεναγωγείο του Δελμούζου στο Βόλο ήταν ένα καλό παράδειγμα, μια χειροπιαστή μαρτυρία εφαρμογής των μεθόδων και απόδειξης της αξίας του νέου σχολείου. Μπορούμε να διακρίνουμε στην εργασία του, που δανειζόταν στοιχεία από τις περισσότερες καινούριες παιδαγωγικές πρακτικές, τον ρόλο που αναγνώριζε στην εκμάθηση της μητρικής γλώσσας, στον διάλογο ως μέσο διδασκαλίας, στους πειραματισμούς πάνω στην μαθητική αυτοδιοίκηση, στην υπαίθρια σχολική ζωή και στην χειρωνακτική εργασία των μαθητριών, στην προσπάθεια σύνδεσης του σχολείου με την κοινωνία και στην επιδίωξη να αποκτήσουν οι μαθήτριες κοινωνικά βιώματα, στη νέα προσέγγιση της σχέσης δασκάλου-μαθητή, στην ανάπτυξη της αυτενέργειας, της αυτονομίας και της ελεύθερης πνευματικής εργασίας των παιδιών, ενώ οι δάσκαλοι διατηρούσαν βοηθητικό ρόλο στη μαθησιακή διαδικασία και όχι κεντρική θέση, όπως συνέβαινε στο δεσπότην σχολικό μοντέλο.⁷²⁷ Το κίνημα της καλλιτεχνικής αγωγής των γερμανών παιδαγωγών που θεωρεί ότι η αγωγή είναι τέχνη και ο δάσκαλος πρέπει να έχει προσόντα καλλιτέχνη αποτέλεσε επίσης υπόβαθρο στο όραμα του Δελμούζου, όπως και των υπόλοιπων ελλήνων μεταρρυθμιστών του Μεσοπολέμου.⁷²⁸

Παράλληλα, το σχολείο του Βόλου, υπογράμιζε το εύρος των δυνατοτήτων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον χώρο της εκπαίδευσης.⁷²⁹ Μια τέτοια πρωτοβουλία είναι αυτή που επαναλαμβάνουν η Σβώλου και οι δημοτικιστές στην Παπαστράτειο Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, που είναι συγχρόνως σχολή εργατών και σχολείο εργασίας.

Κεφάλαιο 4. Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής

726 Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 6-7.

727 Καρακατσάνη, Νικολοπούλου, *Ιστορία ελληνικής παιδαγωγικής*, *ό.π.*, σ. 15.

728 Στο ίδιο· Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 173.

729 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 389.

4.1. Ένα σχολείο για εργάτες⁷³⁰

Η Μαρία Σβώλου, γνωρίζοντας καλά τις κακουχίες του εργαζόμενου παιδιού, αξιοποιεί τις πέντε αρχές —και ειδικά την τέταρτη— από «τον Χάρτη του παιδιού», όπως διατυπώθηκαν στη Διακήρυξη της Γενεύης το 1924, ότι δηλαδή «το παιδί πρέπει να γίνει ικανό να κερδίζει το ψωμί του και να προστατευθεί από κάθε είδους εκμετάλλευση»⁷³¹ και αναλαμβάνει την ίδρυση μίας ακόμη επαγγελματικής σχολής, της Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, μιας επαγγελματικής καλλιτεχνικής σχολής για το εργαζόμενο παιδί. Στην πραγματικότητα, η νέα σχολή προκύπτει από την απόσχιση των πρακτικών τμημάτων της Εσπερινής Σχολής Γυναικών Υπαλλήλων και την αναβάθμισή τους σε νέα, πρωτότυπη⁷³² «σχολή εφηρμοσμένων τεχνών».⁷³³ Αυτήν που πρότεινε η ίδια από το 1923 για τις γυναίκες της προσφυγιάς, όραμα που υλοποιεί το 1929 με βελτιωτικές προτάσεις και τροποποιήσεις και πολύ ενθουσιασμό, γιατί «τα επαγγέλματα που ετοιμάζει η σχολή έχουν τις δυνατότητες να προοδεύσουν».⁷³⁴

730 Η έρευνα στηρίχτηκε κυρίως στα τεκμήρια του αταξινόμητου αρχείου της Σχολής, όπως η χειρόγραφη, με σημειώσεις και διορθώσεις στο περιθώριο, *Λογοδοσία του 1932*, με την οποία η Άννα Σταματελάτου ως διευθύντρια της Παπαστρατείου, κάνοντας απολογισμό του πρώτου έτους πλήρους λειτουργίας της Σχολής, αποχαιρετά τους αποφοίτους (στο εξής το τεκμήριο θα καλείται *Λογοδοσία 1932*), το *Ιστορικό της Παπαστρατείου (Ιστορικό Σχολής*, στο εξής) που συνέταξε το 1951 η τότε διευθύντρια, Μαρία Αναγνωστοπούλου, και ελάχιστα βιβλία πρακτικών (*Μητρώον Μαθητολογίου Αποφοιτησάντων και Εγγραφέντων στη Σχολή μαθητών κατά τα έτη 1929-1932, Πρωτόκολλον Εισερχομένων-Εξερχομένων 1934-1938, Πρακτικά Συνεδριάσεων 1929-1952, Γενικός Έλεγχος Μαθημάτων 1934/1935-1960/1961, Κατάλογος [παιχνίδια, κούκλες, διακοσμητική] Παπαστρατείου Δημόσιας Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, 1932*), καθώς και λυτά έγγραφα, τα οποία σήμερα φιλοξενούνται στο 1ο ΕΠΑΛ Υμηττού που στεγάζεται στο κτίριό της. Τα λυτά τεκμήρια του αταξινόμητου αρχείου θα αποδίδονται στο εξής ως *Τεκμήριο ΠΣΠΑ*. Κάθε στοιχείο από το Πρωτόκολλο θα καλείται *Στοιχείο Πρωτοκόλλου* και οι *Πράξεις από τα Πρακτικά Συνεδριάσεων* θα δίνονται με την ημερομηνία και τον αριθμό τους.

Στο σώμα των υποσημειώσεων έχουν ενταχθεί πληροφορίες από το αταξινόμητο, επίσης, αρχείο της Μαρίας Αργυριάδη, επί χρόνια υπεύθυνης του Τμήματος Παιχνιδιών και Παιδικής Ηλικίας του Μουσείου Μπενάκη, τις οποίες μοιράστηκε μαζί μου. Κυρίως έχει αξιοποιηθεί συνέντευξη που έδωσε στην Αργυριάδη στη δεκαετία του 1970 η Σταματία Ναυπλιώτου (στο εξής *Συνέντευξη Στ. Ναυπλιώτου*), η οποία συμμετείχε στην ιδρυτική Διοικητική Επιτροπή της Σχολής. Οι αδελφές της, Σταυριάνθη, Αδαμαντία και Αγγελική ήταν από τις πρώτες μαθήτρες της Σχολής και αργότερα τις συναντάμε στα μέλη του διδακτικού προσωπικού. Η υπέργηρη Αγγελική Ναυπλιώτου έδωσε συνέντευξη σε μένα το καλοκαίρι του 2015 και κάποιες από τις αναμνήσεις της έχουν επίσης καταχωριστεί στις υποσημειώσεις ως *Συνέντευξη Α. Ναυπλιώτου*.

731 Ανωνύμου, «Ο Χάρτης του παιδιού», *Αγώνας*, χρονιά Β', αρ. φ. 18, Μάρτης 1925, σ. 6. Ιωαννίδου, «Η προστασία του παιδιού στην ΚΤΕ», *Αγώνας*, χρονιά Β', αρ. φ. 22-23, Ιούλιος-Αύγουστος 1925, σ. 6.

732 Ανωνύμου, «Επίκαιρα (Η Σχολή κατασκευής παιχνιδιών και εφηρμοσμένης διακοσμητικής)», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 98-99, 15/31-8-1929, σ. 5.

733 Δεσύπρη (Σβώλου), *ό.π.*, σ. 6.

734 Σβώλου, «Επαγγελματική Σχολή», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 119, 30-6-1930, σ. 2.

Ενώ η μητρική της, η Εσπερινή, εξυπηρετεί προπάντων τις γυναίκες εργαζόμενες σε εταιρείες και καταστήματα, η καινούρια επαγγελματική σχολή απευθύνεται «στην εργατική και τη μικροαστική τάξη ανοίγοντας νέους επαγγελματικούς κλάδους που θα δώσουν μία επικερδή τέχνη διδαγμένη από άξιους καλλιτέχνες σε τόσα παιδιά και των δύο φύλων»,⁷³⁵ όπως λένε οι γυναίκες του ΣΔΓ, εξηγώντας σημεία της ταυτότητας της νέας Σχολής και τονίζοντας βασικούς άξονες του εκπαιδευτικού τους εγχειρήματος που επιβάλλεται από την ανυπαρξία τεχνικών και ιδίως καλλιτεχνικών σχολών.

Την ίδια εποχή που το υπουργείο Παιδείας μελετά τη διακοσμητική μόρφωση των παρθεναγωγείων, το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας εγκρίνει την ίδρυση του σχολείου,⁷³⁶ χάρη στη «φωτισμένη αντίληψη» του Παναγή Βουρλούμη και των συνεργατών του που προσπέρασαν τα εμπόδια και εγκαινίασαν μια συμμετοχική δράση κράτους και ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε ένα «αυτόνομο έργο».⁷³⁷ Οι φεμινίστριες του ΣΔΓ ζήτησαν τη συμπάρασταση του υπουργού που έστερξε να τις στηρίξει και για αυτό τον ευχαριστούν συχνά δημοσίως⁷³⁸ και ιδιωτικά,⁷³⁹ όπως και τον «τεχνοκράτη» Κωνσταντίνο Παπαζαχαρίου, υπεύθυνο του τμήματος Επαγγελματικής Εκπαίδευσης — αυτός, άλλωστε εκπροσωπείται στη Διοικητική Επιτροπή της νέας σχολής από τη γυναίκα του, Σμαράγδα Παπαζαχαρίου.

Έτσι με την υπ. αρ. 44751 απόφαση του υπουργείου, της 12-7-1929, εγκρίνεται ο οργανισμός της Επαγγελματικής Σχολής Παιγνιδίων και Διακοσμητικής⁷⁴⁰ ή, όπως γράφεται στον ημερήσιο τύπο μια μέρα μετά, της «Σχολής Παιδικών Αθυρμάτων και Διακοσμητικής εις την βιοτεχνίαν».⁷⁴¹ Η Σχολή ξεκινά με κονδύλια ύψους 200.000 δρχ. από το ταμείο Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως, 100.000 δρχ. από το υπουργείο Πρόνοιας και «300.000 από το Κράτος»,⁷⁴² σύμφωνα με άρθρο εφημερίδας,⁷⁴³ και

735 Ανωνύμου, «Η ΙΑ' τακτική συνέλευση του ΣΔΓ-Η λογοδοσία-Οι επαγγελματικές σχολές μας», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 112-113, 15/31-3-1930, σ. 4.

736 Ανωνύμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», *ό.π.*, σ. 8.

737 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

738 *Στο ίδιο*.

739 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 21-7-1931.

740 Όπως καταγράφεται στη Συμβολαιογραφική πράξη δωρεάς αρ. 50970, Ομορρύθμου Εμπορικής Εταιρείας «Αδελφοί Παπαστράτου», 12-1-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΑ*. Η έρευνα δεν εντόπισε τη δημοσίευση της Υπουργικής Απόφασης σε ΦΕΚ.

741 Ανωνύμου, «Η Σχολή παιδικών αθυρμάτων-η σημερινή συνεργασία», *Εμπρός*, χρονιά 34η, αρ. φ. 11.975, 13-7-1929, σ. 4.

742 Πώς ακριβώς ερμηνεύεται η προσφορά 300.000 του κράτους δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Είναι ωστόσο βέβαιο ότι στα εγκαίνια παρέστη «και ο πρόεδρος της κυβέρνησης»: Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 103, 31-10-1929, σ. 3· Ανωνύμου, «Διαμαρτυρία προσφύγων του συνοικισμού Υμηττού», *Εμπρός*, χρονιά 35η, αρ. φ. 12.316, 29-6-1930, σ. 3.

743 Ανωνύμου, «Η Σχολή παιδικών αθυρμάτων-η σημερινή συνεργασία», *ό.π.*

συντηρείται από το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας⁷⁴⁴ που τη στηρίζει συστηματικά.⁷⁴⁵ Το υπουργείο Πρόνοιας, το είδαμε πριν από λίγο, χρηματοδότησε τη Σχολή στο ξεκίνημά της και συνέχισε να παρίσταται ως αρωγός στις ανάγκες της σίτισης των μαθητών, όπως και το υπουργείο Παιδείας που ενισχύει οικονομικά το συσσίτιο της Σχολής,⁷⁴⁶ —δράσεις επικουρικές ενταγμένες μέσα στον κύκλο των δραστηριοτήτων του Δοξιάδη και του Λαμπαδάριου, σχετικές με τη διατροφή και την υγεία των παιδιών και συγχρονισμένες με την ευγονιστική ρητορική. Οι διαφημίσεις, πάντως, που καταχωρίζονται στον *Αγώνα*, για την πληροφόρηση γονέων και παιδιών σχετικά με την καινούρια σχολή, προωθούν ως δελεαστικές προσκλήσεις τόσο τη διανομή συσσιτίου⁷⁴⁷ όσο και την επαγγελματική αποκατάσταση-σωτηρία:

Γονείς που θέλετε να μάθετε στα παιδιά σας μια τέχνη για να εξασφαλίσουν τη ζωή τους. Κορίτσια και Αγόρια, που ζητάτε να βρήτε ένα επάγγελμα προσοδοφόρο. Μη χάνετε την ευκαιρία που σας παρουσιάζεται. [...] Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας [...] σάς προσφέρει ένα επάγγελμα που έχει μεγάλο μέλλον [...] Θα πάρουν πτυχίον αναγνωρισμένο από το Κράτος και η Σχολή θα φροντίσει να τους βρη εργασία.⁷⁴⁸

Η Μαρία Σβώλου, που ανεβοκατέβηκε επανειλημμένως σκάλες υπουργείων για να βρει συνεργάτες και χορηγούς, και συνεχίζει να τις ανεβοκατεβαίνει για τον εξοπλισμό και την όσο γίνεται καλύτερη λειτουργία του σχολείου,⁷⁴⁹ εκλέγεται πρόεδρος της Διοικητικής Επιτροπής,⁷⁵⁰ η σύνθεση της οποίας αποκαλύπτει εναργώς και την ταυτότητα της Σχολής αλλά και την κοινωνική δικτύωση: Βενιζελικοί αξιωματούχοι, δημοτικιστές λόγιοι και καλλιτέχνες, μέλη της πολιτικής και κοινωνικής ελίτ του κράτους, εκπρόσωποι των προσφυγικών ελίτ και προσφυγικών συλλογικοτήτων κινούνται γύρω από τη Σχολή και από τη Σβώλου, την ψυχή της Σχολής, στην οποία ο ΣΔΓ χρωστά «τη δημιουργία ενός έργου σημαντικού, [...] για την κοινωνία ολόκληρη».⁷⁵¹ Στη Διοικητική Επιτροπή

744 Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή παιγνιδίων και διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 2.

745 *Λογοδοσία 1932*, σ. 1.

746 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*

747 Ανωνύμου, «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή-Συνοικισμός Υμηττού», χρονιά Ζ', αρ. φ. 143, 30-6-1931, σ. 7.

748 Διαφήμιση, «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 124, 15-9-1930, σ. 8.

749 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 3.

750 Ανωνύμου, «Επίκαιρα (Η Σχολή κατασκευής παιγνιδίων και εφηρμοσμένης διακοσμητικής)», *ό.π.*, σ. 5.

751 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 2. Σύμφωνα με τις αδελφές Ναυπλιώτου η ιδέα για την ίδρυση της Σχολής ήταν δική τους: «Με την Αλεξάνδρα το γένος Ιωαννίδου παντρεμένη Θειακάκη που ήτανε στο γραφείο (του Βενιζέλου) τμηματάρχης [...] κι εγώ γραμματέας Α' όταν εισηγηθήκαμε στον Βενιζέλο τι θέλαμε να κάνουμε να φτιάχνουμε κούκλες και τέτοια [...] “παιδί μου, λέει, μεγάλη έμπνευσις ήταν αυτή” [...]» (*Συνέντευξη Στ. Ναυπλιώτου*.)

[...] θα μετέχουν ο Διευθυντής εμπορίου και βιομηχανίας κ. Χ. Θεοδωρόπουλος και ο τμηματάρχης για την επαγγελματική εκπαίδευση κ. Γ. Ιατρίδης, εκ μέρους του Υπ. Εθνικής Οικονομίας. Ο διευθυντής των ορφανοτροφείων κ. Θεοδωρίδης και ο κ. Καμπίρης του Υπουργείου Προνοίας, ένας καλλιτέχνης ο κ. Κοντολέων και ένας βιομήχανος παιχνιδιών, ως και 4 αντιπρόσωποι του Συνδέσμου μας, οι κ.κ. Μ. Σβώλου, Σ. Παπαζαχαρίου, Α. Σταματελάτου, Μ. Θεοδωρίδου, με αναπληρωματικά μέλη τις κυρίες Στ. Ναυπλιώτου, Στουδίτη, Θειακάκη και Λυμπεροπούλου [...].⁷⁵²

Αντιπρόεδρος εκλέχτηκε η Μαρία Θεοδωρίδου, γενική γραμματέας η Άννα Σταματελάτου⁷⁵³ και ταμίας η Σμαράγδα Παπαζαχαρίου.⁷⁵⁴

Από τις 7 Νοεμβρίου 1928 ως τον Οκτώβρη του 1929, όσο η σχολή είναι παράρτημα της Εσπερινής Γυναικών Υπαλλήλων, στεγάζεται στο υπόγειο της Δ' Δημοτικής Σχολής Θηλέων, Σόλωνος 132, και απευθύνεται μόνο σε κορίτσια· μετά τη χειραφέτησή της —ο Σύνδεσμος έχει πάρει μόλις θέση υπέρ της συμφοίτησης και της συνδιδασκαλίας, προσπερνώντας τα έμφυλα κριτήρια⁷⁵⁵— γίνεται μικτή (άλλωστε η παιδική εργασία δεν κάνει διακρίσεις, κατά συνέπεια όλα τα παιδιά χρειάζονται προστασία) και απευθύνεται σε τελειόφοιτους τουλάχιστον της τετάρτης τάξης, αν και προτιμώνται οι απόφοιτοι του δημοτικού, που έχουν όμως συμπληρώσει το δωδέκατο έτος.⁷⁵⁶ Η συνθήκη αυτή, ωστόσο, γρήγορα διασαφηνίζεται και γίνονται δεκτοί μόνο όσοι έχουν απολυτήριο της έκτης δημοτικού.⁷⁵⁷

Μόλις δημοσιεύθηκε ο οργανισμός της στην εφημερίδα της κυβέρνησης⁷⁵⁸ η Σχολή ψάχνει καινούρια δική της στέγη. Επιλέγεται το πρώην εργοστάσιο ταπητουργίας των αδελφών Κλωναρίδη, στα «νέα προάστια»,⁷⁵⁹ στην Αλυσίδα, 150 μέτρα από το τραμ και απέναντι από το εργοστάσιο μεταξωτών Κυρκίνη,⁷⁶⁰ για τα παιδιά των συνοικισμών Ποδονίφτη, Πατησίων, Ριζούπολης, Ποδαράδων και Καλογρέζας και όλα τα παιδιά των Αθηνών λόγω της τακτικής συγκοινωνίας.⁷⁶¹ εντέλει εγκαθίσταται «στο

752 Αωνόμου, *ό.π.*

753 Όταν το σχολείο μεταφέρθηκε στον Υμηττό και η Σταματελάτου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αντικατέστησε την Έλλη Λαμπρίδη στη διεύθυνση του σχολείου, τη θέση της στην Επιτροπή παίρνει η Αγνή Ρουσοπούλου Στουδίτου.

754 Αωνόμου, *ό.π.*

755 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 1.

756 Διαφήμιση, «Σχολή κατασκευής παιδικών παιχνιδιών και διακοσμητικής εφηρμοσμένης εις την βιοτεχνίαν», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 6.

757 Αωνόμου, «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή, Συνοικισμός Υμηττού», *ό.π.*

758 Αωνόμου, «Επίκαιρα (Η σχολή κατασκευής παιχνιδιών και εφηρμοσμένης διακοσμητικής)», *ό.π.*, σ. 5. Πρόκειται για τη δημοσίευση της υποσημείωσης 740.

759 Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 67.

760 Αωνόμου, «Επίκαιρα (Η σχολή κατασκευής παιχνιδιών και εφηρμοσμένης διακοσμητικής)», *ό.π.*, σ. 5.

761 Αωνόμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 5.

σπίτι της κ. Κολλιιάτσου, οδός Πάτμου 39, στη στάση Λυσοιατρείου».762 Το υπουργικό συμβούλιο έχει εγκρίνει πίστωση για τα εισιτήρια των άπορων και η Διοικητική Επιτροπή έχει φροντίσει τη μεταφορά των παιδιών των μακρινών συνοικισμών, Βύρωνα και Καισαριανής, με αυτοκίνητο και με ελάχιστο τίμημα763 και σύντομα «δε θα υπάρχει θέση», όπως υποστηρίζει ο Σύνδεσμος, γιατί θα γεμίσει το κτίριο παιδιά.764

Τα μαθήματα αρχίζουν την 1 Νοεμβρίου 1929765 που ολοκληρώνονται οι εργασίες στο «ολόφωτο και ευάερο κτίριο»766 στη «Σχολή κατασκευής παιδικών παιχνιδιών και διακοσμητικής εφαρμοσμένης εις την βιοτεχνίαν»,767 το οίκημα όμως αποδεικνύεται ακατάλληλο για να καλυφθούν οι λειτουργικές ανάγκες του σχολείου και χαρακτηρίζεται πια ως «μικρό απαρτμάν» —για την πλήρη εγκατάσταση των αναγκαίων μηχανημάτων χρειάζεται ειδικό κτίριο.768 Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων παραχωρεί ένα οικόπεδο στον νέο προσφυγικό συνοικισμό του Υμηττού,769 στα όρια με τη συνοικία του Βύρωνα,770 και 500.000 δρχ. για να αποκτήσει μόνιμη οικία το νέο σχολείο· η επιλογή του χώρου (όρια Υμηττού και Βύρωνα) δεν είναι τυχαία. Παραπέμπει στην ίδια τη δημογραφική σύσταση του τόπου: ο Υμηττός και ο Βύρωνα είναι αμιγείς προσφυγογειτονίες.771 Τώρα φιλοξενεί τα φτωχόπαιδα του Υμηττού, του Βύρωνα, του Παγκρατίου, της Καισαριανής και της Γούβας, αλλά και πάλι όλα τα παιδιά των Αθηνών, αφού η Σχολή φρόντισε για «συγκοινωνία δωρεάν στα εντελώς άπορα, τα άλλα πλήρωναν το ¼ γιατί είχαν στρατιωτικό εισιτήριο και τα λοιπά πληρώθηκαν από ειδικό κοντύλι».772

Οι σχέσεις του Συνδέσμου με την ΕΑΠ έχουν ήδη δοκιμαστεί με πολλές παράλληλες προηγούμενες δράσεις.773 Τα χρήματα δίνονται από την ΕΑΠ για την

762 Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Εφαρμοσμένης Διακοσμητικής», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 102, 15-10-1929, σ. 5.

763 Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*

764 Ανωνύμου, «Οι σχολές μας», *ό.π.*, σ. 7.

765 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

766 Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Εφαρμοσμένης Διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 5.

767 Ανωνύμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 5.

768 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 4.

769 Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος», *Ιστορία της Ελλάδας του εικοστού αιώνα*, *ό.π.*, τ. Β', μέρος Ιο, σ. 86. Ο συνοικισμός Υμηττού έγινε κοινότητα στις 18 Ιανουαρίου 1934.

770 Στον εορτασμό της εκατονταετηρίδας του θανάτου του λόρδου Βύρωνα η προσφυγογειτονία του Παγκρατίου μετονομάστηκε σε συνοικία Βύρωνα και αποτέλεσε τον πρώτο προσφυγικό συνοικισμό της Αθήνας, έκτασης 100 περίπου στρεμμάτων. Μαζί με τους συνοικισμούς της Καισαριανής, της Νέας Ιωνίας (Ποδαράδες) και της Κοκκινιάς ο συνοικισμός του Βύρωνα ήταν από τους πρώτους που άρχισαν να κατασκευάζονται στην Αθήνα το 1923 από τα Ταμεία Περιθάλψεως Προσφύγων και αποπερατώθηκαν από την ΕΑΠ.

771 Και από την άλλη, παραπέμπει εκ νέου στα κοινωνικά δίκτυα: οι Ναυπλιώτου, Θειακάκη και άλλα μέλη του Συνδέσμου κατοικούν εκεί.

772 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

773 Ανωνύμου, «Η χριστουγεννιάτικη έκθεση-αγορά μας», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 81, 30-11-1928, σ. 7.

οικοδόμηση του κτιρίου,⁷⁷⁴ αλλά επειδή το ποσό αυτό δεν αρκεί για την αποπεράτωση των εργασιών, όπως εξηγεί η Σβώλου στην τελετή κατάθεσης του θεμελίου του λίθου (28 Ιουλίου 1930), «μια εξαιρετικώς γενναία δωρεά των αδελφών Παπαστράτου⁷⁷⁵ από 1.500.000 δρχ.»⁷⁷⁶ προικίζει το σχολείο με διδακτήριο σχεδιασμένο από τους μηχανικούς Γεώργιο Σούλη και Γεώργιο Κωνσταντινίδη.⁷⁷⁷ Οι Παπαστράτοι, όπως καταγράφεται στο έγγραφο που συντάχθηκε για τη δωρεά των χρημάτων, σκόπευαν να ιδρύσουν στην Αθήνα μια πρακτική επαγγελματική σχολή «άνωθι του ιδιοκτήτου γκαράζ του δήμου Αθηναίων, κειμένου παρά την πλατείαν Βάθειας (sic)». Είχαν προσυεννοηθεί με τον δήμο αλλά εν τω μεταξύ μαθαίνοντας ότι ήδη υπήρχε μια τέτοια σχολή αποφάσισαν να δωρίσουν στον ΣΔΓ το προϋπολογισμένο ποσό των 1.525.000 δρχ για να αποκτήσει η Σχολή των Παιχνιδιών τα απαιτούμενα μηχανήματα και «ίδιον κτίριον».⁷⁷⁸ Οι ευεργεσίες της οικογένειας που εκείνο τον καιρό αποκτά το εργοστάσιό της στην Αθήνα (1931)⁷⁷⁹ αφορούν μεταξύ άλλων τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, το Αμαλίο ορφανοτροφείο, το ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα⁷⁸⁰ και άλλους φορείς και ιδρύματα σε διάφορους τόπους και εποχές,⁷⁸¹ αλλά ετούτη η κίνηση της στήριξης της Σχολής Παιχνιδιών προξενεί θαυμασμό και έκπληξη:

Ευχαριστώ κι εγώ [...] τους αδελφούς Παπαστράτου όχι γιατί έδωσαν ενάμισυ εκατομμύριο δραχμές, όσο επειδή είχαν το θάρρος να το διαθέσουν πρώτοι αυτοί για σκοπό μπροστά στον οποίο άλλοι δωρηταί θα υποχωρούσαν έντρομοι. Ποιος αποφάσιζε στην Ελλάδα να κάμη σχολή παιχνιδιών!!⁷⁸²

Έτσι γράφει ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου για τη Σχολή των Παιχνιδιών με την άδεια που του δίνει, όπως ο ίδιος λέει, η ιδιότητά του ως συγγραφέα σχολικών βιβλίων που διαβάστηκαν από «μερικές εκατοντάδες χιλιάδες Ελληνοπαίδων χωρίς να νυστάξει

774 Ανωνύμου, «ΙΑ' Τακτική Συνέλευση του ΣΔΓ-Η λογοδοσία-Οι επαγγελματικές σχολές μας», *ό.π.*

775 Οι Επαμεινώνδας, Ευάγγελος, Ιωάννης και Σωτήριος Παπαστράτου, ιδρυτές της εταιρείας τσιγάρων Παπαστράτος ΑΒΕΣ, έχουν γίνει/μείνει γνωστοί για την αγαθοεργή τους δράση πριν και μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο. Μάρτυρες μεταξύ άλλων ιδρύματα και βιβλιοθήκες που φέρουν το όνομά τους.

776 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 4.

«[...] κάναμε και μια εξόρμηση στους βιομηχάνους και είπαμε έχετε βιομηχανίες έχετε και γυναικείο στοιχείο έχετε και παιδικό στοιχείο μέσα, θέλουμε να έρθετε κοντά μας και να προσφέρετε την βοήθειά σας για να γίνουν αυτά τα πράγματα που έχουμε υπ' όψιν μας. Να γίνει μια σχολή [...] και φέραμε κοντά μας τον Παπαστράτο, τον Λιάμπεη και πολλούς». (*Συνέντευξη Στ. Ναυπλιώτου.*)

777 Ιδρυτική πλάκα στην είσοδο της Σχολής. Ο τελευταίος επέβλεψε την αποπεράτωση του κτιρίου ακόμα και μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π. το 1930.

778 Συμβολαιογραφική πράξη δωρεάς αρ. 50970, *ό.π.*

779 Ευάγγελος Παπαστράτου, *Η δουλειά κι ο κόπος της*, Αθήνα, 1964, σ. 161.

780 Στο ίδιο, σ. 178.

781 Α. Κ. Βοβολίνης-Α. Βοβολίνης (επιμ.), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Αθήνα, Βιομηχανική Επιθεώρησης, 1934-1960, σ. 136-7.

782 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Ελεύθερον Βήμα*, χρονιά ΙΑ', αρ. φ. 3.841, 24-12-1933, σ. 1.

Ο ΣΔΓ, από την άλλη, με ικανοποίηση για το έργο του, υπερηφανεύεται που

η σχολή αυτή προοδεύει και ελπίζουμε σύντομα να αποτελέσει πρότυπο ίδρυμα στο είδος της όχι μόνο για την πλέρια τεχνική κατάρτιση αλλά και για την οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας και της σχολικής ζωής των μαθητών της.784

Αφήνοντας προς στιγμή άλλες δραστηριότητες της Σχολής ας μείνουμε στην κοινωνική πρόνοια, γιατί το σχολείο σύμφωνα με τους ιδρυτές του νοιάζεται πρώτιστα για την επιβίωση και την καθημερινότητα και έπειτα για το μέλλον των παιδιών:

Στο διάστημα που θα μείνουν στη Σχολή τούς παρέχεται ό,τι είναι απαραίτητο να εξασφαλίζεται σε κάθε άνθρωπο από μια καλά οργανωμένη κοινωνία: καθαρή και υγιεινή κατοικία, τροφή καλή και άφθονη με το καθημερινό συσσίτιο, γιατρική επίβλεψη και πρόληψη της αρρώστειας.785

μία, μία δηλαδή οι μεσοπολεμικές κοινωνικές ανησυχίες για την υγεία, την υγιεινή και τη διαβίωση των μαθητών, όπως εξηγεί η διευθύντρια του σχολείου. Η συλλογιστική της αλληλεγγύης του Συνδέσμου και της Σχολής φροντίζει να θέσει σε ισχύ ένα ολοκληρωμένο κοινωνικό πρόγραμμα για να διευκολύνει τη φοίτηση των παιδιών και, όπως δηλώνει η Σβώλου κάνοντας το 1930 τον απολογισμό του πρώτου χρόνου λειτουργίας της Σχολής,

μόνο με τη βοήθεια αυτή στάθηκε δυνατόν να φοιτήσουν σε ημερήσια σχολή χάνοντας το ημερομίσθιό τους τα παιδιά φτωχών εργατών [...] που θα μαράζωναν σε τόσα βρομερά (sic) υπόγεια εργαστήρια των Αθηνών. Γιατί από τα 65 παιδιά της Σχολής τα 47 είναι ορφανά και απ' αυτά 32 και των δύο γονέων (sic).786

Το 1929 που η σχολή έγινε αυτοτελής οι εγγεγραμμένοι στους μαθητικούς καταλόγους ήταν 78 —«κυρίως 12-15 ετών και τινά μικρότερα ή μεγαλύτερα (sic) παιδιά όσα ήταν δυνατό να χωρέσουν στο οίκημα αυτό787 και όσα εκρίναμε εντελώς αρκετά ώστε να εμποδίσουμε και τον πληθωρισμό στα επαγγέλματα αυτά».788 Την επόμενη σχολική χρονιά, 1930-1931, είχαν εγγραφεί πάλι 110 μαθητές από τους οποίους ελάχιστοι αποχώρησαν μόνοι τους και κάποιιοι αποκλείστηκαν «λόγω ανικανότητας» με

783 Στο ίδιο.

784 Σβώλου, «Η 12η ταχτική συνέλευση του Συνδέσμου», *Αγώνας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 137, 30-4-1931, σ. 6.

785 Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 2.

786 Σβώλου, «Επαγγελματική Σχολή», *ό.π.*, σ. 3.

787 Αναφέρεται στην πρώτη στέγη του σχολείου, το «απαρτμάν».

788 Σβώλου, *ό.π.*

αποτέλεσμα να παραμείνουν συνολικά 90.789 Τη μεθεπόμενη φοιτούν, μετά τις αποχωρήσεις, σε όλα τα έτη 85 παιδιά.⁷⁹⁰ Από το σχολικό έτος 1932-1933 έως το 1936-1937 γράφτηκαν στη Σχολή 554 μαθητές από τους οποίους πήραν πτυχίο οι 86.791 Οι απόφοιτοι, πάντως, του πρώτου ολοκληρωμένου κύκλου σπουδών το 1932 είναι 28. Από αυτούς οι 27 ήταν πρόσφυγες και ο εικοστός όγδοος από τις Νέες Χώρες: Βρύουλα, Πάφρα, Σμύρνη, Αλάτσατα, Προύσα, Αϊδίνι, Πόντος, Τσεσμές, Μπαϊντήρι, Μαγνησία, Μάκρη, Σινώπη, Νεάπολη, Κων/λη, Κυδωνιές, Σπάρτη Πισιδίας, Μουζάκι Θεσσαλίας,⁷⁹² είναι οι τόποι της καταγωγής τους και κάπως έτσι είναι η σύνθεση και των επόμενων μαθητολογίων.

Τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του σχολείου τα δίδακτρα είναι 250 δραχ. τον χρόνο, μοιρασμένα σε δύο δόσεις, και τα παιδιά των θυμάτων πολέμου φοιτούν δωρεάν.⁷⁹³ Η πλειονότητα των μαθητών όμως δεν τα πληρώνει, γεγονός που πιστοποιεί πως οι περισσότεροι εγγράφονται ως ορφανά οπλιτών θυμάτων πολέμου.⁷⁹⁴ Μετά την κρατικοποίηση της σχολής το 1932 τα δίδακτρα καταργούνται επισήμως για όλους και ορίζονται τέλη εγγραφής 50 δραχ. πάλι σε δύο δόσεις,⁷⁹⁵ από τα οποία εξαιρείται ξανά ικανός αριθμός των εγγραφομένων: αφθονούν οι αιτήσεις από το σχολείο προς τη Διοικητική Επιτροπή για την απαλλαγή των φτωχών μαθητών από αυτή την επιβάρυνση⁷⁹⁶ και καταγράφονται ευχαριστίες σε ομάδα κυριών για τη συνδρομή τους στην «εγγραφή των απόρων» με 1110 δραχ.⁷⁹⁷ Το «Ταμείο Πολυτέκνων»⁷⁹⁸ και το «Ταμείο Θυμάτων Πολέμου»⁷⁹⁹ επιβαρύνονται με τα έξοδα των προστατευομένων τους, δίδακτρα ή τέλη και συσσίτιο. Η οικονομική στήριξη του Υπουργείου δεν έχει μείνει στις καλές προθέσεις αλλά προφανώς δεν επαρκεί και η Σχολή σύμφωνα με το διάταγμα του 1932 συντηρείται από το σχολικό της ταμείο, που με τη σειρά του

789 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 3.

790 Ανωνύμου, «Τα σχολεία μας-Η Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής (1928)», *Αγώνας*, χρονιά Η', αρ. φ. 159, Ιούλιος 1932, σ. 8.

791 *Ιστορικό Σχολής*, σ. 9.

792 *Μητρώο Μαθητολογίου Αποφοιτησάντων και Εγγραφέντων στη Σχολή μαθητών κατά τα έτη 1929-1932*.

793 Διαφήμιση, «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, *ό.π.*

794 Επιστολή: Ταμείο Θυμάτων Πολέμου προς την Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, αρ. πρ. 17092-17097, Ιανουάριος 1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

795 Π. Δ. «Περί μετατροπής της εν Αθήναις Γ' Δημοσίας Εμπορικής Σχολής αρρένων εις Επαγγελματική Σχολήν Αθυρμάτων και Διακοσμητικής και συγχωνεύσεως ταύτης προς την εν Αθήναις Παπαστράτειον Δημ. Επαγγ. Σχολήν Παιγνιδίων και Διακοσμητικής», ΦΕΚ 298/Α/3-9-1932 (στο εξής *ΦΕΚ 1932*).

796 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 29, 15-1-1933.

797 Επιστολή: Σταματελάτου Άννα προς Περσινάκη, Μαυρίδου, Νικολοπούλου, Κουλούρα, Μπουρνιά, αρ. πρ. 90,10/ Νοέμβριος 1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

798 Επιστολή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, αντίτυπο της νομοθεσίας περί πολυτέκνων, προς την Παπαστράτειον Δημοτική Σχολήν Αθυρμάτων, 1-12-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

799 Κοινοποίηση βεβαίωσης Ταμείου Θυμάτων Πολέμου προς την Σχολήν Αθυρμάτων, ανάληψης και των λοιπών εξόδων των μαθητών, 27-8-1929. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

στηρίζεται σε χορηγίες και στα έσοδα από τις πωλήσεις των ειδών που κατασκευάζονται στα εργαστήριά της.⁸⁰⁰ Οι οικονομικές δυσκολίες όμως επιμένουν. Από την αρχή, πριν από την οικοδόμηση του κτιρίου στον Υμηττό, η φοίτηση διευκολύνεται με τη λειτουργία συσσιτίου για τους μαθητές που κατοικούν μακριά, «με ζεστό και άφθονο φαγητό με 3 δρχ. τη μέρα, δυο φορές τη βδομάδα κρέας και τις υπόλοιπες όσπρια ή ζυμαρικά, με 100 δράμια ψωμί τη φορά».⁸⁰¹ Στο εστιατόριο του σχολείου τα παιδιά παίρνουν και το απογευματινό τους τσάι με γάλα, από δωρεές φιλανθρώπων, ιδιωτών και οργανισμών.⁸⁰² Οι συνεισφορές γίνονται σε χρήματα ή σε είδος· οι χορηγοί προσφέρουν κουτιά γάλα και ο αυτόνομος σταφιδικός οργανισμός έχει χορηγήσει 20 κιβώτια σταφίδας.⁸⁰³ Η δωρεά σταφίδας ήταν προφανώς εφάπαξ, γιατί ο οργανισμός αρνείται να επαναλάβει δωρεάν αποστολή, παρά το σχετικό αίτημα της Σχολής,⁸⁰⁴ ενώ η διανομή γάλακτος είναι τακτική αφού στις λίστες των μηνιαίων συνδρομητών είναι εγγεγραμμένα πολλά από τα μέλη του Συνδέσμου.⁸⁰⁵ Προφανείς όμως είναι και η ανέχεια των μαθητών αλλά και η προσπάθεια του ΣΔΓ και της Διοικητικής Επιτροπής να θρέψουν όσο γίνεται περισσότερα παιδιά και με όσο γίνεται καλύτερο τρόπο, κατά τις επιταγές του Εμμανουήλ Λαμπαδάριου, του διευθυντή σχολικής υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας, που θεωρεί πλήρες και υγιεινό το μαθητικό διαιτολόγιο αν περιέχει κρέας, όσπρια, πατάτες, μακαρόνια, ψωμί, σταφίδες, φρούτα.⁸⁰⁶ Επιστολή του Λαμπαδάριου τον Φεβρουάριο του 1931 πληροφορεί τη διεύθυνση ότι έχει δοθεί έγκριση πίστωσης 10.000 δρχ. για την ενίσχυση των μαθητικών συσσιτίων των άπορων μαθητών.⁸⁰⁷

Μετά τη μετεγκατάσταση του σχολείου στον Υμηττό και ως τον Ιούλη του 1932 μόνο 8 από τα παιδιά πληρώνουν το συσσίτιο και οι δαπάνες καλύπτονται από το Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού και από το τμήμα Σχολικής Υγιεινής του υπουργείου Παιδείας,⁸⁰⁸ καθώς οι εκκλήσεις τους προς το Υπουργείο για την ενίσχυση του συσσιτίου εισακούονται.⁸⁰⁹ Και είναι πλούσια η αλληλογραφία με το ΠΠΠ: ευχαριστήρια επιστολή στον Δοξιάδη, πρόεδρο του Ιδρύματος, για την αποστολή

800 *ΦΕΚ 1932.*

801 Ανωνόμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Εφηρμοσμένης Διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 5· Ανωνόμου, «Οι σχολές μας», *ό.π.*

802 Ανωνόμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Εφηρμοσμένης Διακοσμητικής», *ό.π.*

803 Ανωνόμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*

804 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, αρ. πρ. 13865, 12-12-1932.

805 Ανωνόμου, *ό.π.*

806 Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 254.

807 Επιστολή: Λαμπαδάριος Εμμανουήλ, Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, προς την Παπαστράτειον Δημοτικήν Σχολήν Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, 19-2-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ.*

808 *Λογοδοσία 1932*, σ. 13.

809 *Στοιχεία Πρωτοκόλλου*, 29-5-1931, 13-12-1933.

συσσιτίου·810 απολογητική εκ μέρους του που δεν μπορεί να τους χορηγήσει δωρεάν τις 40 μερίδες φαγητού που ζητούν για τους άπορους μαθητές τους, αλλά για να τους βοηθήσει υπόσχεται ότι θα στέλνει το φαγητό επί πιστώσει·811 ενημέρωση χορήγησης 3 μερίδων φαγητού στην οικογένεια μαθητή812 που μόλις έχει ιαθεί από οξεία επιπεφυκίτιδα και επιστρέφει στη Σχολή·813 αλλά και ενημέρωση διακοπής της δωρεάν διανομής όλων των μερίδων το 1933 λόγω ανυπερβλήτων οικονομικών δυσχερειών.814 Η Σμαράγδα Παπαζαχαρίου, μέλος της Διοικητικής Επιτροπής της Σχολής αλλά και του τμήματος Συσσιτίων του Ιδρύματος, έχει και αυτή με τη σειρά της μηνύσει στη διευθύντρια του σχολείου, Άννα Σταματελάτου, ότι το ΠΠΠΠ θα επαναλάβει τη χορήγηση φαγητού μόνο αν η Σβώλου δηλώσει εγγράφως ότι θα πληρώνει, ως πρόεδρος της Διοικητικής Επιτροπής της Σχολής, στο τέλος του μήνα το αντίτιμο του φαγητού.815

Επιμένουν λοιπόν στην αναζήτηση χορηγών· δέχονται, μέσω του ΠΠΠΠ ξανά, τις πέντε οκάδες ελιές,816 προσφορά καταστηματάρχη της Αθήνας, ευχαριστούν για το ποσό των 50 δολαρίων ανώνυμο δωρητή,817 αλλά και τις ευγενείς κυρίες που προμηθεύουν το σχολείο με γλυκίσματα τα Χριστούγεννα του 1933.818

Και δεν παραμελούν το νερό του πηγαδιού τους: ζητούν εξέταση ύδατος, το νερό έχει μικρόβια και ζητούν τον καθαρισμό του, αίτημα αποτεινόμενο στη σχολιατρική υπηρεσία.819 Ζητούν επίσης από τον πρόεδρο της κοινότητας Υμηττού, «να διατάξει τον καθαρισμό» των παρόδων της Σχολής για να διαβιούν υγιεινά και «κόσμια».820

Στενά δεμένο με τη διατροφή, σύμφωνα με τις απόψεις της εποχής για τη σημασία της ως προς την υγιή ανάπτυξη των παιδιών, είναι και το ενδιαφέρον τους για την ίαση των παιδιών,821 των οποίων το 40% πάσχει από αναιμία και αδενοπάθεια, το 16% από άσθμα, το 5% από τράχωμα και το 10% από χρόνια ελονοσία822 και εξάντληση· από εξάντληση πάσχουν και οι δάσκαλοι· όπως «η δεσποινίς των

810 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 13-1-1930.

811 Επιστολή: Δοξιάδη Απόστολου προς Εφορεία Σχολής Αθλημάτων, 5-10- 1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

812 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 16-3-1932.

813 Σημείωμα ιατρού Ερυθρού Σταυρού, 9-2-32. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

814 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 19-10-1933.

815 Επιστολή: Σμαράγδα Παπαζαχαρίου προς Άννα Σταματελάτου, 9-5-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

816 Επιστολή: ΠΠΠΠ προς Σχολήν Αθλημάτων, 25-1-1931, 4-4-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

817 Επιστολή: Κωνσταντίνος Ρεκούνας προς την Παπαστράτειον Σχολήν προστασίας ορφανών. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*. Χωρίς χρονολογική ένδειξη.

818 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 115, 1-2-1933.

819 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 29, 16-4-1931.

820 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 52, 3-4-1936.

821 Ανώνυμου, «Τα σχολεία μας-Η Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής (1928)», *ό.π.*

822 Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, αρχείο Μαρίας Σβώλου, Κ1/Φ2, ΑΣΚΙ.

γαλλικών», Κορίνα Φακάρου, που «χρήζει ανάπαυσης, υπερσιτισμού και παραμονής στην ύπαιθρο».823 Μαρτυρείται τακτική επικοινωνία του σχολείου με τους γιατρούς του Ερυθρού Σταυρού Βύρωνα και τη γιατρό Ελένη Περσινάκη,824 που προσφέρει δωρεάν τις υπηρεσίες της δύο φορές την εβδομάδα και, καθ' υπόδειξη του υπουργείου Υγιεινής, το Λαϊκό Φαρμακείο Αθηνών825 και το Λαϊκό Φαρμακείο Καισαριανής εκτελούν δωρεάν τις συνταγές της για τα άπορα της Σχολής. Το μέτρο αυτό συνοδεύεται από την παροχή δωρεάν εξετάσεων και περίθαλψης στα νοσοκομεία Ευαγγελισμού, Προσφυγικό και Ερυθρού Σταυρού.826 Το αντιφυματικό ιατρείο του Ευαγγελισμού ενημερώνει τη Σβώλου ότι η πνευμονική φυματίωση μαθητή τού επιτρέπει να παρακολουθήσει τα μαθήματά του, αν αυτό δεν απαιτεί πολύ κόπο —η εικόνα του κατά την εξέταση δεν τον καθιστούσε επικίνδυνο για το περιβάλλον του.827 Κάποια προστατεύονται από τους αδελφούς Παπαστράτου, που αναλαμβάνουν τα νοσήλιά τους και διαθέτουν την «υπάρχουσαν επ' ονόματί τους κλίνη» στο Νοσοκομείο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού,828 και υπάρχει και η περίπτωση μαθητή που τα έξοδα της θεραπείας του πλήρωσε η Σταματελάτου.829 Για ορισμένα η οδηγία είναι απομόνωση, για τα περισσότερα παραμονή στο ύπαιθρο και διακοπές. Η ενδυνάμωση όλων των παιδιών και η θεραπεία των ασθενικών γίνονται «δια της γυμναστικής, της παροχής συσσιτίου, τελείως δωρεάν δια τους πλείστους, και εξοχής στις διακοπές του θέρους»830 για την υγιεινή τους κατάσταση και τη σωματική ευεξία τους.831 Είκοσι έξι παιδιά θα πάνε στις παιδικές εξοχές με 30 δρχ. και κάποια δωρεάν, το καλοκαίρι του 1930, αν και η επιθυμία του σχολείου θα ήταν να στείλουν και άλλα, όπως λέει η Σβώλου,832 που δε σταματά και τα επόμενα χρόνια να στέλνει επιστολές προς το αρμόδιο τμήμα του υπουργείου ζητώντας τη χρηματοδότηση των διακοπών των άπορων μαθητών τους.833

Μια ακόμη σειρά στοιχείων αποκαλύπτουν ότι η μέριμνα δεν αφορά μόνο «το παιδί», αλλά «το παιδί-εργάτη» —και μας υπενθυμίζουν όχι μόνο ότι ο υγιεινιστικός

823 Επιστολή: Ελένη Περσινάκη προς τη διευθύντρια της Σχολής, 23-11-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

824 Η Ελένη Περσινάκη ήταν μέλος του ΣΔΓ και του Συνδέσμου Ελληνίδων Επιστημόνων: Ανωνύμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. 100, 15-9-1929, σ. 5.

825 Επιστολή: Υπουργείο Υγιεινής προς Λαϊκόν Φαρμακείον Αθηνών, 22-4-1930. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

826 *Λογοδοσία 1932*, σ. 14.

827 Επιστολή: Θεραπευτηρίου Ευαγγελισμού προς τη Σχολή Παιχνιδιών, 7-5-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

828 Επιστολή: Αδερφοί Παπαστράτου προς Παπαστράτειον Επαγγελματικήν Σχολήν Αθυρμάτων και Διακοσμητικής, 19-3-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

829 Σημείωμα μαθητή προς το σεβαστόν διοικητικόν συμβούλιον της Παπαστρατείου Σχολής, 12-4-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

830 *Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής*, ό.π.

831 *Στο ίδιο*.

832 Σβώλου, ό.π., σ. 3.

833 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 117, 27-7-1935.

λόγος της εποχής έχει βρει χώρο στο σχολείο αλλά και ότι η Σβώλου είναι ο κινητήριος νους της λειτουργίας του: Ετήσιο ασφαλιστήριο συμβόλαιο⁸³⁴ «υγείας και ζωής» 11 μαθητών και 2 καθηγητών απ' την 1-9-1932 ως την 1-7-1933 σύμφωνα με τον Ν. 4705 της 14ης Μαΐου 1930.⁸³⁵ η παράκληση-πρόσκληση στην Περσινάκη να παρίσταται στις συνεδρίες του συλλόγου διδασκόντων για να λαμβάνονται υπόψη οι παρατηρήσεις της για την υγεία και την υγιεινή των παιδιών·⁸³⁶ η ύπαρξη ομάδας πρώτων βοηθειών για τους μικροτραυματισμούς στα εργαστήρια⁸³⁷ και ο εφοδιασμός του σχολείου από το υφυπουργείο Υγιεινής με εργαλεία ιατρείου.⁸³⁸

Το σύστημα της μαθητικής πρόνοιας επεκτείνεται και σε άλλους τομείς:⁸³⁹ «Επειδή το σχολείο απευθύνεται στις εργατικές τάξεις», τα βιβλία δίνονται σε δόσεις και δωρεάν στα φτωχά, από το σχολικό ταμείο,⁸⁴⁰ αλλά όλα «λαμβάνουν δωρεάν όλα τα υλικά και τα εργαλεία κατασκευής και διδασκαλίας (χρώμα, ύφασμα, δέρμα) ως και μπλούζες εργασίας, υποδήματα και άλλα είδη ρουχισμού»·⁸⁴¹ επίσης δίνεται δωρεάν «και μικρή συλλογή εργαλείων στους απερχόμενους της Σχολής».⁸⁴² Μικροί και μεγαλύτεροι δωρητές συμβάλλουν στο σχολικό ταμείο —κύρια δωρήτρια η Καίτη Παπαστράτου.⁸⁴³

Ωστόσο, από τους πρώτους 78 εγγεγραμμένους, στις 3 Ιουλίου 1932, ημέρα της πρώτης αποφοίτησης, πτυχίο πήραν μόνο 28 —12 αγόρια, 16 κορίτσια. Για τις πρώτες απώλειες μαθητικού δυναμικού έφταιγε, όπως γράφει η Σταματελάτου, η αδυναμία των παιδιών από την πρώτη γειτονιά της Σχολής να έρχονται στον Υμηττό. Γι' αυτό και χρειάστηκε ο διακανονισμός στην τιμή των εισιτηρίων τους από ειδικό κοντύλι που «θα πάψει μόλις αποφοιτήσουν».⁸⁴⁴ Αργότερα, βέβαια, η Σχολή ευχαριστεί τον πρόεδρο της κοινότητας Υμηττού για την έκπτωση στην τιμή των κομίστρων για τα παιδιά που

834 Ασφαλιστήριο ατυχημάτων εργασίας, αρ. συμβολαίου W 32140, The London Assurance, 1-9-1932.

835 Ν. 4707, «Περί τροποποίησης του Β. Διατάγματος “Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχημάτων εν τη εργασία παθόντων εργατών ή υπαλλήλων”», ΦΕΚ 160/Α/14-5-1930.

836 Επιστολή: Παπαστρατείου Δημοτικής Σχολής Παιγνιδίων και Διακοσμητικής προς Ελένη Σκαλλέρη Περσινάκη, 1-12-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

837 *Λογοδοσία 1932*, σ. 13.

838 Επιστολή: Υφυπουργείο Υγιεινής, Κεντρική Φαρμακαποθήκη προς Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, 5-7-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

839 Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής», *ό.π.*

840 Ο θεσμός του σχολικού ταμείου, μέτρο της σύγχρονης τους εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ίσχυσε και στο σχολείο από την ώρα που αυτό κρατικοποιήθηκε.

841 *Λογοδοσία 1932*, σ. 14.

842 *Στο ίδιο*.

843 Ανωνύμου, «Τα σχολεία μας-Η Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής (1928)» *ό.π.*

844 *Λογοδοσία 1932*, σ. 13.

μένουν μακριά.845

Οι οικονομικές δυσκολίες φαίνεται ότι δεν μπορούν να ξεπεραστούν και στη Σχολή δηλώνουν απεγνωσμένα ότι

στα κατώτερα ημερήσια σχολεία εφόσον αποτείνονται εις καθαρώς εργατικές τάξεις και δη πτωχάς θα έπρεπε να βοηθούνται ακόμα περισσότερο οικονομικώς τα παιδιά είτε δια της παροχής και βραδινού συσσιτίου είτε διά της παροχής μικράς αποζημιώσεως από της πρώτης ημέρας της φοιτήσεώς των εις τους απορώτερους.846

Αλλά τέτοια κρατική μέριμνα δεν υπάρχει και αρκετά παιδιά αποχωρούν από το σχολείο κατά το τριετές διάστημα της μαθητείας, κυρίως για λόγους οικονομικούς, παρόλη την προσπάθεια των γυναικών να τα στηρίζουν. Αποχωρούν μαθητές κυρίως από την πρώτη τάξη και κάποιοι από τη δεύτερα («εκ της τρίτης και του εργαστηρίου847 ουδείς»848) και πηγαίνουν για δουλειά «ελάχιστα πληρωνόμενοι» ή πηγαίνουν σε βραδινό σχολείο «ως π.χ. του Ναυστάθμου ή εγγράφονται σε βραδινές σχολές ως είναι ο «Προμηθεύς» ενώ εργάζονται τη μέρα —εις βάρος της υγείας και της μόρφωσής τους», μολοντί η πρόνοια της Παπαστρατείου, αφορά συνολικά τη ζωή των σπουδαστών·849 και ενώ στην αρχή η υγεία τους δεν ήταν καλή, σιγά σιγά ο δείκτης της «ανερχόμενος πολλάκις φθάνει εις τα φυσιολογικά όρια».850

Η φροντίδα για τα παιδιά, ταυτιζόμενη με τις εκπαιδευτικές αξίες του δημοτικισμού αλλά και του παράλληλου κοινωνικού υγιεινιστικού λόγου δεν μπορεί να αγνοήσει τα παιδιά με ειδικές ανάγκες. Έτσι, στους μαθητικούς καταλόγους περιλαμβάνονται μαθητές ελαττωμένης αντίληψης και ένας κωφάλαλος, οι οποίοι βοηθούνται αποτελεσματικά: με ικανοποίηση περιγράφονται οι δεξιότητες που αποκτούν τα παιδιά αυτά με τη βοήθεια του γιατρού και του προσωπικού της Σχολής και η επαγγελματική αποκατάστασή τους αργότερα.851 Για όλους αυτούς τους λόγους η Σβώλου, η Θεοδωροπούλου και η Σταματελάτου ευχαριστούν το ΠΠΠΠ, τον πρόεδρό του και τις κυρίες των τμημάτων Πολυκλινικής, Εξοχών και Συσσιτίων, επίσης την ιδιωτική γιατρό Περσινάκη που προσφέρει δωρεάν τις υπηρεσίες της852 αλλά και τους δωρητές του σχολικού ταμείου.853

845 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 116, 16-1-1935.

846 *Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής*, ό.π.

847 Βλ. παρακάτω σ. 161.

848 *Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής*, ό.π.

849 *Στο ίδιο*.

850 *Στο ίδιο*.

851 *Στο ίδιο*.

852 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

853 *Λογοδοσία 1932*, σ. 13.

Την ίδια ώρα, η Σιβιτανίδειος, με την οποία η Παπαστράτειος σε πολλά πολύ ομοιάζει, αποτιμά το «κόστος της χρήσης και φθοράς εργαλείων»⁸⁵⁴ και το ζητά από τα παιδιά, αφού «στην πραγματικότητα μόνο στην περίπτωση της Σιβιτανιδείου μετριάζεται συστηματικά και “εκ πεποιθήσεως” ο φιλανθρωπικός χαρακτήρας των “τεχνικών σχολών” εκείνης της εποχής».⁸⁵⁵

Από τη φιλανθρωπία αφίσταται και η Σχολή των Παιχνιδιών, για λόγους όμως πολύ διαφορετικούς. Το κίνητρο των συντελεστών της τοποθετεί στη θέση αυτή τη μέριμνα, τη σχολική, όπως οι ίδιοι την ονομάζουν. Είναι μέρος της προσπάθειας του ΣΔΓ και της Σχολής —και όραμα της Σβώλου και της Θεοδωροπούλου— να βελτιώσουν τη ζωή των παιδιών τους, που αλλιώς «θα τριγύριζαν από μαγαζί σε μαγαζί ή θα χώνονταν στα υπόγεια εργαστήρια περιμένοντας χρόνια ολόκληρα να μάθουν κάτι»⁸⁵⁶ και το «ότι τα απέσπασε από τον μαρασμό και τον θάνατο ίσως είναι τιμή για τη σχολή αυτή».⁸⁵⁷ Ας σημειωθεί η οδηγία που δίνεται από τη Σβώλου στη Σταματελάτου για τη σύνταξη στατιστικών πινάκων με τη βοήθεια του σχολικού γιατρού της υγιεινής κατάστασης των μαθητών «ίνα καταστή δυνατός ο σχηματισμός των ατομικών δελτίων των μαθητών»,⁸⁵⁸ όπως έχει ορίσει ο Λαμπαδάριος για την αντιμετώπιση της μαθητικής νοσηρότητας.⁸⁵⁹ «Και οι μαθητές ζουν μέσα εκεί σαν το σπίτι τους, γιατί το σχολείο είναι το μεγάλο ανοιχτόκαρδο σπίτι τους»,⁸⁶⁰ όπως γράφει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, στην *Πρωία* τα Χριστούγεννα του 1933 για το «χαρούμενο αυτό σχολείο» που είναι συνάμα ή μάλλον επειδή είναι συνάμα και σχολείο εργασίας.

4.2. Ένα σχολείο εργασίας για εργάτες

854 Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 237.

855 Στο *ίδιο*, σ. 94.

856 Αωνόμου, «Η ΙΑ' τακτική συνέλευση του ΣΔΓ-Η Λογοδοσία-Οι επαγγελματικές σχολές μας», *ό.π.*

857 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

858 Επιστολή: Σβώλου Μαρία, Στουδίτου Αγνή προς τη διευθύντρια της Παπαστρατείου Δημοτικής σχολής Παιχνιδιών και διακοσμητικής, 1-12-1930. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

859 Θεοδώρου-Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 213.

860 Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Στη Σχολή Παπαστράτου-“Η χαρούμενη γνώση”», *Πρωία*, έτος Θ', αρ. φ. 9-48, 18 Δεκεμβρίου 1933, σ. 2.

Ο Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, φιλόλογος, διδάκτωρ του πανεπιστημίου Αθηνών, ασχολήθηκε με την ποίηση, την πεζογραφία, την ταξιδιωτική λογοτεχνία, την αρθρογραφία, το δοκίμιο, την κριτική και συνέγραψε σημαντικό αριθμό βιβλίων. Στην κοσμοθεωρία του ανιχνεύονται αρχικά επιρροές από την πεσιμιστική αντίληψη για τη ζωή που υιοθέτησαν και σύγχρονοί του αισθητιστές λογοτέχνες, ενώ στα έργα της ωριμότητάς του στράφηκε προς μια τραγική στάση αποδοχής του ανεκπλήρωτου της ηδονής και της ματαιότητας της ανθρώπινης ζωής.

Ένα άρτιο παράδειγμα του σχολείου εργασίας, εφαρμοσμένο μάλιστα σε παιδιά όχι πρώτης παιδικής ηλικίας, και ακόμα περισσότερο σε εκπαιδευτικό ίδρυμα καλλιτεχνικής παιδείας, είναι αυτό της σχολής που ιδρύει η Σβώλου με τη συνδρομή των Παπαστράτων. Η Σχολή μετά τη χορηγία της οικογένειας των βιομηχάνων μετονομάζεται σε «Παπαστράτειο Δημοτική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής» —ο πρώτος προσδιορισμός ως αυτονόητη ένδειξη ευγνωμοσύνης και απόδοσης τιμής στους ευεργέτες, ο δεύτερος καθ' υπόδειξη των τελευταίων— ονοματοδοσία που έγινε στις 26 Ιουνίου 1930, ημέρα που η Διοικητική Επιτροπή της Σχολής αποδέχθηκε τους όρους της δωρεάς,⁸⁶² και μετεγκαθίσταται κατά το σχολικό έτος 1931-1932 στο δικό της «μέγαρο», όπως αποκαλεί εύλογα το κτίριο ο Τύπος της εποχής.⁸⁶³ Εύλογα, μια και το κτίριο ακολουθεί την αρχιτεκτονική των σχολικών κτιρίων που κοσμούν μεσοπολεμικά την επικράτεια και που ξεχωρίζουν μεγαλειώδη ανάμεσα στις ξύλινες παράγκες και τις πράσινες εκτάσεις,⁸⁶⁴ τα οφειλόμενα στη φιλοτεχνολογική διάθεση των βενιζελικών. Είναι ωστόσο και ένα από τα ελάχιστα εκείνα διδακτήρια που χτίστηκαν με την προοπτική των σχολείων εργασίας: με χώρους για εργαστήρια, βιβλιοθήκη, εστιατόριο, λουτρό, καλοριφέρ, γήπεδο και βέβαια σχολικό κήπο.

Με αφορμή τη ρητορική ερώτηση, ή την επιδοτική απόφαση, του Παπαντωνίου «ποιος αποφάσισε στην Ελλάδα να κάμη σχολή παιχνιδιών», η προβληματική και μόνο του νέου αυτού σχολικού ιδεότυπου, του σχολείου εργασίας, είναι ικανή να προκαλέσει τις εξής (ρητορικές) απορίες: Είναι δυνατόν η Σβώλου και οι γερμανοσπουδαγμένοι δημοτικιστές συνεργάτες της να μην τολμήσουν να ιδρύσουν στην Ελλάδα μια σχολή παιχνιδιών κατά τις αρχές του σχολείου εργασίας; Να μην εμπνευστούν από το σχολείο εργασίας, που έχει ως εργαλείο αγωγής την κατασκευή αθυρμάτων, τη δημιουργία ενός σχολείου εργασίας με κατεύθυνση την κατασκευή αθυρμάτων; Να μην εμπνευστούν από μία μεθοδολογία που χρησιμοποιεί την κατασκευή παιχνιδιών ως μέσο για την αρμονική ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών και έκφρασης των βιωμάτων τους; Να μη δανειστούν από τη Γερμανία, την κοιτίδα του παιχνιδιού και του σχολείου

861 *Πράξις 19η*, 6-2-1935.

862 Συμβολαιογραφική πράξη δωρεάς 50970, *ό.π.*

863 Ν. Αδάκρυτος, «Η Έκθεσις παιγνιδίων της Παπαστρατείου Σχολής. Το καλλιτεχνικόν δαιμόνιον των Ελληνοπαίδων, Παιδικά αριστουργήματα σχεδίου, αρμονίας και εκτελέσεως. Πώς λειτουργεί η Σχολή, Φυτόριον καλλιτεχνικής κινήσεως», *Πατρίς*, έτος ΣΤ', αρ. φ. 2.071, 10-12-1933, σ. 3.

864 Καραδήμου-Γερόλυμπου, *ό.π.*, σ. 92.

εργασίας, όχι μόνο την ιδέα του νέου σχολείου αλλά και την ίδια την κατασκευή του παιχνιδιού ως μαθήματος, πρακτική που ισχύει εκεί πριν από το 1870;865 Και να μην προσλάβουν για την τεχνική επίβλεψη και τη διδασκαλία της κατασκευής των παιχνιδιών και της διακοσμητικής ειδικό Γερμανό καλλιτέχνη, διπλωματούχο της Σχολής Καλών Τεχνών του Μονάχου και ειδικό στην κατασκευή των παιχνιδιών «μετακληθέντα επί τούτω» γιατί στη χώρα του «ανθεί η βιοτεχνία και η βιομηχανία του παιδιού (sic)»;866

Συναφείς είναι και οι αναφορές στη διακοσμητική, αφού οι αξίες των παραστατικών και πλαστικών τεχνών που εργαλειοποιούνται στην κατασκευή των παιχνιδιών εφάπτονται και με το δικό της ιδιαίτερο πεδίο.

Παιχνίδια για παιδιά και διακοσμητικά αντικείμενα ή διακοσμημένα χρηστικά, καλλιτεχνημένα από παιδιά, είναι οι δύο βασικές κατευθύνσεις του σχολείου. Η σύνδεση γίνεται και για άλλους λόγους αλλά και μέσω και εξαιτίας του σχολείου εργασίας. Η μέθοδος άλλωστε είναι γνωστή στις γυναίκες του ΣΔΓ και από τις συνεργάτιδες τους στη Μικρή Αντάντ:

Οι κανονικοί όροι εξάλλου στους οποίους αυτός [ο κλάδος των παιχνιδιών] απαιτεί δουλειά όχι βαρειά και συγχρόνως φαντασία, γούστο και δεξιότητα, προσόντα που μπορούν να καλλιεργηθούν εύκολα στον τόπο μας όπου η καλλιτεχνική αντίληψη υπάρχει στα λαϊκά στρώματα, όπως δείχνει τόσο καλά η λαϊκή μας τέχνη. Η εφαρμογή του στο σχολείο εργασίας είναι ευρύτατη στην Πολωνία και στην Τσεχοσλοβακία, τα ίδια εν αναλογία ισχύουν και για τη διακοσμητική που στην Ελλάδα σημαίνει μόνο άσχημα δημιουργήματα ερασιτεχνισμού και όχι εφαρμοσμένη τέχνη για την οποία χρειάζεται ταλέντο και σοβαρή κατάρτιση.867

Στο παράδειγμα, της Νυρεμβέργης, της διασημότερης παιχνιδοπαραγωγού πόλης, όπου το παιχνίδι έχει βιομηχανοποιηθεί, τα παιδιά μαθητεύουν στα εργαστήρια των εργοστασίων και επίσης πηγαίνουν σχολείο, όπως λέει η διευθύντρια της Σχολής, και σ' αυτό των σχολείων της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας η κατασκευή παιχνιδιών έχει προστεθεί ως διδακτέα ύλη στο πρόγραμμά τους.868

Ο Ερρίκος Χάννε, τεχνικός διευθυντής της Σχολής, με την πρόσληψη του οποίου

865 Kenneth D. Brown, "Design in the British Toy Industry since 1945", *Journal of Design History*, 11, 4 (1998) 323-333.

866 Ανωνύμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», *ό.π.*, σ. 8.

867 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 2.

868 Σταματελάτου, «Η πρακτική εκπαίδευση στην Κεντρική Ευρώπη», *Το Παιδί*, έτος 3ο, αρ. φ. 22, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1933, σ. 33.

είχε μάλιστα ασχοληθεί ο ίδιος ο υπουργός,⁸⁶⁹ θα δίδασκε σχέδιο, πλαστική και «την τέχνη των παιχνιδιών».⁸⁷⁰ Ο Χάννε, που ερχόμενος έφερε μαζί του και δείγματα παιχνιδιών, έμεινε στη σχολή ως το 1931, όσο χρειάστηκε για να δανείσει την τεχνογνωσία του ξύλινου αθύρματος, γεγονός που αν μη τι άλλο επιβεβαιώνει ότι την ανυπαρξία ειδικών τεχνιτών ο τόπος την καλύπτει με «εισαγωγή». Πόσο μάλλον σε μια τέχνη όπως η δική του, άγνωστη στην Ελλάδα. Μετά την Παπαστράτειο τις τεχνικές του γνώσεις στο ξύλο και την επεξεργασία του δανείζει στη Σιβιτανίδειο.⁸⁷¹ Τα άλλα μαθήματα διακοσμητικής «επί ξύλου, μετάλλου, δέρματος και πλεκτικής» γίνονται από άλλους καλλιτέχνες.⁸⁷²

Συνδιευθύντρια για το παιδαγωγικό μέρος και τη γενική μόρφωση διορίστηκε η Έλλη Λαμπρίδη,⁸⁷³ μέλος του ΣΔΓ και του ΕΟ (όπως σχεδόν όλα τα μέλη του Συνδέσμου), που είχε συντάξει το υπόμνημα των γυναικών για τη γενική παιδεία. Η Λαμπρίδη μετά τις βασικές της σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και τις μεταπτυχιακές στα παιδαγωγικά στη Ζυρίχη εκπόνησε διδακτορική διατριβή στη φιλοσοφία στην ίδια πόλη. Επιστρέφοντας εργάστηκε σε παρθεναγωγεία της Κωνσταντινούπολης και ως υποδιευθύντρια στο Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων στο Φάληρο. Το 1929, πριν αναλάβει τη διεύθυνση της Σχολής των Παιχνιδιών, είχε για λίγο τα ίδια καθήκοντα στη Σιβιτανίδειο. Το 1930 η Λαμπρίδη αναλαμβάνει την υποδιεύθυνση του Μαρασλείου και στα καθήκοντά της στην Παπαστράτειο την αντικαθιστά η Σταματελάτου.⁸⁷⁴

Ξεκινώντας τη λειτουργία της η Σχολή παρέχει ημερήσια εξάωρη διδασκαλία⁸⁷⁵ και διαθέτει δύο κύρια τμήματα, των παιχνιδιών και της διακοσμητικής, και ένα προκαταρκτικό.

869 Ανωνύμου, «Η Σχολή παιδικών αθύρματων», *Εμπρός*, ό.π.

870 Διαφήμιση, «Σχολή κατασκευής παιδικών παιχνιδιών και διακοσμητικής εφαρμοσμένης εις την βιοτεχνίαν», ό.π., σ. 6.

871 Ευφροσύνη Ρούπα, *Παπαστράτειος Σχολή Διακοσμητικής και παιδικών Αθύρματων, η περίοδος 1929-1940*, Παράρτημα Πρακτικών του ΛΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 249.

872 Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», ό.π.

873 Ανωνύμου, «Επίκαιρα», χρονιά Ε', αρ. φ. 100, σ. 5.

Το μεταξικό καθεστώς έθεσε τέλος στην εκπαιδευτική και παιδαγωγική σταδιοδρομία της Λαμπρίδη. Το 1939 πήγε στην Αγγλία, με υποτροφία του Βρετανικού Συμβουλίου, για έρευνα στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Αποκλείστηκε εκεί κατά τη διάρκεια του πολέμου και εργάστηκε ως διευθύντρια του Γραφείου Τύπου της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Το 1945 μετά το θάνατο της κόρης της στα Δεκεμβριανά επέστρεψε για λίγο στην Ελλάδα. Το 1946 ξαναγύρισε στην Αγγλία. Συνεργάστηκε με την Ένωση για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και της αφαιρέθηκε η ελληνική ιθαγένεια μέχρι το 1959. Το 1960 επέστρεψε οριστικά και έκτοτε αφιερώθηκε στη μελέτη και τη συγγραφή.

874 Διαφήμιση, «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Αγώνας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 148-149, 15/30-9 1931, σ. 8.

875 Ανωνύμου, «Οι σχολές μας», ό.π., σ. 7.

Τα τμήματα αυτά υποδιαιρέθηκαν κατ' ειδικότητες των παιχνιδιών: 1) σε παιχνίδια ξύλου 2) παιχνίδια από ύφασμα 3) παιχνίδια από πεπιεσμένο χαρτί. Της διακοσμητικής λειτούργησε φέτος μόνο ένα τμήμα, διακοσμητικής σε ύφασμα με διάφορες όμως τεχνικές. Τον ερχόμενο χρόνο θα λειτουργήσουν τέσσερα τμήματα παιχνιδιών και ανάλογα διακοσμητικής με την εισαγωγή και της στάμπας στο τμήμα υφάσματος και της διακοσμητικής ξύλινων κομψοτεχνημάτων, τμήμα κατασκευής αντικειμένων εκ σφυρηλάτου και τμήμα διακοσμητικής αγγείων,

λέει η Σβώλου που πιστή στη σημασία της συμπληρωματικής εκπαίδευσης δεν έχει παραλείψει να εντάξει στη Σχολή εκτός από τους δύο ημερήσιους κύκλους, των παιχνιδιών και της διακοσμητικής, και δύο ελεύθερους-απογευματινούς.⁸⁷⁶ Έτσι, η συμπληρωματική παιδεία παρέχεται με ένα τμήμα διακοσμητικής δύο φορές τη βδομάδα 5-7 μ.μ. και ένα παιχνιδιών μια φορά τη βδομάδα, 7-9 μ.μ., και το πρωί της Κυριακής.⁸⁷⁷ Η δυσαρέσκεια του ΣΔΓ για τα δυσλειτουργικά βραδινά μαθήματα που εξαντλεί τα εργαζόμενα παιδιά μετατοπίζει τελικά τις ώρες λίγο νωρίτερα και τα τμήματα αυτά ορίζονται Τετάρτη και Σάββατο 3-5 μ.μ. και Τετάρτη 6-8 μ.μ. το απόγευμα και Κυριακή 9-12 π.μ.⁸⁷⁸

Ως το 1930 οι σπουδές διαρκούσαν δύο χρόνια και έκτοτε ήταν τριετείς· καθεστώς που διατηρείται και όταν με διάταγμα της 3-9-32 η Σχολή κρατικοποιείται και συγχωνεύεται με την Γ' Μέση Δημόσια Εμπορική Σχολή Αρρένων, η οποία σκοπίμως έχει μόλις μετατραπεί σε Επαγγελματική Σχολή αθυρμάτων και διακοσμητικής και παραμένει στις αρμοδιότητες του τμήματος Επαγγελματικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας με την επωνυμία πλέον «Παπαστράτειος Δημόσια Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής» και περιλαμβάνει:

1. Ημερήσια επαγγελματική σχολή κατωτέρου τύπου με τριετή φοίτηση
2. Τμήματα συμπληρωματικής μόρφωσης:
 - I. τελειοποίησης των αποφοίτων της ημερήσιας σχολής
 - II. μόρφωσης για εργαζόμενους χωρίς ειδική τεχνική μόρφωση στους κλάδους που προσφέρει η σχολή ή συγγενικούς.⁸⁷⁹

Ως μέλη της Διοικητικής Επιτροπής ορίζονται, τώρα, παραλλάσσοντας την πρώτη ομάδα: α) τρεις αντιπρόσωποι του «Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας», οριζόμενοι από το ίδιο το σωματείο β) ένας αντιπρόσωπος του Δήμου Αθηναίων, υποδεικνυόμενος από το Δημοτικό Συμβούλιο γ) ένας αντιπρόσωπος των

876 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

877 Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Εφηρμοσμένης Διακοσμητικής», *ό.π.*

878 Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*

879 *ΦΕΚ 1932*.

αδελφών Παπαστράτου δ) ένα πρόσωπο που συγκεντρώνει καλλιτεχνική μόρφωση και τεχνικές γνώσεις οριζόμενο από τον υπουργό και ε) ο τμηματάρχης της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης.⁸⁸⁰

Το ΦΕΚ ρυθμίζει και το ρόλο της τριμελούς Καλλιτεχνικής Επιτροπής για την καλλιτεχνική επίβλεψη της λειτουργίας της. Η Επιτροπή διοριζόμενη από τον Υπουργό απαρτίζεται από καλλιτέχνες, ζωγράφους, διακοσμητές ή γλύπτες γνωστής αξίας ή έχοντες «αποδεδειγμένην καλλιτεχνικήν μόρφωσιν». Ένα από τα μέλη είναι ο καλλιτέχνης-τεχνικός που μετέχει και στη διοικητική επιτροπή και αποτελεί τον σύνδεσμο μεταξύ τους. Το αξίωμα του προέδρου της Επιτροπής ανατίθεται στον Ζαχαρία Παπαντωνίου, που το διατηρεί ως το 1937 —αν και καθ' ομολογία του στη Σβώλου έχει ουσιαστικά απομακρυνθεί από το 1935.⁸⁸¹ Επιλέγεται γι' αυτή τη θέση εμπίπτων μάλλον στην τελευταία περίπτωση, του έχοντος αποδεδειγμένη καλλιτεχνική μόρφωση. Υπήρξε, βεβαίως, ερασιτέχνης υδατογράφος και επίσης γελοιογράφος.⁸⁸²

Σημαντική συνιστώσα στη λειτουργία του σχολείου από την αρχή⁸⁸³ ήταν ο επαγγελματικός προσανατολισμός «η κατάλληλη προσαρμογή του επαγγέλματος στις ατομικές ιδιότητες» —σταθερή μέριμνα της Σβώλου. Η εργασία πρέπει να στηρίζεται στην επιστήμη και στη μεθοδική οργάνωση και στόχοι της μόρφωσης να είναι η αύξηση και η βελτίωση της παραγωγής και η προαγωγή των ανθρώπινων ιδιοτήτων, μέσω της γενικής και της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Αν το σχολείο εργασίας, εξηγεί η Σβώλου, αντικαταστήσει το κλασικό που προσφέρει γνώσεις ξένες προς τη ζωή και την καθημερινότητα, τα παιδιά θα είναι σωστά προετοιμασμένα και ικανά για να εργασθούν και να ζήσουν. Η επαγγελματική μόρφωση συγχωνευμένη στο δημοτικό, ή στο κατώτερο επαγγελματικό σχολείο, με τη γενική θα επηρεάσει αποτελεσματικά και την αναδόμηση της μέσης και της ανώτερης παιδείας.⁸⁸⁴

Ο ρόλος του επαγγελματικού προσανατολισμού πρωτεύει γιατί εκτός των άλλων «θα προλάβει την άσκοπη σπατάλη χρόνου και δυνάμεων σε κάθε παιδί και θα εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη απόδοση σε κάθε κλάδο».⁸⁸⁵ Το σχολείο και τα γραφεία εξεύρεσης εργασίας, που στελεχώνονται από εθελοντές και όπως σε όλα τα πλάνα του Συνδέσμου αποδεικνύουν τη ζωτική αξία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας,⁸⁸⁶ θα

880 Στο ίδιο.

881 Παπαντωνίου, «Επιστολή προς Μαρία Σβώλου», 28-12-1937, Αρχείο Μαρίας Σβώλου, ό.π.

882 Αθανασόπουλος, ό.π., σ. 153.

883 Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, ό.π.

884 Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», ό.π., σ. 3.

885 Θεοδωροπούλου, «Λόγια και έργα», ό.π., σ. 1.

886 Σβώλου, «Γραφεία για την εξεύρεση εργασίας», *Αγώνας, χρονιά Β'*, αρ. φ. 22-23, Ιούλιος-Αύγουστος 1926, σ. 8.

αναδείξουν τις κλίσεις και τα ταλέντα και θα εξασφαλίσουν την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής. Έτσι, οι μαθητές εισέρχονται στη σχολή χωρίς εξετάσεις, αλλά από το 1930 το πρώτο έτος από τα τρία των σπουδών είναι δοκιμαστικό, και αν ο σχολικός προσανατολισμός καταδείξει ότι έχουν ταλέντα και κλίση εγγράφονται ως τακτικοί, ενώ «όσοι κριθούν από τον σύλλογο των καθηγητών ως ακατάλληλοι για τα εν τη σχολή επαγγέλματα αποκλείονται της περαιτέρω φοίτησης».887

Πρέπει, κατά τη Σβώλου, να λαμβάνονται υπόψη πέρα από τις διανοητικές, ψυχικές και ιδιαίτερες δεξιότητες του παιδιού «και τα υπάρχοντα κενά ή η μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών που παρατηρείται σε μερικά επαγγέλματα σε όλη τη χώρα».888 Τις αξιώσεις του ο Σύνδεσμος και τις μεγάλες φιλοδοξίες του από τους μαθητές τις είχε δείξει ήδη στην Εσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων, όπου αξιολογούσαν ως απολύτως αναγκαία την «εξαιρετική επαγγελματική ικανότητα», γιατί μόνο έτσι οι γυναίκες υπάλληλοι θα μπορούσαν να κρατήσουν ή να βρουν δουλειά και να διεκδικήσουν με «πραγματική αλληλεγγύη» το δίκιο τους. Έτσι το πτυχίο της δινόταν μόνο σε όσες το άξιζαν πραγματικά, όπως υποστήριζαν στη Σχολή.889

Κατά την Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, δύο δεκαετίες αργότερα, οι κατευθυντήριες γραμμές για την επαγγελματική κατάρτιση των παιδιών είναι η διάγνωση των γενικών δεξιοτήτων και των ενδιαφερόντων τους, εξακρίβωση του είδους και του βαθμού ικανότητας που απαιτεί κάθε επάγγελμα καθώς και του σημείου κορεσμού του κάθε επαγγέλματος, «που εμείς δεν τα έχουμε»890 και έτσι χάνεται η ευκαιρία να μορφωθούν τεχνίτες με «ευσυνειδησία, αυτοσυνείδηση, αυτοεκτίμηση και ψυχική ανάταση για τη ζωή και την εργασία».891 Στη Σχολή των Παιχνιδιών μία από τις λειτουργίες του πολυεργαλειοποιημένου ελεύθερου σχεδίου —με την προνομιούχα δυναμική του αποτελεί το κέντρο βάρους της σχολής— είναι η ανακάλυψη και η ανάδειξη των μαθητικών δεξιοτήτων:

Το ελεύθερο σχέδιον το οποίον διδάσκεται από τον εμπνευσμένον καθηγητήν κ. Βασιλείου892 με βάσιν την άμεσον εποπτεία και την ατομική του μαθητού εντύπωσιν έχει ως σκοπόν την ανάπτυξιν της παρατηρητικότητας και της ατομικής δημιουργίας. Κατ' αυτόν τον τρόπον το ελεύθερον σχέδιον γίνεται το βασικόν εκείνο μάθημα δια του οποίου εκδηλώνεται ο εσωτερικός κόσμος του μαθητού και δίδεται η ευκαιρία να

887 ΦΕΚ 1932.

888 Σβώλου, *ό.π.*

889 Ανωμόμου, «Η Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *ό.π.*, σ. 10.

890 Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 347.

891 Στο *ίδιο*, σ. 348.

892 Πρόκειται για τον γνωστό ζωγράφο Σπύρο Βασιλείου που θα παρουσιαστεί στο επόμενο κεφάλαιο.

γνωρίσει και ο ίδιος την άγνωστον δι' αυτόν πολλές φορές κλίσιν και ν' ακολουθήση τον δρόμον εις τον οποίον μπορεί να εξελιχθεί και να δημιουργήση κάτι ως τεχνίτης κατατασσόμενος στο τέλος του πρώτου έτους εις το αντίστοιχον προς την κλίσιν του τμήμα της σχολής.⁸⁹³

Τον ανιχνευτικό προσανατολιστικό αυτό ρόλο μοιράζεται με το σχέδιο η πλαστική: «Επίσης η πλαστική η τέχνη την οποίαν ητύχησαν να διδαχθούν οι μαθηταί κατά τους πρώτους μήνας του σχολικού έτους από τον γνωστόν γλύπτην κ. Σώχον και τώρα έχουν τον κ. Παπαχριστόπουλον⁸⁹⁴ βοηθεί τους μαθητάς προς την ανάπτυξιν της ατομικότητας». ⁸⁹⁵

Τα παιδιά κατά το πρώτο εξάμηνο διδάσκονται 16 ώρες την εβδομάδα ελεύθερο σχέδιο και 6 ώρες πλαστική ως βασικά μαθήματα και επίσης χειροτεχνία 8 ώρες και ραπτική 2· στο δεύτερο περνούν κατά ομάδες και εκ περιτροπής από τα βασικά εργαστήρια, ξυλουργείο, διακοσμητικής και πάνινου παιχνιδιού, ούτως ώστε στο τέλος του πρώτου έτους ο σύλλογος των καθηγητών να είναι σε θέση να τα κατατάξει σε ένα από τα τμήματα της σχολής.⁸⁹⁶ Το γεωμετρικό και το τεχνικό σχέδιο και η διακοσμητική σύνθεση επιστρατεύονται εξίσου στην ανάπτυξη της ατομικότητάς τους.⁸⁹⁷

Όταν οι κλίσεις και οι δεξιότητες αλλά και η σωματική αντοχή έχουν εντάξει το καθένα εκεί που τα καταφέρνει καλά, στη δευτέρα και στην τρίτη τάξη όλοι οι μαθητές όλων των τμημάτων διδάσκονται σε εβδομαδιαία βάση ελεύθερο σχέδιο 5 ώρες, πλαστική 3, κοπτική-ραπτική 3 (εκτός από τους τελειόφοιτους μαθητές του ξύλινου παιχνιδιού) και 2 ώρες σιδηρουργική. Στην τελευταία τάξη όλοι επίσης διδάσκονται 3 ώρες την τεχνική του χρωμοαερογράφου.⁸⁹⁸ Άλλωστε το σχέδιο, η πλαστική, η χειροτεχνία και η ραπτική (που θα χρειαστεί να ξαναδούμε αργότερα) είναι τα ειδικά

893 *Λογοδοσία 1932*, σ. 10.

894 Βλ. παρακάτω σ. 197.

895 *Λογοδοσία 1932*, σ. 11.

896 Υπουργική απόφαση αρ. 53980 «Περί εγκρίσεως του αναλυτικού προγράμματος των διδασκομένων μαθημάτων εν τη εν Αθήναις Παπαστρατείω Δημοσία Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», ΦΕΚ 104/Β/2-10-1933 (στο εξής *ΦΕΚ 1933*).

897 *Λογοδοσία 1932*, ό.π.

898 Κατά τον Παπαντωνίου: «Η αερογραφία, ζωγραφική του υφάσματος με το πιστόλι [...] εργαλείο με σχήμα πιστολιού γεμάτο υγρό χρώμα το οποίον εκτοξεύωμε όπως θα πυροβολούσαμε. Ψεκαστήρ. Αντί να τυπώνωμε το χρώμα με κυλίνδρους ή να ζωγραφίζωμε το ύφασμα με πινέλο, το εκτοξεύωμε. Θα φανεί αυτό οπισθοδρόμησις μπροστά στην ταχύτητα των μηχανών. Αλλά είνε πρόοδος. Διότι το πιστόλι δημιουργεί μεγάλες λεπτότητες. Με τον ψεκασμό παράγονται τόνοι αγνοί, αβροί, αμφίβολοι, που έχουν πολύ το ονειρώδες ή και τόνοι ακόμη τραχείς που κάνουν τους πρώτους να αναδειχθούν καλύτερα». Παπαντωνίου, «Τα “εμπριμέ” και η Παπαστρατέιος», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΑ', αρ. φ. 3.841, 31-5-1933, σ. 1.

Ο αερογράφος, αμερικανική επινόηση του 1876, βρίσκεται στην Ευρώπη από τα τέλη του 19ου για το φινίρισμα φωτογραφιών και από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 ως βοηθητικό εργαλείο των καλλιτεχνών. Κατά τον Μεσοπόλεμο χρησιμοποιείται και στη διαφήμιση. (Ρούπα, ό.π., σ. 237.)

μαθήματα της εκπαιδευτικής διαδικασίας και η διδασκαλία τους τόσο για τη θεωρία των ειδικοτήτων όσο και για τις εφαρμογές στα εργαστήρια αποτελεί και τον στόχο και το μέσο για την υλοποίηση των προγραμματικών και παραδειγματικών πλάνων της Σχολής.⁸⁹⁹

Αφού το κύριο σημείο όλης της διδασκαλίας είναι η ελεύθερη και δημιουργική εργασία,⁹⁰⁰ ως προς τη μέθοδο η Σχολή «εφαρμόζει το σύστημα της καθ' ομάδας εργασίας και γενικώς εργάζεται κατ' αναλογία προς τας μεθόδους του σχολείου εργασίας».⁹⁰¹ Εν προκειμένω:

Η τακτική και συστηματική εργασία, η παροχή ελευθερίας κατ' αυτήν, ούτως ώστε να αναπτύσσεται η ατομικότης του μαθητού, αλλά και η καθ' ομάδας διδασκαλία και η απασχόλησις, ώστε να καθίσταται καταληπτή η αξία της συνεργασίας και της ομαδικής επιτυχίας και προόδου, επιδρά τα μέγιστα επί της ψυχής των μαθητών.⁹⁰²

Ο Σπύρος Βασιλείου, που βρίσκει συχνά δημόσιο βήμα για να μιλήσει για το έργο της Σχολής των Παιχνιδιών, εκθέτει τις μεθόδους αυτές γράφοντας:

Η πρώτη τάξη έχει σχέδιο. Μια ομάδα, το ένα τρίτο της τάξης βρίσκεται στην αίθουσα της πλαστικής. Σε δυο ώρες θα 'ρθη η ομάδα αυτή στο σχέδιο και θα πάει στην πλαστική η δεύτερη και μεθαύριο η τρίτη. Το σύστημα αυτό σε ομάδες ευκολύνει στο να περάσει ο μαθητής από πολλά μαθήματα και να κάνει τον πρώτο χρόνο ασκήσεις δοκιμαστικές σε όλα σχεδόν τα εργαστήρια της σχολής.⁹⁰³

Η ελεύθερη αυτενεργή εργασία και η ομαδικότητα, όπου η τάξη μεταπλάθεται από ακίνητο ακροατήριο σε δυναμικές μικρές ομάδες εργαζόμενων και πάλι συνδέεται σε εργαζόμενη τάξη,⁹⁰⁴ δεν μένει απαρατήρητη και ασχολίαστη από τους λόγιους της εποχής:

Ένα πλήθος παιδάκια δώδεκα ίσαμε δεκαεφτά-δεκαοχτώ χρονών, σκυμμένα γύρω από μεγάλα τραπέζια ή όρθια κοντά στα μηχανήματα της ειδικής ασχολίας των δουλεύουν με όλη την πρωτόγονη χαρά της δουλειάς [...] Ο σκοπός μου είναι να τονίσω πόσο χαρακτηριστικό είναι το πνεύμα της αυθορμησίας που διαπνέει ολόκληρο το έργο της Σχολής. Ο μαθητής αφίνεται (sic) μόνος του. Ο δάσκαλος επιβλέπει από μακριά· επεμβαίνει όπου πρέπει, διορθώνει κι οδηγεί σαν σύντροφος στο παιχνίδι και στη δουλειά και σαν φίλος.⁹⁰⁵

899 ΦΕΚ 1933.

900 Ανωνύμου, «Τα σχολεία μας-Η Παπαστρατέιος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής (1928)», *ό.π.*, σ. 8.

901 Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, *ό.π.*

902 ΦΕΚ 1933.

903 Βασιλείου, «Ένα σχολείο δουλειάς», *Το παιδί*, έτος 4ο, αρ. φ. 18, Μάρτιος-Απρίλιος 1933, σ. 29.

904 Scheibner, *ό.π.*, σ. 15.

905 Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*

Ο σκοπός του, όπως λέει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, είναι να τονίσει την αυθορμησία και την ελευθερία των μαθητών στη Σχολή των Παιχνιδιών και συνεχίζει επαινώντας τον τρόπο της λειτουργίας της σε κάθε λεπτομέρειά του:

Δε βρήκα ίσαμε τώρα πουθενά αλλού έτσι ωραία εκδηλωμένο τον χαρακτήρα του σχολείου εργασίας, της μαθητικής κοινότητας, ως πάρα-πέρα, της ατομικής πρωτοβουλίας, της δημιουργίας. Η θεωρία στη Σχολή Παπαστράτου ακολουθεί την πράξη και δε βαδίζει παρά σ' ελάχιστες περιπτώσεις μαζί της. Δεν υπάρχει όμως ούτε μια περίπτωση, όπου η θεωρία να έρχεται πριν από την πράξη, ξεκρέμαστη, άδεια και αστήρικτη.⁹⁰⁶

Η διδασκαλία, στοχεύοντας στην ανάπτυξη της πρωτοβουλίας, της παρατηρητικότητας και της ελεύθερης δημιουργικότητας των μαθητών, επιδιώκει τη μεγαλύτερη δυνατή ενότητα και συνοχή μεταξύ των τεχνικών μαθημάτων, των εφαρμογών, των ειδικών και θεωρητικών μαθημάτων, αλλά και την εισαγωγή της μεθόδου της ομαδικής διδασκαλίας σε όλα τα μαθήματα και τις εφαρμογές που διευκολύνει την ανάπτυξη των μαθητικών δεξιοτήτων.⁹⁰⁷ Πρώτη βασική αρχή του σχολείου, όπως εξηγεί η διευθύντριά του, είναι «η ενότητα μεταξύ διδασκαλίας και εφαρμογής των διαφόρων τεχνικών εργασιών και με βάση την ανάπτυξιν της δημιουργικότητας των μαθητών εις την σχολήν εκτελούνται μόνον τα παρά των μαθητών δημιουργηθέντα πρότυπα». Και επειδή το ενδιαφέρον για την ατομικότητα του μαθητή είναι η δεύτερη αρχή, προσαρμόζουν την τεχνική διδασκαλία, η οποία εφαρμόζεται σε ομάδες μαθητών, στις φυσικές τους επιδόσεις.⁹⁰⁸

Κατά το εικός, λοιπόν, και το αναγκαίον, η διδασκαλία των θεωρητικών μαθημάτων, ακολουθώντας τις αρχές του νέου σχολείου που ζητά ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού και όχι μονομερή τεχνική εξειδίκευση, αποβλέπει και στη συμπλήρωση της γενικής μόρφωσης των μαθητών που «έρχονται στην ηλικία των δώδεκα, δεκατριών με ελάχιστες γενικές γνώσεις».⁹⁰⁹

Τα μαθήματα γενικής παιδείας στην Παπαστράτειο είναι τα νεοελληνικά, η αριθμητική, η γεωμετρία, στοιχεία λογιστικής και οργανώσεως εργασίας, στοιχεία φυσικών επιστημών, γενικής ιστορίας σε συνδυασμό με οικονομική γεωγραφία, η πολιτική αγωγή και η εργατική νομοθεσία, η υγιεινή (γενική και επαγγελματική), τα γαλλικά, η γυμναστική⁹¹⁰ και η ωδική.⁹¹¹ Η αναλογία μεταξύ των θεωρητικών

906 Στο ίδιο.

907 ΦΕΚ 1933.

908 Λογοδοσία 1932, σ. 10.

909 Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, ό.π.

910 ΦΕΚ 1932.

μαθημάτων και των τεχνικών μαζί με τις εφαρμογές είναι ένα προς τρία για την πρώτη τάξη και ένα προς τέσσερα για τις άλλες δύο.⁹¹²

Σύμφωνα πάλι με τη μαρτυρία του Παναγιωτόπουλου:

Στο πλούσιο πρόγραμμα της Σχολής, που παίρνει τους αποφοίτους του δημοτικού σχολείου και τους εφοδιάζει με τα ποικιλώτερα εφόδια για τη ζωή και για την καλλιέργεια του εσωτερικού τους κόσμου, όλα τούτα συντονισμένα πάνου σ' ένα γενικό σκοπό, και που αρχίζει από τη διδασκαλία των εκθέσεων και της νεοελληνικής λογοτεχνίας, για να καταλήξει στην τεχνολογία της διακοσμητικής, περνώντας από τη Γενική Ιστορία, την Ιστορία της Τέχνης, την Εμποριολογία, τη Γεωμετρία, την Υγιεινή, τα Γαλλικά, τη Γυμναστική και την Ωδική και σταματώντας ιδιαίτερα στο Σχέδιο και στην Πλαστική, στην Χειροτεχνία, στην Κατασκευή των Παιχνιδιών.⁹¹³

Οι κυριότερες κατά τεκμήριο δεσμεύσεις της Παπαστρατείου είναι αυτές της συγκεντρωτικής (ενιαίας) διδασκαλίας και του συντονισμού των θεωρητικών με τα τεχνικά μαθήματα, όπως άλλωστε συστήνει ο επιθεωρητής της επαγγελματικής εκπαίδευσης και φίλος της Σχολής, Κωνσταντίνος Παπαζαχαρίου, σε παιδαγωγική συνεδρίαση του συλλόγου διδασκόντων τον Φλεβάρη του 1935.⁹¹⁴

Στο μάθημα της γλώσσας, στα «Ελληνικά», που διδάσκονται εβδομαδιαία 4 ώρες στην πρώτη τάξη, 3 ώρες στη δευτέρα και 2 στην τρίτη, δεν διδάσκονται όσα κείμενα της αρχαίας και νεοελληνικής λογοτεχνίας προβλέπει το πρόγραμμα και θα ήθελε η διδάσκουσα, διευθύντρια Άννα Σταματελάτου, για τη γλωσσική τους μόρφωση, την απόκτηση γνώσεων σχετικών με το επάγγελμά τους και τη διέγερση της φιλαναγνωσίας,⁹¹⁵ γιατί τα περισσότερα παιδιά «έρχονται από το δημοτικό ακατάρτιστα εντελώς».⁹¹⁶ Όμως, «ως προς τον συντονισμό η διδασκαλία της ορθογραφίας γίνεται και από τα άλλα μαθήματα, φυσική ιστορία, φυσική πειραματική, τεχνολογία κλπ. ώστε οι μαθητές να μαθαίνουν και τους ιδιαίτερους όρους της τέχνης τους». Τα κείμενα της αρχαίας και της νέας ελληνικής λογοτεχνίας διδάσκονται με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν να εικονογραφηθούν από τα παιδιά στο μάθημα του

911 ΦΕΚ 1933.

912 Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, ό.π.

913 Παναγιωτόπουλος, ό.π.

914 Πράξις 19η, 6 Φεβρουαρίου 1935.

915 ΦΕΚ 1933.

916 Πράξις 19η, ό.π. Η Άννα Σταματελάτου, δραστήριο μέλος του ΣΔΓ, πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Οδησσοῦ, διευθύντρια και στην Εσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων, ανέλαβε τη διεύθυνση της Παπαστρατείου, αντικαθιστώντας την Έλλη Λαμπρίδη. Στη σχολή είχε αναλάβει την διδασκαλία των ελληνικών, των θρησκευτικών, της γεωγραφίας και της γενικής ιστορίας.

ελευθέρου σχεδίου.⁹¹⁷ επιπλέον σε πολύ στενή σχέση με το μάθημα του σχεδίου «πρέπει να βρίσκεται και η γραφή των εκθέσεων», κατά το αναλυτικό πρόγραμμα του υπουργείου που οι ίδιοι οι διδάσκοντες έχουν συντάξει⁹¹⁸ μετά και από τη μελέτη συστημάτων συναφών τεχνικών σχολών του εξωτερικού.⁹¹⁹

Η οικονομική γεωγραφία των Βαλκανίων, όπου μελετώνται επιφάνεια, κλίμα, λιμάνια, εμπορικά κέντρα κλπ. αλλά και η συγκοινωνία, η βιομηχανία, οι εισαγωγές εξαγωγές, ιδίως παιχνιδιών καθώς και τα κέντρα κατασκευής παιχνιδιών στην Ευρώπη, διδάσκεται μία ώρα την εβδομάδα στο πρώτο εξάμηνο και ακολουθείται στο δεύτερο από την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου, τη μεσαιωνική και νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Στη γεωγραφία και στη γενική ιστορία (διδάσκονται ως προεισαγωγή στην ιστορία της τέχνης)⁹²⁰ των οποίων τα θέματα, όπως για παράδειγμα τα μέσα συγκοινωνίας ή τα προϊόντα της Πελοποννήσου, έγιναν επίσης αφορμές για το ελεύθερο σχέδιο, τα παιδιά δείχνουν σταθερά πολύ ενδιαφέρον και μεγάλη αντιληπτική ικανότητα.⁹²¹

Το μάθημα της τεχνολογίας και των τριών διδασκομένων στη σχολή ειδικοτήτων «μαθήματος τελείως πρωτοτύπου διότι έπρεπε να δημιουργηθεί μέσα από την ίδια τη ζωή της σχολής μας και η συγγραφή του θα απαιτήσει αρκετό διάστημα» διδάσκεται μία ώρα την εβδομάδα.⁹²²

Η ιστορία της τέχνης, που θεωρείται από τον Σύλλογο απολύτως αναγκαία στα σχολεία εφαρμοσμένων τεχνών γιατί πλουτίζει τη φαντασία των μαθητών και την αισθητική τους κρίση,⁹²³ γίνεται με δίωρη εβδομαδιαία διδασκαλία στη δευτέρα και στην τρίτη τάξη προσφέροντας γνώσεις για την τέχνη από την προϊστορική εποχή μέχρι τα νεότερα χρόνια. Επειδή η ύλη δεν αφήνει έξω καμία εποχή, κανέναν πολιτισμό και κανέναν ρυθμό οι δασκάλεις, Μαρία Σωτηρίου⁹²⁴ και Ειρήνη Βαρούχα,⁹²⁵ χρησιμοποιούν εποπτικό υλικό, και καθ' υπόδειξη του Παπαζαχαρίου προσαρμόζουν το

917 Στο ίδιο.

918 ΦΕΚ 1933.

919 Σταματελάτου, «Ετησία λογοδοσία περί της δράσεως της Παπαστρατείου Σχολής παιγνιδίων και διακοσμητικής», *Το παιδί*, έτος 5ο, αρ. φ. 26, Ιούλιος-Αύγουστος 1934, σ. 25.

920 ΦΕΚ 1933.

921 Πράξις 21η, 23 Ιουνίου 1936.

922 Σταματελάτου, *ό.π.*, σ. 28.

923 ΦΕΚ 1933.

924 Η Μαρία Σωτηρίου, πρώτη ελληνίδα βυζαντινολόγος και ιστορικός τέχνης, σπούδασε αρχαιολογία και ιστορία της τέχνης στη Γερμανία. Σύζυγος του επίσης αρχαιολόγου Γιώργου Σωτηρίου εργαζόταν μαζί του στο Βυζαντινό Μουσείο από το 1923 και συμμετείχε σε αρκετές ανασκαφές.

925 Η Ειρήνη Βαρούχα, αρχαιολόγος, με σπουδές στην Αθήνα και τη Γερμανία, μπήκε στην αρχαιολογική υπηρεσία το 1921 και έγινε έφορος του Νομισματικού Μουσείου από το 1930.

μάθημα στις γενικές αρχές και στην επίδρασή τους στη διακοσμητική.⁹²⁶ όμως επειδή οι εικόνες δεν αρκούν, η προβλεπόμενη στο τέλος κάθε κύκλου επίσκεψη στο μουσείο χρειάζεται αναθεώρηση. Συγκεκριμένα προτείνεται από τη Σωτηρίου περιορισμός της ύλης μόνο στα εκθέματα που φιλοξενούν οι μουσειακοί χώροι και εναλλάξ διδασκαλία, μία στο μουσείο (Αρχαιολογικό, Μπενάκη, Βυζαντινό και Κοσμητικών Τεχνών)⁹²⁷ και μία στην αίθουσα. Επιπλέον, τα παιδιά επιστρέφοντας από την εργασία αυτή γράφουν εκθέσεις αποτυπώνοντας τις εντυπώσεις που αποκόμισαν —από τις διορθωμένες εκθέσεις προκύπτει η ύλη του μαθήματος· όσο για τις επιδόσεις τους είναι πάντα ικανοποιητικές, λένε οι διδάσκουσες, παρά τις μεγάλες απαιτήσεις.⁹²⁸ Πρόβλημα, ωστόσο, παραμένει, η έλλειψη εικόνων τόσο για την ιστορία της τέχνης του φορέματος όσο και για την τεχνολογία του.⁹²⁹

Για τη φυσική πειραματική και τη χημεία, (εβδομαδιαία, 1 ώρα στην πρώτη, 2 στη δεύτερα και 1 στην τρίτη) επιλέγεται πρώτα η εφαρμογή τού υπό εξέταση φαινομένου και μετά η διδασκαλία του και μάλιστα στο εργαστήριο ή σε εργοστάσια. Η επίσκεψη στα εργοστάσια προτείνεται ως η ιδεώδης λύση τόσο από τους δασκάλους των θεωρητικών όσο και των πρακτικών μαθημάτων, όπως και οι εκδρομές που είναι ιδανικές για τη φυτολογία και τη ζωολογία —ενταγμένες στο μάθημα της φυσικής ιστορίας είναι πολύ σημαντικές για τη συνειδητοποίηση της συμμετρίας και της αναλογίας, ειδικά όταν συνδυάζονται με την εικονογράφηση του προς εξέταση ζώου ή φυτού.⁹³⁰ Η έλλειψη όμως των σχετικών εργαστηρίων και ικανών συλλογών φυτολογίας δυσκολεύει το έργο των δασκάλων.⁹³¹

Στη σχολή διδάσκονται επίσης μία ώρα την εβδομάδα αριθμητική στην πρώτη, και δύο στη δεύτερα, μία ώρα εμπορευματολογία στη δεύτερα και από μία ώρα λογιστικά και εμπορολογία στην τρίτη· η έμφαση, για να ξεπεραστεί η πληθώρα της ύλης των εμπορικών μαθημάτων, δίνεται στα υλικά που η Σχολή χρησιμοποιεί για τα παιχνίδια και τις άλλες κατασκευές της.⁹³²

Για τις κατασκευές απολύτως αναγκαία είναι και η γεωμετρία και το γεωμετρικό σχέδιο, αλλά τα παιδιά έρχονται στη σχολή «με ελάχιστη άσκηση στο ελεύθερο σχέδιο και παντελή άγνοια του γεωμετρικού».⁹³³ «Ευτυχώς», λέει η Σταματελάτου, που οι

926 *Πράξις 22η*, 14-2-1935.

927 Πρόκειται για παλαιότερο όνομα του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης.

928 *Πράξις 21η*, ό.π.

929 Σταματελάτου, *ό.π.*, σ. 28.

930 *Πράξις 19η*, ό.π.

931 Σταματελάτου, *ό.π.*

932 *Πράξις 22η*, ό.π.

933 *Εκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής*, ό.π.

μαθητές έχουν κλίση και αντίληψη.⁹³⁴ Κατά τον αρμόδιο καθηγητή πάντως η άγνοια αυτή δυσκολεύει τόσο το ίδιο το μάθημα (τρεις ώρες εβδομαδιαίως στην πρώτη και τη δεύτερα και δύο ώρες στην τρίτη) όσο και αυτό του τεχνικού σχεδίου⁹³⁵ και επηρεάζει την πρόοδό τους στα τεχνικά μαθήματα γενικότερα.⁹³⁶

Οι δυσκολίες όμως στα θεωρητικά μαθήματα είναι περισσότερες. Πολλά παιδιά αγνοώντας «τη μητρική τους γλώσσα», όπως γράφει η Σταματελάτου, «μπερδεύουν ακόμα και την αλφαβήτα» και απαιτείται πολλή προσωπική δουλειά αλλά και η βοήθεια των γονέων, όσων γνωρίζουν γράμματα,⁹³⁷ καθώς και η δημιουργία ομάδων στις οποίες οι πιο ικανοί μαθητές συμβουλεύουν τους πιο αδύναμους.⁹³⁸

Σε γενικές γραμμές τα θεωρητικά μαθήματα και η ξένη γλώσσα (δύο ώρες την εβδομάδα γαλλικά σε κάθε τάξη), που τους ήταν απολύτως άγνωστη, δεν τους τραβούν την προσοχή, γιατί δεν τα θεωρούν απαραίτητα⁹³⁹ και ζητούν την απαλλαγή τους από τη διδασκαλία των θεωρητικών, προτάσσοντας τη φτώχεια τους ως αιτία που τα υποχρεώνει να δουλέψουν εκείνες τις ώρες.⁹⁴⁰ «Να παρακολουθούμε εντός της Σχολής μόνον το διακοσμητικόν σχέδιον, το ελεύθερον και το διακοσμητικόν, τα δε θεωρητικά θα μελετώμεν μόναι⁹⁴¹ κατ' οίκον [...] λόγω του ότι είμεθα υποχρεωμένοι να εργασθώμεν».⁹⁴² Τα αιτήματα των μαθητριών δικαιολογούνται όπως εξηγεί ο δάσκαλος των φυσικών, γιατί στο σχολείο τους

δεν προσέρχονται οι άριστοι των μαθητών αλλά τουναντίον οι πνευματικώς ασθενέστεροι. Επίσης ότι προσέρχονται εκ των πνευστερών τάξεων οι οποίαι δεν διαθέτουν ούτε τα στοιχειώδη μέσα της διατροφής. Προς βελτίωσιν της καταστάσεως και την καλλιτέραν βελτίωσιν των μαθητών δέον να καταβληθή προσπάθεια δια την καλλιτέραν ακόμη αυτών διατροφήν και εκτός του σχολικού συσσιτίου. Επι πλέον πρέπει όχι μόνον οι καθηγηταί των θεωρητικών αλλά και οι των τεχνικών να επιστήσουν την προσοχήν επί της σημασίας και αξίας όλων των θεωρητικών μαθημάτων.⁹⁴³

Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες, η ζωγράφος Μαρία Αναγνωστοπούλου, δασκάλα

934 Σταματελάτου, «Η πρακτική εκπαίδευσις στην Κεντρική Ευρώπη», *ό.π.*, σ. 39.

935 *Πράξις 21η*, *ό.π.*

936 *Πράξις 16η*, 26 Φεβρουαρίου 1936.

937 *Πράξις 21η*, *ό.π.*

938 *Πράξις 16η*, *ό.π.*

939 *Πράξις 21η*, *ό.π.*

940 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 15-10-1931.

941 Τα αιτήματα, όσα τουλάχιστον διασώζονται στο αταξινόμητο σχολικό αρχείο, προέρχονταν μόνο από μαθήτριες.

942 Επιστολή: Μαθήτριες προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της Παπαστρατείου Σχολής, 10-10-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΑ*.

943 *Πράξις 21η*, *ό.π.*

της διακοσμητικής που θα συναντήσουμε και παρακάτω, κρίνει ότι η συγκεντρωτική διδασκαλία μεταξύ θεωρητικών και πρακτικών μαθημάτων και η συνεργασία στα εργαστήρια έχουν επιτυχία ακόμα και στους μαθητές «χαμηλής νόησης», άρα εξασφαλίζουν την πρόοδό τους και «βοηθούν και στη γενική τους ανάπτυξη».944

Για την πρόοδο και την ανάπτυξη αυτή, κατά την πρόσληψή της στο σχολείο, έχουν εγκαινιαστεί μερικές ακόμα καινοτόμες ιδέες:

1. σύγκληση παιδαγωγικών συνεδριών για να συνεννοούνται οι διδάσκοντες μία φορά τον μήνα,
2. διατήρηση βιβλίου διδασκομένης ύλης για να κατατοπίζονται όλοι για τη δουλειά των συναδέλφων τους,
3. συγκρότηση αυτοτελούς και πλήρους συλλογής εποπτικών μέσων για κάθε μάθημα —φυλασσόμενης στο δικό της ερμάριο με την ευθύνη ενός μαθητή,
4. ορισμός δύο υποδειγματικών μηνιαίων διδασκαλιών για τη βελτίωση των παραδόσεων,
5. ολοκλήρωση της ημιτελούς ύλης (σε όποιο μάθημα δεν εξαντλείται κατά την τριετή διάρκεια των σπουδών) ή κατά τα συμπληρωματικά έτη μία ή δύο ώρες ή με ακροαματικές διδασκαλίες από τους καθηγητές κατά τις ώρες της απογευματινής συμπληρωματικής μόρφωσης.⁹⁴⁵

Στα μαθήματα που η ύλη είναι μεγάλη ή δεν υπάρχουν βοηθήματα όπως είναι τα νομικά γίνονται περιληπτικά μαθήματα ή δίνονται πολυγραφημένες σημειώσεις.⁹⁴⁶ Η Αγνή Στουδίτου,⁹⁴⁷ που διδάσκει μία ώρα την εβδομάδα στη δευτέρα και μία ώρα στην τρίτη δικαιώματα και καθήκοντα του πολίτη καθώς και στοιχεία δικαίου, εργατικού, αστικού και δημοσίου, λέει ότι τα παιδιά της δευτέρας δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον και τα καταφέρνουν αρκετά καλά —η κατώτερη αντίληψη, όμως, μαθητών και ειδικά μαθητριών της τρίτης δεν της επέτρεψε να ολοκληρώσει την ύλη.⁹⁴⁸

Στα μαθήματα γενικής γνώσης ανήκει επίσης η υγιεινή, η οποία διδάσκεται από μία ώρα την εβδομάδα σε κάθε τάξη: γενική υγιεινή για τις δύο πρώτες· επαγγελματική στην τρίτη. Ο δάσκαλος, γιατρός Λεωνίδας Πολυμενάκος που έχει αντικαταστήσει ως έκτακτος καθηγητής την Ελένη Περσινάκη,⁹⁴⁹ ενδιαφέρεται όχι μόνο για τις γνώσεις

944 Στο ίδιο.

945 Πράξις 19η, ό.π.

946 Στο ίδιο.

947 Η Αγνή Ρουσοπούλου Στουδίτου σπούδασε νομικά στην Αθήνα και τη Λειψία. Ανέπτυξε έντονη δράση για τα δικαιώματα των γυναικών και των παιδιών. Έγινε ευρύτερα γνωστή για την απόρριψη της αίτησής της να προσληφθεί το 1928 στο νεοπαγές Συμβούλιο της Επικρατείας.

948 Πράξις 21η, ό.π.

949 ΦΕΚ 1932.

που θα μεταδώσει στους μαθητές του αλλά και για την υγεία τους αυτή καθαυτή.⁹⁵⁰

Το ίδιο ενδιαφέρον δείχνει και ο καθηγητής της γυμναστικής, Γεώργιος Βασιλειάδης, που διδάσκει μία ώρα σε κάθε τάξη, και αντιμετωπίζοντας τη φροντίδα της υγείας των παιδιών-τεχνιτών ως μέρος των καθηκόντων του, προτείνει καθίσματα με ερεισίνωτο για να αντιμετωπιστεί η κύφωσή τους, αλλά και ειδικά γυμναστικά όργανα για τη σκολίωση που πλήττει ιδιαίτερα τους μαθητές του ξυλουργείου.⁹⁵¹ Από την άλλη, επειδή, κατά τα λεγόμενά του, η χειροτεχνική εργασία στο σχολείο τους επιδιώκει την αρμονική σωματική ανάπτυξη του εργαζόμενου, προτείνει τη λήψη υγιεινών και καλών στάσεων κατά την ώρα της εργασίας καθώς και την εξάσκηση της αμφιδεξιότητας ως εκδοχής που θα γλιτώσει το παιδικό σώμα από τις ορθοπεδικές παθήσεις.⁹⁵² Σε γενικές γραμμές είναι ευχαριστημένος από την πρόδοί τους και στη σουηδική και στις παιδιές (πετόσφαιρα) —τόσο που νίκησαν την τοπική ομάδα του Βύρωνα. Χρειάζονται, όμως, υπόστεγο για τη βροχή και τον καύσωνα ώστε να μην διακόπτουν τη γυμναστική τους σε συνθήκες κακοκαιρίας.

Ευχαριστημένος είναι επίσης και από την απόδοσή τους στη μουσική, δικό του και αυτό το διδακτικό αντικείμενο, γιατί «μορφώθηκε το μουσικό τους αίσθημα με μονόφωνα και δίφωνα άσματα».⁹⁵³ Το ωρολόγιο προβλέπει να παραδίδεται «η ωδική μετά της γυμναστικής» και στην περίπτωση του Βασιλειάδη αυτό εξυπηρετείται εύκολα, γιατί εκτός από πτυχίο Γυμναστικής Ακαδημίας έχει και δίπλωμα του Εθνικού Ωδείου.⁹⁵⁴ Τελικά, με πρότασή του το μάθημα γίνεται με συνδιδασκαλία και των τριών τάξεων κάθε Τρίτη απόγευμα για μια ώρα, αλλά και με το τραγούδι των παιδιών στις εκδρομές και στους περιπάτους.⁹⁵⁵

Η φροντίδα για τη διάπλαση του χαρακτήρα των μαθητών⁹⁵⁶ εντάσσεται κι αυτή ως λειτουργία του σχολείου εργασίας, και όχι μόνο, στο πλαίσιο των υποχρεώσεων του σχολείου, ώστε «να αποβάλουν κακώς συνηθείας, να μην ψεύδονται, να είναι περισσότερο ειλικρινείς».⁹⁵⁷ Κατά τα φαινόμενα, η συμπεριφορά των παιδιών είναι κοσμιωτάτη παντού, όταν πρόκειται για εμφανίσεις στον δημόσιο χώρο, στις επισκέψεις τους δηλαδή στα μουσεία και στα εργοστάσια και στις εκδρομές, και όλοι έχουν μόνο

950 *Πράξις 21η*, ό.π.

951 *Πράξις 19η*, ό.π.

952 *Πράξις 22η*, ό.π..

953 *Πράξις 21η*, ό.π.

954 *Ιστορικό Σχολής*, σ. 8.

955 *Πράξις 21η*, ό.π.

956 *Πράξις 19η*, ό.π.

957 *Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής*, ό.π.

καλά λόγια να τη χαρακτηρίσουν,958 μέσα στο σχολείο ωστόσο υποπίπτουν σε αποπήματα. Κλέβουν χρήματα και υλικά χειροτεχνίας και μάλιστα στο μεγάλο διάλειμμα παίζουν στοιχήματα «ενώ δεν έχουν ούτε μια δραχμή για το κουλούρι τους».959 Για τη θεραπεία του προβλήματος προτείνονται μεγαλύτερη προσοχή από τον γυμναστή κατά τα διαλείμματα, περισσότερη ψυχική επαφή των δασκάλων με τα παιδιά, πιο πολλές παιδιές και η δημιουργία ομάδων που θα τα κρατούν απασχολημένα στο διάλειμμα με κάτι διδακτικό και ενδιαφέρον —ο Σπύρος Βασιλείου έχει ήδη φτιάξει έναν τέτοιο σύλλογο με τα παιδιά της Α΄ τάξης.960 Εξατομικευμένα οι τιμωρίες των απείθαρχων διαφοροποιούνται ανάλογα με το πταίσμα ή μάλλον τιμωρούνται όλες ως πταίσματα. Για παράδειγμα, τέσσερις νεαροί έπλυναν για μέρες τα πιάτα και τα κορίτσια που πήγαν σινεμά εν ώρα μαθήματος τιμωρήθηκαν με επίπληξη «ενώπιον του συλλόγου των καθηγητών».961

Το λαϊκό σχολείο του ΣΔΓ που προσφέρει επαγγελματικό προσανατολισμό και δεν κάνει έμφυλο διαχωρισμό (ο μερικός διαχωρισμός —όπως συναντάται ως αποτέλεσμα των κλίσεων, της αντοχής, αλλά και των στερεοτύπων των παιδιών, όπως τα μεταφέρουν στη Σχολή από το πρότερο περιβάλλον τους— προφανώς δεν επιτρέπει στα κορίτσια να φοιτήσουν στην ξυλουργική και στα αγόρια στο τμήμα των πάνινων), διδάσκει δικαιώματα και καθήκοντα, προσφέρει τα αναγκαία για τη ζωή, εμφανίζεται σαν ιδανική κοινωνία-μινιατούρα: οφείλει, λένε οι γυναίκες του Συνδέσμου, να είναι η μικρογραφία της ζωής, η μικρή κοινωνία μέσα στη μεγάλη, και να διδάσκει τα παιδιά τις ικανότητες για να εργαστούν δημιουργικά.962 Αν η σχολική κοινότητα, συνεχίζουν, λειτουργεί σαν αληθινή κοινωνία, τότε θα «επιβληθή στην ψυχή του λαού»:963

Το ζωντανό σχολείο είναι εκείνο εις το οποίον ο μαθητής αισθάνεται τον εαυτόν του και ως μέλος μιας μεγαλυτέρας κοινωνίας, της σχολικής, εις την συνολικήν ζωήν της οποίας, αυτενεργεί, δρα, συνεργάζεται, και έτσι δια της αλληλεπιδράσεως λαμβάνει συνείδησιν του εαυτού του ως κοινωνικού ατόμου. Και ευτυχώς δια τους μαθητάς υπάρχει ολόκληρος κύκλος εργασίας.964

Στον κύκλο αυτό για τον οποίο μιλά η Σταματελάτου ανήκουν: «Η βιβλιοθήκη, τα λουτρά, το συσσίτιον, το ιατρείον, η μερική καθαριότης της σχολής και της

958 *Πράξις 21η*, ό.π.

959 *Πράξις 15η*, 1-2-1936.

960 *Πράξις 16η*, ό.π.

961 *Πράξις 18η*, 11-3-1936.

962 Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», ό.π.

963 Οικονόμου, «Χωριό και σχολείο», ό.π.

964 *Λογοδοσία 1932*, σ. 32.

αυλής».965

Η φροντίδα της μαθητικής βιβλιοθήκης ανήκει στις αρμοδιότητες των παιδιών. Πρόκειται για ειδική βιβλιοθήκη όπου φυλάσσονται, εκτός από τα βιβλία που η σχολή φροντίζει να προμηθεύεται με αιτήματα στο υπουργείο,966 οι δακτυλογραφημένες και πολυγραφημένες σημειώσεις των μαθημάτων, θεωρητικών, όπως τα νομικά, και κυρίως τεχνικών.967 Η έλλειψη συγγραμμάτων, «διότι σημειώσατε δεν υπάρχει ούτε ένα βοήθημα ειδικό δια την σχολήν μας»968 επέβαλε την κατοχή πολυγράφου και γραφομηχανής.969 Μετά την απόκτησή τους οι σημειώσεις αναπαράγονταν στον αναγκαίο αριθμό και τελειοποιούμενες θα ήταν δυνατόν «να μεταβληθούν εις εγχειρίδια».970 Τα βιβλία πάντως του παιδικού τμήματος της βιβλιοθήκης «άτινα ηρπάγησαν υπό των αρχών κατοχής» ήταν 173.971

Τα παιδιά έχουν επίσης καθήκοντα και στο εστιατόριο που τροφοδοτείται από το ΠΠΠΠ —το φαγητό καταφθάνει καθημερινά με αυτοκίνητο— και για τα λουτρά «τα οποία δυστυχώς δεν γίνονται όσον θα ηθέλαμεν συχνά, διότι λείπει το άφθονο νερό ως και η ευκολία της διοχετεύσεώς του και σήμερα γίνεται με χειροκίνητον αντλία».972 Οι μαθητές δεν είναι μόνο υπεύθυνοι για τα λουτρά αλλά φαίνονται και να τα αγαπούν. Ακόμα κι αν κάνουν κοπάνα από το σχολείο, επιστρέφουν για να πάρουν το λουτρό τους. Πρόκειται για τους τέσσερις μαθητές που

έφυγαν από το μάθημά των και μετέβησαν σήμερα από πρωίας εις το Αστέριν για να συλλέξουν κούμαρα επανελθόντες περί την 3.00 μ.μ. ώραν δια να πάρουν το λουτρόν των [...] Ο σύλλογος αποφασίζει να τιμωρήσει αυτούς δια την επί μίαν εβδομάδαν πλύσεως (sic) των πινακίων του εστιατορίου.973

Υπ' ευθύνη τους είναι και το ιατρείο, που λειτουργεί στο σχολείο για τις πρώτες βοήθειες στα «μικροτραύματα» τους, βοήθειες που δίνονται είτε από τη/τον γιατρό της σχολής είτε από τους συμμαθητές τους —οι πρώτες βοήθειες άλλωστε έχουν οριστεί και ως ύλη στο πρόγραμμά τους, στο μάθημα της επαγγελματικής υγιεινής.974

Στα χέρια των παιδιών βρίσκεται και η ευθύνη για την εξωσχολική ομαδική

965 ΦΕΚ 1933.

966 Στοιχείο Πρωτοκόλλου, 121, 18-2-1935.

967 ΦΕΚ 1933.

968 Λογοδοσία 1932, σ. 12.

969 Στοιχείο Πρωτοκόλλου, 94, 6-11-1932.

970 ΦΕΚ 1933.

971 Κατάσταση εμφανίονσα τα βιβλία της βιβλιοθήκης, 1-8-1951. Τεκμήριο ΠΣΠΔ.

972 Λογοδοσία 1932, σ. 12.

973 Πράξις 10η, 9-11-1935.

974 ΦΕΚ 1933.

παρουσία τους,⁹⁷⁵ ίσως γι' αυτό επιδεικνύουν κόσμια συμπεριφορά, αφού μαθήματα γίνονται και εκτός Σχολής, με τη μορφή τακτικών επισκέψεων και εργασίας στα μουσεία. Το τμήμα αρχαιολογίας του Υπουργείου Παιδείας έχει προμηθεύσει στους δασκάλους δελτία ελευθέρως εισόδου, άλλωστε η Σωτηρίου και η Βαρούχα εργάζονται στο Βυζαντινό και το Νομισματικό Μουσείο αντίστοιχα, ενώ οι μαθητές δεν χρειάζονται ιδιαίτερη άδεια.⁹⁷⁶ Η Σχολή πραγματοποιεί επισκέψεις και στο Ζωολογικό Μουσείο προς εργασία,⁹⁷⁷ όπως και στο Εθνολογικό,⁹⁷⁸ καθώς και εκπαιδευτικές εκδρομές⁹⁷⁹ σε αρχαιολογικούς χώρους και στην εξοχή, σε εκκλησίες και στο λιμάνι. Το θηριοτροφείο, το θέατρο και ο κινηματογράφος ολοκληρώνουν την εξωσχολική δραστηριότητα των παιδιών,⁹⁸⁰ ώστε η προετοιμασία τους, όπως απαιτεί η νέα παιδαγωγική, να μην βασίζεται στη θεωρία αλλά στην εξάσκηση και την εργασία και συγχρόνως να αποκτούν νέα ερεθίσματα και εμπειρίες από και για αυτές.

Η Σταματελάτου, χρόνια πριν σε μια σειρά δημοσιεύσεών της στον *Αγώνα* με τίτλο «Πώς μορφώνεται ο λαός», στο άρθρο της για τον κινηματογράφο (υπενθυμίζοντάς μας και τη φιλοσοφία του σχολείου εργασίας) επέκρινε έντονα τα ελαφρά θεάματα.⁹⁸¹ Αντίθετα, υπερασπιζόταν τον εκπαιδευτικό και εξηγούσε ποιες ταινίες ταιριάζουν στα παιδιά: αυτές για τη ζωολογία, τη γεωγραφία, τη βιομηχανία κλπ. (Σε άλλο άρθρο του *Αγώνα* για τον κινηματογράφο, ανακοινωνόταν η παραλαβή από τη Ρώμη των δύο πρώτων φύλλων ενός νέου περιοδικού, της *Revue internationale du Cinema Educateur*, από το Διεθνές Κέντρο Εκπαιδευτικού Κινηματογράφου της ΚΤΕ με έδρα τη Ρώμη, για την μετατροπή του κινηματογράφου σε ευγενές μέσο μόρφωσης και αναψυχής).⁹⁸² Στην ίδια σειρά των δημοσιεύσεων η Σταματελάτου⁹⁸³ διαμαρτυρόταν για την έλλειψη καλού παιδικού θεάτρου που τόσο θα συνέβαλλε στη μόρφωση «του λαού». Από την Αθήνα όπως έλεγε έλειπαν οι ανέσεις και οι δομές μια ευρωπαϊκής πόλης, αλλά εξελισσόταν γρήγορα, και δεν επιτρεπόταν ο λαός της να βλέπει θεάματα που προορίζονται για την «Ανατολή».

975 Στο ίδιο.

976 Στοιχεία Πρωτοκόλλου, 12-3-1932, 28-1-1932.

977 Στοιχείο Πρωτοκόλλου, 10-2-1932.

978 Στοιχείο Πρωτοκόλλου, 25-2-1932.

979 ΦΕΚ 1932.

980 Στο ίδιο.

981 Σταματελάτου, «Πώς μορφώνεται ο λαός-Α' Ο κινηματογράφος», *Αγώνας*, Α 7 1924 όπως υπάρχει στο genderpanteion.gr (ανάκτηση 29-11-2019).

982 Ανωνύμου, «Εκπαιδευτικός κινηματογράφος», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 4· Ανωνύμου, «Ο εκπαιδευτικός κινηματογράφος», *Αγώνας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 148-149, Σεπτέμβριος 1931, σ. 6. Το ένα από τα τεύχη της *Revue internationale du Cinema Educateur* βρίσκεται ακόμα στη βιβλιοθήκη της Παπαστρατείου.

983 Σταματελάτου, «Πώς μορφώνεται ο λαός-Γ' Το θέατρο», *Αγώνας*, χρονιά Β', αρ. φ. 13, Οκτώβριος 1924, σ. 5.

Την ανάγκη του καλού παιδικού θεάματος σκοπεύει να θεραπεύσει η Σχολή των Παιχνιδιών, η οποία, όπως ανακοινώνει η Σταματελάτου το 1932:

έχει μάλιστα τη φιλοδοξία να συντελέσει στη δημιουργία και στον τόπο μας παιδικού θεάτρου και ειδικά του κουκλοθεάτρου που είναι τόσο αναπτυγμένο στα πολιτισμένα κράτη, όπως στην Τσεχοσλοβακία, Γερμανία, Γαλλία και Ρωσσία. 984

Στις μοντέρνες πρακτικές της χειροτεχνίας και της ιχνογραφίας που εξέφραζαν το σχολείο εργασίας και εντοπίζονται με την κυριολεκτική σημασία της λέξης κυρίως στα πρότυπα σχολεία των διδασκαλείων της εποχής είχε προστεθεί πράγματι και το κουκλοθέατρο. Στο Αρσάκειο Σχολείο των Αθηνών, για παράδειγμα, δόθηκε παράσταση κουκλοθεάτρου με κούκλες φτιαγμένες από τα παιδιά της Παπαστρατείου.985 Η παράσταση αυτή με τις μαριονέτες και τον φασουλή της Σχολής των Παιχνιδιών «ετάραξεν» την ατμόσφαιρα του Αρσακείου, όπως υπερηφανεύεται η Σταματελάτου, και μια άλλη που δόθηκε στην Έκθεση του Ζαπείου, συνεχίζει, «χάρισε τη χαρά μαζί (sic) με το αθώο γεμάτο υγεία γέλιο εις χιλιάδες παιδιά».986 Ο σκοπός φαίνεται να υλοποιείται και γι' αυτό εμφανίζεται αρκετά αισιόδοξη ότι η δουλειά τους στη Σχολή θα συμβάλλει στη διάδοση του κουκλοθεάτρου και συνεπώς στη διαπαιδαγώγηση και τη διασκέδαση όλων των παιδιών.987

Διαχρονικά, το κουκλοθέατρο με τη μεγάλη επιρροή του στο κοινό θεωρείται μέσο διαμόρφωσης ηθών.988 Ο φασουλής και οι ιστορίες του, απαραίτητο θέαμα θεατρικών περιόδων και αποκριάτικων εκδηλώσεων της πρωτεύουσας από τα τέλη του 19ου ως τις πρώτες δεκαετίες του 20ου, ξεκίνησε ως λαϊκή διασκέδαση αλλά σταδιακά κέρδισε την εκτίμηση και των ανώτερων στρωμάτων.989 Η μετακίνηση αυτή των αστών δεν είναι τυχαία, συνδυάζεται με την αφαίρεση της βίας και της βωμολοχίας από το ρεπερτόριό του.990 Και προφανώς ούτε η μετατροπή αυτή είναι τυχαία. Μεθοδικά οι ήρωες του φασουλή εγκαταλείπουν το υβρεολόγιο και τους ξυλοδαρμούς991 μέσα στο πλαίσιο της λογοκρισίας που απαιτούν τα «κόσμια» αστικά ήθη.

Η Σχολή των Παιχνιδιών, με τον δικό της τρόπο, επεμβαίνει στο παιδικό ήθος και το «αναβαθμίζει» με τους «καθώς πρέπει» ήρωες του κουκλοθεάτρου της. Έτσι θα

984 *Λογοδοσία 1932*, σ.7.

985 Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές διαστάσεις του παιχνιδιού-ο ρόλος και οι χρήσεις του αθύρματος στην ελληνική εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 117.

986 Σταματελάτου, «Ετησία λογοδοσία», *ό.π.*, σ. 30.

987 *Στο ίδιο*.

988 Απόστολος Μαγουλιώτης, *Ιστορία του νεοελληνικού κουκλοθεάτρου, 1870-1938*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012, σ. 161.

989 *Στο ίδιο*, σ. 262.

990 *Στο ίδιο*, σ. 267.

991 *Στο ίδιο*.

γίνει η χώρα «πολιτισμένο» κράτος, τα παιδιά θα εκπαιδευθούν σωστά και επίσης θα ψυχαγωγούνται ποιοτικά.

Ως προς τους μαθητές της Παπαστρατείου, αυτοί ίσως και να διασκεδάζαν κατασκευάζοντας φιγούρες κουκλοθεάτρου για άλλα παιδιά, διασκεδάζαν όμως σίγουρα ετοιμάζοντας υλικό για τις δικές τους κουκλοθεατρικές παραστάσεις, όπως με υπερηφάνεια υποστηρίζει η διευθύντρια.⁹⁹² Η, διαφορετικά, ίσως και να χαιρόνταν με τις φρεβελιανές εργασίες, όταν χρησιμοποιώντας τις κατασκεύαζαν τα φρεβελιανά «δώρα» που τους παρήγγειλαν σχολεία της εποχής (όχι μόνο τα πρότυπα των διδασκαλείων, όπως το ευαγές ίδρυμα Κυψέλης στο οποίο αποστέλλουν τα «φρεβελιανά παίγνια» δωρεάν).⁹⁹³ Οι εισηγμένες στην Ελλάδα⁹⁹⁴ από την Αικατερίνη Λασκαρίδου φρεβελιανές μέθοδοι, που υλοποιούνταν με τα «δώρα» (κουτιά με στερεά σώματα, κύβοι, σφαίρες) και τις «εργασίες» (κεντητική, ραπτική, υφαντική, κοπτική, διπλωτική, χαρτόνια, πριονίσματα, πλαστική)⁹⁹⁵ και χρησιμοποιούνταν ως μέσα για την κατανόηση του ψυχισμού του παιδιού και κατά συνέπεια για τη διορθωτική παρέμβαση των παιδαγωγών,⁹⁹⁶ είχαν βρει εφαρμογή στα προγράμματα του «Λαϊκού Νηπιαγωγείου», «του Νηπιακού Κήπου», των τριών πρώτων τάξεων του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου και στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο.⁹⁹⁷ Η χειροτεχνία και η ιχνογραφία είχαν δειλά καταλάβει θέση στα δημοτικά ως βασική έκφραση του σχολείου εργασίας, απηχώντας ιδέες όπως της Montessori που θεωρούσε ότι τα παιχνίδια κατασκευών οδηγούν φυσιολογικά από το παιχνίδι στις χειροτεχνικές κατασκευές και εργασίες (χαρτοκοπτική, πηλοπλαστική, χορτοπλεκτική, πηλοπλαστική).⁹⁹⁸

Η ανάπτυξη «της παιδαγωγικής των μέσων εργασίας» οδηγούσε και στην προώθηση της χειροτεχνικής κατασκευής παιχνιδιών.⁹⁹⁹ Με την κατασκευή αθυρμάτων και χειροτεχνημάτων που θα συνόδευαν τη δραματοποίηση τραγουδιών και θα χρησιμοποιούνταν από τα παιδιά στους ρόλους τους, όπως πρότεινε η Κλεάνθους-

992 *Λογοδοσία 1932*, σ. 7.

993 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 146, 28/6/1935.

994 Η Αικατερίνη Λασκαρίδου, βασική εκπρόσωπος των ιδεών του Φρέβελ στην Ελλάδα με τα βιβλία και τη δράση της προπαγανδίζει το έργο του Γερμανού παιδαγωγού από τη δεκαετία του 1880. Εκτός από «τα δώρα», στα παίγνια του Φρέβελ καταλέγονται παιχνίδια κίνησης, μίμησης, ορχηστρικά, άσκησης αισθήσεων, ερωταπαντήσεων κλπ.

995 Ιωσήφ Σολομών, «Κοινωνική αταξία και σχολική τάξη: παιδικό παιχνίδι και εκπαιδευτικές πρακτικές 1830-1913», *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία-19ος-20ος αιώνας*, ό.π., σ. 239.

996 *Στο ίδιο*, σ. 238.

997 Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές διαστάσεις του παιχνιδιού», ό.π., σ. 100.

998 Σολομών, ό.π., σ. 239.

999 Καρακατσάνη, ό.π., σ. 99. Δες και εδώ παρακάτω στο επόμενο κεφάλαιο.

Παπαδημητρίου,1000 η εργασία γινόταν σαν παιχνίδι, γιατί ανταποκρινόταν στη δημιουργικότητα του παιδιού και ως παιγνιώδης δράση προσέφερε χαρά.1001

Οι σύγχρονες ανθρωπολογικές αντιλήψεις αναγνωρίζουν αυτή τη σύμπτωση εργασίας και παιχνιδιού1002 και οι θεωρητικοί «της Διοίκησης και Οργάνωσης Επιχειρήσεων υποστηρίζουν ότι η εργασία πρέπει να μοιάζει με παιχνίδι».1003 Στη Σχολή των Παιχνιδιών το σχέδιο, η πλαστική και η χειροτεχνία ως εργασίες για την κατασκευή παιχνιδιού, το άθυρμα το ίδιο αλλά και το σύστημα διάταξης των υπόλοιπων αρχών του νέου σχολικού ιδεότυπου εμφανίζουν μεγάλη αντιστοιχία με τη θεωρία της παιγνιώδους εργασίας —σχέδιο, χειροτεχνία, πλαστική και παιχνίδια αποτελούν και το όχημα και τον προορισμό.

Ωστόσο, παρά τον ενθουσιασμό του Παναγιωτόπουλου για «το χαρούμενο αυτό σχολείο» και παρόλο το ενδιαφέρον για την ευζωία που διαπνέει την Παπαστρατείο (πώς ο εργάτης θα ζήσει και θα ζήσει καλά, όπως λέει η Θεοδωροπούλου)1004 και την αγωνία της Σβώλου για το εργαζόμενο παιδί, δεν αποδεικνύεται ότι η εργασία των παιδιών ήταν παιχνίδι. Όχι γιατί είναι δύσκολο να «ορίσωμε αν μια ενέργεια ανήκει εις την κατηγορίαν του παιχνιδιού ή της εργασίας»,1005 αλλά, για παράδειγμα, επειδή σύμφωνα με το πρόγραμμά τους τα παιδιά της Παπαστρατείου βρίσκονται όλη μέρα στο σχολείο. Έχουν την εβδομάδα 43 ώρες μάθημα στην πρώτη τάξη και 47 ώρες στις υπόλοιπες (με δύο ώρες διάλειμμα: ένα τέταρτο το πρωί, ένα τέταρτο το μεσημέρι και από τις 12.30 ως τις 2).1006 Θα ήταν επομένως υπερβολικό να υποστηριχθεί ότι τα παιδιά της Σχολής των Παιχνιδιών έπαιζαν δουλεύοντας ή δούλευαν παίζοντας. Η μόνη διαπίστωση είναι ότι τα παιδιά ως μαθητές και ως τεχνίτες ασχολούνταν με μια εργασία πολύ πιο ευχάριστη από αυτές των εργοστασίων και των υπόγειων εργαστηρίων.

Οι γυναίκες του Συνδέσμου μεριμνώντας για τα εργαζόμενα παιδιά στήνουν ένα σχολείο εργασίας, αν και δεν απευθύνονται σε μαθητές της πρώιμης παιδικής ηλικίας, για να τα εφοδιάσουν με μια ειδικευση διαφορετική, ιδιαίτερη, ενδιαφέρουσα, πρωτότυπη, τεχνική, καλλιτεχνική. Γιατί, μια και υποχρεούνται να δουλέψουν, κατ' απαίτηση των συνθηκών του καιρού τους, δικαιούνται τουλάχιστον, να εκπαιδευθούν σε ένα επάγγελμα, όπως το θέτει ο Σύνδεσμος, μη πληθωριστικό, παρθένο, ικανό να τους

1000 Όπως το παραθέτει η Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 116.

1001 Στο ίδιο, σ. 105.

1002 Άντα Κλωνή, «Εργασία, παιδί και παιχνίδι στην ελληνική ύπαιθρο: Η περίπτωση της Λυγαριάς – Ανθρωπολογική προσέγγιση», *Παιδί και παιχνίδι*, *ό.π.*, σ. 179.

1003 Στο ίδιο, σ. 180.

1004 Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 2.

1005 Καραχρίστος, *ό.π.*, σ. 146.

1006 *Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής*, *ό.π.*

εξασφαλίσει εργασία, αφού όλα τα άλλα ήταν ήδη κορεσμένα. Ένα επάγγελμα όμως ανθρώπινο και ακίνδυνο, παιδικό, αν ευσταθεί τέτοιος χαρακτηρισμός, γιατί απορρέει από την ιδεολογία του νέου σχολείου, και άρα ταιριαστό στην ηλικία τους, γιατί δεν απαιτεί πολύ κόπο και δύναμη αλλά επιδεξιότητα και ταλέντο: αυτό του παιχνιδιοποιού. Προσκαλούν παιδιά ταλαντούχα στο σχέδιο1007 να μάθουν μια τέχνη που θα τα σώσει από τη ζωή που τους επιφυλάσσουν η αγραμματοσύνη και οι δρόμοι της Αθήνας. Καλούν τα αγόρια και τα κορίτσια της πόλης, και ειδικά αυτά που βρίσκονται σε επισφαλή κατάσταση —ορφανά, με αναπηρία, προσφυγόπουλα και άπορα— να διδαχθούν την κατασκευή παιχνιδιού. Να μάθουν να φτιάχνουν κούκλες, αυτοκινητάκια, αεροπλάνα, βαρκούλες, τρένα, ζώα του δάσους και της αυλής, τόμπολες και ντάμες, μινιατούρες κάρα, καρτσάκια, πατίνια. Και επίσης να γίνουν διακοσμητές, τεχνίτες που φιλοτεχνούν σε ύφασμα, ξύλο, μέταλλο, γυαλί κλπ.

Αυτό είχε (sic) το συγκινητικό. Ότι τα μαστορόπουλα της Παπαστρατείου, παιδιά του λαού, παιδιά του δρόμου πολλές φορές, αφού έγιναν χρήσιμοι άνθρωποι στην σχολή, στέλνουν με τις έξυπνες επινοήσεις των, τη σπινθηροβολία των στα παιδιά πτωχών και πλουσίων. Η μοναδική μας στο είδος της σχολή δεν χρειάζεται καλλίτερο εγκώμιο και καλλίτερη προφητεία για το μέλλον της, **1008**

γράφει ο Παπαντωνίου αποδεικνύοντας ότι η αλληλεγγύη και η πρόνοια της Σχολής για τα παιδιά, αφορά όλα τα παιδιά και όχι μόνο τους μαθητές της, μέσω της σύλληψης της ιδέας για την κατασκευή παιχνιδιών —και όχι οποιουδήποτε άλλου αντικειμένου· αλληλεγγύη και πρόνοια, που είναι αποτέλεσμα και βούλησης και έμπνευσης, για όλα τα εργατόπαιδα που μπορεί μόλις και μετά βίας να επιβιώνουν, δεν παύουν όμως να λαχταρούν παιχνίδια, όχι τα αυτοσχέδια λαϊκά των πανηγυριών ούτε αυτά που φτιάχνουν μοναχά τους από κουρέλια και άλλα ευτελή υλικά, αλλά τα ακριβά της βιτρίνας, τις κούκλες με τα όμορφα φουστάνια, τα μαγικά τρένα που κινούνται σε ράγες σαν αληθινές· αλληλεγγύη και πρόνοια για «Τα χλωμά τα κοριτσάκια» όπως τα περιγράφει ο Ναπολέων Λαπαθιώτης1009 που μιλά για τη λαχτάρα των παιδιών για

1007 Αωνόμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*

1008 Παπαντωνίου, «Παιχνίδια παιδιών», *ό.π.*

1009 «Τα χλωμά τα κοριτσάκια/ Μαραμένα σαν τα κρίνα/ Κάθονται σαν μαγεμένα/ Και κοιτάνε τη βιτρίνα// Δεν τα νοιάζει για το κρύο/ Δεν τα νοιάζει για την πείνα/ Στέκουν αποσβολωμένα/ Και κοιτάνε στη βιτρίνα// Κι οι κουκλίτσες από μέσα/ Με τα γαλανά ματάκια/ Που δεν ξέρουν τι συμβαίνει/ Κι γι' αυτό δεν έχουν κάκια// Οι κουκλίτσες οι καϊμένες/ Άλλο τόσο μ' απορία/ Τα κοιτάν τώρα και κείνες/ Σαν αλλόκοτα θηρία!// Τις κουκλίτσες τι τις νοιάζει;/ Καλά κάθονται στη ζέστα/ Τα φτωχά τα κοριτσάκια/ Όμως, γύρισε και δεσ τα!// Μ' ένα μαύρο ρουχαλάκι/ Ξεφτισμένο και τριμμένο/ Μ' ένα σκίσιμο στη ράχη/ Άγαρμπα μισοκρυμμένο// Με πρησμένο απ' τις χιονίστρες/ Το μικρούλι τους χεράκι/ Μάλλον τα καϊμένα εκείνα/ Μοιάζουν νάναι (sic) από κεράκι// Μα σαν πάνε παρακάτου/ Που κανένας δεν τα βλέπει/ Έρημα και μοναχούλια/ Με τον ουρανό για σκέπη// Κρύβουν έτσι μαραμένα/ Τα ματάκια στον αγκώνα/ Που το τραγουδάκι κλείνει/ Στην πικρή αυτήν εικόνα», *Διάπλασις*, έτος 470, τ. 32, αρ. φ. 18, 4-4-1925, σ. 138.

παιχνίδια, ή αλλιώς για ζωή, ελευθερία και παιδικότητα και δίνει σ' εμάς την ευκαιρία να υποστηρίξουμε ότι τα παιδιά της Παπαστρατείου, που μαθαίνουν να κατασκευάζουν παιχνίδια, υπηρετούν στην πραγματικότητα τους συνομηλικούς τους, φτιάχνοντας παιχνίδια για παιδιά, όπως επιτάσσουν οι ανησυχίες της εποχής. Το λέει άλλωστε πολύ πετυχημένα ο Παπαντωνίου: παιχνίδια «υπέρ των παιδιών διά των παιδιών».1010

Έμεινε μία ακόμα αναγκαία παρατήρηση. «Θα χαιρετίζαμε με ενθουσιασμό την μετεκπαίδευση των δασκάλων σ' αυτό το είδος της διδασκαλίας των διαφόρων ειδών χειροτεχνίας»,1011 λένε οι γερμανοί παιδαγωγοί, επιθυμώντας να στελεχώσουν τα σχολεία με άξιους στα ιχνογραφικά και τεχνικά μαθήματα συναδέλφους τους — αποτιμώντας αυτά τα αντικείμενα ως τα ουσιωδέστερα όλων· και είναι άξια λόγου η αίτηση που ο σύλλογος διδασκόντων της Σχολής των Παιχνιδιών —μεγάλο μέρος του είναι σημαντικοί καλλιτέχνες της Ομάδας Τέχνη¹⁰¹²— απευθύνει στη Διοικητική Επιτροπή «περί ιδρύσεως τμήματος χειροτεχνίας προς κατάρτιση τεχνικών διδασκάλων δημοτικών σχολείων».1013 Δεν είναι γνωστή η αντιμετώπιση του αιτήματος, ίσως όμως να προσιδιάζει σε ένα νέο αίτημα που γίνεται τρεις μήνες αργότερα «προς συνεργασία των διδασκόντων σχολείων των πέριξ συνοικισμών».1014

Ετούτη, το σχολείο που διδάσκει εφαρμοσμένες τέχνες να αναλάβει τη διασπορά της τεχνογνωσίας του στους πρόθυμους για πειραματισμούς και αλλαγές δασκάλους των κοινών γειτονικών σχολείων, είναι η ύστερη και πιο συγκεκριμένη όψη μιας παλαιότερης ιδέας. Η αρχική είναι ευρύτερη αλλά και πιο άμεση και έχει αντιστοιχία τόσο με την παιγνιώδη εργασία που πρότεινε και η Παπαδημητρίου όσο και με τα περιοδεύοντα γεωργικά σχολεία. «Θα είναι δυνατόν με ειδική μετεκπαίδευση των δασκάλων να εισαχθεί η διδασκαλία και στα σχολεία της γενικής μόρφωσης του παιδιού μα και να διαδώσει την οικοτεχνία αυτή [της κατασκευής παιχνιδιών] μέχρι του χωριού όπου κυρίως στα ορεινά θα μπορούσε και να εγκλιματιστεί»1015 «αν όχι σαν επάγγελμα τουλάχιστον σαν παιδαγωγικό μέσο για την ανάπτυξη της δεξιότητας (sic) την εφευρετικότητα (sic) των παιδιών».1016 Αυτή ήταν η πρόταση της Σβώλου που οραματιζόταν την παιχνιδοποιία στο ωρολόγιο πρόγραμμα όλων των σχολείων της χώρας. Η ιδέα δεν έγινε πράξη αλλά η τεχνική καλλιτεχνική δημόσια επαγγελματική Σχολή των Παιχνιδιών άρχισε την πορεία της, στον δρόμο όχι μόνο της εκπαίδευσης και

1010 Παπαντωνίου, *ό.π.*

1011 Pretzel, *ό.π.*, σ. 90.

1012 Βλ. εδώ παρακάτω σ. 187.

1013 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 28-3-1931.

1014 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 5-6-1931.

1015 Ανωσύμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», *ό.π.*, σ. 7.

1016 Σβώλου, «Επαγγελματική Σχολή», *ό.π.*, σ. 2. Οι αβλεψίες είναι της τυπογραφικής απόδοσης του κειμένου.

των τεχνών, αλλά και της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας ομού. Όπου εκπαίδευση, εννοείται η τεχνική, η γενική και η καλλιτεχνική, όπου εφαρμοσμένες ως προς την εκπαιδευτική διαδικασία, εννοούνται και οι απλές και οι καλές τέχνες μαζί,¹⁰¹⁷ έτσι όπως σχεδίασε το πρότζεκτ η Σβώλου.

Η Παπαστράτειος λειτούργησε ως πλήρως οργανωμένη ημερήσια τεχνική σχολή, μία από τις τρεις της εποχής που προερχόμενες από την ιδιωτική πρωτοβουλία, προσέφεραν άρτια εκπαίδευση με ημερήσια διδασκαλία και είχαν ως προϋπόθεση το απολυτήριο δημοτικού.¹⁰¹⁸ σχολή που μέχρι να αποκτήσει το πρώτο επίσημό της όνομα, Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, εμφανίστηκε με διάφορες παραλλαγές στον τίτλο της: «Σχολή κατασκευής παιγνιδίων και εφηρμοσμένης διακοσμητικής»,¹⁰¹⁹ «Σχολή Αθυρμάτων και διακοσμητικής εφηρμοσμένης εις την βιοτεχνίαν»,¹⁰²⁰ «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής»¹⁰²¹ και κάμποσες παρεμφερείς· όμως παρά το πολυώνυμο η πρόταξη είναι πάντα των παιγνιδίων —και όταν υπάρχει μόνο ένας τίτλος αυτός ανήκει στα παιγνίδια· σχολή που εκτός από το ενδιαφέρον της για την ευζωία, όχι αυτοδικαίως αλλά επαξίως ανέμειξε τους καπιταλιστικούς κανόνες ζωής με την ελληνικότητα, τη Μεγάλη Ιδέα του Μεσοπολέμου, για να εξωραΐσει τους πρώτους και να αισθητικοποιήσει τη δεύτερη με έναν δικό της τρόπο, «πλάθοντας» καλλιτεχνικά παιγνίδια και διακοσμητικά είδη ελληνικά.

Κεφάλαιο 5. Η «Μικρή» Σχολή Καλών και Εφαρμοσμένων Τεχνών: Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής

1017 Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ως εφαρμοσμένες διακοσμητικές τέχνες εννοούνται το βιομηχανικό ντιζάιν με τη σημερινή νοηματοδότηση του όρου και οι καλές τέχνες με τη μόνιμή τους σημασία.

1018 Βαξεβάνογλου, *Σιβιτανίδειος Σχολή*, ό.π., σ. 94. Τα άλλα δύο είναι η Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου και η Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων.

1019 Ανωνύμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. 98, 99, 15/31-8-1929, σ. 5.

1020 Ανωνύμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. 100, 15-9-1929, σ. 5.

1021 Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής», ό.π.

If these drawings were representative of the trend in Greek education at that time, we must sigh again over another wartime loss.¹⁰²²
Marion E. Miller, 1949.

5.1. Το μεσοπολεμικό παιχνίδι στην Ελλάδα

Στις βιτρίνες που στολίζονταν εποχιακά στη μεσοπολεμική πόλη τα παιχνίδια αποτελούσαν το κύριο διαφημιζόμενο χριστουγεννιάτικο είδος,¹⁰²³ αφού δεν μπορεί να νοηθεί Πρωτοχρονιά χωρίς τα παιχνίδια των παιδιών: κούκλες, κούκλους, κουκλόσπιτα, στρατιωτάκια, αλογάκια, «και όλα τα χαριτωμένα εκείνα “-άκια” που επινοεί και κατασκευάζει κάθε χρόνο η μεγάλη αυτή βιομηχανία»,¹⁰²⁴ καθώς έγραφε στη *Διάπλαση* ο Ξενόπουλος.

Η μεγάλη αυτή πηγή των αθυρμάτων, όπως εξηγεί η Αργυριάδη, ήταν η ευρωπαϊκή αγορά. Τα παιχνίδια που εμφανίστηκαν δειλά δειλά στις βιτρίνες των ελληνικών καταστημάτων από τα τέλη του 19ου αιώνα, απόρροια της δημιουργίας και της ανόδου της αστικής τάξης, προέρχονταν από τη Γερμανία —τη Νυρεμβέργη ιδίως— την Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία¹⁰²⁵ και πωλούνταν ακριβά είτε από τις επιχειρήσεις γενικού εμπορίου και ψιλικών, όπως του Αθανάσιου Μαγγιώρου στην Ερμού, που διέθετε τα παιχνίδια του μαζί με είδη γυναικείου καλλωπισμού και με κομψοτεχνήματα, ή του Π. Γκίορα πάλι στην Ερμού, που εμπορευόταν αντικείμενα για δώρα,¹⁰²⁶ είτε στα πολυκαταστήματα «Πανελλήνιος Αγορά» και «Σίδνεϋ Νοέλ», που μεταξύ των εμπορευμάτων τους (υφάσματα, εργαλεία, είδη σπιτιού κλπ) υπήρχαν και παιχνίδια, είτε τέλος στα μαγαζιά που πωλούσαν αποκλειστικά παιχνίδια: του Γεώργιου Τσοκά στην Αιόλου, του Αντώνη Φράγκου στην Αδριανού και του Ν. Λιβανά στην οδό

1022 Marion E. Miller, «The Drawings of Greek Children. A Report from Abroad by a Member of Design's Board of Editors », *Design*, 50:5 (1949) 11-21.

1023 Φαίδων, «Βιτρίνες», *Διάπλασις*, έτος 53ο, τ. 38ος, αρ. φ. 3, 20-12-1930, σ. 33.

1024 Φαίδων, «Τα παιχνίδια», *Διάπλασις*, έτος 43ο, τ. 28ος, αρ. φ. 5, 2-1-1921, σ. 36.

1025 Παύλος Δρανδάκης, (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 19ος, Αθήνα, Ο Φοίνιξ, 1956, σ. 380.

1026 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια κατά τον 20ο αιώνα, από την οικοτεχνία στη βιομηχανική παραγωγή», *ό.π.*, σ. 153.

Βουλής.

Αν τα μεσοπολεμικά καταστήματα διάθεσης παιχνιδιών στην πρωτεύουσα ήταν μετρημένα, ακόμα πιο λίγα ήταν αυτά της υπόλοιπης χώρας, και βρίσκονταν κυρίως στις πόλεις-λιμάνια, όπως ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, η Σύρος, τα Χανιά και το Ηράκλειο.¹⁰²⁷

Το κάθε κατάστημα έκανε τις δικές του εισαγωγές. Για παράδειγμα, ο Μαγγιώρος, ο πλέον επιλεκτικός, που εισήγαγε τα πιο φημισμένα ευρωπαϊκά παιχνίδια, έφερνε από τη Γερμανία τα λούτρινα Steiff της Margarete Steiff, που θεωρούνται, σύμφωνα με τους συλλέκτες, τα καλύτερα όλων των εποχών, από το Τορίνο την κούκλα Lenci της Elena Scavini, συλλεκτικά περιζήτητης σήμερα,¹⁰²⁸ και από τη Γαλλία τις κούκλες bebe Jumeau του Emile Jumeau,¹⁰²⁹ και επίσης κουκλόσπιτα, παιχνίδια κατασκευών, επιτραπέζια, ποδήλατα κλπ. Το κατάστημα του Τσοκά ειδικευόταν στα αυτοκινητάκια και στα μεταλλικά κουρδιστά καράβια και τρένα γερμανικών εταιρειών. Οι καταστηματάρχες εισήγαν επίσης από τη Γερμανία και τη Γαλλία μηχανικές κούκλες και παιχνίδια-αυτόματα. Ο Φράγκος, που εκτός από τη λιανική έκανε και χονδρεμπόριο, εισήγε από τη Γερμανία κούκλες από πορσελάνη, κουζινικά και τσίγκινα κουρδιστά αλλά και υλικά κατασκευής παιχνιδιών.¹⁰³⁰

Τα παιδικά παίγνια παριστούν συνήθως μορφές (κούκλαι, στρατιώται, αθληταί κλπ) ή σκηνές (όμιλοι εκδρομέων, παιζόντων παιδιών κλπ) του ανθρωπίνου βίου, ζώα, (ίππους συνήθως) άφωνα, ομιλούντα ή άδοντα, οικήματα, (παιδικά φρούρια, αίθουσας, μαγειρεία, καταστήματα κ.ο.κ.) ων τελειωτέρα μορφή η καλουμένη Κιβωτός του Νώε, συγκεντρούσα παν το σχετικόν με τη καθημερινήν ζωήν (ζώα, έπιπλα, σκεύη), έπιπλα και οικιακά σκεύη εν μικρογραφία, απομιμήσεις μουσικών ή επιστημονικών οργάνων, μεταφορικά μέσα (αμαξάκια, τρίτροχα ποδήλατα) κ.α. Εν τη απλουστέρα του μορφή το άθυρμα είναι ακατέργαστος ύλη (άμμος, βόλοι, αμάδες, ιπάρια εκ κοινής ράβδου) ή ευτελές τι αντικείμενον ως οι κοινοί γύροι (στεφάνια, τσέρκια), αι σφαίραι (τόπια, μπαλλόνια, μπίλιες), οι βέμβικες (σβούρες) κλπ., εν δε τη ανωτέρα του μορφή αποτελεί το καλούμενον επιστημονικόν άθυρμα. Τα επιστημονικά άθυρματα διακρίνονται εις 3 βασικάς κλάσεις: τα αυτόματα παίγνια (αυτοκίνητα, ατμομηχαναί κλπ) εξοικειούντα τον παιδα με τας προόδους της επιστήμης, τα άθυρματα εφαρμογής (μεκανό, γραπτοί κύβοι κ.ά.), δι ων επιτυγχάνονται παρά του παιδός αρχιτεκτονικά, μηχανικά κ.ά. κατασκευαί και αι παιδικαί πασιέντσαι ως η γεωγραφική ρολίνα (ελβετική επινόησις) εξασκούσαι

1027 Στο ίδιο, σ. 154.

1028 Στο ίδιο, σ. 160.

1029 Στο ίδιο, σ. 159.

1030 Στο ίδιο, σ. 206.

τον παίδα εις την υπομονήν και την έρευναν.¹⁰³¹

Τα παιχνίδια της βιτρίνας, τα εισαγόμενα εμπορικά παιχνίδια που προορίζονταν για τα παιδιά των εύπορων τάξεων, περιορίζονταν με τις υψηλές τιμές τους σε αυτό το κοινό μέχρι τα μέσα περίπου του αιώνα που δημιουργήθηκαν οι πρώτες ελληνικές βιοτεχνίες παιχνιδιών.¹⁰³²

Εν τω μεταξύ, τα παιχνίδια για τα παιδιά των κατώτερων στρωμάτων που «στέκουν μαγεμένα μπρος από τις βιτρίνες —κι αχ!— πόσο ποθούνε τις ξανθές κουκλίτσες, τ' αυτοκινητάκια που δε θα χαρούνε»¹⁰³³ προέρχονταν από τη μικτή, παραγωγική και μεταπρατική, δράση πανηγυράδων και γυρολόγων που κατασκεύαζαν φτηνά μικροπαίχνιδα από ευτελή υλικά.¹⁰³⁴ Οι κατασκευαστές αυτοί, τεχνίτες ή παιδιά τεχνιτών, κυρίως πρόσφυγες, που έτσι προσέθεταν κάτι στο μεροκάματό τους στις γιορτές, κυρίως των Χριστουγέννων, έφτιαχναν παιχνίδια και ή τα διέθεταν στα καταστήματα ή τα πουλούσαν στο εργαστήρι τους ή ως γυρολόγοι μικροπωλητές στις γειτονιές. Ως πανηγυράδες πωλητές εξέθεταν τα παιχνίδια στα θρησκευτικά πανηγύρια, απλωμένα σε πάγκους στις πλατείες, στα προαύλια ναών ή στους δρόμους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πανηγυριού ήταν αυτό που στηνόταν την πρωτοχρονιά στην οδό Αιόλου που λειτουργούσε από το 1920,¹⁰³⁵ από όπου τα παιδιά των εργατών και των αγροτών μπορούσαν να προμηθευθούν παιχνίδια από τσίγκο, ξύλο, πηλό, γύψο, ύφασμα, χαρτί· μπορούσαν να αγοράσουν τρομπέτες, πεταλούδες, κουβαδάκια, ροκάνες, μύλους περιστρεφόμενους, αγιοβασίληδες και χάρτινα ή χαρτονένια στολίδια, εκκλησούλες ή αγγελάκια, και χάρτινα επιτραπέζια ή κάρτες, τόπια, ρόδες, φασουλήδες —χάρτινους ξανά, από απλό ή πεπιεσμένο χαρτί, ή υφασμάτινους. Επίσης πήλινα ή γύψινα ζώα και πουλιά φτιαγμένα από πηλοπλάστες, και βέβαια τα βασικά πανηγυριώτικα παιχνίδια, τα πήλινα υδροπαίχνιδα, τις νεροσφυρίχτρες¹⁰³⁶ και το γιογιο, που στη λαϊκή εκδοχή του ήταν μια μπαλίτσα από ύφασμα ή γυαλιστερό χαρτί παραγεμισμένο με άχυρο ή ροκανίδι ή κουρελάκια.¹⁰³⁷ Και ακόμα κούκλες από ύφασμα με σώμα παραγεμισμένο με τζίβα, χόρτο ή πεπιεσμένο χαρτί και κεφάλι από εφημερίδες, νερό και ψαρόκολλα, ντυμένες με ευρωπαϊκές φορεσιές, αστικά καθημερινά ρούχα ή

1031 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη*, ό.π., σ. 379.

1032 Γκουγκουλή, «Το εμπορικό παιχνίδι ως δώρο: πολιτισμικές όψεις της ελληνικής αγοράς παιχνιδιών», *Το ελληνικό παιχνίδι-Διαδρομές στην ιστορία του*, ό.π., σ. 238.

1033 Γιάννης Καμαρινάκης, «Καλέ Άγιε Βασίλη», *Διάπλασις*, έτος 54ο τ. 39ος, αρ. φ. 5, 2-1-1932, σ. 49.

1034 Γκουγκουλή, Καρακατσάνη, «Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία ενός πολιτισμικού αντικειμένου», ό.π., σ. 18.

1035 Αργυριάδη, ό.π., σ. 123.

1036 Αργυριάδη, *Πήλινα και γύψινα παιχνίδια*, ό.π., σ. 29.

1037 Αργυριάδη, *Το παιδί μέσα στον κύκλο του χρόνου*, ό.π., σ. 100.

τοπικές ελληνικές ενδυμασίες από ευτελή φόδρα, με τις μορφές κυρίως του τσολιά και της βλάχας.¹⁰³⁸

Όλα αυτά τα παιχνίδια, όντας πολύ φθηνά, ήταν προσιτά στα λαϊκά αστικά στρώματα και οι τιμές τους τα καθιστούσαν ιδανικό δώρο ακόμα και για τα άπορα παιδιά, αφού αγοράζονταν από τις φιλανθρωπικές οργανώσεις και χαρίζονταν σε ποσότητες στα ιδρύματα και τα ορφανοτροφεία.¹⁰³⁹

Οι οικοτέχνες, κατασκευάζοντας παιχνίδια λαϊκά και ευρωπαϊκά από κάθε λογής υλικό, με την τέχνη τους ως προς την καταγωγή της παραπέμπουν στο παιχνίδι του αγροτικού χώρου και ως προς την εξέλιξή της στην πρόωμη βιοτεχνική παραγωγή της εποχής. Συγκεκριμένα, και ως προς το πρώτο σκέλος της παρατήρησης, ως τις αρχές του εικοστού αιώνα η ιδιοκατασκευή παιχνιδιού αποτελούσε παραδοσιακή συνήθεια στο αγροτικό σπίτι —τα παιχνίδια ήταν χειροποίητα, με υλικά ή από τη φύση ή ανακυκλωμένα άχρηστα σπιτιών και εργαστηρίων, κατασκευασμένα από γονείς και παππούδες και ντόπιους τεχνίτες, π.χ. ράφτες, ξυλουργούς, σιδεράδες. Το παιχνίδι προικισμένο με πολλές ιδιότητες ήταν κυρίως το αντικείμενο που μέσω της παιδιάς προσέφερε πάντα στα παιδιά και το παίζει αλλά και την εξοικείωση με παραστάσεις του πραγματικού κόσμου.¹⁰⁴⁰

Τα χειροποίητα παιχνίδια που αναπαριστούσαν μικρογραφικά τον κόσμο των μεγάλων δεν ήταν παρά η μυητική διαδικασία σ' αυτόν.¹⁰⁴¹ ο άτυπος τρόπος που εφάρμοζαν οι μεγαλύτεροι για τη μετακένωση γνώσεων, αρχών, αξιών¹⁰⁴² και κοινωνικοποίησης, που γινόταν είτε μέσω της εκπαιδευτικής αυτής διαδικασίας είτε μέσω της μίμησης των παιδιών.¹⁰⁴³ Γονείς, συγγενείς και τοπικοί μάστορες έφτιαχναν κούκλες από πανί, άχυρο, βαμβάκι και παρόμοιες ύλες και παιχνίδια που απαθανάτιζαν στιγμές της δουλειάς τους ή τα εργαλεία τους.¹⁰⁴⁴

Παιχνίδια έφτιαχναν και τα ίδια τα παιδιά, πάλι από υλικά της φύσης ή και από ξαναχρησιμοποιημένα αντικείμενα ή μέρη τους: κουρέλια, κουμπιά, κουβαρίστρες, ξύλα, πέτρες, καλάμια, καρφιά, τενεκεδάκια. Έτσι έφτιαχναν κούκλες, κουζινικά, αργαλειούς, αμάξια, άροτρα, καΐκια, καταπώς οι μεγάλοι στην πραγματική

1038 Αργυριάδη, *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, ό.π., σ. 37.

1039 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια», ό.π., σ. 131.

1040 Gougoulis, Book Review, Girveau Bruno and Dorothee Charles, (eds.), “Des jouets et des hommes”, *American Journal of Play*, 4:4 (2012) 512.

1041 Αργυριάδη, *Το παιδί μέσα στον κύκλο του χρόνου*, ό.π., σ. 61.

1042 Γκουγκουλή, «Παιδί και βιομηχανικό παιχνίδι: χρήσεις και χρήστες, μια ανθρωπολογική προσέγγιση», *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σ. 374.

1043 Στο ίδιο, σ. 384.

1044 Αργυριάδη, ό.π., σ. 73.

ζωή,¹⁰⁴⁵ προσαρμόζοντας τις μικρογραφίες χρηστικών αντικειμένων και στις δεξιότητές τους και στις ανάγκες του παιχνιδιού. Τα παιδιά κατασκεύαζαν παιχνίδια από το τίποτα, χρησιμοποιώντας τη φαντασία τους και για αυτό τα αντικείμενα του παιχνιδιού τους διέφεραν από τα προσεγμένα των μαστόρων γονιών τους· ήταν εφήμερα, ή μάλλον ημερήσια, ίσα ίσα για να παίζουν μια φορά.¹⁰⁴⁶

Τα παιχνίδια ήταν κατασκευάσματα ή επινοήσεις αυτών τούτων των παιδιών ή προϊόντα της εργασίας των γονέων των, η βιοτεχνική όμως αυτή μορφή των βαθμηδόν εκλείπouσα έδωκεν θέσιν εις την σύγχρονον οργανωμένην αθურματοποιάν. Τα σύγχρονα αθύρματα είναι προϊόντα ειδικών εργατών και τεχνιτών κατά τα πρότυπα ενίοτε εξεχόντων επιστημόνων και καλλιτεχνών και απασχολούν ιδίους κλάδους πλείστων επί μέρους βιομηχανιών, μεταλλοτεχνία, ξυλοτεχνία, χαρτοποιία κλπ.¹⁰⁴⁷

Ως προς το δεύτερο σκέλος της προηγούμενης παρατήρησης, οι λιγοστοί οικοτέχνες αθურματοποιοί¹⁰⁴⁸ άρχισαν δειλά και σταδιακά, «βαθμηδόν» όπως λέει η εγκυκλοπαίδεια, την ίδια εποχή να επεκτείνουν την παραγωγή τους, αντιγράφοντας ευρωπαϊκά παιχνίδια· ιδίως τις γερμανικές κούκλες «χαρακτήρα» (κάρακτερ), τις οποίες χαρακτηρίζει κάποια αληθοφανής ή ιδιάζουσα έκφραση με γκριμάτσες του προσώπου που αποδίδονται με τη δουλεμένη πορσελάνη,¹⁰⁴⁹ καθώς και κούκλες επηρεασμένες από την Αρτ Νουβό και την Αρτ Ντεκό, κυρίως κούκλες μπουντουάρ (τουαλέτας) με υφασμάτινα ζωγραφιστά πρόσωπα-μάσκες και μακριά άκρα επίσης από ύφασμα και ρούχα θεατρικά. Για τις κούκλες μπουντουάρ οι έλληνες κατασκευαστές εισήγαν τα μέλη, ιδίως το κεφάλι, και στη συνέχεια τις έντυναν όπως ο καθένας επιθυμούσε φτιάχνοντας φιγούρες οικείες στο ελληνικό αγοραστικό κοινό.¹⁰⁵⁰ Αν στις ξένες κούκλες μπουντουάρ συγκαταλέγονταν η Γκρέτα Γκάρμπο ή ο Σαρλώ και άλλοι διάσημοι κινηματογραφικοί ήρωες αλλά και κούκλες με φορεσιές της Ανατολής, στις ελληνικές συναντώνταν διάφοροι χαρακτηριστικοί τύποι της αθηναϊκής κοινωνίας (ο απάχης δανδής ή ο μακρυμάλλης ποιητής Κλεάνθης κ.ά.). Κούκλες μπουντουάρ κατασκεύαζαν οικοτέχνες όπως η Δέσποινα Πασχαλίδου που ήρθε το 1925 από την Κωνσταντινούπολη και ασχολήθηκε με την κατασκευή πάνινης κούκλας¹⁰⁵¹ ή ο Γιώργος Λεδάκης, απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών που ίδρυσε το 1913 το «Εργοστάσιο παιχνιδιών

1045 Στο ίδιο, σ. 81.

1046 Αργυριάδη, «Ο κόσμος του λαϊκού παιχνιδιού», *Το ελληνικό παιχνίδι, ένθετο Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 21-12-1997, σ. 11.

1047 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 379.

1048 Γκουγκουλή, «Το ελληνικό παιχνίδι ως δώρο: πολιτισμικές όψεις της ελληνικής αγοράς παιχνιδιών», ό.π., σ. 237.

1049 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια», ό.π., σ. 163.

1050 Στο ίδιο, σ. 164.

1051 Αργυριάδη, *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη*, ό.π., σ. 40.

πάσης ύλης», όπου κατασκευάζονταν είδη κοτιγιόν, στολίδια χριστουγεννιάτικου δέντρου, χάρτινα και επιτραπέζια παιχνίδια.¹⁰⁵² Οικοτεχνικά εργαζόταν η Σκονουχή Καροπούλου από τη Σμύρνη που έφτιαχνε κούκλες με κεφάλια από τον Κοντούζογλου, ο οποίος είχε ειδικευθεί στη Γερμανία στην κατασκευή του κεφαλιού της κούκλας μπουντουάρ και είχε φέρει μαζί του ειδική πρέσα και καλούπια,¹⁰⁵³ και αργότερα από τον Ιωάννη Κεχαγιά που έφερνε χάρτινα κεφάλια επίσης από τη Γερμανία. Ο Κεχαγιάς δούλευε από το 1933 με τον Αθανάσιο και τον Βασίλη Τουτουντζή, ιδιοκτήτες από το 1920 του πρώτου εργοστασίου κουκλών.¹⁰⁵⁴ Ανάμεσα στους ελάχιστους μεσοπολεμικούς κατασκευαστές παιχνιδιών ήταν ο Θωμάς Ακουαρόνη, που κατασκεύαζε μολυβένια στρατιωτάκια, ξύλινα παζλ, κύβους και επιτραπέζια,¹⁰⁵⁵ ο Ανέστης Ρωμαιοπούλος και ο Ανανίας Ανασιάδης, που κατασκεύαζαν πάνινες κούκλες, ζωάκια¹⁰⁵⁶ και φασουλήδες.¹⁰⁵⁷

Η οικοτεχνική δράση, ιδίως των γυναικών και δη των μικρασιατισσών που για να βιοποριστούν ασχολήθηκαν με την κατασκευή κουκλών, ήταν ακόμα μία πηγή κατασκευής παιχνιδιών. Οι γυναίκες διέθεταν τα προϊόντα τους στα προσφυγικά πρατήρια και στις εκθέσεις που διοργανώνονταν από ιδιωτικούς φορείς, όπως η ετήσια έκθεση χειροτεχνίας στο Ζάππειο ή η Βαλκανική Έκθεση και η Έκθεση Θεσσαλονίκης αλλά και σε περιπτωσιακές εκδηλώσεις σαν τις Δελφικές Γιορτές.¹⁰⁵⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, στην ίδια κατηγορία παραγωγής, την κατασκευή παιχνιδιών συντηρούσε η φιλανθρωπία στα οικοτεχνικά εργαστήρια των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων,¹⁰⁵⁹ όπως το Εργαστήριο Απόρων Γυναικών, όπου εκτός από το κέντημα και το ράψιμο τα κορίτσια μάθαιναν να κατασκευάζουν ξύλινα και κυρίως πάνινα παιχνίδια, ιδίως κούκλες με εθνικές φορεσιές. Στο Καλλιτεχνικό Τμήμα του Λυκείου των Ελληνίδων¹⁰⁶⁰ λειτούργησε για δύο χρόνια, 1916-1917, ημερήσιο παράρτημα κατασκευής παιχνιδιών, ιδίως κουκλών με εθνικές φορεσιές, όπου φτωχά κορίτσια μάθαιναν την τέχνη με 60 λεπτά ως

1052 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια», *ό.π.*, σ. 187.

1053 Στο ίδιο, σ. 185.

1054 Στο ίδιο, σ. 181.

1055 Στο ίδιο, σ. 175.

1056 Στο ίδιο, σ. 202.

1057 Στο ίδιο, σ. 177.

1058 Αργυριάδη, *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη*, *ό.π.*, σ. 38.

1059 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια», *ό.π.*, σ. 150.

1060 Νίκος Ανδριώτης, Ελένη Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων, 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 21.

Το Λύκειο των Ελληνίδων ήταν σωματειακή οργάνωση που ιδρύθηκε το 1911 από την Καλλιρρόη Παρρέν με τη συμβολή κυριών της κοινωνικής ελίτ της Αθήνας. Προσανατολισμένο στα εθνικά οράματα αποσκοπεί στην αναγέννηση του ελληνικού πολιτισμού και διαιρείται σε τρία τμήματα: Φιλολογικό, Καλλιτεχνικό και Παιδαγωγικό. Το καλλιτεχνικό απαρτίζεται από εφορείες μουσικής, χορών, ζωγραφικής, και γλυπτικής.

1 δραχμή ημερομίσθιο και συσσίτιο.¹⁰⁶¹ στο Ερασιτεχνικό Τμήμα του Λυκείου άπορες εργάτριες με ημερομίσθιο και σιτιζόμενες κατασκεύαζαν επίσης κούκλες με τοπικές ελληνικές ενδυμασίες.¹⁰⁶² Τις περισσότερες από αυτές τις κούκλες, με τη φορεσιά του εύζωνα και της βλάχας, εισήγαν έμποροι στην Αμερική —ως αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος των εισαγωγέων για την παράδοση της Ανατολής— όπως η εταιρεία Kimport¹⁰⁶³ που ήταν συμβεβλημένη με τη Near East¹⁰⁶⁴ και εμπορευόταν λαϊκές κούκλες με ενδυμασίες από όλα τα μέρη του κόσμου· οι ελληνικές φτιάχνονταν αποκλειστικά από πρόσφυγες στην Αθήνα.¹⁰⁶⁵

Η ανάπτυξη της παραγωγής παιχνιδιών στην Ελλάδα, γράφει η Αργυριάδη, στην πραγματικότητα αρχίζει στα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν κάποιοι βιοτέχνες ειδικεύονται (όπως στο παρελθόν ο Κεχαγιάς) στο εξωτερικό στις τεχνικές του τσίγκου και του καλουπιού του και του πεπισμένου χαρτιού και του καλουπιού για κούκλες.¹⁰⁶⁶ Ως τότε στην αγορά κυκλοφορούσαν ως επί το πλείστον προχειροφτιαγμένα πάνινα¹⁰⁶⁷ ή τσίγκινα παιχνίδια.¹⁰⁶⁸ Η έρευνά της πάντως στο μεσοπολεμικό παιχνίδι κατέδειξε μια τεχνική σχολή που περιλάμβανε την αθυρματοποιία στο αναλυτικό της πρόγραμμα,¹⁰⁶⁹ και καταθέτοντας τις πληροφορίες που συνέλεξε για τη Σχολή των Παιχνιδιών από τις αδελφές Ναυπλιώτου που είτε ως μαθήτριες είτε ως δασκάλες και υπεύθυνες τμημάτων βρίσκονταν εκεί από τις απαρχές της ύπαρξης του σχολείου, γράφει:

Η Παπαστράτειος Δημοσία Σχολή Μέσης Τεχνικής Εκπαιδεύσεως, ήταν η πρώτη δημόσια τεχνική σχολή της Ελλάδας και πρότυπος στα Βαλκάνια, δεσμευμένη μέσω της ελληνικής παράδοσης στην τόνωση της ελληνικής οικοτεχνίας, στην αναβάθμιση της λαϊκής τέχνης και στον περιορισμό της εισαγωγής ξένων προϊόντων.¹⁰⁷⁰

1061 Κατερίνα Τρίμη Κύρου, «Οι “άτυχες” και οι “τυχερές”»: γνωστικές προσδοκίες και εκπαιδευτικοί στόχοι του Λυκείου των Ελληνίδων (1911-1940)», *Το Λύκειον των Ελληνίδων*, ό.π., σ. 459.

1062 Ανδριώτης, Πρωτόπαπα, ό.π., σ. 24.

1063 Μαρτυρείται επικοινωνία και της Παπαστραπεύου με την Kimport. *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 9, 5-9-1936.

1064 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια», ό.π., σ. 150.

1065 Αργυριάδη, *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη*, ό.π., σ. 39.

1066 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια», ό.π., σ. 168.

1067 Αργυριάδη, *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη*, ό.π., σ. 40.

1068 Αργυριάδη, «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια», ό.π., σ. 165.

1069 Γκουγκουλή, Καρακατσάνη, «Διαδρομές στην ιστορία ενός πολιτισμικού αντικειμένου», ό.π., σ. 19.

1070 Αργυριάδη, ό.π., σ. 160.

Η Αργυριάδη στη συνέντευξη που έδωσε σε μένα το καλοκαίρι του 2015 επέμενε στην ανάδειξη του ρόλου των αδελφών Ναυπλιώτου, που θεωρούσε καταλυτικό στη λειτουργία της Σχολής. Είχε αποδεχθεί την αφήγηση ότι η ίδρυση της σχολής ήταν ιδέα δική τους.

5.2. «Εύθυμα πράγματα με σοβαρό τρόπο»¹⁰⁷¹

Στο όραμα της ιδρύτριας της Παπαστρατείου Σχολής η εκβιομηχάνιση κατείχε πράγματι αξονική θέση και η τεχνική και καλλιτεχνική Σχολή της είχε πολλαπλή στόχευση, φιλοδοξώντας εκτός των άλλων στη στήριξη της οικονομίας με την παράλληλη ανάδειξη της τέχνης και του πολιτισμού και της συμπορευτικής λειτουργίας τους. Η εκβιομηχάνιση δεν είχε κερδίσει πολλούς οπαδούς και έλειπε η πράξη που θα υλοποιούσε τις σχετικές υποσχέσεις των πολιτικών.¹⁰⁷² Οι αγορητές υπέρ της σημασίας της στην πραγματικότητα πιστοποιούσαν τη θετική όψη του αμφιθυμικού βενιζελικού νομίσματος, εργαλείο των οποίων ήταν σαφώς η τεχνική εκπαίδευση· επιπλέον, σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη που σχετιζόταν με την τέχνη οι βενιζελικοί επεδείκνυαν ευνοϊκή στάση, καθώς η τέχνη με τη σειρά της σχετιζόταν με την παράδοση.¹⁰⁷³ Κρατικοί οργανισμοί (Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Ελληνικός Ταπητουργικός Οργανισμός κλπ.), κερδοσκοπικές επιχειρήσεις (Ελληνικές Τέχνες Α.Ε. των Αντώνη Μπενάκη και Σπύρου Λοβέρδου, Διπλούς Πέλεκυς της Φλωρεντίνης Καλούτση κλπ.) και μη κερδοσκοπικές (Λύκειο των Ελληνίδων, Σύνδεσμος Εργαστηρίων Χειροτεχνίας της Αγγελικής Χατζημιγάλη κλπ.) στόχευαν στην ανάπτυξη της λαϊκής παράδοσης.¹⁰⁷⁴

Η τάση έχει ήδη εμφανιστεί από τον προηγούμενο αιώνα καθώς φιλανθρωπικά σχήματα όπως το Αμαλίο Ορφανοτροφείο που είχε αντικείμενο την κεντητική και ο Σύλλογος υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως με κύρια ασχολία την υφαντική επιχειρήσαν να καλλιεργήσουν «τη λαϊκή βιοτεχνία».¹⁰⁷⁵

Η παράδοση πάντως αυτή στον Μεσοπόλεμο είχε ήδη ενσωματώσει όλες τις τοπικές ξεχωριστές σ' ένα ενιαίο σύνολο, τον κορμό της εθνικής, μέσω της υιοθέτησής της ως στάσης από τους αστούς και της μεταστροφής των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων προς τα προϊόντα της, σύμφωνα με τα «κριτήρια πολιτισμού» της αστικής κουλτούρας.¹⁰⁷⁶ Για την αυτάρκεια αυτού του πολιτισμού, για την απόδειξη και την

1071 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*

1072 Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, *ό.π.*, σ. 69.

1073 Ματθιόπουλος, *ό.π.*, σ. 413.

1074 *Στο ίδιο.*

1075 Κλειώ Γκουγκουλή-Τέτη Χατζηνικολάου (επιμ.), «Μουσεία και λαϊκός πολιτισμός», *Εθνογραφικά*, τ. 12-13, Ναύπλιο, 2003, σ. 12.

1076 Νίκος Ποταμιάνος, «Κανόνες, απαγορεύσεις και αυτολογοκρισία στο καρναβάλι της Αθήνας (1887-1920)», Πηνελόπη Πετσίνη, Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*,

καθαρότητα της αυθεντικότητάς του και στο όνομα του εθνικισμού, και φυσικά για την αυτάρκεια της ίδιας της βιομηχανικής παραγωγής, τραπεζίτες όπως οι Λοβέρδοι, και το ίδιο το κράτος ενίσχυαν την παραγωγή καταναλωτικών αστικών αγαθών σύμφωνα με την αισθητική της παράδοσης.¹⁰⁷⁷

«Ποιος αποφάσιζε στην Ελλάδα να κάνει σχολή παιχνιδιών» και μάλιστα με εργάτες «παιδιά του λαού!»,¹⁰⁷⁸ λέει με θαυμασμό ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως τεχνοκριτικός και διανοούμενος του καιρού του —και αταλάντευτα βενιζελικός. Και επίσης, διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης και δάσκαλος αισθητικής και ιστορίας της τέχνης στη Σχολή Καλών Τεχνών.¹⁰⁷⁹ Αξιοθαύμαστη ή όχι, μια και το παιχνίδι είναι μέρος της παιδικής, και όχι μόνο, ζωής, την απόφαση αυτή την πήραν οι Παπαστράτοι που μιμούνται τους Λοβέρδους και τον Μπενάκη και επιθυμούν να προικοδοτήσουν την πόλη με μια πρακτική Σχολή «καθαρώς λαϊκής μορφής»,¹⁰⁸⁰ που θέλουν να τονώσουν την ελληνική βιοτεχνία με την παραγωγή βιοτεχνικών προϊόντων ελληνικού χαρακτήρα.

Είναι η εποχή που έχει αρχίσει διστακτικά να γίνεται λόγος για τη διδασκαλία των εφαρμοσμένων τεχνών στην Ελλάδα, για το πεδίο που μεσολαβεί ανάμεσα στις καλές τέχνες και την τέχνη των μηχανικών, που βρίσκεται δηλαδή μεταξύ του curriculum της Σχολής Καλών Τεχνών και αυτού που ακολουθεί το Μετσόβιο,¹⁰⁸¹ και που προσπαθούν να καταρτίσουν η Σιβιτανίδειος, η Βαλλιάνειος και η Παπαστράτειος.¹⁰⁸² Πρόκειται για το συνεχές που από τη χειροτεχνία οδηγεί στη βιομηχανία ή αλλιώς για το πεδίο του σχεδιασμού (ντιζάιν) που έχει αναγνωριστεί σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο από μεμονωμένους αρμόδιους, επιχειρηματίες και καλλιτέχνες ως κεφαλαιώδεις για τη βιομηχανική παραγωγή.¹⁰⁸³ Είναι επίσης η εποχή που καλλιτεχνικά κινήματα (Arts and Crafts Movement,¹⁰⁸⁴ Bauhaus¹⁰⁸⁵ κ.ά.) με λόγο

Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα 2016. σ. 78.

1077 Μαθιόπουλος, *ό.π.*, σ. 414.

1078 Στην ανάγνωση του Παπαντωνίου η ιδέα για την ίδρυση της Σχολής αποδίδεται στους αδελφούς Παπαστράτου.

1079 Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 377.

1080 Συμβολαιογραφική πράξη δωρεάς αρ. 50970, *ό.π.*

1081 Yagou, «First steps: Early Design Education and Professionalization in Greece», *Journal of Design History*, 23:2 (2010) 151.

1082 Γιάγκου, *ό.π.*, σ. 80.

1083 Στο ίδιο, σ. 82.

1084 Διεθνές κίνημα που ξεκινά από την Αγγλία στη δεκαετία του 1860 με προβληματισμούς γύρω από την εκβιομηχάνιση, της οποίας τις αλλοτριωτικές συνέπειες προσπάθησε να καταπολεμήσει με την απόδοση καλλιτεχνικής ποιότητας και στα απλά αντικείμενα. Επιδίωξε δηλαδή να βγάλει στην αγορά αντικείμενα καθημερινής χρήσης κομψά εκτός από χρηστικά, απλά και παραδοσιακά και κατά αυτό τον τρόπο «αντιβιομηχανικά».

1085 Η Σχολή του Bauhaus που ιδρύθηκε το 1919 στη Βαϊμάρη και μεταφέρθηκε το 1925 στο Ντεσάου όπου λειτούργησε ως το 1933 επιχειρήσε να αναδιοργανώσει την καλλιτεχνική εκπαίδευση και να συνδέσει μέσω των εφαρμοσμένων τεχνών τις εικαστικές τέχνες και την αρχιτεκτονική με την παραγωγή. Το αποτέλεσμα της σύμπραξης αυτής θα ήταν κατασκευές και αντικείμενα τέλεια και από

αλλού αποκλίνοντα και αλλού παρόμοιο, αναπτύσσουν μια καινούρια τοποθέτηση απέναντι στην αισθητική και τη λειτουργία της, ως την πούμε «βιομηχανική αισθητική».

Ο Παπαντωνίου, δίνοντας το περίγραμμα της Σχολής των Παιγνιδιών και απαριθμώντας τα πεδία των λειτουργιών της, ξεκινά (αν και εξ επαγγέλματος και εκ πεποιθήσεως τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα η καλαισθητική οπτική της Σχολής) από τη συμβολή της στην πρακτική ζωή της χώρας, στην οποία συχνά επανέρχεται, μια και η βιοτεχνία μπορεί να συνδυαστεί με την τέχνη¹⁰⁸⁶ και να δημιουργήσει αστικά προς κατανάλωση προϊόντα:

Έπειτα από τόσας σχολάς που κάνουν σοβαρά πράγματα κατά εύθυμον τρόπον, η Ελλάς απέκτησεν και μιά σχολήν που κάνει εύθυμα πράγματα κατά σοβαρόν τρόπον: την Παπαστράτειον Σχολήν Παιγνιδιών και Διακοσμητικής. Να κι ένα χαμόγελο στον συνωφρωμένον μας τόπον. Έργον τριπλής σημασίας: βιομηχανικής, καλαισθητικής, ψυχαγωγικής.¹⁰⁸⁷

Η κοινωνική και οικονομική αναγκαιότητα να δημιουργηθούν νέοι βιοτεχνικοί κλάδοι που στηρίζονται στις εφαρμοσμένες τέχνες έχει δηλωθεί από τη Σβώλου χρόνια πριν. Ήταν κατά κάποιο τρόπο η φυσική συνέχεια της εισήγησής της προς τα αρμόδια υπουργεία για τη στήριξη τομέων της εγχώριας βιοτεχνίας. Συγκεκριμένα, τότε πρότεινε στους αρμόδιους να θεμελιώσουν την ταπητουργία, την επεξεργασία μεταξιού και τη μεταξοϋφαντουργία, επειδή συγκέντρωναν όλες τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για να αναπτυχθούν.¹⁰⁸⁸ ως σημειωθεί ότι οι δραστηριότητες αυτές ήταν *terrae incognitae* για την ελληνική βιοτεχνική πραγματικότητα¹⁰⁸⁹ και είχαν μόλις κάνει την εμφάνισή τους εκταμιευόμενες από τη μικρασιατική παρακαταθήκη, στην οποία καταλέγονταν επίσης η υφαντική, η κεραμική, η ξυλογλυπτική, η μεταλλοτεχνία και η διακοσμητική.¹⁰⁹⁰ Η εξαιρετική ανάπτυξη της ταπητουργίας σε βιομηχανική κλίμακα με τον Ταπητουργικό Οργανισμό¹⁰⁹¹ (πρόσφυγες επιχειρηματίες, πρόσφυγες τεχνίτες, τεράστιος όγκος εξαγωγών και εισροή συναλλάγματος) στάθηκε πρότυπο για επίδοξες επιχειρήσεις άλλων κλάδων της οικοτεχνίας και της βιοτεχνίας παραδοσιακών τεχνών, όπως η κατασκευή επίπλων και η κεντητική.¹⁰⁹²

αισθητική και από τεχνική άποψη.

1086 Παπαντωνίου, «Τα “εμπριμέ” και η Παπαστράτειος», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΒ', αρ. φ. 3.841, 31-5-1933, σ. 1.

1087 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*

1088 Δεσύπρη (Σβώλου), *ό.π.*, σ. 5.

1089 Αγριαντώνη, Πανσέληνα, *ό.π.*, σ. 127.

1090 Υαγου, *ό.π.*, σ. 146.

1091 Χατζηωσήφ, «Το πρόσφυγικό σοκ. Οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του εικοστού αιώνα*, τ. Β', μέρος 1ο, σ. 27.

1092 Ματθιόπουλος, *ό.π.*, σ. 412.

Τώρα η Σβώλου προτείνει κι έναν νέο κλάδο, εντελώς άγνωστο στην ελληνική οικονομία, που και αυτός πληροί τις προϋποθέσεις ανάπτυξης: ένα ιδιαίτερο είδος της παραγωγής του δευτερογενούς τομέα, το παιδικό παιχνίδι.

Οι εφαρμοσμένες τέχνες αντανakλούν στο άθυρμα και η διακοσμητική τέχνη συμπλέκεται με την τέχνη της κατασκευής του. Μαζί συνιστούν την πρόταση για νέα αντικείμενα και συνεπώς εντελώς νέα επαγγέλματα, ειδικότητες νέες που δε διδάσκονται πουθενά,¹⁰⁹³ απαραίτητες, επειδή οι πρόσφυγες, ιδιαίτερα στις πόλεις, λιμοκτονούν συχνά καθώς στερούνται τακτικής συνεχούς εργασίας.

Η συστηματική, μεθοδική και οργανωμένη ενασχόληση με την κατασκευή παιχνιδιών είναι η εργασιακή απασχόληση σ' ένα προνομιακό παρθένο πεδίο: ο κλάδος είναι σχεδόν ανύπαρκτος στις εγχώριες δραστηριότητες, μια και η όποια κυκλοφορία του αθύρματος οφείλεται ως επί το πλείστον στην εισαγωγή και όχι την παραγωγή/κατασκευή του.¹⁰⁹⁴ Καθώς στην καινούρια αυτή τέχνη απαιτείται όχι βαριά δουλειά αλλά γούστο και φαντασία,¹⁰⁹⁵ η προσαρμογή θα είναι εύκολη, γιατί θεωρείται ότι «η καλλιτεχνική αντίληψη υπάρχει στα λαϊκά στρώματα», όπως και η δεξιοτεχνία.¹⁰⁹⁶

Η πρόοδος αυτών των μορφών βιοτεχνίας/βιομηχανίας εξαρτάται από τη συστηματοποίηση της δουλειάς και την καλλιέργεια της καλλιτεχνικής τάσης των εργαζόμενων σε ειδικά εργαστήρια.¹⁰⁹⁷ Αν «η έμφυτη και πατροπαράδοτη τέχνη» των κατοίκων της υπαίθρου προσαρμοστεί στις ανάγκες της νέας εποχής και διαδοθεί εμπλουτιζόμενη ως εφαρμοσμένη τέχνη, θα είναι σε θέση να δημιουργήσει «ένα νεοελληνικό ρυθμό» και έτσι να αποτελέσει έδαφος «για πατριωτική δράση» με την ευρεία σημασία της φράσης.¹⁰⁹⁸

Αυτή είναι μια από τις αφετηρίες της δράσης του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας που εδράζεται αφενός στην πεποίθηση ότι οι πρόσφυγες έχουν καλλιτεχνικά ταλέντα και δεξιότητες και αφετέρου στην αρχή που συνδέει τις καλές με τις εφαρμοσμένες τέχνες και βρίσκει εφαρμογή στην εκπαίδευση κατασκευαστών παιχνιδιών και ειδών διακόσμησης —και φυσικά μας υπενθυμίζει τις ιδέες των δημοτικιστών για τον νεοελληνικό πολιτισμό.

1093 Σβώλου, «Επαγγελματική Σχολή», *ό.π.*, σ. 3.

1094 Ανωνόμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 5.

1095 Σβώλου, *ό.π.*

1096 *Στο ίδιο.*

1097 Άννα Παπαδημητρίου, «Από την εργασία των προσφύγων», *Αγώνας*, χρονιά Α', αρ. φ. 12, Ιούλιος 1924, σ. 9.

1098 Ανωνόμου, «Το Γ' Συνέδριο της Μικρής Αντάντ των Γυναικών», *ό.π.*

Από το 1932 η Σχολή των Παιχνιδιών, καλύπτοντας πλήρως τις επιθυμίες της Σβώλου και της Θεοδωροπούλου, εμπλουτίζεται με επιπλέον τμήματα και ετοιμάζει περισσότερα είδη παιχνιδιών, χρησιμοποιώντας όλες τις διαθέσιμες πρώτες ύλες και τις επεξεργασμένες δευτερογενείς:

- 1.Τμήμα κατασκευής ξύλινων παιχνιδιών και κομψοτεχνημάτων με εργαστήρια ξυλουργείου, μηχανοξυλουργείου, τόννου, σιδηρουργείου
- 2.Τμήμα κατασκευής κουκλών και κομψοτεχνημάτων (πάνινων, από πάστα και από πεπιεσμένο χαρτί)
- 3.Κατασκευής μεταλλικών παιχνιδιών και κομψοτεχνημάτων από λευκοσίδηρο, λαμαρίνα, σίδηρο
- 4.Εφηρμοσμένης διακοσμητικής με τις εξής μερικές ειδικότητες:

- ♣ Διακόσμηση σε ύφασμα και χαρτί (ζωγραφιστά, μπατίκ, διακόσμηση με χρωμοαερογράφο, στάμπα)
- ♣ Διακόσμηση σε επιφάνεια ξύλου (έγχρωμη, έγχρωστη, μαρκετερί και με χρωμοαερογράφο)
- ♣ Διακόσμηση μετάλλου με σμάλτο
- ♣ Διακόσμηση γυαλιού με σμάλτο
- ♣ Διακόσμηση δέρματος και καλλιτεχνική βιβλιοδετική,¹⁰⁹⁹

προετοιμάζοντας παιχνιδοποιούς και διακοσμητές, που θα εξελιχθούν σε ικανούς τεχνίτες:

Η κατεύθυνση της [Σχολής] είναι να δημιουργήσει α) βιοτέχνες που να 'ναι τελείως κύριοι της τέχνης των β) τεχνίτες αρτίως κατηρτισμένους στους κλάδους μιας βιομηχανίας που ήδη αρχίζει να καλλιεργείται στον τόπο μας, ακόμη δε και να ανοίξει κατά το δυνατόν νέους δρόμους στη βιομηχανία αυτή εισάγοντας συστήματα εργασίας, νέας μεθόδους για την οργάνωσή της κλπ.¹¹⁰⁰

Η ανάγκη της παγίωσης της βιοτεχνοποίησης του παιχνιδιού, όπου βιοτεχνία εννοούν την εργασία του χεριού, τη χειρωνακτική εργασία,¹¹⁰¹ είναι επιτακτική γιατί

ήδη καταναλίσκονται παιχνίδια και είδη διακοσμητικής που μεταφέρονται από ξένες χώρες και στιχίζουν (sic) πολλά εκατομμύρια που γίνονται αφορμή εξαγωγής συναλλάγματος. Μόνο για τα παιχνίδια εξάγονται 11 με 15 εκατομμύρια δραχμών ενώ

1099 ΦΕΚ 1933.

1100 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

1101 Θεοδωροπούλου, «Η διάσκεψη της Αλλιάνς για την ειρήνη», *Αγώνας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 142, 15-6-1931, σ. 4.

το παιχνίδι δεν είναι καν γενικά διαδεδομένο στον τόπο μας.¹¹⁰²

Επί παραδείγματι, σύμφωνα με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας η χώρα το έτος 1931 εισήγαγε συνολικά 87.500 παιχνίδια αξίας πάνω από 12.000.000 δρχ.¹¹⁰³

Η επικρατούσα πρόσληψη του παιχνιδιού ως είδους πολυτελείας κι όχι πρώτης ανάγκης, όπως λέει η Σβώλου, οδηγεί αναπόδραστα στη διαρροή συναλλάγματος, στην αντιμετώπιση της οποίας θα μπορούσε να συμβάλλει η Σχολή των Παιχνιδιών, καθιερώνοντας την παιχνιδοποιία καταρχάς ως οικοτεχνική απασχόληση. Στην εκδοχή αυτή θα ήταν δυνατό να απασχολούνται όλα τα μέλη της οικογένειας με την κατασκευή παιχνιδιών χρησιμοποιώντας στο σπίτι μικρά μηχανικά μέσα¹¹⁰⁴ —η δουλειά στο σπίτι εξάλλου είναι μια δοκιμασμένη και αφομοιωμένη, γυναικεία κυρίως, και βοηθητική ως επί το πλείστον, εύκολη και αναγκαία λύση βιοπορισμού που πολλές γυναίκες επέλεξαν αρκεί να είχαν το σχετικό μηχανικό μέσο, μια ραπτομηχανή.¹¹⁰⁵

Ετούτη η ιδέα περί της οικοτεχνικότητας της εφαρμοσμένης διακοσμητικής και του παιχνιδιού, συσχετίζεται άριστα και με τη συναφή πρόταση της Σβώλου για την εισαγωγή της διδασκαλίας της κατασκευής παιχνιδιών και των απαιτούμενων διακοσμητικών χειροτεχνικών μαθημάτων στα σχολεία όλης της χώρας.

Έτσι, μέσω του μανθάνειν δια του πράττειν που μετατρέπει τα χειροτεχνικά έργα σε ισάξια με τα υπόλοιπα, θα καλυφθεί η έλλειψη γνώσεων και η απουσία ειδημόνων. Η εκμάθηση της τέχνης¹¹⁰⁶ θα διασπαρεί παντού και μαζί της θα διασπαρούν και τα παιχνίδια και τα διακοσμητικά ή χρηστικά, διακοσμημένα όμως ή καλαίσθητα, αντικείμενα.

Η ιδέα της αναγωγής της παιχνιδοποιίας σε οικοτεχνική βιοτεχνία σχετίζεται σίγουρα και με την παραδοσιακή *Heimarbeit* που στη Γερμανία αποτελώντας πρακτική χρόνων συντηρεί ολόκληρα χωριά —οι κάτοικοί τους ασχολούνται οικογενειακά με την παιχνιδοποιία ως μικροί αυτόνομοι παραγωγοί.¹¹⁰⁷ Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα οικοτεχνών παιχνιδοποιών είναι αυτό της Θουριγγικής πόλης Sonnenberg, πόλης που αποτελεί την πατρίδα της κούκλας.¹¹⁰⁸ Τα παιδιά των παραγωγών αυτών που δουλεύουν μαζί με τους γονείς τους δεν αμείβονται —λύση για να κρατηθεί χαμηλά το κόστος.¹¹⁰⁹ Έτσι κι αλλιώς αυτός ήταν ο τρόπος που εφάρμοζαν οι παραγωγοί και για τις

1102 Σβώλου, *ό.π.*

1103 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, *ό.π.*, σ. 380.

1104 Ανωνύμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», *ό.π.*, σ. 7.

1105 Σαλίμπα, *ό.π.*, σ. 150.

1106 Γιάγκου, *ό.π.*, σ. 83.

1107 Hamlin, *ό.π.*, σ. 89.

1108 *Στο ίδιο*, σ. 86.

1109 *Στο ίδιο*, σ. 90.

δικές τους αμοιβές, τις μείωναν για να καλυτερεύσουν την απόδοση της παραγωγής ή για να εξασφαλίσουν παραγγελίες και τα παιχνίδια τους είχαν εξαπλωθεί σε όλη την Ευρώπη και στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού.¹¹¹⁰

Στην ελληνική πραγματικότητα τα ημερομίσθια είναι μικρότερα από των ξένων κρατών, λέει η Σβώλου, και ο καινούριος κλάδος στηρίζεται ιδιαίτερα στο ημερομίσθιο που θα αποτελέσει από τη μια σημαντικό βοήθημα στις αμοιβές πείνας των εργαζόμενων στο πλαίσιο της οικογενειακής επιχείρησης και από την άλλη θα επιτρέψει στον πρωτότυπο αυτό κλάδο να ευδοκιμήσει, γιατί «η εσωτερική αγορά παρουσιάζει γόνιμο έδαφος για μια καλή οικονομική βάση ανάπτυξεως».¹¹¹¹ Η παιχνοδοποιία θα μπορούσε να συνδράμει έστω ως δευτερεύον επάγγελμα τα φτωχά, εργατικά ή αγροτικά, νοικοκυριά ως εποχική ή επικουρική έστω απασχόληση.

Άλλωστε η εποχικότητα αποτελεί διαχρονικά χαρακτηριστική ιδιότητα του παιχνιδιού, αφού δοσμένης της ιδιότητάς του ως δώρου το παιχνίδι εμφανίζεται στην αγορά στις γιορτές, ιδίως του δωδεκαημέρου.¹¹¹²

Η παιχνοδοποιία και η διακοσμητική θα μπορούσαν στη συνέχεια, ή παράλληλα, να εξελιχθούν σε σύγχρονες βιομηχανίες —σε αυτή την εκδοχή τους μάλιστα γίνεται ακόμα και να συνδυάζονται με την οικοτεχνία, αφού κατά τη Σβώλου η προετοιμασία όλων των σταδίων της κατασκευής και η εκτέλεση της συναρμολόγησης των παιχνιδιών θα γίνεται από τους τεχνίτες στο οικιακό τους εργαστήριο και στη συνέχεια τα αθύρματα θα «ετοιμάζονται “σε σειρές” από τα ειδικά εργοστάσια». Έτσι και «τα ήδη λειτουργούντα μικρά εργοστάσια παιχνιδιών» με την προσεγμένη και ολοκληρωμένη δουλειά της Σχολής Παιχνιδιών που θα έχει προετοιμάσει άρτια καταρτισμένους τεχνίτες «με τον καιρό θα είναι σε θέση να μην παρουσιάζουν κακότεχνα ή ατελή παιχνίδια».¹¹¹³ Εξήγηση που ξεκαθαρίζει ποια είναι η γνώμη των γυναικών του Συνδέσμου για τα αθύρματα που φτιάχνουν οι ελάχιστοι έλληνες κατασκευαστές.

Η δυνατότητα της ανάπτυξης του κλάδου, λέει η Σταματελάτου, διευθύντρια του σχολείου, θα κριθεί από τη χαμηλή τιμή και την ποιότητα του παιχνιδιού. Οι ίδιοι στην Παπαστράτειο, όπως εξηγεί, κατόρθωσαν να φτάσουν σε τιμές κόστους πολύ μικρότερες από της αγοράς και πρόθεσή τους ήταν η ολοένα μεγαλύτερη μείωση των τιμών με την παραγωγή σειρών παιχνιδιών στο εργαστήριο και με την εξειδίκευση των

1110 Αυτό προξενεί στην Ελλάδα θαυμασμό, όπως θαυμασμό προξενεί και η ύπαρξη σχολείου για τη διδασκαλία κατασκευής παιχνιδιών εκεί από το 1883. (Ανωνύμου, «Τα αθύρματα, Μία πλουσία βιομηχανία», *Εμπρός*, 10-1-1906, σ. 6, όπως παρατίθεται στο Ρούπα, *ό.π.*, σ. 241.)

1111 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 2.

1112 Γκουγκουλή, «Το ελληνικό παιχνίδι ως δώρο», *ό.π.*, σ. 233.

1113 Ανωνύμου, «Εργασίες του συνδέσμου», *ό.π.*, σ. 7.

μαθητών, ελπίζοντας ότι έτσι θα δημιουργήσουν τις βάσεις μιας παραγωγής ανταγωνιστικής με τα παιχνίδια άλλων χωρών «με ανθούσαν τοιαύτην βιομηχανίαν».¹¹¹⁴

Στο δημοσιογραφικό λόγο των συγχρόνων τους, πάντως, η Σχολή δικαίως «ανεγνωρίσθη υπό του κράτους ως υψίστης κοινωνικής ωφελείας», επειδή εισήγαγε καινούριες ειδικότητες, «τεχνικά καλλιτεχνικής φύσεως επαγγέλματα», και τα έργα των μαθητών της, όπως «τα καλλιτεχνικώς κατασκευασμένα παιχνίδια παιδιών, οι ελληνικές κούκλες, τα εμπριμέ δι' αερογράφου υφάσματα»¹¹¹⁵ «θα εγίνοντο σε ένα καλό εργοστάσιο της Ευρώπης».¹¹¹⁶ Και όπως και η διεύθυνση και η Διοικητική Επιτροπή της Σχολής έτσι και ο Τύπος συμφωνεί πως τα προϊόντα αυτά που προς το παρόν εξέρχονται στις εκθέσεις και στην αγορά μόνο από τα εργαστήρια της Παπαστρατείου, με την κατάρτιση τεχνικών στελεχών και τη δημιουργία ιδιωτικών εργαστηρίων, μπορούν σταδιακά να αποβούν αξιόλογη πλουτοπαραγωγική πηγή για τον τόπο.¹¹¹⁷

Η αναγνώριση της σημασίας του παιχνιδιού ως ντόπιου παραγόμενου αγαθού θα έπρεπε, ωστόσο, να προέρχεται από το κράτος: έτσι υποστηρίζει η διοίκηση της Παπαστρατείου και γι' αυτό οραματίζονται έναν Οργανισμό Παιχνιδιού κατά τα πρότυπα παρόμοιων σχημάτων:

Το έργο της Σχολής θα ολοκληρούτο μόνον εφόσον το κράτος θα ανελάμβανε όλην την δαπάνην της λειτουργίας της [...] και αν ανελάμβανε της ενίσχυσιν της νέας αυτής βιοτεχνίας. Ούτω θα έπρεπε να ιδρυθή ένας μικρός αυτόνομος οργανισμός, ως π.χ. ο Ταπητουργικός, ο οποίος θα αναλάβη π.χ. να χορηγεί μικροδάνεια εις τους βιοτέχνους ή να καταβάλη ποσοστό έναντι των προϊόντων των [...].¹¹¹⁸

Οι ανάγκες είναι μεγάλες και η ίδια η Σχολή είναι αδύνατον να αποκαθιστά όλους τους τεχνίτες της ως αυτόνομους βιοτέχνους.¹¹¹⁹ Αυτό που μπορεί να κάνει, στοχεύοντας έμμεσα στη ανάπτυξη των νέων κλάδων¹¹²⁰ και άμεσα στην πραγματική αποκατάσταση των παιδιών, είναι η συμπλήρωση των σπουδών τους με προαιρετική διετή φοίτηση στο Πρότυπό της Εργαστήριο (Εργαστήριο Συμπληρωματικής Μορφώσεως και Παραγωγής) για την πιστοποίηση στην ειδικότητα που

1114 *Λογοδοσία 1932*, σ. 4.

1115 Ο Ενήμερος, «Το Παρίσι εις τας Αθήνας ... Ελληνικά μεταξωτά, θερινές μόδες και μαννεκέν, που συγκινούν ένα απόγευμα τον αθηναϊκόν ωραιόκοσμον. Η χθεσινή κοσμική εορτή της Παπαστρατείου Σχολής», *Έθνος*, αρ. φ. 7086, 24-5-1934, σ. 3.

1116 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδιών κι Διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 1.

1117 Ο Ενήμερος, *ό.π.*, σ. 3.

1118 *Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιγνιδιών και Διακοσμητικής*, *ό.π.*

1119 *Στο ίδιο*.

1120 Ανωνύμου, «Τα σχολεία μας -Η Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής (1928)», *ό.π.*, σ. 8.

ακολούθησαν¹¹²¹ με την απονομή πτυχίου επαγγελματικής ικανότητας.¹¹²² Οι απόφοιτοι του τριετούς κύκλου σπουδών από το 1932 μαθητεύουν σ' αυτό το Πρότυπο Εργαστήριο, το «Εργαστήριο Πρακτικής Τελειοποίησης», παράγοντας είτε μοντέλα είτε μικρές σειρές παιχνιδιών, αμειβόμενοι με ημερομίσθια 20-45 δρχ. —την ίδια στιγμή ένα οπουδήποτε αλλού εργαζόμενο παιδί παίρνει 5-10 δρχ. μεροκάματο—¹¹²³ κατάσταση για την οποία η Σχολή των Παιχνιδιών επαινείται και από τον Τύπο της εποχής.¹¹²⁴ Αν συγκρίνουμε με το παράδειγμα συγγενών κλάδων, δεδομένης της απουσίας παιχνιδοποιίας, στη βιομηχανία ενδυμάτων τα αγόρια παίρνουν 18 δρχ. ημερομίσθιο και τα κορίτσια 19 δρχ., στη βιομηχανία χάρτου 21 δρχ. τα αγόρια και 20 δρχ. τα κορίτσια και στη βιομηχανία του ξύλου τα αγόρια (κορίτσια δεν απασχολούνται εδώ) 22 δρχ.¹¹²⁵ Η καλά αμειβόμενη παιδική εργασία αποβλέπει στη στήριξη των εργατών στα πρώτα τους βήματα που γίνονταν εν μέσω οικονομικής κρίσης, με την παράλληλη παροχή εμπειρίας και γνώσεων «από τεχνικής και καλλιτεχνικής απόψεως όσον και από απόψεως οργανώσεως εργασίας.»¹¹²⁶

Οι νεαροί απόφοιτοι της Σχολής δουλεύουν στους χώρους των ήδη υπάρχοντων εργαστηρίων:

- ♣ Σχεδιαστήριο
- ♣ Εργαστήριο πλαστικής
- ♣ Εργαστήριο διακοσμητικής
- ♣ Εργαστήριο χρωμοαερογράφου
- ♣ Εργαστήριο κουκλών και πάνινου παιχνιδιού
- ♣ Βαφείο
- ♣ Εργαστήριο κατασκευής ειδών από πεπιεσμένο χαρτί και πάστα
- ♣ Ξυλουργείο
- ♣ Μηχανοξυλουργείο
- ♣ Εργαστήριο τορνευτικής
- ♣ Σιδηρομηχανουργείο
- ♣ Ραφείο,

1121 *Ιστορικό Σχολής*, σ. 7.

1122 Διαφήμιση, «Παπαστράτειος Δημόσια Επαγγελματική σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Αγώνας*, χρονιά Η', αρ. φ. 160, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1932, σ. 8.

1123 *Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής* ό. π

1124 Αδάκρυτος, *ό.π.*, σ. 3.

1125 Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 102.

1126 *Λογοδοσία 1932*, σ. 3.

με την εφαρμογή της σύγχρονης τεχνολογίας και τους κανόνες της Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας —που μόλις έχει κάνει την εμφάνισή της στην Ελλάδα—, αφού το Εργαστήριο λειτούργησε σύμφωνα με την Έκθεση¹¹²⁷ που ετοίμασε κατά παραγγελία της Διοικητικής Επιτροπής της Παπαστρατείου ο Θεμιστοκλής Χαριτάκης, εισηγητής της μεθόδου της Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας στην Ελλάδα.¹¹²⁸

Στις προθέσεις της Επιτροπής ήταν από τη μια η δημιουργία πρότυπης βιοτεχνικής επιχείρησης για να έχουν τα παιδιά πόρους μέχρι να ενηλικιωθούν και να αποκτήσουν τη δική τους επιχείρηση ή να χρησιμοποιήσουν τα εφόδια τους στην τέχνη τους ή σε παρεμφερή επαγγέλματα,¹¹²⁹ και από την άλλη η ευκαιρία να προσπορισθεί η Σχολή χρήματα από τις πωλήσεις των παραγομένων ειδών για τη λειτουργία της¹¹³⁰ με τη μείωση του κόστους παραγωγής των προϊόντων της και την παράλληλη βελτιστοποίησή τους.¹¹³¹

Οι απόφοιτοι απασχολούνται στο Εργαστήριο 42 ώρες την εβδομάδα για να συνηθίσουν στη συνεχή τακτική συστηματική εργασία επί βιομηχανικής βάσης, από τις οποίες 6 είναι ώρες διδασκαλίας: 4 από αυτές ελεύθερο σχέδιο, τεχνικό σχέδιο και πλαστική στη Σχολή, στα μουσεία και στο ύπαιθρο και 2 ώρες αφιερωμένες στα φυσικομαθηματικά και ιστορικο-λογοτεχνικά μαθήματα.¹¹³²

Ως ότου να στερεωθεί η παράδοση και να δημιουργηθεί η μικρή κοινωνία των τεχνιτών που θα βγαίνουν από δω, τα παιδιά βρίσκουν αμέσως δουλειά. Συμπληρώνουν την τεχνική τους μόρφωση δουλεύοντας τώρα μ' ένα σύστημα παραγωγής οργανωμένο, ας πούμε, βιομηχανικό, και τη γενική τους μόρφωση με διαλέξεις σχεδίου, τεχνολογίας κλπ.,¹¹³³

όπως λέει ο Σπύρος Βασιλείου και μας πληροφορεί για την «επιστημονικότητα» των μεθόδων στο σχολείο.

Ο Χαριτάκης, που είχε σπουδάσει στο Παρίσι τις αρχές της Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας, μορφής του ταιηλορισμού, την οποία όμως φαίνεται ότι δεν

1127 Χαριτάκης, «Έκθεσις περί της ιδρύσεως βιοτεχνικού Εργαστηρίου παιγνιδίων και διακοσμητικών ειδών παρά τη Παπαστρατείου Δημοτική Σχολή», *ό.π.*, σ. 1.

1128 Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 280.

Ο Θεμιστοκλής Χαριτάκης, έκανε τη διδακτορική του διατριβή στο Παρίσι, στη μεταλλειολογία, και μετεκπαιδεύτηκε στην Αγγλία και τη Γερμανία. Γυρνώντας στην Ελλάδα το 1917 εργάστηκε σε μεταλλεία και από το 1921 στο τμήμα μελετών υδραυλικών έργων του υπουργείου Συγκοινωνίας. Το 1931-1932 ήταν τεχνικός σύμβουλος στο Τεχνικό Επιμελητήριο. Μετά από εισήγησή του ιδρύθηκε το 1931 η Επιτροπή Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας, τη διδασκαλία της οποίας μάλιστα ανέλαβε ο ίδιος στην ΑΣΟΕΕ όπου ήταν από το 1929 υφηγητής εφαρμοσμένης πολιτικής οικονομίας.

1129 Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 1.

1130 Στο ίδιο, σ. 2.

1131 Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 281.

1132 ΦΕΚ 1933.

1133 Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 33.

επεδίωξε ποτέ να εφαρμόσει στη βιομηχανία,¹¹³⁴ έκρινε εκ προοιμίου θετικά την περίπτωση, γιατί και τα αποτελέσματα της έκθεσης πώλησης των προϊόντων της που είχε ήδη πραγματοποιήσει η Σχολή ήταν επιτυχή και άρα ελπιδοφόρα, αλλά και συγκέντρωνε τα αναγκαία στοιχεία (προσωπικό, χώρους, εργαστήρια, εργαλεία, μηχανήματα) πάνω στα οποία θα οργανωνόταν το στήσιμο του Εργαστηρίου που θα παρήγαγε ξύλινα και πάνινα παιχνίδια, είδη διακοσμητικής (κυρίως διακοσμημένα υφάσματα) και είδη χειροτεχνίας και αθυρμάτων χορού, όπως αποκαλεί τα είδη κοτιγιόν, δηλαδή τα χάρτινα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν εποχιακά (αποκριάτικα, χριστουγεννιάτικα και πασχαλινά).

Ο Χαριτάκης υποστήριζε ότι την επιτυχία θα εγγυόταν η καλή επιλογή τύπων παιχνιδιών και ο περιορισμός των αντιτύπων τους εντός λογικών ορίων. Βασικό κριτήριο για την επιλογή αυτή θα ήταν η προσαρμογή των μοντέλων «εις τας αρεσκείας των αγοραστών» και η επιμονή στην παραγωγή επιτυχημένων προτύπων. Κατά τους υπολογισμούς του τα εργαστήρια μπορούσαν ετησίως να παράγουν 5.000 παιχνίδια από ξύλο και 2.500 δίτροχες τροττινέτες (πατίνια), 2.500 κούκλες πάνινες, 2.000 μεγάλα αντικείμενα χειροτεχνίας και 20.000 κομμάτια κοτιγιόν.¹¹³⁵ Διαιρώντας και προσθέτοντας εργατοώρες (το εργαστήριο την πρώτη χρονιά της λειτουργίας του είχε 29 τεχνίτες: 10 ξυλουργούς, 10 στο πάνινο παιχνίδι και 9 διακοσμητές)¹¹³⁶ και συνυπολογίζοντας εργασία σιδηρουργού και βοηθών και των επικεφαλής σε κάθε εργαστήριο-συνεργείο, προϋπολογίζει κέρδος για τα ξύλινα 10 δρχ. στο τεμάχιο, με τιμή πώλησης 25 ως 30 δρχ. το ένα (όσο δηλαδή ένα μεροκάματο του σχολείου) και για τις τροττινέτες τιμή πώλησης 35 δρχ. και κέρδους 20 δρχ. Για τις κούκλες ανάλογα με το μέγεθός τους προέβλεπε κέρδος από 30-100 δρχ. Οι υπολογισμοί μετά και από τις απαραίτητες αφαιρέσεις (μισθοί διευθυντή, έξοδα ανανέωσης εργαλείων κλπ.) έδειχναν καθαρό ετήσιο κέρδος 167.000 δρχ., δηλαδή 20% επί της αξίας των ειδών.¹¹³⁷ Άρα οι όροι για τη λειτουργία Εργαστηρίου κατασκευής ποιοτικού παιχνιδιού ήταν ευνοϊκοί και το σχέδιο ενδιαφέρον και εφικτό.

Ας σημειωθεί ενδεικτικά ότι στην πενταετία της λειτουργίας του εργαστηρίου

1134 Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 280.

1135 Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 5.

1136 Αναπάντητο παραμένει το ερώτημα, ελλείψει αρχειακών τεκμηρίων, πώς είναι 29 οι πρώτοι τεχνίτες, αφού οι απόφοιτοι είναι 28. Μια εικασία που μπορεί να δικαιολογήσει την απόκλιση είναι ο 29ος να συμμετείχε σε κάποιο από τα τμήματα συμπληρωματικής μόρφωσης. Να επρόκειτο δηλαδή όχι για απόφοιτο της Σχολής αλλά για αυτοδίδακτο τεχνίτη που επεδίωξε πιστοποίηση και επαγγελματική αποκατάσταση.

1137 Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 12.

(Σεπτέμβριος 1932-Ιούλιος 1937)¹¹³⁸ η Σχολή παρήγαγε γύρω στα 20.000 παιχνίδια και κοτιγιόν —περίπου δηλαδή 50% των εισαγομένων παιχνιδιών. Από το τμήμα του ξυλουργείου 6.500, από το τμήμα των πάνινων 6.300 κούκλες και 400 παιχνίδια από πεπιεσμένο χαρτί, επίσης περίπου 6.500 τεμάχια κοτιγιόν, και από το τμήμα της διακοσμητικής 1.500 πήχεις διακοσμημένου υφάσματος.¹¹³⁹

Τα παιχνίδια του Εργαστηρίου πωλούνταν από το Πρατήριο της Σχολής, που ιδρύθηκε και λειτουργούσε παράλληλα με αυτό στην οδό Κολοκοτρώνη 2, και μέσω εμπόρων στην Αθήνα και σε όλη την Ελλάδα αλλά και σε εκθέσεις.

Κατά τας παραμονάς των εορτών του νέου έτους, οπότε η ζήτηση του παιγνιδίου ως δώρον είναι μεγάλη, η Σχολή διοργάνωνεν εκθέσεις των προϊόντων με μεγάλη επιτυχία εις το κέντρον των Αθηνών. Ταύτα εγένοντο κυριολεκτικώς ανάρπαστα μέχρις ενός.¹¹⁴⁰

Οι εκθέσεις που απευθύνονται στην αθηναϊκή αγορά επαναλαμβάνονται κάθε χρόνο στις γιορτές, περιλαμβάνουν παιχνίδια και είδη διακοσμητικής και γίνονται σε αίθουσες φιλοτέχων και λέσχες της πόλης· στην αίθουσα του Συλλόγου Ελληνικές Τέχνες¹¹⁴¹ ή στο μέγαρο Δεληγεώργη¹¹⁴² και στη λέσχη καλλιτεχνών «Ατελιέ».

Είναι τόση η ζήτηση των παιχνιδιών που στην παραγωγή τους απασχολούνται και οι μαθητές, όχι μόνο οι απόφοιτοι, στις εκθέσεις νέου έτους και Πάσχα και συνεπώς χάνουν χρόνο από τον πολύτιμο των μαθημάτων τους.¹¹⁴³ Και όπως βεβαίως, ενημερώνοντας και παρακινώντας τους υποψήφιους αγοραστές, ο Τύπος «τα παιχνίδια είναι φθηνά»,¹¹⁴⁴ «δωρεάν σχεδόν σε τιμές προσιτές σε κάθε βαλάντιο».¹¹⁴⁵

Επιπλέον η Σχολή, όντας παράλληλα και κοινωνικό ίδρυμα, οργάνωνε εκθέσεις μόδας για τις κυρίες του «καλού κόσμου» με τα εμπριμέ υφάσματα που κατασκευάζουν οι πτυχιούχοι του διακοσμητικού της τμήματος, τα οποία παρουσιάζονται στην πασαρέλα από μανεκέν των οίκων μόδας της εποχής, Τσούχλου, Τσαμαδού, Ευαγγελίδη κ.ά. για την ενίσχυση της μαθητικής της πρόνοιας·¹¹⁴⁶ για να πάνε τα παιδιά που είχαν καταβληθεί από την αδυναμία στις εξοχές της Βούλας αλλά και για την αγορά

1138 *Ιστορικό σχολής*, σ. 8.

1139 *Στο ίδιο*.

1140 *Στο ίδιο*.

1141 Διαφήμιση, «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιγνιδίων και διακοσμητικής», χρονιά Ζ', αρ. φ. 150-151, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1931, σ. 8· *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, ό.π., σ. 136.

1142 Αδάκρυτος, ό.π., σ. 3.

1143 *Πράξις 22η*, ό.π.

1144 Αιμ. Κ., «Η χθεσινή εορτή της Παπαστρατείου Σχολής Παιγνιδίων και Διακοσμητικής-Ο απολογισμός του έργου της Σχολής», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΑ', αρ. φ. 4.024, 4-7-1932, σ. 3.

1145 Αδάκρυτος, ό.π.

1146 Ανωνύμου, «Η Παπαστράτειος και ο ρυθμός», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΑ', αρ. φ. 3.484 24-5-1932, σ. 2.

εργαλείων στους αποφοίτους.¹¹⁴⁷ Η Σταματελάτου στον πρώτο απολογισμό πλήρους λειτουργίας του Εργαστηρίου το 1934 εξηγεί πώς και πού αποκαθίστανται οι τεχνίτες ξύλινων παιχνιδιών και οι διακοσμητές. Για αυτούς που κατασκευάζουν πάνινα δεσμεύεται η Διοικητική Επιτροπή «να φροντίζει και δια την διάδοσιν και δια την πώλησιν των προϊόντων τους».¹¹⁴⁸

Πάντως, η συντήρηση του Εργαστηρίου είναι δαπανηρή, δεν βγάζει τα έξοδά του, γιατί τα ποσά που απαιτούνται για την εκπαίδευση και την αμοιβή των τεχνιτών είναι πολλά και το σχολικό ταμείο καταφεύγει στο δανεισμό ή στις εκθέσεις μόδας που είδαμε πριν.¹¹⁴⁹

Εντούτοις, στο μέτρο του δυνατού, το προφίλ και τα έσοδα συντηρούσαν τη Σχολή και τα πολλά πρόσωπά της: ίδρυμα προνοιακό, βιοτεχνικό εργαστήριο, σχολείο τεχνών. Η διάθεση των προϊόντων τους στην αγορά είχε ξεκινήσει πριν από την ίδρυση του Εργαστηρίου, με τα παιχνίδια και τα υπόλοιπα είδη που κατασκεύαζαν οι μαθητές κατά τη σχολική διαδικασία.¹¹⁵⁰ Ο εμπορικός οίκος Ιωάννου Κυπαρισσίδη (Λίμνη Ευβοίας) ζητά τον Δεκέμβρη του 1931 τους εικονογραφημένους τιμοκαταλόγους της Σχολής για να δώσει την παραγγελία του και να στηρίξει, όπως γράφει, την εγχώρια βιομηχανία. Αρχικά ο έμπορος είχε αποταθεί στο ΠΠΠΠ —η συνεργασία της Σχολής με το Πατριωτικό Ίδρυμα είναι διαρκής και ποικίλη— το οποίο τον παρέπεμψε απευθείας στη Σχολή. Οι επόμενοι κατάλογοι, εκτός από τις σημάνσεις για τιμές λιανικής και χονδρικής, περιέχουν πληροφορίες για τα είδη, τις διαστάσεις και τα υλικά.¹¹⁵¹ Και οι αποστολές ειδών από το 1932 που λειτουργεί το Εργαστήριο πολλαπλασιάζονται προς συλλόγους, καταστηματάρχες ή ιδιώτες: στον Σύνδεσμο Ελληνικής Χειροτεχνίας τότε διακοσμημένες εσάρπες¹¹⁵² και τότε παιχνίδια, γαϊδουράκια, κάρτα και τρένα,¹¹⁵³ στην Ελληνική Στρατιωτική Ένωση,¹¹⁵⁴ στο ΠΠΠΠ Θεσσαλονίκης,¹¹⁵⁵ σε έναν έμπορο στην Καβάλα¹¹⁵⁶ ή έναν πελάτη στην Καλλιθέα που παραγγέλνει 200 μπουμπονιέρες-

1147 Ανωνόμου, «Η έκθεσις της Παπαστρατείου Σχολής», *Πρωία*, έτος Θ', αρ. φ. 9-201, 25-5-1934, σ. 2.

1148 Σταματελάτου, «Ετησία λογοδοσία περί της δράσεως της Παπαστρατείου Σχολής παιχνιδιών και διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 30.

1149 Στο ίδιο, σ. 29.

1150 Επιστολή: Ιωάννου Θ. Κυπαρισσίδη και Υιών, Εμπορικός Οίκος, Λίμνη Ευβοίας, προς την Διεύθυνσιν της Παπαστρατείου Σχολής, 2-12-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

1151 Όπως έχουμε αναφέρει στη σ. 19 στο αταξινόμητο αρχείο της ΠΣΠΔ σώζεται ο «Κατάλογος (παιχνίδια, κούκλες, διακοσμητική) Παπαστρατείου Δημόσιας Σχολής Παιγνιδιών και Διακοσμητικής, 1932». Ο Κατάλογος υπάρχει και στο Παράρτημα, σ. 268-281.

1152 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 92, 17-11-1932.

1153 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 107, 5-11-1932.

1154 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 111, 12-12-1932.

1155 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 145, 16-6-1933.

1156 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 115, 16-12-1932.

στρουθοκαμήλους. Ή ακόμα στη «Μεγάλη Βρετανία», που προφανώς θα έδινε μπαλμασκέ, λουλούδια και ροκάνες αξίας 3.700 δρχ και τις ίδιες μέρες προφανώς για τον ίδιο λόγο τα ίδια αντικείμενα σε μικρότερη ποσότητα αξίας 1.500 δρχ στο Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων.¹¹⁵⁷

Και έτσι ως αναγνώριση της συμβολής τους στην πρόοδο της δευτερογενούς παραγωγής μπορεί να εκληφθεί και η οδηγία του Υπουργείου Βιομηχανίας να στείλουν αντίγραφα παιχνιδιών τους στην ΑΣΟΕΕ, ένα από κάθε είδος, για να φιλοξενηθούν στις προθήκες του Ειδικού Εμπορευματολογικού Μουσείου που μόλις είχε συσταθεί, με την ένδειξη Προϊόντα Εργοστασίου 1932, για διαφήμιση των προϊόντων της ελληνικής βιοτεχνίας και βιομηχανίας αλλά και για τη συμπλήρωση των γνώσεων των φοιτητών.¹¹⁵⁸ Ίσως αυτή να ήταν ιδέα του Χαριτάκη, που σχετιζόταν, όπως είδαμε, και με τις δύο Σχολές. Ο ΣΕΒ, από την άλλη, καλεί την Παπαστράτειο να συμμετέχει¹¹⁵⁹ στον Σύνδεσμο για να επιτευχθεί η ενιαία και αδιαίρετη εκπροσώπηση του βιομηχανικού κόσμου από μια ισχυρή οργάνωση που θα περιλαμβάνει όλους τους βιομηχάνους της χώρας¹¹⁶⁰ δεδομένου ότι η δραστηριότητά τους χαρακτηρίζεται ήδη ως «μικρός έστω αλλά ενδιαφέρων κλάδος της ελληνικής βιομηχανίας».¹¹⁶¹

Για να διασφαλιστεί και να ενισχυθεί η προσφορά της Σχολής των Παιχνιδιών στην εκβιομηχάνιση, με Διάταγμα της 31ης Μαρτίου του 1934¹¹⁶² η Διοικητική της Επιτροπή γίνεται δωδεκαμελής —αντιπροσωπεύεται με ένα ακόμα πρόσωπο η οικογένεια Παπαστράτου— προστίθενται επιπλέον δύο εκπρόσωποι του ΣΔΓ και ένας εκπρόσωπος της Εθνικής Τράπεζας ή της Τράπεζας Ελλάδος, εν ενεργεία ή συνταξιούχος, αλλά και ένα ακόμη άτομο με μηχανολογικές γνώσεις και εργοστασιακή πείρα.

Η ενδυνάμωση σε όλα τα πεδία, καθώς και η επιμελημένη δουλειά που τους είχε δώσει την αισιοδοξία για τη θεμελίωση στον τόπο της νέας αυτής βιομηχανίας κρίνοντας ως ικανούς και αναγκαίους παράγοντες για τη δυνατότητα αυτή το χαμηλό

1157 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 136, 16-2-1933.

1158 Επιστολή: Τμήμα Βιομηχανίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας προς Παπαστράτειο Σχολήν Αθυρμάτων και Διακοσμητικών Τεχνών, αρ. πρ. 24602, 13-4-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

1159 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 11-3-1932.

1160 Επιστολή: Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών, αρ .πρ. 200/895, 8-3-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

1161 Αδάκρυτος, *ό.π.*

1162 Π. Δ. «Περί τροποποίησης του από 27 Αυγούστου 1932 Διατάγματος “περί μετατροπής της εν Αθήναις Γ' Δημοσίας Εμπορικής Σχολής Αρρένων εις Επαγγελματικήν Σχολήν αθυρμάτων και διακοσμητικής και συγχωνεύσεως ταύτης προς την εν Αθήναις Παπαστράτειον Δημ. Επαγγελματικήν Σχολήν Παιγνιδίων και Διακοσμητικής”», ΦΕΚ 122/Α/31-3-1934.

κόστος των παιχνιδιών και την υψηλή ποιότητά τους,¹¹⁶³ τους έκανε επιπλέον να ελπίζουν σε «αγορές καταναλώσεως και έξω της Ελλάδος, στην Εγγύς Ανατολή ή και στην Αίγυπτο»,¹¹⁶⁴ όπως έλεγε η Σβώλου το 1930. Ο σκοπός είναι ρητός και επιθυμούν να διαδώσουν τα παιχνίδια τους «όχι μόνον εν τη χώρα μας και ιδίως εις τας λαϊκὰς τάξεις αλλά και έξω των ορίων αυτής»¹¹⁶⁵, όπως λένε τρία χρόνια αργότερα. Με αυτή τη σκέψη τα παραγόμενα είδη περνούν από προσεκτικό έλεγχο και συσκευάζονται προς πώληση μόνο αν πληρούν τους προδιαγεγραμμένους όρους —τα ελαττωματικά απομακρύνονται και εκποιούνται σε άλλη τιμή.¹¹⁶⁶

5.3. Το ελληνικό παιχνίδι

Στην πραγματικότητα εκείνου του χωροχρόνου η Σχολή των Παιχνιδιών επιχειρεί να δημιουργήσει αγορά ελληνικών καλλιτεχνικών παιχνιδιών· γιατί είναι μεν γεγονός ότι στον ελληνικό πεζογραφικό και ποιητικό λόγο των αρχών του εικοστού αιώνα συναντάμε στιγμές με κούκλες, κουκλόσπιτα, μουσικά κουτιά, ποδηλατάκια, τρένα, τόπια και βόλους, ζωάκια κουρδιστά και λούτρινα και ακόμα automata και λογής λογής νεωτερισμούς και τις στιγμές αυτές τις έχουν απαθανατίσει επίσης οι ζωγραφίες και οι φωτογραφίες, καθώς και σχετικές διαφημίσεις στον Τύπο, ο τόπος όμως δεν παράγει εμπορικά αντικείμενα παιχνιδιού σε ικανοποιητικό βαθμό.

Το αίτημα για την κάλυψη της παιδικής ανάγκης του παιχνιδιού απασχολεί τους δημοτικιστές και η κατασκευή αθυρμάτων από τα ίδια τα παιδιά προβάλλεται ως πανάκεια στη στέρηση αυτή. Στο πλαίσιο του σχολείου εργασίας η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου το 1932 πρότεινε στις ώρες του παιχνιδιού-χειροτεχνίας την κατασκευή παιχνιδιών από τα παιδιά. Η ιδιοκατασκευή παιχνιδιών, εκτός από την παιδαγωγική αξία της και τη δυναμική της να μετατρέπει την εργασία σε παιγνιώδη ενασχόληση, όπως είδαμε νωρίτερα, εξασφαλίζει «παιχνιδάκια», όπως τα ονόμαζε η Κλεάνθους, και στα φτωχόπαιδα που η μόνη άλλη πιθανότητα να τα προσεγγίσουν ήταν η αγιοβασιλιάτικη φιλανθρωπική προσφορά «κρिनοδάχτυλων κυριών», την οποία

1163 ΦΕΚ 1933.

1164 Σβώλου, «Επαγγελματική Σχολή», *ό.π.*

1165 ΦΕΚ 1933.

1166 Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 8.

άλλωστε θεωρούσε ταπεινωτική.¹¹⁶⁷ Με τη φυσική αυτή προσφορά-δώρο του σχολείου, οι μαθητές θα μάθαιναν να κατασκευάζουν φασουλήδες από χαρτί, πανί, τενεκέ, τοπάκια από ύφασμα γεμισμένα με πίτουρο και άμμο,¹¹⁶⁸ αλογάκια και άλλα ζώα από χαρτόνι, ξύλο, πανί, σύρμα και χόρτο, χαρταετούς όπως τους έφτιαχναν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας¹¹⁶⁹ και «παιχνιδάκια» διάφορα, σαν το λεωφορείο, το τραμ, το αυτοκίνητο από χαρτόνι και κουτιά, αλλά και αεροπλάνο και αερόστατο, κάρα και τρένα με βαγόνια, πάλι από κουτιά, μύλους, νερόμυλους, ανεμόμυλους, από ξύλο, σανιδάκια, κεραμίδια, πανί.¹¹⁷⁰ Με αυτή την ιδέα ως βασικό άξονα δουλεύουν ήδη από χρόνια στη Σχολή των Παιχνιδιών και οι μαθητές κατασκευάζουν μόνοι τους παιχνίδια όχι για τον εαυτό τους αλλά για άλλα παιδιά.

Ας δούμε πώς φτιάχνουν τα παιχνίδια τους, ποια είναι η εκπαιδευτική διαδικασία, μέσα από μια εικόνα, ή περισσότερες, του ίδιου του σχολείου: Στις 17 Ιανουαρίου 1932 η διεύθυνση του Σχολείου των Παιχνιδιών ζητά από την Ελληνική Γεωργική Εταιρεία δενδρύλλια για την αυλή τους —είναι ένα υποδειγματικό σχολείο εργασίας, κι αυτό δεν γίνεται χωρίς σχολικό κήπο. Τρεις μέρες μετά καταφθάνουν δύο εργάτες της Εταιρείας (ένας αρχιεργάτης και ένας μαθητής του Γεωργικού Σχολείου Συγγρού) για να φέρουν δεντράκια και να βοηθήσουν τα παιδιά στην κηπουρική.¹¹⁷¹ Στις 22 Ιανουαρίου γίνεται αληθινό πανηγύρι στην αίθουσα, όπως καταγράφει ο δάσκαλος του ελεύθερου σχεδίου, Σπύρος Βασιλείου, σε βιβλίο του με σκίτσα των μαθητών που εκδίδεται το 1933, όταν τους προτείνει το δεντροφύτευμα αυτό ως θέμα για σχεδίασμα στο μάθημα της μέρας.¹¹⁷² Στη μονοδιάστατη απόδοση της πρόσοψης του σχολείου σε ένα από τα πρώτα σχέδια ενός μαθητή της πρώτης τάξης, τεκμηριώνεται το περιστατικό: άλλοι σκάβουν, άλλοι φυτεύουν, κάποιοι καθαρίζουν. Την ίδια ώρα οι εργάτες της Γεωργικής Εταιρείας συνδράμουν το έργο. Ανάμεσά τους ο επιστάτης, ο κυρ Κώστας, κουβαλά το καροτσάκι με το χώμα, ενώ δύο φιγούρες ακόμα μεταφέρουν το «φαγί», τη «φασουλάδα»: μόλις είχε καταφθάσει και το συσσίτιο από το ΠΣΠΠ. «Το σκάψιμο του είχαν ανοίξει την όρεξη και δεν ξεχνάει τη λαχτάρα του ζεστού φαγιού που γεύτηκε κείνη τη μέρα», σχολιάζει ο δάσκαλος προσθέτοντας ότι ο μαθητής είχε

1167 Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Παιχνίδια με τραγούδια, οργανωμένα με βάση την αρχή της εργασίας για παιδιά ως 12 χρονών*, Αθήνα, Τυπογραφία Κοινωνίας, 1932, σ. 231.

1168 Στο ίδιο, σ. 234.

1169 Στο ίδιο, σ. 242.

1170 Στο ίδιο, σ. 240-275.

1171 Επιστολή: Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, Κοινοφελές Ίδρυμα Δημοσίου Δικαίου, προς Παπαστράτειον Δημοτικήν Σχολήν Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, Συνοικισμός Υμηττού, Αθήνα, 19-1-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΠ*.

1172 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 20.

ζωγραφίσει μέχρι και το φορτηγό που έφερε το φαγητό, παρκαρισμένο απ' έξω.¹¹⁷³ Το θέμα σχεδιάστηκε 45 φορές, όσοι οι μαθητές της τάξης. Όλοι ως κεντρική φιγούρα είχαν τον κυρ Κώστα τον επιστάτη και τριγύρω παιδιά που σκάβουν και φυτεύουν.¹¹⁷⁴

Η μόνη διαταγή, κατά τις αρχές του σχολείου εργασίας, που άκουσαν τα παιδιά από το δάσκαλο: «Εμπρός λοιπόν. Σας αφήνω λεύτερους να σχεδιάσετε ό,τι θέλετε».¹¹⁷⁵ Με τη χαρά που έχουν σχεδιάζοντας —δουλεύοντας— βρίσκουν «ενδιαφέρον σ' όλα τα πράγματα», όπως εξηγεί ο Βασιλείου. Η ύλη τους είναι σχέδιο από τη φύση, συνθέσεις διακοσμητικές, σχέδιο από μνήμη και συνθέσεις χιουμοριστικές.¹¹⁷⁶ Τα παιδιά αναπαριστούν την εσωτερική τους εμπειρία και τη σχέση τους με τον έξω κόσμο και τις εικόνες της φαντασίας τους, κατά τα δοκούντα του σχολείου εργασίας.

Ο Βασιλείου εξηγεί στους σπουδαστές πώς σχηματοποιείται ένα κόσμημα με μοτίβα από τη φύση, «όπως έκαναν οι αρχαίοι με τις φόρμες που έβγαζαν από ένα αγκάθι ή από ένα σάλιαγκα κι όπως οι χωρικές της σημερινής εποχής από τα κλαριά κι από τα λουλούδια»,¹¹⁷⁷ δίνοντάς τους μόνο το θέμα για αναπαραγωγή στις επιφάνειες που διακοσμούν, και τους αφήνει ελεύθερους να συνθέσουν ό,τι και όπως θέλουν. «Δεν ήταν όμως έτσι τα πράματα από την αρχή [...] Τους είχε θολώσει την παρατήρηση και τους είχε νεκρώσει την πρωτοβουλία ο τυφλοσούρτης με τις μαύρες κουκίδες [...] Να ήταν τουλάχιστον πανσέδες», είχαν πει τα παιδιά, όταν τους έφερε μια αγκινάρα για να ζωγραφίσουν. Η αγκινάρα είναι μόνο για την κουζίνα. Όμως σταδιακά, αφού πρώτα παρατηρούν το γενικό της σχήμα, έπειτα «πώς βγαίνουν τα τρίγωνα πέταλλα (sic) το ένα μέσα από το άλλο, πώς μικραίνουν από τα κάτω προς τα πάνω και πόσο είναι όλα ρυθμικά σαν ένα κόσμημα» και αφού τους υποδεικνύει πόσα σχήματα, τρίγωνα και ίσιες γραμμές προκύπτουν από την αγκινάρα, δεν διαμαρτύρονται πια. Ενθουσιασμένα δέχονται τα καινούρια υλικά παρατήρησης: γαρίδες, παντζάρια, πεταλούδες, μια ακρίδα, μια σαύρα, ένα κουνέλι. Ξεχωρίζουν τα σχήματα και τα συνθέτουν. Τυπικά στην αρχή, αργότερα όμως προσπαθούν να «σπάσουν τους κανόνες της συμμετρίας».¹¹⁷⁸

Μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων τους είπε να ζωγραφίσουν τα κάλαντα όπως τα ανακαλούν στο νου τους,¹¹⁷⁹ σε ένα άλλο μάθημα τις μνήμες τους από το θηριοτροφείο¹¹⁸⁰ που είχαν επισκεφτεί και από το σινεμά που επίσης επισκέφθηκαν και

1173 Στο ίδιο.

1174 Βλ. ενδεικτικά στο Παράρτημα μία από τις 45 εκδοχές, «Το δεντροφύτεμα» (sic), σ. 250.

1175 Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 29.

1176 Στο ίδιο, σ. 24.

1177 Στο ίδιο, σ. 22.

1178 Στο ίδιο, σ. 23.

1179 Βλ. Παράρτημα, σ. 263 και σ. 264.

1180 Βλ. Παράρτημα, σ. 261.

ακόμα τους έβαλε ως θέμα τον καστανά, τον εφημεριδοπόλη, τον μανάβη με το γαϊδουράκι του, τονπραματευτή και προέκυψαν μοτίβα φυσικά, καμηλοπαρδάλεις, λιοντάρια, «αραπάδες»,¹¹⁸¹ παλιάτσοι, τίγρεις, σκηνές και τύποι της καθημερινότητας.¹¹⁸²

Προχτές σχεδίαζαν τα κάλαντα κι ήταν μια χαρά να τα βλέπη κανείς καθώς με σταθερές αδίστακτες γραμμούλες, με το παράτολμο θάρρος που δίνει η άγνοια, σώριαζαν τις μορφές και τα αντικείμενα το 'να κοντά στ' άλλο,¹¹⁸³

γράφει ο Παναγιωτόπουλος που βρέθηκε προφανώς μάρτυρας της σκηνής.

Οι συνθέσεις τους στην αρχή είναι μια συμμετρική παράθεση των μοτίβων τέσσερα λουλούδια ή τέσσαρες γαρίδες στις γωνιές και μια στη μέση μα σιγά σιγά γίνονται με σχήματα πιο αφηρημένα και με μια προσπάθεια να σπάσωμε τα καλούπια της συμμετρίας και να συνθέσουμε πιο ελεύθερα,¹¹⁸⁴

εξηγεί ο δάσκαλός τους που πρεσβεύει ότι η ελευθερία θα φέρει και τη βελτίωση των ικανοτήτων. Κι αν είναι άτεχνα τα σχέδια στην αρχή, θα έρθει το γεωμετρικό και το τεχνικό σχέδιο στη δευτέρα και την τρίτη τάξη και τότε, προσθέτει, τα σχέδια θα γίνουν «σοφά με συμμετρία και με προοπτική».¹¹⁸⁵

Σιγά σιγά αρχίζουν να επιλέγουν και το θέμα μόνα τους κι ενώ η τάξη είναι γεμάτη λουλούδια και μερικοί τα προτιμούν για τον καμβά τους κάποιοι άλλοι σχεδιάζουν «το φούτ-μπώλ»¹¹⁸⁶ που συνηθίζουν να παίζουν στην αυλή. Και ταίριαξε απόλυτα η παροιμία «45 Γιάννηδες και ενός κοκόρου γνώση», που και αυτή την εικονογράφησαν, στο τμήμα όπου 45 μικροί μαθητές διδάσκονταν σχέδιο, όμως μερικοί προτίμησαν την πεταλούδα που κάποιος έφερε σ' ένα κουτάκι. «Το ξεχώρισμα γίνεται μόνο του». Στο παράδειγμα του βατραχού με τις παράξενες βούλες και τα ωραία χρώματα, που ένα άλλο παιδί έφερε στο μάθημα, άλλοι συνέθεσαν διακοσμητικά μοτίβα κι άλλοι χιουμοριστικές σκηνές¹¹⁸⁷ και ο κωφάλαλος μαθητής μια πασχαλινή σύνθεση στην οποία «οι βάτραχοι που γλεντούν δεν είναι χριστιανοί, αλλά Τούρκοι»,¹¹⁸⁸ ενώ «ένα κορίτσι έκανε ένα μαντύλι (sic) μεταξωτό μπατίκ με πράσινες βούλες και κόκκινα στίγματα [...] έπρεπε να βλέπατε μια βατραχίνα με το κοστούμι του μπάνιου κάτω από

1181 Βλ. Παράρτημα, σ. 252.

1182 Βλ. Παράρτημα, σ. 256, σ. 258 και σ. 259.

1183 Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*

1184 Βασιλείου, «Παιδικά σχέδιάσματα», *Το παιδί*, έτος 2ο, αρ. φ. 8, Ιούλιος-Αύγουστος 1931, σ. 33.

1185 Βασιλείου, «Ένα σχολείο δουλειάς», *ό.π.* σ. 29.

1186 Βλ. Παράρτημα, σ. 257.

1187 Βλ. Παράρτημα, σ. 262.

1188 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 26.

την ομπρέλα της να παίρνει αέρα με μια βεντάγια». ¹¹⁸⁹

Το ελεύθερο σχέδιο αφορά όλα τα παιδιά, και τους υποψήφιους διακοσμητές και τους παιχνιδοποιούς. Τα κάλαντα μάλιστα που ζωγράφισαν από μνήμης με αυτόπτη τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, «πιθανότατα» τα ζωγράφισε και ο ίδιος ο Βασιλείου και ανατυπώθηκαν σε μια χρωμολιθογραφημένη ευχετήρια κάρτα. ¹¹⁹⁰

Όσα παιδιά θα γίνουν διακοσμητές έχουν ήδη μάθει πώς γίνεται η αναγωγή από το φυσικό μοτίβο στο κόσμημα και από κει η μεταφορά στη μακέτα για «μιαν εσάρπα ή για ένα σταμπάτο ύφασμα που θα μάθουν την τεχνική τους τον ερχόμενο χρόνο στο εργαστήριο της διακοσμητικής». ¹¹⁹¹ Τα μοτίβα τους θα τα χρησιμοποιήσουν με κάποιο τρόπο ως πηγή έμπνευσης στα αντικείμενά τους. ¹¹⁹²

«Η φαντασία, η εφευρετικότητα και το χιούμορ» θα καταδείξουν ποιοι θα φοιτήσουν στο τμήμα των παιχνιδιών, ¹¹⁹³ εξηγεί ο Βασιλείου.

Όλοι, με λίγο σύρμα και λίγα κουρέλια ζωντανεύουμε όλους τους τύπους που έχουμε φτιάξει [...] Όσα παιδιά όμως θα πάνε στο τμήμα των παιχνιδιών αρχίζουν και σχεδιάζουν διάφορα απλά παιχνίδια από ξύλο και από ύφασμα. Ένα γαϊδουράκι που δυστροπεί και παρασύρει το μικρόν αγωγιάτη, μια χήνα ή ένα ψάρι που θα πλέκει (sic) στο νερό με μια μικρή έλικα κουρδισμένη με λάστιχο, τρεις κολυμβητές που ρίχνουν βουτιές ο ένας μετά τον άλλον και μια χωριάτισσα που ταΐζει τις χήνες της. ¹¹⁹⁴

Αρχίζοντας έτσι από την πρώτη τάξη εφαρμόζουν το σύστημα και στις επόμενες. Οι ζωγραφίες από τη σχολική τους ζωή γίνονται στην αρχή φρίζα κι έπειτα ολόκληρη τοιχογραφία, αντί για χωνάκι για τις σταφίδες. Από το ραπανάκι και τη γαρίδα εμπνέονται τη στάμπα στο εργαστήριο της διακοσμητικής. Και στο εργαστήρι της πλαστικής θα φτιάξουν κεφάλια φασουλή· έχουν διαβάσει τις ιστορίες του —έχουν φτιάξει και δικές τους ιστορίες, όπως έχουμε ήδη δει— και θα φτιάξουν και τα φορέματά του. ¹¹⁹⁵

Τα θέματα του ελεύθερου σχεδίου με τη φαντασία των παιδιών γίνονται παιχνίδια. Ο παγωτατζής που περιμένει τα παιδιά τις καλοκαιρινές μέρες έξω από την πόρτα του σχολείου ¹¹⁹⁶ έγινε ένα μικρό ξύλινο παιχνίδι. ¹¹⁹⁷ Τα παιδιά, αφού τον

1189 Βασιλείου, «Παιδικά σχέδιάσματα», *ό.π.*, σ. 36.

1190 Αργυριάδη, *Χριστουγεννιάτικα παιχνίδια από τη συλλογή του μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1994, σ. 14 και σ. 90.

1191 Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 34.

1192 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 23.

1193 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 24.

1194 Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 37.

1195 Βασιλείου, «Ένα σχολείο δουλειάς», *ό.π.*, σ. 29. Βλ. και εδώ Παράρτημα, σ. 297.

1196 Βλ. την πραγματική φωτογραφία εδώ στο Παράρτημα, σ. 248.

σχεδίασαν, σκάλισαν το ξύλο στο εργαστήριο της ξυλουργικής με σφυρί, ροκάνι του χεριού, ηλεκτροκίνητη σβούρα, κορδέλα και πλάνη, το δούλεψαν στη μηχανή του τόννου και τέλος το ζωγράφισαν με το χέρι στο βαφείο ή στο εργαστήριο του χρωμοαερογράφου.¹¹⁹⁸ Το παιχνίδι στη συνέχεια αναπαράχθηκε σε κάμποσα αντίγραφα στο Εργαστήριο παραγωγής του σχολείου και πήρε το δρόμο του στην αγορά. Μια παραγωγή βήμα-βήμα, όπου όλα τα βήματα είναι δικά τους. Ο παγωτατζής μάλιστα ζωγραφίστηκε και αυτός από το δάσκαλό τους και είναι τώρα ένας από τους φημισμένους του πίνακες.¹¹⁹⁹

Έτσι από την εμπειρία των παιδιών και με το ήδη γνωστό μας «βλέμμα από το παράθυρο» θα φτιάχτηκε και ο γαλατάς και ίσως ο μανάβης και οπραματευτής. «Ολότελα έργο του μαθητή από την αρχή ως το τέλος».¹²⁰⁰ Όπως ισχύει και για τα πάνινα ή από πάστες παιχνίδια τους που ξεκινώντας και αυτά από το εργαστήριο του σχεδίου, περνούν από το εργαστήριο της πλαστικής· εκεί τα παιδιά φτιάχνουν το εκμαγείο τους από πηλό και γύψο πάλι ή χαρτί ή χαρτόνι ή μέταλλο και ακολουθεί η δουλειά στα υπόλοιπα εργαστήρια, ο χρωματισμός/βαφή ή/και η ένδυση/διακόσμηση και οι λεπτομέρειες/το φινίρισμα, ανάλογα με το είδος του παιχνιδιού.

Οδηγίες της Σβώλου προς τους προϊσταμένους των κύριων εργαστηρίων, Σπύρο Βασιλείου, Ερρίκο Χάνε και Πηνελόπη Διαμαντοπούλου¹²⁰¹ ανακοινώνουν την απόφαση της Καλλιτεχνικής Επιτροπής: Κάθε δεκαπέντε μέρες οι τρεις τους θα επιλέγουν ένα θέμα εργασίας, το οποίο θα δουλεύεται διαδοχικά στα εργαστήρια σχεδίου, εφαρμογών κατασκευής και διακοσμητικής. Από τα έργα των παιδιών, όσα ξεχωρίζουν θα αναπαράγονται σε πολλά αντίγραφα ως παιχνίδια ή καλλιτεχνικά αντικείμενα στα οικεία τμήματα.¹²⁰²

Πάρα πέρα άλλα αγόρια κι άλλα κορίτσια εργάζονται στον πηλό, στο χαρτί ή στο σανίδι. Δίνουν μια πρώιμη πλαστική που πολλές φορές εκπλήττει όχι μονάχα με τον τόνο της αυθορμησίας της και της απομακρύνσεώς της από κάθε σοφή καλλιτεχνική προϋπόθεση μα με τη θαυμάσια παρατηρητικότητα που φανερώνει και με την έμφυτη και αυτοδύναμη αντίληψη των πλαστικών μορφών. Άλλα παιδιά δουλεύουν στο τμήμα της διακοσμητικής, στα τυπωμένα υφάσματα σχεδιάζουν, φιζάρουν, ξεπλένουν,

1197 Βλ. Παράρτημα, σ. 269.

1198 Βασιλείου, *ό.π.*

1199 Πρόκειται για τον πίνακα «Τέσσερις εποχές —Καλοκαίρι», χρωμολιθογραφία, δεκαετία 1950, Μουσείο Μπενάκη.

1200 Βασιλείου, *ό.π.*

1201 Για τη Διαμαντοπούλου θα μιλήσουμε αναλυτικότερα αργότερα.

1202 Επιστολές: Σβώλου προς Πηνελόπη Διαμαντοπούλου, Σπύρο Βασιλείου και Ερρίκο Χάνε, χωρίς άλλες σημάνσεις και αχρονολόγητες. Καθώς ένας από τους παραλήπτες είναι ο Χάνε έχουν σταλεί από το 1929 έως το 1931. *Τεκμήρια ΠΣΠΔ*.

σιδερώνουν κάνουν όλη την πολύπλοκη τούτη εργασία μονάχα τους με την προστατευτική καθοδήγηση του δασκάλου από μακριά και χωρίς τον χαρακτήρα της επιβολής που νεκρώνει την αυτενέργεια και σκοτώνει το πρώτο φανέρωμά της, την ορμή της δημιουργίας. Στο κάτω πάτωμα της σχολής τα παιδιά δουλεύουν στον τórνο και στην ξυλουργική δημιουργούν ωραιότατες απομιμήσεις αντικειμένων με το σανίδι, συνδυάζουν με τα κομμάτια του ξύλου και σχηματίζουν χαριτωμένες μορφές που δεν τους λείπει ούτε η ανόθευτη ευφυΐα της συλλήψεως ούτε η αλάθευτη πείρα της εκτελέσεως,¹²⁰³

σύμφωνα με την τεκμηρίωση του Παναγιωτόπουλου που αποδίδει σχεδόν φωτογραφικά τη φιλοσοφία και τις μεθόδους της Σχολής των Παιχνιδιών, με την ίδια ακριβώς πρόσληψη περί της γνήσιας, αθάνας και καλόσχημης αισθητικής των παιδιών, όπως ακριβώς δηλαδή ο Παπαντωνίου, ο Βασιλείου και οι υπόλοιποι συντελεστές της Σχολής.

Οι εκπαιδευτικές εκδρομές και «οι ακροαματικές διδασκαλίες»¹²⁰⁴ φέρνουν σε επαφή τους μαθητές με τα καθημερινά στοιχεία του πολιτισμού, «τα παραδοσιακά» και τα ξενόφερτα, τα σύγχρονα και τα περασμένα, και έτσι προκαλείται «η ζωντανή έκφραση της αντίδρασης τους» και αποτυπώνεται στους «ανθρώπινους τύπους και τα στυλιζαρισμένα ζώα».¹²⁰⁵ Γιατί «οι δάσκαλοι της Σχολής τούς μαθαίνουν πρώτα πρώτα να κοιτάζουν γήρω (sic) τους. Κι αυτό είναι η πρώτη και απαραίτητη (sic) αρχή».¹²⁰⁶ Η ζωντανή έκφραση της αυθόρμητης αντίδρασης υπακούει στην αρχή της αφύπνισης των δημιουργικών δυνάμεων της παιδικής ψυχής, «με καθοδήγηση αλαφριά του δασκάλου»,¹²⁰⁷ με βάση την άμεση εποπτεία και την ατομική εντύπωση του μαθητή, με αποφυγή της μίμησης και της επιβολής, όπως αιτείται το σχολείο εργασίας.

Παράλληλα, η κριτική για το άστυ, την αστυφιλία και την αλλοτρίωση που προκαλούν τρέφει τις σχετικές ιδέες για την αγνή ζωή στη φύση:

Το παιδί της πόλης δεν έχει το γούστο και τη φαντασία του χωριατόπουλου γιατί οι τριχρωμίες εδώ σ' εμάς καταστρέφουν την καλαισθησία μικρών και μεγάλων. Μα φτάνει να ξυπνήσει μια φορά το ενδιαφέρον και να αντικρύσει κι εδώ στην πόλη ένα παιδί μονάχο του άμεσα και με αγάπη τον κόσμο για να αποδώσει στο χαρτί με το κοντύλι και με το χρώμα την εντύπωση του απλή, ολοζώντανη και εκφραστική.¹²⁰⁸

Η μεσοπολεμική εξιδανίκευση του αγροτικού παραδείσου, που στο συγκεκριμένο

1203 Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*

1204 *Έκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής*, *ό.π.*

1205 Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή παιχνιδιών και διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 2.

1206 *Στο ίδιο*. Η έμφαση στο κείμενο.

1207 *Στο ίδιο*.

1208 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 10.

ταυτίζεται με τον λαϊκό πολιτισμό και επιδιώκει ιδεολογική αναθεώρηση,¹²⁰⁹ εκδηλώνεται εδώ χαρακτηριστικά από τον Βασιλείου που δεν αναγνωρίζει γούστο και δημιουργικότητα στα «αλλοτριωμένα» παιδιά της πόλης και εμφανίζεται πιστός στην «όμορφη και πηγαία αφέλεια» του άδολου αγροτικού μοντέλου. Βεβαίως, δεν περνούν λίγα χρόνια και, δίκην παραδείγματος, παιδιά της Νίκαιας, στη γερμανική κατοχή, αποψιλώνουν πατώματα σιδηρουργείων και ξυλουργείων για να φτιάξουν πατίνα,¹²¹⁰ αποδεικνύοντας ότι ο λόγος του Βασιλείου είναι συμπαθητικά ρομαντικός.

«Κανένα πρόγραμμα προαποφασισμένο δεν ακολουθήσαμε τυφλά και σχολαστικά και δεν υπηρετήσαμε δόγματα παλαιά (sic) ή καινούρια».¹²¹¹ ήταν αρκετή η παιδική αντίληψη, λέει ο Βασιλείου, επιμένοντας στον ύμνο των παιδικών αρετών παραγνωρίζοντας προφανώς και τις ίδιες του τις προσλαμβάνουσες αλλά και των παιδιών. Και όπως σημειώνει ο μεταφραστής άρθρου για την παιδική τέχνη στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*: στα αγγλικά σχολεία πρώτα δείχνουν στο παιδί το φύλλο της βελανιδιάς σε μια φωτογραφία που στολίζει έναν τοίχο του σχολείου κι έπειτα την ίδια τη βελανιδιά στο γειτονικό πάρκο και ο μαθητής τη γνωρίζει, την «ψηλαφίζει» και την ιχνογραφεί.¹²¹² και έτσι, εξηγεί ο μεταφραστής, «στην Αγγλία φτάσανε στη μορφή την πιο αψηλή της τέχνης, στην απλή τέχνη».¹²¹³

Η παιδική τέχνη εκλαμβάνεται από τη μια ως ο πλέον πολύτιμος τρόπος αυτοέκφρασης για την καλλιέργεια του παιδιού και από την άλλη παρουσιάζεται από πολλούς ως η μόνη γνήσια μορφή της τέχνης αυτής καθαυτής.¹²¹⁴ Έχει ήδη κάνει διεθνώς την εμφάνισή της και μαζί με αυτήν των Ναϊφ και των Πριμιτίφ «αναγνωρίζονται σαν οι αμόλυντες πηγές —πέρα από κάθε πολιτιστική επιτήδευση— κάθε αυθόρμητης και επομένως γνήσιας καλλιτεχνικής έκφρασης».¹²¹⁵ «Ένας λαϊκός ζωγράφος *sui generis*, είναι το παιδί, φανατικός εχθρός του ακαδημαϊσμού και φανατικός και παρθένος πριμιτίφ»,¹²¹⁶ συνοψίζει ο Παπαντωνίου.

Το κίνημα της καλλιτεχνικής αγωγής που απηχεί και στην αισθητική των

1209 Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας, κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σ. 184.

1210 Gougoulis, «Working Class Children's Toys in Times of War and Famine. Play, Work and the Agency of Children in Piraeus Neighborhoods during the German Occupation of Greece», *Toys and Communication*, ό.π., σ. 182.

1211 Βασιλείου, ό.π., σ. 32.

1212 G. Servette, (ανωνύμου μετ.), «Η τέχνη στο αγγλικό σχολείο», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ε', 1915, σ. 103.

1213 Στο ίδιο.

1214 Παναγιώτης Μπερεδήμας, *Το εικονογραφημένο παιδικό σχολικό βιβλίο ως αντικείμενο-έργο τέχνης*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2008, σ. 39.

1215 Στέλιος Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι-η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής, 16ος-20ος αιώνας*, τ. Γ', Αθήνα, Μέλισσα, 1976, σ. 375.

1216 Παπαντωνίου, «Παιδική ζωγραφική», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΗ', αρ. φ. 6075, 2-6-1933, σ. 1.

παιχνιδιών¹²¹⁷ τονίζει τη σημασία της τέχνης που διαθέτει την ενέργεια να απελευθερώσει τις πνευματικές παιδικές δυνάμεις, άρα διαθέτει και τη δυνατότητα να ανανεώσει την πνευματική ζωή¹²¹⁸ με τον ερασιτεχνισμό στην θετική του εκδοχή.

Η θεώρηση του παιδιού ως καλλιτέχνη και η έμφαση στο ελεύθερο σχέδιο συνδέονται με τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα όπως ο εξπρεσιονισμός, ο φωβισμός, ο κυβισμός και ο φουτουρισμός που αρνούνται θεματικά και παραστατικά τα καθιερωμένα πρότυπα.¹²¹⁹ Αυθεντικότητα στην παιδική δημιουργία και τη ζωογόνα αξία του σχεδίου αναγνωρίζουν και οι καλλιτέχνες του Μπαουχάουζ.¹²²⁰ Οι καλλιτεχνικές ικανότητες του παιδιού και η «childish art» αντιμετωπίζονται από τη μια ως άλλη μία έκφραση της αντίθεσης με τον οικείο κόσμο της τέχνης και από την άλλη ως ένας νέος κώδικας ανάγνωσης ακόμη και «της μουτζούρας χωρίς νόημα», επινόηση που ταυτίζει τον καλλιτεχνικό δημιουργό με το παιδί.¹²²¹

Στην Ελλάδα, υπό την επιρροή αυτών των ιδεών, συμφωνούν ότι οι έμφυτες παιδικές δυνάμεις επεμβαίνουν στο περιβάλλον με τρόπο δημιουργικό και μπορούν να εργαλειοποιηθούν στην ανάδειξη του νεοελληνικού παρόντος. Η εικαστική δημιουργία αυτή καθαυτή ως προς την προβολή της στη δημοτικιστική πρόσληψη της τέχνης κινείται γύρω από την ελληνικότητα.¹²²²

Η Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών αποδεικνύεται ιδανικός τόπος εφαρμογής αυτών των δυναμικών. Τα χειροτεχνικά μαθήματα χρησιμοποιούνται ως η καλύτερη μέθοδος ενοποίησης των εμπειριών των παιδιών και έτσι τα εικαστικά αποτελούν πολυτιμότερο εργαλείο του σχολείου. Οι αρχές του Σχολείου των Παιχνιδιών ενσαρκώνουν εν πολλοίς την πρόταση (δουλεμένη και διηθημένη) του ζωγράφου Κωνσταντίνου Μαλέα, μέλους της Ομάδας Τέχνη, ο οποίος έχει υποδείξει την ίδρυση σχολείου διακοσμητικών τεχνών κατά τα γαλλικά πρότυπα,¹²²³ πρόταση που δεν εισακούστηκε. Ωστόσο, η μετατροπή τού Αμαλίου Ορφανοτροφείου σε Επαγγελματική Σχολή Εφαρμοσμένων Τεχνών, με τμήματα μοδιστρικής, πιλοποιίας και εσωρούχων, και η ανάθεση των καλλιτεχνικών μαθημάτων στον Κωνσταντίνο

1217 Hamlin, *ό.π.*, σ. 128.

1218 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 169.

1219 Στο ίδιο, σ. 175.

1220 Michelle Millar Fisher, «Work Becomes Play Toy Design, Creative Play and Unlearning in the Bauhaus Legacy», *Childhood by Design, Toys and the Material Culture of Childhood, 1700-Present*, New York, Bloomsbury, 2018, σ. 158.

1221 J. C. Chamboredon-J. Prevot, «Αλλαγές στον κοινωνικό ορισμό της πρώιμης παιδικής ηλικίας και οι νέες μορφές συμβολικής βίας», Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, *ό.π.*, σ. 505.

1222 Βάος, *ό.π.*, σ. 261.

1223 Μπερεδήμας, *ό.π.*, σ. 142.

Παρθένη,¹²²⁴ που ανήκει κι αυτός στην Ομάδα Τέχνη, αποτελεί στην ουσία μία δοκιμή της ιδέας του και προκαλεί τον Παπαντωνίου να την αποτιμήσει με μεγάλο θαυμασμό: «Η μεγάλη τέχνη ξεύρει πολύ καλά ποια είναι η δουλειά της εδώ».¹²²⁵ Σύμφωνα με την πρόταση του Μαλέα, το καλλιτεχνικό σχολείο θα προσέφερε μαθητεία και θεωρητική διδασκαλία, συγκεντρώνοντας και ταξινομώντας τα ελληνικά λαϊκά έργα που συνεχίζουν την αρχαία παράδοση «με σκοπό να μας ανυψώσει από την τυφλή απομίμηση εις μian πρωτότυπον νεοελληνικήν δημιουργίαν».¹²²⁶ Στο Αμαλίοιο Ορφανοτροφείο όπου διδάσκει ο Παρθένης αυτό που κανείς «μπορεί να εξάρη εντελώς ιδιαίτερα είναι τα σχέδια των μαθητριών εκ του φυσικού και φαντασίες πάνω στη μόδα».¹²²⁷ Τα εργόχειρα των κοριτσιών έχουν ποιότητα και γούστο με τα μοντέρνα σχέδιά τους, συνεχίζουν οι γυναίκες του ΣΔΓ στον *Αγώνα*, και αυτή η ποιότητα πιστοποιεί ότι το ίδρυμα, από ακατάρτιστες καμαριέρες που έβγαζε πριν, τώρα με την αισθητική αγωγή του εξυπηρετεί τον νεοελληνικό πολιτισμό. Ο Παπαντωνίου είναι επίσης καθηγητής εδώ —διδάσκει ρυθμολογία και συντελεί στο ξαναζωντάνεμα των παλιών ρυθμών.¹²²⁸

Η μετατροπή αυτή του ορφανοτροφείου σε επαγγελματική σχολή αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού για όσους διαφοροποιούνται από την τρέχουσα αντίληψη για την καλλιτεχνική παιδεία, γιατί όπως παρέχεται στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια μεσοπολεμική εκπαίδευση, ως τυπικό και αξιόπιστο είδωλο της ακόμα κραταιάς ακαδημαϊκής/σχολικής ιδεολογίας στην τέχνη είναι συντηρητική και εξιδανικευτική.¹²²⁹ Ως αντίρροπη δύναμη, οι καινούριες τάσεις στην ΑΣΚΤ όπου εμφανώς αντικατοπτρίζεται μια νέα ισχυρή ιδεολογία, η ελληνικότητα: οι φοιτητές «μελετούν την ελληνική φύση και κυρίως την τοπική —τότε ανόθευτη και ζωντανή ακόμη— πολιτισμική και καλλιτεχνική παράδοση».¹²³⁰ Το συγκεκριμένο είναι έτσι ή αλλιώς η διάπλαση της νέας ταυτότητας, που προπαγανδίζεται ποικιλοτρόπως. Η εκσυγχρονιστική φιλελεύθερη εποχή στηρίζεται πάνω της και συγχρόνως της δίνει ευκαιρίες μέσω του εμπορίου, της οικονομίας και των τεχνών, καλών και εφαρμοσμένων. Και αν στην κατανάλωση-προώθηση της ελληνικότητας δεν γίνονται διακρίσεις, η παραγωγή του ιδεολογήματος ανατίθεται στα χέρια ειδημόνων (δες

1224 Ο Κωνσταντίνος Παρθένης σπούδασε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Βιέννης ζωγραφική με τον Karl Wilhelm Diefenbach. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα ασχολήθηκε με τοπιογραφίες και αιογράφιση ναών, εντάχθηκε στην Ομάδα Τέχνη. Υπηρέτησε ως καθηγητής στην Καλών Τεχνών από το 1929 μέχρι το 1947.

1225 Μπερεδήμας, *ό.π.*

1226 Στο *ίδιο*, σ. 141.

1227 Ανωνύμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 137, 31-3-1931, σ. 5.

1228 Στο *ίδιο*.

1229 Ματθιόπουλος, *ό.π.*, σ. 406.

1230 Στο *ίδιο*.

διανοούμενοι) ή φερέλπιδων κατασκευαστών (δες σπουδαστές της Σχολής Καλών Τεχνών).

Άλλη μια εξέλιξη που μας φέρνει και πάλι στη σύνδεση της δημιουργικότητας με την ελληνικότητα διαμέσου της παιδικότητας κάνει τώρα την εμφάνισή της. Στις αρχές της δεκαετίας του '30 νεωτεριστές καλλιτέχνες, ο Σπύρος Βασιλείου και ο Αγήνωρας Αστεριάδης,¹²³¹ που υπηρετούν ως καθηγητές ιχνογραφίας σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, «ανακαλύπτουν και προωθούν με εκδόσεις και εκθέσεις την αφέλεια και την πηγαιότητα της αμαθούς παιδικής ζωγραφικής (*Παιδικά σχέδια*, Αθήνα 1933, έκδοση σε 250 αριθμημένα αντίτυπα)». ¹²³² Τα *Παιδικά σχέδια* δεν είναι παρά το προϊόν της δουλειάς των μαθητών τους (στα σχολεία που υπηρέτησαν ως δάσκαλοι σχεδίου). Είναι έργα φτιαγμένα «σε ένα σκολειό των Γρεβενών από μικρά χωριατόπουλα και στην Παπαστράτειο Σχολή Παιχνιδιών της Αθήνας από παιδάκια του Λαού». ¹²³³ Είναι αυτό το ιλουστρασιόν βιβλίο που περιέχει και το «δεντροφύτεμα» που είδαμε πριν. Είναι το ίδιο αυτό βιβλίο που εγκωμιάζει το 1949 η Μάριον Μίλερ, υπεύθυνη εικαστικών μαθημάτων στα σχολεία του Ντένβερ, και αγνοώντας το ιστορικό πλαίσιο, αναρωτιέται αν έτσι ζωγράφιζαν πριν από τον πόλεμο όλα τα παιδιά στην Ελλάδα. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, λέει, τότε και αυτή είναι άλλη μία από τις μεγάλες πολεμικές απώλειες. ¹²³⁴

Μέλη και οι δυο, Βασιλείου και Αστεριάδης, όπως ο Μαλέας και ο Παρθένης, της Ομάδας Τέχνη φέρνουν μαζί τους στην αίθουσα τη μοντερνιστική τους σκευή και μεταδίδουν στα παιδιά με την εικαστική αγωγή γνώσεις για τη ζωή εξοικειώνοντάς τα με ότι τα περιβάλλει. ¹²³⁵ Την εφαρμογή του νέου και νεωτεριστικού ιδεώδους που αναμειγνύει την εμπειρία με την ελεύθερη έκφραση και που κυρίως εκδηλώνεται με το ελεύθερο σχέδιο, αναλαμβάνουν εικαστικοί όπως ο Βασιλείου, ο Αστεριάδης, ο Παρθένης και ο Μαλέας που παντρεύουν την αισθητική δημιουργία με την εκπαιδευτική προσβλέποντας σε μια ελληνικότητα ενσταλαζόμενη από «τα μικράτα των παιδιών». ¹²³⁶ Είναι άλλωστε σημαντικός ο ρόλος νεωτεριστών ζωγράφων της εποχής ¹²³⁷ στην οπτικοποίηση των σχετικών ιδανικών με την εικονογράφηση των αναγνωστικών

1231 Ο Αγήνωρας Αστεριάδης σπούδασε ζωγραφική στην ΣΚΤ πλάι στους Δ. Γερασιώτη, Π. Μαθιόπουλο, Γ. Ιακωβίδη, Σπ. Βικάτο και Γ. Ροϊλό. Ήταν από τα ιδρυτικά μέλη της Ομάδας Τέχνη και δίδαξε ελεύθερο σχέδιο στη Βιοτεχνική Εταιρεία, στο Ζάννειο Ορφανοτροφείο Πειραιώς και στο Ελληνικό Σπίτι. Μετά τον πόλεμο εντάσσεται στην Ομάδα Στάθμη και διδάσκει ελεύθερο σχέδιο στο Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο.

1232 Μαθιόπουλος, *ό.π.*

1233 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 9.

1234 Miller, *ό.π.*

1235 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 14.

1236 Βάος, *ό.π.*, σ. 261.

1237 Μαθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες» *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α', Μέρος 2°, *ό.π.*, σ. 338.

της δημοτικής. Τα σχολεία, γράφει αργότερα η Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, που παρακινούν τους μαθητές τους «σε δημιουργική εργασία στην περιοχή της Τέχνης [...] είναι όσα έχουν την καλή τύχη να χρησιμοποιούν καλλιτέχνες εν ενεργεία ως καθηγητές των καλλιτεχνικών σπουδών».¹²³⁸

Στο Σχολείο των Παιχνιδιών αυτό που επιχειρείται είναι η αισθητικοποίηση του παιχνιδιού, σύμφωνα με το σκεπτικό των ιδρυτών του. Στα μάτια των καλλιτεχνών ελληνικό παιχνίδι «ωραίο και καλοεκτελεσμένο» δεν υπήρχε, ή δεν ήταν διαδεδομένο, και επιπλέον το παιδί αναγκαζόταν να παίξει με παιχνίδια ξένης προέλευσης και κατασκευής άρα ξένα με την ελληνική ζωή και κουλτούρα, όπως δηλώνουν στη Σχολή.¹²³⁹ Τα παιδιά, όμως, χρειάζονται παιχνίδια «διασκεδαστικά μαζί και ωραία»¹²⁴⁰ και φυσικά, όπως ακούγεται από τους διανοούμενους της εποχής, χρειάζονται παιχνίδια ντόπια: όχι απλώς ελληνικά, ελληνικής κατασκευής και με εγχώριες προδιαγραφές, αλλά φέροντα ελληνική φυσιογνωμία και χαρακτήρα. Η Σχολή αναλαμβάνει την κατασκευή καλών παιχνιδιών που λείπουν από το παιδί του φτωχού,¹²⁴¹ και μάλιστα ελληνικών που λείπουν από όλα τα παιδιά:¹²⁴²

Ο παππούς της Παπαστρατείου ήταν ένας γηραιός κρητικός φαναρτζής, που τον έλεγαν Παπαδάκη νομίζω. Προ τριάντα ετών ενοίκιασε μια τρύπα δίπλα στον Παρνασσό κι εκεί μέσα καταμόναχος, χωρίς κάλφα, έφτιανε παιχνίδια παιδιών, αποκλειστικώς από τενεκέ. Τρομερό εγχείρημα ενός ατόμου. Απέτυχε όπως κάθε ντόπιο πράγμα τότε και ο απλοϊκός αυτός και ολίγο μεγαλοφυής απόστολος της εγχωρίου βιομηχανίας χάθηκεν αφού έκαμε μερικά ενδιαφέροντα πράγματα. Από τότε το παιδικό παιχνίδι ξανάγινε η μάρκα της υποταγής μας στην Ευρώπη. Η τελευταία μας γενεά έπαιξε και αυτή καθώς οι προηγούμενες με ανθρώπους Αυστριακούς ή Γάλλους, με χωριάτισσες Ελβετίδες και με ευζώνους [...] Σκώτους. Αυτά ήταν τα παιδικά παιχνίδια της πλουτοκρατίας μας. Η λαϊκή τάξις δεν είχε καθόλου.¹²⁴³

Έτσι γράφει το 1933 ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου στη στήλη του «Καλλιτεχνία», σχολιάζοντας από τη μια την έλλειψη εγχωρίων παιχνιδιών και κατά συνέπεια τη στέρηση της χαράς αυτής από τα παιδιά του λαού και από την άλλη την ξενική διαπαιδαγώγηση των πλουσιόπαιδων που παίζουν με εισαγόμενα, αλλότρια, όπως εννοεί, στην ψυχοσύνθεση και την ανατροφή τους παιχνίδια. Και όπως συμπληρώνει η Σβώλου, η επιθυμία τους στη Σχολή των Παιχνιδιών είναι να βγάλουν στην αγορά

1238 Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Η νέα αγωγή*, ό.π., τ. Β', σ. 205.

1239 *Ιστορικό Σχολής*, σ. 2.

1240 Ανωνύμου, «Οι σχολές μας», ό.π., σ. 7.

1241 Σβώλου, «Επαγγελματική Σχολή», ό.π., σ. 2.

1242 Θεοδωροπούλου, ό.π., σ. 2.

1243 Παπαντωνίου, «Παιχνίδια παιδιών», ό.π.

τύπους παιχνιδιών προσαρμοσμένων «στο γούστο και στις έξεις των παιδιών μας».¹²⁴⁴

Ο λόγος για την παιδική ελληνικότητα, που συναντάται διάσπαρτος ακόμα και στα παιδικά περιοδικά και στερεώνεται στη γλώσσα, τη μουσική παράδοση και τις συνήθειες,¹²⁴⁵ δεν είχε άλλωστε αμελήσει το άθυρμα. «Και ούτε κτίριο νεοελληνικό, ούτε έπιπλο, ούτε πιατικό, ούτε ρούχο, ούτε στολίδι, ούτε παιχνίδι. Όλα μας ξένα. Και κινέζικα ακόμα και γιαπωνέζικα. Ελληνικό, ρωμέικο, τίποτα!».¹²⁴⁶

Οι ιδέες της ελληνικότητας και της νεωτερικότητας αισθητικής απαντώνται στην Παπαστράτειο Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής συγκερασμένες με τον δημοτικισμό, καθώς η αυθορμησία των παιδιών παραπέμπει όχι μόνο στις παιδαγωγικές αντιλήψεις αλλά και στις θέσεις του Μεσοπολέμου για τον λαϊκό πολιτισμό —όπου η παιδική ψυχή συναντά την ψυχή του λαού.

Και γενικά τα έργα της [λαϊκής τέχνης] έχουν μια ενιαία μορφή, γιατί βγαίνουν αυθόρμητα μέσα από την κοινή εσωτερική φύση του πρωτόγονου και απλοϊκού τεχνίτη, ο οποίος στα έργα του κάθε φορά προσπάθησε να παραστήσει μιαν αφηρημένη οπωσδήποτε έννοια, που με αφελή τρόπο και αυθόρμητα γεννήθηκε μέσα του, ακριβώς όπως προσπαθούν να εκφράσουν τέτοιες έννοιες τα παιδιά στα αφελή τους σχεδιάσματα.¹²⁴⁷

Οι μικροί μαθητές με την αφέλεια και τον αυθορμητισμό τους φέρονται να μοιάζουν πολύ με τον λαϊκό τεχνίτη και εκπαιδευόμενοι επιστημονικά θα αναπαραγάγουν την τέχνη του λαού. Η προσπάθεια θα επικεντρωθεί στην κατασκευή και τη διάδοση του καλλιτεχνικού παιδαγωγικού παιχνιδιού εμπνευσμένου από το ελληνικό περιβάλλον και με ελληνικό χαρακτήρα που θα κατασκευάζεται «με όλη την αγνότητα και το πρωτόγονο της παιδικής εμπνεύσεως», όπως θεωρεί η Σταματελάτου.¹²⁴⁸

Ο πρωτογονισμός ως ανθρωπολογική μεταφορά εξισώνει το παιδί με τον «πρωτόγονο»,¹²⁴⁹ επινόηση που συνάπτει στο παιδί «μαγικές δυνάμεις» με την απλουστευτική προσέγγιση της απλοϊκότητάς του.¹²⁵⁰

Το καθήκον πάντως για ελληνικά παιχνίδια είναι επιτακτικό, όπως διευκρινίζει η Θεοδωροπούλου, επειδή:

1244 Αωνόμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», *ό.π.*, σ. 7.

1245 Πάτσιου, «*Η Διάπλασις των παιδών και οι προσανατολισμοί της νεότητας, η επιθυμία και η ανάγκη 1879-1922*», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας*, *ό.π.*, σ. 521.

1246 Φαίδων, «*Λαϊκή Τέχνη*», *Διάπλασις των παιδών*, έτος 50ο, τ. 34^{ος}, αρ. φ. 3, 15-1-1927, σ. 60.

1247 Αγγελική Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη (η λαϊκή τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία)*, Αθήναι, Πυρσός, 1931, σ. 8.

1248 *Λογοδοσία 1932*, σ. 4.

1249 Helen B. Schwartzman, *Transformations, The Anthropology of Children's Play*, New York and London, Plenum Press, 1978, σ. 21.

1250 Chamboredon-Prevot, *ό.π.*, σ. 504.

Το παιδί στην κούκλα θέλει να αναγνωρίζει τη γειτόνισσά του, τη γιαγιά του με τη ρόκα της και τον παππού με το τσιμπούκι του, ντυμένους με τα συνηθισμένα ρούχα τους κι όχι με φορεσιές ολλαντέζικες ή ισπανικές.¹²⁵¹

Το ενδιαφέρον εδώ βρίσκεται κυρίως στην προβολή της ελληνικότητας ως αιτήματος των ίδιων των παιδιών. Για «να υιοθετήσει» το κοριτσάκι την «κούκλα του» πρέπει σ' αυτήν να αναγνωρίζει τον εαυτό του ή αντανάκλασεις της γύρω του ζωής.¹²⁵² Τα παιδιά στο παιχνίδι θέλουν να αναγνωρίζουν την κουλτούρα τους, ό,τι τους είναι οικείο, και αν αυτό δεν ταιριάζει με το παιχνίδι που τους προσφέρεται το δημιουργούν παρεμβαίνοντας στη μορφή του.¹²⁵³

Οι μορφές και οι συνθέσεις, λοιπόν, θα εκφράζουν την ψυχή των ελληνόπουλων, γιατί θα έχουν βγει από την ψυχή τους και πολύ περισσότερο θα έχουν δουλευτεί από τα χέρια τους:

Θα χρησιμοποιήσουμε βέβαια τους λαϊκούς τύπους στο παιχνίδι και τις λοιπές μορφές της άμεσης εποπτείας του παιδιού φτιαγμένες με χιούμορ, απαραίτητο στην παιδική ψυχή, και το λαϊκό μοτίβο στη διακοσμητική εφαρμοσμένο σε είδη σημερινής χρήσης.¹²⁵⁴

«Η λαϊκή μας τέχνη», συνοψίζει η Σβώλου,¹²⁵⁵ θα αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία του ελληνικού παιχνιδιού, αξιοποιώντας τη φιλοσοφία της Χατζημιχάλη ότι η λαογραφία και το πνεύμα του δημοτικισμού δίδαξαν «πως πρέπει να εκτιμούμε το πραγματικό είναι μας», γιατί έτσι οι άνθρωποι «του λαού» θα μπορέσουν να δώσουν νέα δυναμική στον πολιτισμό και να δημιουργήσουν τον νέο ελληνικό.¹²⁵⁶

Στη δεκαετία του 1930 όσοι ενστερνίζονται το μοντέρνο, το πνεύμα της Ευρώπης, στο δίπολο νεωτερικότητα ή ελληνικότητα, στηρίζονται στο δημοτικισμό που συνδέεται με την επιστροφή στις ρίζες και τη λαϊκή παράδοση.¹²⁵⁷ Με αυτές τις ιδέες στην Παπαστράτσιο προετοιμάζουν παράλληλα με τη Χατζημιχάλη τις γενιές που θα δημιουργήσουν τον πολιτισμό αυτό:

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι το έργο της κ. Χατζημιχάλη θα αποτελέσει σταθμό στην εξέλιξη μιας νεοελληνικής τέχνης που θα δημιουργηθεί έπειτα από μια δυο γενιές

1251 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 2.

1252 Στο ίδιο.

1253 Chin Elisabeth, *Purchasing Power, Black Kids and American Consumer Culture*, Minneapolis-London, University of Minnesota Press, 2001, σ. 143.

1254 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

1255 Στο ίδιο.

1256 Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 20.

1257 Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989, σ. 25.

τουλάχιστον όταν τα πολύτιμα αυτά στοιχεία χρησιμοποιηθούν ως βάση και θεμέλιο για μια διακοσμητική τέχνη συντονισμένη με τον ρυθμό των σύγχρονων καλλιτεχνικών ρευμάτων και των απαιτήσεων της ζωής.¹²⁵⁸

Οι επισκέψεις και η εργασία στα μουσεία θα φέρουν σε επαφή τους μαθητές με «την ωραιότητα διακοσμημένην Μυκονιάτικην φούστα», με τα παραδοσιακά και τα καθημερινά πολιτιστικά στοιχεία και το σχολείο τους θα βγάλει πολλές «ρωμαίικες κούκλες» και πολλές «κεντητές μπλούζες με τα άπειρα ωραιότατα ελληνικά λαϊκά κοσμήματα».¹²⁵⁹ Με αυτούς τους όρους η παραγωγή και η αναπαραγωγή του εθνικού πολιτισμού μοιάζει κατοχυρωμένη. Το Μουσείο Μπενάκη, ας σημειωθεί, έχει, έτσι κι αλλιώς, σαν σκοπό του ακριβώς αυτόν: «να έχουν οι τεχνίται, οι καλλιτέχναι της συγχρόνου Ελλάδος υποδείγματα, τα οποία να αντιγράφουν και να εμπνέονται από αυτά» και έτσι από μουσείο να μεταμορφωθεί σε πραγματικό σχολείο για την ανάπτυξη των διακοσμητικών τεχνών.¹²⁶⁰

Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα τα παιδιά του Σχολείου των Παιχνιδιών, που μαθητεύουν όπως είδαμε και στο Μπενάκη, φτιάχνουν, σύμφωνα με τον Παπαντωνίου, τις πρώτες πραγματικά ελληνικές κούκλες, με ελληνική φυσιογνωμία και ενδυμασία, αντάξιες κατασκευαστικά των ευρωπαϊκών,¹²⁶¹ με αρετές και πλεονεκτήματα, όπως εξηγεί, που δεν απαντώνται στα σύγχρονά τους παιχνίδια, γιατί συνδυάζουν και την αισθητική και την καλή τεχνική αλλά και τη «κλαογραφικήν αλήθεια».¹²⁶² Οι λαϊκοί τύποι αναπαράγονται στις κούκλες, στις κάρτες, στις ζωγραφιές, κι αυτό είναι το λαϊκό υβριδικό παιχνίδι τους —τμήμα της δικής τους ζωής.¹²⁶³ Τα παιδιά κατασκευάζουν τον γαλατά, τον μπεκρή, τη χωρική, την τσιγγάνα, τον πασατεμπά, τον τσέλιγγα και τον μόρτη ή τον αργαλειό και τη σούστα. Και επισκεπτόμενα τις εκθέσεις των μουσείων «εμπνέονται» τις φορεσιές της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Κρήτης. Ετοιμάζουν και είδη διακόσμησης με μοτίβα φυσικά ή «λαϊκά»: σε τραπεζομάντιλα, εξώφυλλα βιβλίων, αμπαζούρ και ως βασικά εγχειρίδια για πατρόν χρησιμοποιούν τα βιβλία της Χατζημιχάλη. Πλάθουν ελληνικά παιχνίδια και αντικείμενα, υφαίνοντας παράλληλα ταυτότητα εθνική, αναπαράγοντας τα λαϊκά μοτίβα του Μπενάκη, του Μουσείου Κοσμητικών Τεχνών και του Βυζαντινού Μουσείου σε πολλά αντίτυπα, με χαρτί ή λινόλεουμ. «Η “σούστα”, το ξύλινο παιχνίδι, είναι για το σχήμα του και για το χρώμα

1258 Ανωνύμου, «Επίκαιρα», *Αγώνας*, χρονιά Ε', αρ. 100, 15-10-1929, σ. 5.

1259 *Ιστορικό Σχολής*, σ. 2.

1260 Γκουγκουλή-Χατζηνικολάου, «Μουσεία και λαϊκός πολιτισμός», *ό.π.*, σ. 15.

1261 Αμ. Κ., *ό.π.*

1262 Παπαντωνίου, «Παιχνίδια παιδιών», *ό.π.*

1263 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 2.

του αληθινό ηθογράφημα, το καλλίτερο έργο της σχολής για με, το πιο διανοημένο»,¹²⁶⁴ εξηγεί από την πλευρά του ο Παπαντωνίου δείχνοντας τη σχέση ηθογραφίας, λαϊκής τέχνης και παιχνιδιού. Η ηθογραφία έτσι κι αλλιώς είναι η σύνδεση της καθημερινότητας με το άμεσο παρελθόν.¹²⁶⁵

Με την επένδυση στην παιδική τέχνη που προσιδιάζει στη λαϊκή συνδυάζεται άπογα η επίμονη προσπάθεια να βρεθούν δεσμοί με τη βυζαντινή και να αγκιστρωθεί σ' αυτούς το οικοδόμημα της ελληνικότητας, που οφείλει να κρατάει αποστάσεις από τα ευρωπαϊκά δεδομένα και τα κλασικιστικά ιδεώδη.¹²⁶⁶ Είναι το αίτημα που και η Ευρώπη απευθύνει στους έλληνες καλλιτέχνες, ζητώντας τους να πάψουν να κοιτάζουν προς τη Δύση¹²⁶⁷ και που πολλοί επιλέγουν προτιμώντας να αναπαριστούν με το έργο τους τον χαρακτήρα του τόπου, αντικαθιστώντας την κυρίαρχη έντεχνη δυτικότροπη με μια νεωτερική που εξασφαλίζει και συνάμα νομιμοποιεί την εθνική συνέχεια. Η στροφή στο Βυζάντιο, επακόλουθο της απομάκρυνσης «από τις προαιώνιες κοιτίδες της Ιωνίας», αποτελεί την κατεύθυνση των τεχνών αλλά και της ανάδειξής τους από επιστήμονες όπως ο βυζαντινολόγος Γεώργιος Σωτηρίου καθώς και της προβολής τους στα μουσεία, Βυζαντινό και Μπενάκη, και στη Συλλογή Λοβέρδου.¹²⁶⁸

Με την ίδια σκέψη στο πρόγραμμα του σχολείου των παιχνιδιών έχει ενταχθεί και «ο κύκλος των καλλιτεχνικών μαθημάτων»: ιστορία της τέχνης, ρυθμολογία και ιστορία του ενδύματος, κυρίως του βυζαντινού.¹²⁶⁹ για την εξοικείωση των μαθητών με την εποχή και τον χαρακτήρα της έχει προσληφθεί η βυζαντινολόγος Μαρία Σωτηρίου —σύζυγος Γεωργίου.

Η εκτέλεση αυτού του εφευρήματος, βυζαντινή και λαϊκή τέχνη μαζί, φανερώνει τις μισές από τις επιθυμίες της Σχολής. Ωστόσο η νεωτερικότητα και τα αστικά πρότυπα αναμειγνύονται με την παράδοση για το χατίρι του εκλεκτικού νεοελληνικού πολιτισμού και ο φασουλής της Παπαστρατείου εμφανίζεται επί σκηνης σατιρίζοντας τη δυτικότροπη μόδα, ως μανεκέν, και παρουσιάζει τα «μον κριμ», «Σεξ Φαιμπλ», «μια γυναίκα πέρασε», «Σαρμέζ», «ένας ασίκης», «η αρχή του φιόγκου» αποδεικνύοντας παράλληλα ότι «συνεργάστησαν τόσο ωραία η ελληνική βιομηχανία με την ελληνική

1264 Παπαντωνίου, *ό.π.*

1265 Νίκος Ζίας, «Μικρόν εισοδικόν στις αναζητήσεις ελληνικής έκφρασης της γενιάς του '30», *Σε αναζήτηση της ελληνικότητας: Η «Γενιά του '30», Ζωγραφική, Κεραμική, Γλυπτική, Χαρακτική*, Διεθνές κέντρο εικαστικών τεχνών, Αέναν, Αθήνα 1994, σ. 11.

1266 Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, *ό.π.*, σ. 375.

1267 Ματθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες» *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 2°, *ό.π.*, σ. 450.

1268 Ζίας, *ό.π.*, σ. 13.

1269 *Λογοδοσία 1932*, σ. 10.

τέχνη»¹²⁷⁰ αλλά και την πρωτοτυπία της Σχολής των Παιχνιδιών. «Τα κινούμενα ανδρείκελα σατυρίζοντα τας διαφόρους μόδας του φιόγκου και της βούλας» έξυπνα και πετυχημένα σε έμπνευση, διακόσμηση και εκτέλεση από τους άξιους μαθητές με την καθοδήγηση του ταλαντούχου Βασιλείου, όπως γράφει ο Παπαντωνίου,¹²⁷¹ τεκμηριώνουν ότι οι απόψεις των γυναικείων οργανώσεων, όπως και άλλων ελίτ, φιλτράρονται διαφορετικά.

Την ώρα που στο Λύκειο των Ελληνίδων συνθέτουν το εθνικό και το νεοελληνικό χτυπώντας την ξενολατρεία και παρουσιάζοντας μόνο ό,τι ήταν αυθεντικά ελληνικό,¹²⁷² στην Παπαστράτειο σατιρίζουν τη μόδα της Ευρώπης όχι ως άρνηση του ξενικού αλλά με πρόθεση χιουμοριστική, ορίζοντας ως μεθόδους διδασκαλίας τις αρχές της νέας αγωγής και ως προοπτική της Σχολής τη δημιουργία καλλιτεχνικού ελληνικού παιχνιδιού και δίνοντας στην εκπαιδευτική διαδικασία ως κατευθύνσεις την εμπνευσμένη αξιοποίηση της παράδοσης, η οποία (αντι)γράφεται από τα μουσεία των Αθηνών και τη γόνιμη εισαγωγή των ευρωπαϊκών μοντέλων, υπό «το φάσμα του εκσυγχρονισμού»¹²⁷³ που ανακαινίζει και τη μία και την άλλη.

Η επιστροφή στις ρίζες δεν ταυτίζεται με την απόρριψη του ξενικού. Η εξίσωση της ελληνικής αυθεντικότητας με την ευρωπαϊκή τέχνη δημιουργεί έναν θετικό συνδυασμό, τάση που και στη ζωγραφική και στη λογοτεχνία παντρεύει «το υπέρλογο» με το υπερρεαλιστικό.¹²⁷⁴

Οι μικρές κούκλες της Παπαστρατείου, οι ελληνικές με φθινό φόρεμα «είναι δικές μας», λέει ο Παπαντωνίου, «είναι λίγο Πολυξένη, Κατερίνα, Μαριγώ». Από την άλλη, συνεχίζει, οι μεγάλες κούκλες, οι διεθνείς, που ζητούν οι καταναλωτές από τη Σχολή, «Ορτενσία, Κλάρα, Θέκλα, Υβόννη»¹²⁷⁵ είναι κακό αναπόφευκτο, υποταγή αναγκαία στις ξενομανικές συνήθειες. Ο Παπαντωνίου, αν και αναμφισβήτητα προσκολλημένος στη Δύση,¹²⁷⁶ για τα παιχνίδια καταπώς φαίνεται απαιτεί μια διωλισμένη τοπικιστικά αισθητική· προτιμά την ελληνική κούκλα με το φθινό φόρεμα και εννοεί την κούκλα με την παραδοσιακή φορεσιά· θεωρεί τις μοντέρνες που μεταφέρουν στα ελληνόπουλα την ευρωπαϊκή κουλτούρα, υποταγή στους νόμους της

1270 Ο Ενήμερος, *ό.π.*

1271 Ανώνυμου, «Η Παπαστράτειος και ο ρυθμός», *ό.π.*, σ. 2.

1272 Τρίμη-Κύρου, *ό.π.*, σ. 459.

1273 Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο-εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 61-87.

1274 Ζίας, *ό.π.*, σ. 14.

1275 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*

1276 Ματθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Βενετίας, 1934-1940*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1996, σ. 94.

καταναλωτικής συμπεριφοράς, και έκφραση του «διεθνισμού» και της πολυτέλειας.¹²⁷⁷ Και ως προς τους ευζώνους της Σχολής, υποδεικνύει —έχει και θεσμικό ρόλο στη λειτουργία της— ότι για την κατασκευή τους οι δάσκαλοι χρειάζονται τη συμβουλή «του τελευταίου ελληνοράπη, αλλά και του τσολιά που μας φέρνει το γιαούρτι».¹²⁷⁸

Η Θεοδωροπούλου, που διαφωνεί ίσως γιατί ο τσολιάς και η βλάχα έχουν γίνει έμβλημα της φιλανθρωπίας στο σημείο επαφής της με το παιχνίδι, εξηγεί ότι τα παιδιά θα μάθουν να αναπαράγουν τον νεοελληνικό πολιτισμό, ο οποίος δεν αντιπροσωπεύεται απαραίτητα από τον κλασικό εύζωνα της βασιλικής φρουράς ή τη βλάχα του Μενιδιού, αλλά από τους καθημερινούς λαϊκούς τύπους που αντικρύζουν καθημερινά τριγύρω τους. Στην αναζήτηση αυτής της «εθνικής πρωτοτυπίας» όμως, και ίσως εδώ να βρίσκεται η ουσιώδης διάσταση μεταξύ της Θεοδωροπούλου και της Σβώλου με τον Παπαντωνίου, δεν αρνούνται το μοντέρνο.

Οι τεχνίτες στην Παπαστράτειο, συνδυάζοντας το παραδοσιακό με το ευρωπαϊκό, μικρογραφούν «τη ζωή του ανθρώπου από το βουνό ως την πόλη»¹²⁷⁹ ετοιμάζοντας παιχνίδια και είδη διακόσμησης λαϊκά και διεθνή με την πρωτοτυπία του εθνικού που αποδέχεται το δυτικό και εξωραΐζει μέσω της τέχνης το λαϊκό. Τα παιδιά φτιάχνουν λιλιπούτειους αργαλειούς, κάπες, σκαμνάκια αλλά και είδη σπορ, κουκλάκια κλπ. Κατασκευάζουν τύπους ελληνικούς και παράλληλα φτιάχνουν τον κροκόδειλο και κούκλες-μπουντουάρ αλλά και μεγάλη παραγωγή αντιγράφων κούκλας Lenci. Και τα προορίζουν για το λαϊκό και το αστικό σπίτι. Τα λαϊκά οικοδομούν τον αναβαθμισμένο λαϊκό πολιτισμό, αναπαριστώντας λαϊκούς τύπους και ανάγοντάς τους σε πρότυπα και τα μοντέρνα φλερτάρουν με την «τέχνη που έχει πια καθιερωθεί διεθνικά και που οι τάσεις της αποτελούν αισθητικές και κοινωνικές ανάγκες του σημερινού ανθρώπου».¹²⁸⁰

Οι γυναίκες του Συνδέσμου (μέλη της Μικρής Αντάντ και της International Woman Suffrage Alliance) και οι καλλιτέχνες δάσκαλοι των παιχνιδιών δεν μπορεί παρά να έλκονται από/και να μεταγγίζουν ιδέες περί διεθνισμού και συνεργασίας. Τα παιχνίδια (και τα είδη διακόσμησης) αν και «εμπνευσμένα από το ελληνικό περιβάλλον» αφήνουν ασφαλώς χώρο για το «διεθνικό», έτσι κι αλλιώς «οι σιδηρόδρομοι, τα βαπόρια, όλα τα μηχανικά παιχνίδια θα είναι φυσικά παντού όμοια».¹²⁸¹ Ακριβώς όπως συμβαίνει με τη «μεγάλη» ελληνικότητα,¹²⁸² στην παιδική, επιτρέπεται και επιβάλλεται

1277 Παπαντωνίου, *ό.π*

1278 Παπαντωνίου, *ό.π.*

1279 Αμ. Κ., *ό.π.*

1280 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 4.

1281 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 2.

1282 Τζιόβας, *ό.π.*, σ. 52.

η ανάμειξη μιας εξωστρεφούς κοσμοπολίτικης εικόνας με καθαρμένα λαϊκά στοιχεία που γεννά υβριδικές κούκλες και παιχνίδια.

Και όπως η παραδοσιακή τέχνη συνδυάζεται με τη βυζαντινή και την αφελή παιδική, έτσι και η δυτική βρίσκει το ταίρι της στην αρχαία ελληνική. Ο ευγενής στόχος της Σχολής, όπως λέει ο Κωνσταντίνος Παπαζαχαρίου, ο τμηματάρχης Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, είναι να «κατασκευάζονται παιχνίδια προσαρμοζόμενα προς τους αρχαίους ελληνικούς τύπους. Ωσαύτως διδάσκεται η ιστορία της εξελίξεως του παιχνιδιού από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα».¹²⁸³ Η απλότητα του παιχνιδιού που αντιγράφει το μέτρο της αρχαίας τέχνης αποδίδεται μέσω της αφαιρετικής ικανότητας και αναδεικνύεται μέσα από τη σχηματοποίηση των μοτίβων που διδάσκει ο Βασιλείου. Στο παράδειγμα της καμηλοπάρδαλης κάποιος μαθητής «σχεδίασε την καμηλοπάρδαλη όλο με ευθείες γραμμές ως ξύλινο παιχνίδι γιατί ξέρει ότι η σκληρότητα του ξύλου τιθασεύεται έτσι καλύτερα».¹²⁸⁴ Την αναδεικνύουν και με τη στρατολόγηση στο κουκλοθέατρο του σχολείου του «ελληνικότετου φασουλή», που (παρα)πέμπει κατηγορηματικά τόσο στην Αρχαία Ελλάδα όσο και στις σύγχρονες εκπαιδευτικές θεωρίες.¹²⁸⁵

Το ίδιο το θέατρο της κούκλας ως θέαμα και οι φιγούρες του, που κατασκευάζουν τα παιδιά ως χειροπιαστά μέσα, επιδρούν στην ελληνικότητα που τις καταβολές της τις προσδιορίζει στην αρχαιότητα ή πιο σωστά τις δανείζεται από αυτήν. Αν ο τύπος του φασουλή, ο Punch, ο Pulcinella κλπ., εξηγεί η Σταματελάτου, συγκαταλέγεται στα παιδικά παιχνίδια άλλων χωρών, είναι γιατί εκεί χρησιμοποιήθηκαν διαμεσολαβημένα μοτίβα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου. Οι μαριονέτες τους, τύποι άγριοι και τύποι ήμεροι κατασκευάζονται και χρησιμοποιούνται για διασκέδαση αλλά και ψυχαγωγία, λίγο πολύ όπως τα αρχαία νευρόσπαστα και όπως οι ήρωες του αρχαίου δράματος.¹²⁸⁶

Σαν να πρέπει να επιτευχθεί μια ισορροπία με αμφίδρομη κίνηση: ο αστικός χώρος, μπολιασμένος με άρωμα ευρωπαϊκό, να δανειστεί στοιχεία από τον εκπολιτισμένο αγροτικό, συνώνυμο του λαϊκού, για να ξαναβρεί την εθνική του ταυτότητα, και αυτός με τη σειρά του να γονιμοποιήσει στοιχεία του αστικού για να δυναμώσει και να εμπλουτίσει την ταυτότητα αυτή. Στη θεώρησή τους η σύζευξη εθνικού και διεθνικού είναι εύκολη. Η αισθητική του παιχνιδιού αποτελεί εύσημο

1283 *Πράξις 22η*, ό.π.

1284 Βασιλείου, «Ένα σχολείο δουλειάς», ό.π., σ. 32.

1285 *Λογοδοσία 1932*, σ. 7.

1286 *Στο ίδιο*. Οι ρίζες του κατά τον Πούχνερ όπως παρατίθεται στον Μαγουλιώτη, βρίσκονται στη λατρευτική χρήση των ειδώλων-ομοιωμάτων και στις παιδικές κούκλες. (Μαγουλιώτης, ό.π., σ. 45.)

τρόπο για να γίνει διεθνής η ελληνικότητα: όπως τον κατανοούν, «ο χαρακτήρας της χώρας μας», είναι διεθνής, από τη μια γιατί έλκει την καταγωγή του από την κλασική αρχαία ελληνική τέχνη¹²⁸⁷ και από την άλλη γιατί εναρμονίζεται με τις μεσοπολεμικές ανησυχίες των χωρών που, προσπαθώντας να αποκτήσουν τη δική τους ταυτότητα, κοιτάζουν το παιχνίδι με ματιά αφαιρετική, καλλιτεχνική, ανανεωτική. Με πρόσημα το παρελθόν και τη φύση συνθέτουν τη δική τους ελληνικότητα με απλές λιτές γραμμές, γεμάτες φαντασία και χιούμορ. Με λιτότητα, πρωτοτυπία και καλαισθησία.¹²⁸⁸

Τέτοιο είναι το «χρώμα» που σκοπεύουν να δώσουν με τα πινέλα και τα παιχνίδια τους οι δάσκαλοι και τα παιδιά της Σχολής που προσδοκά πολλά από τα εικαστικά, μέσω των οποίων συνδέει τη λαϊκή τέχνη με το μοντέρνο, το σχολείο εργασίας και τη βιομηχανική παραγωγή με τη ζωή και την εργασία των χωρικών, αλλά και την αρχαία ελληνική τέχνη. Τα πρότυπα αναμειγνύονται, αλληλοσυμπληρώνονται. Εντούτοις, είτε επάλληλα είτε συνάλληλα, η πρόθεση είναι να συνοδεύσουν το ελληνοποιητικό με κίνηση αντιστικτική περισσότερο παρά αντιφατική· όπως αυτό επιτυγχάνεται στις Δελφικές γιορτές των Σικελιανών, με την προσέγγιση της διαχρονικότητας και της συνέχειας, με την αναγωγή στην αρχαιότητα ακολουθώντας πορεία αντίστροφη.¹²⁸⁹

Σχεδιαστική ακρίβεια και χρωματική λιτότητα στην αποτύπωση μοτίβων αρχαίων, βυζαντινών και λαϊκών χαρακτηρίζουν την αισθητική μεσοπολεμική αντίληψη.¹²⁹⁰ Τα κοσμήματα που πλάθουν οι μαθητές της Παπαστρατείου, τα χειροτεχνήματά τους δηλαδή, παιχνίδια και άλλα αντικείμενα, διαθέτουν πρωτοτυπία και κινούνται συμβολιστικά σε διάφορα επίπεδα, γιατί ο συμβολισμός είναι η κρυφή ματιά που διδάσκει στα παιδιά ο Βασιλείου· έτσι από τον βάτραχο στο μάθημά του τα παιδιά ζωγράφισαν «μπαλέτα, γάμους, γλέντια, τον παππού με την εφημερίδα, τη γιαγιά με την κάλτσα και το εγγονάκι τους πλάι στο μαγκάλι [...] χώρια από τις διακοσμητικές συνθέσεις που σχεδιάσανε όσοι είδανε το βάτραχο σα σχήμα και χρώμα».¹²⁹¹

Ο συμβολισμός μαζί με την απλότητα επιχειρούν το πλησίασμα της αρχαίας τέχνης. «Τα παιχνίδια αυτά δεν είναι δυσνόητα, είναι απλά και απέριττα».¹²⁹² Λιτά, αφαιρετικά, με το μέτρο και την αρμονία που αποπνέει η αρχαία τέχνη. Όπως και τα

1287 *Λογοδοσία 1932*, σ. 7.

1288 Αμ. Κ., *ό.π.*

1289 Ζίας, *ό.π.*, σ. 14.

1290 Βάος, *ό.π.*, σ. 260.

1291 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 29.

1292 Αδάκρυτος, *ό.π.*

εμπριμέ τους σχέδια που εμπνευσμένα από την αρχαιότητα¹²⁹³ έχουν μοτίβα, όπως καταγράφει ο Τύπος, θαυμαστής συμμετρίας και ποιητική αίσθηση του χρώματος. Διακρίνονται όλα για τις απλές γραμμές τους, τη στιβαρή αρχιτεκτονική τους, την ποιητική τους διάθεση και την όμορφη χρησιμοποίηση των τόνων και των χρωμάτων.¹²⁹⁴

Και αυτή είναι η άλλη μισή επιθυμία τους. Ακριβώς όπως συμβαίνει και μεταξύ των ζωγράφων της Ομάδας Τέχνη που διδάσκουν στη Σχολή των Παιχνιδιών. Οι πολλοί «βυζαντινίζουν και λαϊκίζουν» ξορκίζοντας ό,τι ευρωπαϊκό και ορισμένοι κεραυνοβολούνται από το φιλτραρισμένο ελληνικό φως χωρίς τον ρομαντισμό των πρώτων, επιτρέποντας στο πινέλο τους γραμμές σουρεαλιστικές, συμβολιστικές και ανοιχτές στις δυτικές επιδράσεις.¹²⁹⁵

Η Σχολή του Μονάχου που διαφεντεύει τον χώρο της τέχνης εμπνέει αντίπαλες κινήσεις συσπειρώνοντας γύρω από έναν πυρήνα νεωτερικό, αν και ετερογενή, όπως μαρτυρά η σχετική βιβλιογραφία, καλλιτέχνες διαφορετικής προέλευσης και επίσης κατεύθυνσης, ζωγράφους και γλύπτες που φορτίζουν δυναμικά τον Μεσοπόλεμο. Ξεκινούν το 1917 ως «Ομάδα Τέχνη» και με διαλείμματα, πολεμώντας όμως σταθερά τους «μαθητές του γερο-Λύτρα και Ιακωβίδη»,¹²⁹⁶ φτάνουν με τη διάδοχή της μορφής, «Ομάδα Τέχνη 1930», έως και μετά τον πόλεμο. Όλοι αντιακαδημαϊκοί, μοντερνιστές, κάποιιοι πιο αφαιρετικοί, κάποιιοι άλλοι ως οπαδοί της μεσοπολεμικής Σχολής του Παρισιού, νεοκλασικιστές που αποδίδουν αναπαραστατικά τα θέματά τους με τόλμη μορφική, αντιτίθενται στη συντηρητική καλλιτεχνική ελίτ σε θεσμικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.¹²⁹⁷

Αν και λείπουν από την Ομάδα οι αρχές που θα την καθιστούσαν αυτοτελές καλλιτεχνικό κίνημα, συνέδεσε άρρηκτα την ύπαρξή της με τον ελληνικό μοντερνισμό και συνδέθηκε άμεσα με σπουδαία ονόματα της αστικής τάξης, Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Δημήτρη Γληνό, Ζαχαρία Παπαντωνίου κ.ά. Ο τελευταίος βέβαια ενίσταται αυστηρά κατά των πρωτοποριακών τάσεων των ζωγράφων της Ομάδας, που καθώς ακολουθούν την Ecole de Paris τους θεωρεί μιμητές ξένων προτύπων και

1293 Πράξις 21η, ό.π.

1294 Αδάκρυτος, ό.π.

1295 Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, ό.π., σ. 409.

1296 Ματθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες», ό.π., σ. 454.

1297 Annie Malama, «Greek Modernism, a National Scenario, Experiences, and Ideological Trajectories», Dominique Poulot, Felicity Bodenstern, José María Lanzarote Guiral (eds) *Great Narratives of the Past Traditions and Revisions in National Museums*, Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Paris 29 June-1 July & 25-26 November 2011, EuNaMus Report No 4, published by Linköping University Electronic Press, σ. 505-517.

αποδέχεται κυρίως τους γλύπτες της που η ίδια η τέχνη τους και η ύλη της είναι περισσότερο συντηρητικές και υποταγμένες στο αρχαίο πρότυπο.¹²⁹⁸ Είναι η ίδια αυτή στάση του που θα τον κάνει να επαινέσει τη συντηρητική στροφή των ζωγράφων της Ομάδας στην τρίτη της έκθεση, το 1932,¹²⁹⁹ κατά την οποία αντιτίθενται στον ακαδημαϊσμό χωρίς περιττό μοντερνισμό¹³⁰⁰ και αξιολογεί ως πολύ θετική την ήπια ελληνόστροφη εκδοχή του μοντερνισμού που προτιμούν καλλιτέχνες όπως ο Αντώνης Σώχος, ο Βασιλείου και ο Αστεριάδης.¹³⁰¹ Αυτήν που προσκολλάται στις αρετές και τις φόρμες της αρχαίας ελληνικής τέχνης και που μεταφέρουν στη Σχολή των Παιχνιδιών ο Σώχος (που θα τον δούμε πάλι σε λίγο) και ο Βασιλείου. Μέλη της «Ομάδας Τέχνη 1930» είναι και οι υπόλοιποι καλλιτέχνες καθηγητές της Σχολής: η Μαρία Αναγνωστοπούλου, ο Κωστής Παπαχριστόπουλος και η Πηνελόπη Διαμαντοπούλου.¹³⁰² Όπως λέει η Θεοδωροπούλου, πρόεδρος του ΣΔΓ, διαφημίζοντας τη Σχολή στον *Αγώνα* «είναι νέοι καλλιτέχνες με πρωτοβουλία και χωρίς προλήψεις, με αγάπη στο έργο που έχουν αναλάβει».¹³⁰³

Οι ζωγράφοι της Ομάδας, και συνεπώς της Σχολής των παιχνιδιών, έχουν γαλλική εμπειρία και ακολουθούν τον «παριζιανισμό» μέσω του Γαλάνη και του Ντεραίν,¹³⁰⁴ και οι γλύπτες της είναι μαθητές του Μπουρντέλ που θεωρεί υπόδειγμα τις φόρμες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.¹³⁰⁵ Το ιδεώδες στη δική τους θεώρηση βρίσκεται εγκιβωτισμένο στα πρότυπα της τέχνης της αρχαίας Ελλάδας, όχι στις κατοπινές περιόδους.

Έτσι, ο νεοβυζαντινισμός των μουσείων και των βυζαντινολόγων, συνοδεύεται στην Παπαστράτειο από αντίρροπες δυνάμεις. Οι γαλλοσπουδαγμένοι «[...] είδαν ότι ήτο η κατάλληλος στιγμή να επανορθωθεί ο πραγματικός κλασικισμός και να ξαναδεθεί η υπό της εμπρεσιονιστικής φυσιολατρίας διακοπέισα παράδοσις. Και το επέτυχαν [...] Εν τέλει η μορφή του ζωντανού κλασικισμού είναι μέτρον, τάξις, λιτός πλούτος». Κατά την απάντηση του Παρθένη στη σχετική προτροπή του φουτουριστή Μαρινέτι για την αποφυγή δεσμεύσεων «δεν υπάρχει λόγος να γκρεμίσωμε την Μητέρα Ακρόπολη [...]

1298 Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά σωματεία στην Ελλάδα κατά το α' μισό του 20ου αιώνα: η σημασία και η προσφορά τους*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2010, σ. 325.

1299 Στο ίδιο, σ. 327.

1300 Στο ίδιο, σ. 336.

1301 Στο ίδιο, σ. 331.

1302 Στο ίδιο, σ. 228· Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 385. Καθηγητές στην Παπαστράτειο Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής και μέλη της Ομάδας Τέχνη είναι και οι διάδοχοί τους, οι γλύπτες Τίτσα Χρυσοχοΐδου και Μιχάλης Τόμπρος και οι ζωγράφοι Γεώργιος Μόσχος και Ελένη Σταθοπούλου.

1303 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 3.

1304 Ματθιόπουλος, *ό.π.*, σ. 449.

1305 Στο ίδιο, σ. 451.

Θα την έχωμε ως παράδειγμα, όχι ως υπόδειγμα, μοντέλο». ¹³⁰⁶

Με αυτή την οπτική ο Παπαχριστόπουλος συνεισέφερε στην επαναπροσέγγιση της αρχαίας ελληνικής τέχνης, κυρίως της αρχαϊκής πλαστικής, ¹³⁰⁷ και έργα του Σώχου παραπέμπουν απευθείας στα αρχαία ελληνικά πρότυπα. ¹³⁰⁸ Άλλωστε, η καθαρή ελληνική μορφή, που ενσωματώνει στοιχεία όλων των εποχών και πάντα ανελλιπώς καταλήγει στην αρχαιότητα, είναι η διατακτική πρόθεση της γενιάς αυτής. ¹³⁰⁹

Και από την άλλη, η εποχή έτσι και αλλιώς επιχειρεί την απόδειξη της συνέχειάς της από την αρχαιότητα και μέσω του παιχνιδιού, τμήματος του εθνικού βίου. ¹³¹⁰

5.4. «Παιδικά αριστουργήματα σχεδίου, αρμονίας και εκτελέσεως» ¹³¹¹

5.4.1. Τμήμα ξυλίνων παιχνιδιών και κομψοτεχνημάτων ¹³¹²

Στη Σχολή των παιχνιδιών έχουν θεσπισθεί δύο μόνιμες έδρες καλλιτεχνικών μαθημάτων, μία θέση καθηγητού ελεύθερου και διακοσμητικού σχεδίου, με πτυχίο ανώτατης σχολής καλών τεχνών ή ανωτάτης διακοσμητικής σχολής με έργα αναγνωρισμένης αξίας, και μια έδρα καθηγητού διακοσμητικής και πάνινου παιχνιδιού. Τις θέσεις αυτές κατέχουν «δύο εκλεκτοί νέοι ζωγράφοι», ο Βασιλείου και η Αναγνωστοπούλου. ¹³¹³ Ο Βασιλείου, ¹³¹⁴ ο καθηγητής ελεύθερου, τεχνικού, και

1306 Στο ίδιο, σ. 448.

1307 Ματθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Βενετίας, 1934-1940*, ό.π., σ. 980.

1308 Στο ίδιο, σ. 494.

1309 Βάος, ό.π., σ. 261.

1310 Γκουγκουλή, «Ανθρωπολογικές και λαογραφικές προσεγγίσεις τον παιδικού παιχνιδιού. Συγκλίσεις, αποκλίσεις και προοπτικές», Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001, σ. 60.

1311 Αδάκρυτος, ό.π.

1312 Το υλικό για το ωρολόγιο πρόγραμμα των παιδιών είναι αντλημένο κυρίως από το ΦΕΚ του 1933 που περιλαμβάνει τις σχετικές πληροφορίες. Τα στοιχεία για τα παιχνίδια τους προέρχονται από τον *Κατάλογο (παιχνίδια, κούκλες, διακοσμητική) Παπαστρατείου Δημόσιας Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, 1932* του αταξινόμητου αρχείου της ΠΣΠΔ. Ό,τι αποκλίνει δηλώνεται.

1313 Παπαντωνίου, «Τα “εμπριμέ” και η Παπαστράτειος», ό.π.

1314 Ο Βασιλείου αποφοίτησε από την ΣΚΤ το 1926. Μαθητεύοντας δίπλα στον Λύτρα διδάχτηκε τον μπρεσιονισμό και τις αξίες του καθαρού χρώματος. Ταξίδεψε στην Ευρώπη και γύρισε εφοδιασμένος

ελεύθερου τεχνικού και διακοσμητικού σχεδίου¹³¹⁵ και ζωγραφικής ξύλινου παιχνιδιού και πεπιεσμένου χάρτου, βρίσκεται στη Σχολή από το 1930 ως το 1939. Το 1932 ο πρόεδρος της Διοικητικής Επιτροπής ζητά από το υπουργείο να απονεμηθεί στον ζωγράφο ο τίτλος του υποδιευθυντή της Σχολής.¹³¹⁶ Η πρόταση απορρίπτεται. Επαναλαμβάνεται τρία χρόνια μετά, γίνεται δεκτή και ο Βασιλείου υπηρετεί ως καλλιτεχνικός διευθυντής του σχολείου από τον Δεκέμβριο του 1935.¹³¹⁷

Στο τμήμα αυτό οι μαθητεύομενοι αθυρματοποιοί και διακοσμητές αφιερώνουν στην τεχνική της ξυλουργικής 20 ώρες την εβδομάδα στη δευτέρα τάξη και 24 ώρες στην τρίτη. Επίσης εξασκούνται στον τόρνο και στη μηχανουργική από 2 ώρες την εβδομάδα σε κάθε τάξη και στην τελευταία προστίθενται στο πρόγραμμά τους 1 ώρα εκμάθηση σέγας και άλλη 1 ώρα τεχνολογία. Οι υποψήφιοι τεχνίτες μετά τις απλές εργασίες της πρώτης προπαρασκευαστικής χρονιάς στη δευτέρα ειδικεύονται στη συνδεσμολογία, την τεχνική μαρκετερί, το λουστράρισμα, τη ζωγραφική, το χρωμάτισμα και τη συνολική εκτέλεση παιχνιδιών και ξύλινων κομψοτεχνημάτων. Ξεκινούν με παιχνίδια απλά, στην τρίτη τάξη όμως με τη βελτίωση των δεξιοτήτων τους δημιουργούν πλέον παιχνίδια σύνθετα, παιδαγωγικά και κινούμενα, σε σχέδια «αποκλειστικά δικής τους επινοήσης». Η πρωτοβουλία και η ελευθερία των παιδιών — υπό την εποπτεία του δασκάλου τους— στην εκτέλεση των σχεδίων είναι οι κύριες ρυθμιστικές αρχές της πρακτικής τους.

Οι καπνοβιομήχανοι έχουν δωρίσει στο σχολείο τα μηχανήματα του μηχανοξυλουργείου και μέρος του υπόλοιπου εξοπλισμού που είναι απαραίτητος για την κατασκευή των παιχνιδιών. Έτσι στη διάθεση των παιδιών υπάρχουν σέγα, τόρνος, σβούρα, τρυπάνι, πλάνη, πριονοκορδέλα, καθώς και τα εργαλεία που χρειάζεται ένας τεχνίτης παιχνιδοποιός, για να δουλέψει με το ξύλο, το πανί, το χαρτί, το μέταλλο και τα υπόλοιπα υλικά που είχαν επιστρατεύσει για τις εργασίες τους.¹³¹⁸

Τη λειτουργία όλων των εργαστηρίων στηρίζει το σιδηρουργείο: οι τεχνίτες του ξύλινου παιχνιδιού ασκούνται στην κατασκευή μεταλλικών εξαρτημάτων για τα

με τάσεις μικρογραφίας και ηθογραφίας τις οποίες ανέμειξε «με μια αφελή λαϊκή ζωγραφική». Στα έργα του αναδεικνύει όψεις της καθημερινότητας, τις πλέον γραφικές, με μια επικριτική προς τον εκσυγχρονισμό, συμβολιστική και υπερρεαλιστική στάση. Ήταν «ένας από τους ζωηρούς» της Ομάδας Τέχνη αν και στα τέλη της δεκαετίας είχε ήδη προσανατολιστεί στην αναζήτηση του νεοελληνικού ρυθμού και παρέμεινε έκτοτε πιστός σ' αυτήν. Μέχρι τότε ήταν πράγματι ζωηρός μοντερνιστής ένας θεματολογικά και όχι τεχνολογικά μπρεσιονιστής.

1315 *Πράξις 25η*, 27-3-1935.

1316 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, αρ. πρ. 71663· Ερώτημα προς το τμήμα Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, 16-11-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*. Το ίδιο τεκμήριο και στα ΓΑΚ, *Αρχείο επαγγελματικών σχολών*, 1903-1950, Φάκελος 22.

1317 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 8-12-1935.

1318 Ανωνύμου, «Τα σχολεία μας-Η Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*, σ. 8.

παιχνίδια τους, εκείνοι που φτιάχνουν πάνινα μαθαίνουν την κατασκευή υποστηριγμάτων, ενώ τα παιδιά της διακοσμητικής ετοιμάζουν σκελετούς για αμπαζούρ κλπ. Από το 1932 και στο εξής έχει και δική του παραγωγή παιχνιδιών, μεταλλικών από λευκοσίδηρο, λαμαρίνα και σίδηρο, αλλά εκτός από τα λίγα παιχνίδια που τα παιδιά κατασκευάζουν στον τόρνο, η Σχολή, αν και περιλαμβάνεται σχετικό τμήμα στο καταστατικό της, δε φαίνεται να κατασκεύασε ποτέ συστηματικά μεταλλικά παιχνίδια.

Στο εργαστήριο του τόρνου με υπεύθυνο τον Μιχάλη Μαραγκό, απόφοιτο της Σχολής,¹³¹⁹ ετοιμάζουν τις ρόδες και τους άξονες για τα παιχνίδια τους ή φτιάχνουν παιχνίδια торνεμένα εξ ολοκλήρου και, ξανά, αποκλειστικά δικού τους σχεδίου. Όποιος έχει ταλέντο, και τα παιχνίδια του είναι στ' αλήθεια «τορνευτά» θα μπορούσε να γίνει τεχνίτης παιχνιδιών τόρνου από ξύλο ή διάφορες πάστες.

Όσο για την τεχνολογία, που καλύπτεται με μία διδακτική ώρα την εβδομάδα στο ωρολόγιο πρόγραμμα, αυτή δεν προηγείται ποτέ των εφαρμογών. Κατά τις αρχές του σχολείου εργασίας ο αρμόδιος καθηγητής εξοικειώνει με επίδειξη και παραδείγματα τα παιδιά με την τέχνη τους.

Ό,τι τους έλειπε —τους έλειπαν αρκετά— «το επινοούσαν», εξαρτήματα και εργαλεία που δεν κυκλοφορούσαν καν στο εμπόριο, όπως επίσης και υλικά.¹³²⁰ Έκαναν όμως και εισαγωγές. Εισήγαν ελατήρια, άξονες, έλικες και μηχανισμούς κλειδιών για τα μηχανικά τους παιχνίδια, από οίκους παιχνιδιών και εργοστάσια της Ευρώπης: έλικες και ελατήρια, από τον Paul Weiss στη Νυρεμβέργη,¹³²¹ υλικά από τον A. Herzmansky στη Βιέννη,¹³²² εξαρτήματα διάφορα και για τον χρωμοαερογράφο τους¹³²³ από τον A. Krautzberger στη Λειψία,¹³²⁴ καθώς και τους καταλόγους της λονδρέζικης Lines Brothers,¹³²⁵ της Gebrüder Baus¹³²⁶ και πολλών ακόμα ευρωπαϊκών εταιρειών.

Οι τελειόφοιτοι είναι ήδη κατηρτισμένοι ξυλουργοί και εκτός της κατασκευής των ελληνικών παιχνιδιών με τη γενική διδασκαλία των ειδικών εφαρμογών των ξυλουργικών κατασκευών, όπως η συνδεσμολογία, η στίλβωση, η ξυλογλυπτική, ο χρωματισμός και η τεχνική μαρκετερί στο ελεύθερο, διακοσμητικό, γεωμετρικό και κυρίως το ξυλουργικό τεχνικό σχέδιο, έχουν την ισχυράν δυνατότητα να εργασθούν εις

1319 Σταματελάτου, *ό.π.*, σ. 26.

1320 *Λογοδοσία 1932*, σ. 6· *Ιστορικό Σχολής*, σ. 4.

1321 Επιστολή: Paul Weiss Papastratios Sholi Pegnidion ke Diakosmitikis, 9-11-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*. Η ορθογραφία στο πρωτότυπο.

1322 Επιστολή: A. Herzmansky, Papastratios Sholi Pegnidion kai Diakosmitikis, 11-11-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*. Η ορθογραφία στο πρωτότυπο.

1323 Επιστολή: A. Krautzberger & Co, Ecole des Jouets et de la décoration Papastratou, 8-10-1932, 22-9-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*. Η ορθογραφία στο πρωτότυπο.

1324 Επιστολή: A. Krautzberger & CO, Ecole des Jouets et de la décoration Papastratou, 26-8-1932. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*. Η ορθογραφία στο πρωτότυπο.

1325 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 83, 28-9-1935.

1326 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 82, 28-9-1935.

μίαν των πολλών ειδικοτήτων της ξυλουργικής: ήτοι επιπλοποιίαν, ξυλουργικήν οικοδομών, καρροσερί (sic) αυτοκινήτων, μηχανοξυλουργικήν, στίλβωσιν, ξυλογλυπτικήν [...] ναυπηγικήν.¹³²⁷

Ή, με άλλα λόγια, «όλα πάνε καλά»,¹³²⁸ όπως λέει ο Ιωάννης Βρέττας, υπεύθυνος του μηχανοξυλουργείου, που γνωρίζει καλά την πρόοδο των παιδιών γιατί βρίσκεται εκεί από την ίδρυση του σχολείου (και συνεχίζει την εργασία του και μετά τον πόλεμο). Και ενώ στην αρχή παραγγέλνουν βιτρίνες για τις ανάγκες του σχολείου από τη Σιβιτανίδειο,¹³²⁹ πλέον τα παιδιά έχουν μάθει να κατασκευάζουν παιδικό και μη έπιπλο, όσο τους επιτρέπει η σωματική τους διάπλαση, και θα μπορέσουν να βρουν ευκολότερα δουλειά όταν βγουν από τη Σχολή.

Η απορρόφηση στην αγορά εργασίας επιδιώκεται με την εκπαίδευση των μαθητών όσο καλύτερα γίνεται στο επάγγελμα που ταιριάζει στις δεξιότητές τους και συγχρόνως με την τεχνογνωσία που συνοδεύει συγγενικά επαγγέλματα,¹³³⁰ μια και δεν θα γίνουν όλα τα παιδιά «δημιουργοί, τα περισσότερα μπορεί να τα σπρώξουν οι ανάγκες της ζωής σε άλλες ανάλογες τέχνες».¹³³¹

«Το τεχνικό μέρος υπάρχει», και όπως σημειώνει πάλι ο Παπαντωνίου το ξυλουργείο κατασκευάζει «αλάνθαστα» παιχνίδια «λυόμενα, λαμπρά εγχώρια έργα, μηχανικώς σοφά, στερεά και θελκτικά για το χιούμορ των [...] τα οποία μπορεί να τα χαλάσει το παιδί [...] και σε λίγο να τα ξαναφτιάξει άρτια».¹³³²

5.4.1.1. Τα ξύλινα παιχνίδια

Το αρνάκι, το κατσικάκι, η καμηλοπάρδαλη, το γαϊδουράκι, ο λαγός, το λιοντάρι και η αγελάδα είναι τα ζώα που ξυλουργούνται από τα παιδιά σε μορφή παιχνιδιού από απλό ξύλο λακέ ή φλαμούρι λακέ, άλλα μονοκόμματα και άλλα με χωριστό κεφάλι, όλα με ρόδες. Συγγενή με τα συρόμενα ή ωθούμενα ζώα, εξαιτίας του τρόπου που αποκτούν

1327 *Ιστορικό σχολής*, σ. 4.

1328 *Πράξις 21η*, ό.π..

1329 *Στοιχείο πρωτοκόλλου*, 100, 12-9-1932.

1330 Σβώλου, «Γραφεία για την εξεύρεση εργασίας», ό.π.

1331 Βασιλείου, ό.π., σ. 28.

1332 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής», ό.π.

κίνηση, μπορούμε να θεωρήσουμε τα κάρα, τα αυτοκίνητα και τους σιδηροδρόμους. Από τα ίδια ξύλα και με την ίδια κίνηση κατασκευάζουν και αρκετές φιγούρες· μερικές, προσαρμοζόμενες στη νεωτερικότητα, δική τους ή ξένη, όπως ο εργάτης γονιός τους ως φιγούρα που συρόμενη κινεί τα πόδια της και ο χωριάτης με τη σβάρνα που μοιάζει να δουλεύει στο χωράφι ή η παραμάνα με το καροτσάκι που κινεί τα χέρια της· άλλες, δεμένες με τη φύση και τα παραδεδομένα, πάλι δικά τους ή ξένα, σαν τον χηνοβοσκό με τη χήνα του που κινούν μέλη τους, το γαϊδουράκι που κουνάει το κεφάλι κλπ.¹³³³

Χαρακτηριστικό δείγμα της ομάδας αυτής συνιστά ο αργαλειός από φυσικό ξύλο σε δύο μεγέθη (40 επί 30 επί 25 και 55 επί 35 επί 30 εκατοστά), που υφαίνοντας σαν αληθινός, δηλώνει την παράδοση υποδηλώνοντας την τεχνολογία.¹³³⁴ Πάντως, θέλοντας και μη, μας φέρνει στο νου τη σύγχρονή του ραπτομηχανούλα-παιχνίδι, δείγμα αυτή αυθεντικό της βιομηχανικής εποχής. Ο Μίκυ Μάους που αναπηδά, φρέσκια η εικόνα του διεθνώς, η κολυμβήτρια (γνωστό το μοντέλο της μεσοπολεμικής κολυμβήτριας-παιχνίδι) που μιμείται τις σχετικές κινήσεις, το γαϊδουράκι που πηδά, ο περιστρεφόμενος λαγός, ο άνθρωπος που πηδά κ.ά. είναι μερικά από τα μηχανικά τους παιχνίδια.

Υλοποιώντας κυριολεκτικά τη νέα παιδαγωγική χρησιμοποιούν τις φρεβελιανές εργασίες σε σχολικό επίπεδο με βιομηχανικό προφίλ και τοποθετούν στην παραγωγή του σχολείου τόσο τα φρεβελιανά δώρα αυτά καθαυτά αλλά και «Τα κτίρια μου» (κουτί με κύβους που χτίζουν διάφορα κτίρια), όσο και άλλα σετ κατασκευών: «Το τυπογραφείο μου» (κουτί με γράμματα και αριθμούς), «Το χωριό μου» (κουτί με 35 τεμάχια, σπίτια, εκκλησίες, βουνά, δένδρα), «Το νησί μου» (κουτί με 40 τεμάχια, σπίτια, βάρκες, μύλους, εκκλησίες), «Η ζούγκλα μου» (κουτί με 10 άγρια θηρία), «Η κιβωτός του Νώε», το παιχνίδι σύμβολο της παιχνιδοπαραγωγού Γερμανίας.¹³³⁵

Αυτά είναι μερικά από «τα είδους μεκανό» παιχνίδια τους «με τα οποία γίνονται άπειρα παιδαγωγικά παιχνίδια», όπως λέει η Σταματελάτου και καταγράφεται από τον Τύπο της εποχής.¹³³⁶ Είναι τα αρχιτεκτονικά παιχνίδια που όπως και στη Σχολή Μπαουχάουζ με πολλά μικρά κομμάτια δομούν την πολυπλοκότητα, αποδεικνύοντας την ενότητα, και βασισμένα στα φρεβελιανά δώρα οργανώνουν με τάξη όχι μία αλλά αμέτρητες διαφορετικές συνθέσεις.¹³³⁷ Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και το

1333 Βλ. Παράρτημα, σ. 269-273.

1334 Βλ. Παράρτημα, σ. 273.

1335 Walter Benjamin, «The Cultural History of Toys», *Selected Writings*, Michael Jennings, Howard Eiland, Gary Smith (eds.) The Belknap Press of Harvard University Press, 1999, σ. 113.

1336 Αμ. Κ., *ό.π.*

1337 Yagou, *Modernist Complexity on a Small Scale, The Dandanah Glass Building Blocks of 1920 from an Object-Based Research Perspective*, Deutsches Museum, 2013, σ. 46.

κουκλόσπιτο με τα μικροέπιπλά του: βιβλιοθήκες, τραπέζια, κρεβάτια με στρώμα, μαξιλάρια και σκεπάσματα, διακοσμημένα (εμπριμέ ή μπατίκ) υφάσματα και μαξιλάρια, κασέλες, ντουλάπες με καθρέφτη, τουαλέτες με καθρέφτη κ.ά. Και δεν λείπουν τα συναρμολογούμενα, όπως το κάρο με τον αγωγιάτη του που διαλύεται σε 30 τεμάχια ή το χωριατόσπιτο που είναι επίσης λυόμενο, ούτε τα επιτραπέζια, ντάμες και τόμπολες σε ξύλινο ή χάρτινο κουτί. Και επίσης το σκάκι, για το οποίο ο Βασιλείου εξηγεί ότι οι μαθητές έχουν δουλέψει με αρχαία μοτίβα.¹³³⁸

Εκτός από τα σκαλισμένα παιχνίδια συναντούμε κι εκείνα από ξύλο, «σκαμμένο» σύμφωνα με την ονομασία που του έχουν δώσει, όπως οι βάρκες, μερικά με σιδερένια εξαρτήματα, όπως καΐκια ξανά με μεταλλική καρίνα, και αρκετά δουλεμένα στον τόρνο: ο άνθρωπος που περπατά, ο τσέλιγκας, ο γαλατάς, ο άνθρωπος με την γκλίτσα και ζώα διάφορα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι δουλεύουν επίσης και με το κουκουνάρι ως πρώτη ύλη και του δίνουν τη μορφή του πελαργού, του πετεινού και του παπιού.

Ομαδοποιώντας, τέλος, κάποια ως παιχνίδια εξωτερικού χώρου, αναφέρουμε τις κούνιες, τα σκαμνάκια-κούνιες σε σχήμα ψαριού, δελφινιού, αλόγου, πουλιού (με ρόδες από λάστιχο) και τα πατίνια, μερικά με ρόδες από λάστιχο, άλλα ολόκληρα φτιαγμένα από αυτό το υλικό και κάποια με σιδερένια εξαρτήματα. Επίσης τα αλογάκια με κοντάρι, τη γάτα με διχάλα, το σχοινάκι, και τα όργανα σπορ (κροκέ μικρό και κήπου μεγάλο, ρακέτες κτλ.).

Σύμφωνα με μια άλλη κατάταξη, αυτήν που διακρίνει σε τρία μέρη την παιδική ηλικία, όπως λέει η Σταματελάτου,¹³³⁹ (1 έτους έως 6 ετών νηπιακή, 7 έως 12 του δημοτικού και 13 ως 18 της μέσης παιδείας), τα παιδιά της σχολής κατασκευάζουν ξύλινο παιχνίδι για τη δεύτερη και τρίτη παιδική ηλικία, κατανεμημένο κατά εποχές: Για την απασχόληση από Απρίλη ως Σεπτέμβρη της ηλικιακής ομάδας από 7-9 χρονών κατασκευάζουν ατομικά παιχνίδια (στεφάνια, ποδήλατα, αυτοκίνητα, φορτηγά, τραμ, τρενάκια, πατίνια, φουσαρμόνικες, παιχνίδια άμμου, καΐκια και ζώα)· για τις υπόλοιπες εποχές τα ίδια και παιχνίδια πιο σύνθετα: κουτιά με πολλά παιχνίδια (τα παιχνίδια κατασκευών), σπίτια, αυλές, εσωτερικό σπιτιών κλπ. Για την ηλικιακή ομάδα 10-12 χρονών «που αναπτύσσονται τα κοινωνικά ένστικτα» τα παιδιά-εργάτες κατασκευάζουν «παιχνίδια κοινωνικά» που παίζονται από δυο-τρία παιδιά, «άμιλλας, αλληλεγγύης, υποχωρήσεως και σεβασμού». Σ' αυτό τον κύκλο υπάγονται τα παιχνίδια της γυμναστικής και του «θαλασσίου σπορ». Για την άνοιξη και το καλοκαίρι γι' αυτή την

1338 *Πράξις 21η, ό.π.*

1339 *Πράξις 16η, ό.π.*

ηλικιακή ομάδα ετοιμάζονται σύνολα εσωτερικά και για το φθινόπωρο και το χειμώνα παιχνίδια κατασκευών και επιτραπέζια.

Συνολικά, το 1934, τα ξύλινα μοντέλα που κατασκευάστηκαν στη Σχολή ήταν περίπου 100 είδη παιχνιδιών, μουσικών οργάνων, επίπλων και αντικειμένων.¹³⁴⁰

5.4.2. Τμήμα κατασκευής κουκλών και κομψοτεχνημάτων (πάνινων, από πάστα και από πεπιεσμένο χαρτί)

Το τμήμα «πάνινων παιχνιδιών και εκ πεπιεσμένου χάρτου με εργαστήρια πλαστικής, πάστας, πεπιεσμένου χάρτου, ραφείου» πρωτολειτούργησε το 1931 μετά τη μετεκπαίδευση της διευθύντριας του Μαρίας Αναγνωστοπούλου¹³⁴¹ στην Ιταλία, όπου ειδικεύθηκε στην κούκλα Lenci. Επιστολή προς το Υπουργείο Εξωτερικών από το Υπουργείο Εμπορίου αναφέρει ως τόπους μετεκπαίδευσης τα σπουδαιότερα κέντρα κατασκευής κούκλας —αν αγνοήσουμε το Σόνεμπεργκ— το Μιλάνο, το Τορίνο, τη Βιέννη και το Παρίσι.¹³⁴² Επιστρέφοντας η Αναγνωστοπούλου, έφερε μαζί της βιβλία και άλμπουμ με εικόνες κούκλας και πατρόν, ιδίως Lenci, για το πρόπλασμα και το καλούπι της οποίας προσλήφθηκε και ο Ιταλός Amleto Mugnai ο οποίος παρέμεινε στη Σχολή ως το 1934. «Η επιστημονική κατεύθυνση της τεχνικής σε αντίθεση με την παλιά εμπειρία» στηρίζεται, γράφει η Σταματελάτου, στις γνώσεις της Αναγνωστοπούλου και του Mugnai¹³⁴³ και έτσι τα παιχνίδια είναι τεχνικώς μελετημένα και καλλιτεχνημένα σε αντίθεση με τα σύγχρονά τους, τα οποία όπως είδαμε θεωρούσαν άσχημα και προχειροφτιαγμένα.

1340 Στο ίδιο.

1341 Η Μαρία Βρανίκα Αναγνωστοπούλου, η δασκάλα της διακοσμητικής και μεταπολεμικά διευθύντρια της Παπαστρατείου, αφού τελείωσε τη ΣΚΤ το 1917 σπούδασε στη Βιέννη και έπειτα στην Ανώτατη Σχολή Διακοσμητικών Τεχνών του Μονάχου από όπου αποφοίτησε το 1926. Τα νεανικά της έργα, προσωπογραφίες και τοπιογραφίες, κυρίως υδατογραφίες, χαρακτηρίζονται από έντονες μοντερνιστικές αναζητήσεις. Στα επόμενα εμφανίζεται συντηρητικότερη, επηρεασμένη από τον γερμανικό εξπρεσιονισμό, αλλά με αφαιρετικές τάσεις, δυναμικά χρώματα και πρόταση των διακοσμητικών στοιχείων. Μέλος της Ομάδας Τέχνη εξέθεσε με την Ομάδα έργα της το 1930, το 1931 και το 1933. Ο Παπαντωνίου επαινούσε τις ακουαρέλες της για τη μεγάλη σημασία τους στην ελληνική υδατογραφία. Η τεχνοτροπία της που παραπέμπει στον Ματίς έχει σαφή διακοσμητικά στοιχεία και ιδιαίτερα νεωτεριστικό χαρακτήρα για την εποχή της. Στην Μπιενάλε της Βενετίας το 1934 το όνομά της ακούστηκε ανάμεσα σ' αυτά των ελλήνων καλλιτεχνών που είχαν τη δυνατότητα να ανυψώσουν την ελληνική τέχνη.

1342 Κοινοποίηση (αρ. πρ. 46233) προς τη διεύθυνση της Παπαστρατείου Δημοτικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, της επιστολής υπουργείου Εθνικής Οικονομίας προς το υπουργείο επί των Εξωτερικών: αίτημα αδείας από τα προξενεία των πόλεων που αναφέρθηκαν, 18-7-1931. *Τεκμήριο ΠΣΠΑ*.

1343 Σταματελάτου, *ό.π.*, σ. 27.

Οι μαθητές διδάσκονται στη δεύτερη τάξη εβδομαδιαίως χειροτεχνία 4 ώρες και 16 ώρες την τεχνική της κούκλας, ενώ στην τρίτη την τεχνική της κούκλας και τεχνολογία, συνολικά 23 ώρες. Στη χειροτεχνία, τα παιδιά εργάζονται μαζί στις γενικές ασκήσεις και χωριστά στους τύπους και τα ζώα. Φτιάχνουν με μαλλί, ύφασμα και χόρτο μοντέλα ελληνικών ενδυμασιών και τύπους με πλαστικά κεφάλια και σώμα από ύφασμα.

Η τεχνική της κούκλας περιλαμβάνει την κατασκευή του σώματος και του κεφαλιού μωρού και «χαρακτηριστικής», όπως λένε, κούκλας, τη διακόσμηση του προσώπου και το μακιγιάρισμα με το χέρι και τον αερογράφο· επίσης τη χρήση πρέσας, την τεχνική της περούκας και τη ραφή ενδυμασιών διαφόρων τύπων κούκλας, το στιλιζάρισμα και την απλοποιημένη απόδοση του ελληνικού κοστουμιού με διάφορα υφάσματα και τη διακοσμητική των ενδυμάτων τους με στάμπα και αερογράφο. Το κεφάλι φτιάχνεται από πεπιεσμένο χαρτί ή ύφασμα (φετρ εισαγόμενο, δηλαδή είδος τσόχας με το χρώμα του δέρματος) ή λινό και σπαρτρί (ειδικό μείγμα από γόμα και κόλλα για το γέμισμα) ή πάστα που δεν σπάει —δικής τους όπως θα δούμε επινόησης, για να μην κλαίνε τα κοριτσάκια που έσπασε η κούκλα τους. Το σώμα είναι φτιαγμένο από φόδρα χασέ και φετρ ή άλλα υφάσματα, όπως, βατίστα, κάμποτ, φανελότσιο, λινό και τα άκρα από χόρτο, βαμβάκι, τζίβα και τρίμμα φελλού σε διαφορετικές αναλογίες. Τα μαλλιά, ίσια ή κατσαρά, συχνά «ειργασμένα εις franges», εισαγόμενα σε κουβάρια, χρώματος καστανού, ξανθού, μελαχρινού και άσπρου (για τις γιαγιάδες και τον Άγιο Βασίλη), ή ράβονται απευθείας στο ύφασμα της κεφαλής ή προσαρμύζονται με τη μορφή περούκας.¹³⁴⁴ Η κατασκευή απαιτεί ακόμα κάποια υλικά: cartons, σύρμα, κλειδί κεφαλής και κατά περίσταση μηχανισμό φωνής.¹³⁴⁵ Τελευταίο το ράψιμο της φορεσιάς και των αξεσουάρ της.

Ας σημειωθεί εδώ ότι μερικά από τα φορέματα είναι εκτός από ραμμένα και ζωγραφισμένα από τα παιδιά, εμπριμέ, με το χειροκίνητο πιστολέτο, και μάλιστα με χρώματα και σχέδια δικά τους, όπως έχουν διδαχθεί στο μάθημα του ελεύθερου σχεδίου.

1344 *Συνέντευξη Α. Ναυπλιώτου.*

1345 Χειρόγραφο σημείωμα τιμολόγησης κουκλών, ανάλογα με το μέγεθός τους υπογεγραμμένο από την Αναγνωστοπούλου, 12-12-1933. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ.*

«Δεν υπήρχαν εργάτριες που ειδικεύονταν σε ένα είδος, μαλλιά-σώμα-κεφάλι, αλλά έπρεπε να μάθει το κάθε κορίτσι όλη τη σειρά. Να φτιάχνει μια κούκλα. Ξεκινούσε από το ελεύθερο σχέδιο κι εκεί ο Σπύρος Βασιλείου άρχιζε να δείχνει και να μαθαίνουμε να σχεδιάζουμε τα πατρών [...] Μετά όμως που είχαμε τα δικά μας μοντέλα από τα βιβλία που μας φέραν από του Lenci ήταν αυτά έτοιμα και εκεί πάνω κάναμε και δικές μας [...] Αφού τελείωνε η κούκλα αρχίζαμε πάλι με το σχέδιο, ζωγραφίζαμε όλο στόματα, όλο μάτια, σειρές. Μάτια να βλέπουνε ευθεία, μάτια να βλέπουν δεξιά ή αριστερά με αναλογία, να βάλουμε λίγο ρουζ στο μάγουλο, ξύναμε λίγο κραγιόν κόκκινο, εκφράσεις, φρύδια, φρύδια διάφορα, λυπημένα, χαρούμενα». (*Συνέντευξη Α. Ναυπλιώτου.*)

Και πολλά από αυτά είναι εμπριμέ με σχέδια της αρχαιότητας,¹³⁴⁶ όπως τους έχει μάθει ο Βασιλείου. Στην περίπτωση της παραδοσιακής ενδυμασίας τα μοτίβα προέρχονταν από τα βιβλία της Αγγελικής Χατζημιγάλη και την αυτοψία των παιδιών στα μουσεία της πόλης, όπου υπήρχαν φορεσιές-εκθέματα, και από την καθημερινότητά τους. Η Ευγενία Εξάρχου,¹³⁴⁷ η δασκάλα της χειροτεχνίας,¹³⁴⁸ συνοδεύει τα παιδιά στα μουσεία και αν το αίτημά τους στο Λύκειο των Ελληνίδων έγινε δεκτό, ίσως τα συνόδευσε και εκεί για να μελετήσουν τη συλλογή των κουκλών του.¹³⁴⁹

Οι σπουδαστές κι εδώ προχωρούν από τα απλά στα σύνθετα κατά την εκτέλεση των υποδειγμάτων τόσο των ζώων, όσο και της κούκλας και της φορεσιάς της. Φτιάχνουν παιχνίδια στον τόρνο, παιχνίδια με απλή κίνηση και με σχέδια μαρκετερί, κούκλες, ζώα, ζώα με κίνηση και ζώα μπομπονιέρες και φυσικά τον φασουλή που είδαμε να σατιρίζει τη μόδα της εποχής.

Δουλεύουν με το παλιό και το νέο —υλικό, ιδέα, μοντέλο— και δοκιμάζουν πρακτικές και μεθόδους. Διαλέγουν μόνοι τους το θέμα και τους τρόπους για την υλοποίησή του και εκτελούνται πάντα τα δικά τους πρότυπα. Αυτοσχεδιάζουν, αυτενεργούν κι όπου χρειάζεται εφευρίσκουν τη λύση, όπως στην περίπτωση της κατασκευής κεφαλών κουκλών από πεπιεσμένο χαρτί και πάστα που δεν σπάει, την οποία εφηύρε ο καθηγητής της γλυπτικής Αντώνης Σώχος¹³⁵⁰ μαζί με τον μαθητή Ξάνθο Κονταρίδη. Την ευρεσιτεχνική αυτή μέθοδο υιοθέτησε και ο διάδοχός του, Κωστής Παπαχριστόπουλος,¹³⁵¹ που με τον δικό του βοηθό, απόφοιτο επίσης του σχολείου, Χρήστο Διατσίδα, την τελειοποίησαν, όπως και τις υπόλοιπες τεχνικές του εργαστηρίου. Μάλιστα, από το 1934 που άρχισε να λειτουργεί το εργαστήριο πεπιεσμένου χαρτού κατασκευάστηκαν πολλά παιχνίδια από πεπιεσμένο χαρτί «και 6 μοντέλα κεφαλής για κούκλες από τα οποία 3 έχουν εκτελεσθεί» πράγμα ελπιδοφόρο διότι έτσι «η δημιουργία ιδικών μας τύπων κουκλών με τελείως ελληνικό χαρακτήρα έχει λυθεί»,¹³⁵² εξηγεί η

1346 *Πράξις 25η*, ό.π.

1347 Η Ευγενία Εξάρχου ήταν απόφοιτος της ΣΚΤ. Είχε συμμετοχή σε ομαδικές εκθέσεις από το 1935. Ατομική έκθεση παρουσίασε στη Νέα Υόρκη το 1956.

1348 Διαφήμιση, «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής», ό.π., σ. 8.

1349 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 38, 7-5-1931.

1350 Ο Αντώνης Σώχος, ο πρώτος δάσκαλος της πλαστικής στο σχολείο και μέλος της Ομάδας Τέχνη, είχε σπουδάσει στην Καλών Τεχνών με δάσκαλο τον θείο του Λάζαρο Σώχο και στο Παρίσι, όπου είχε μια δυναμική παρουσία, δίπλα στον Μπουρντέλ και τον Jean Boucher. Από το 1926 ήταν καθηγητής στην αρχιτεκτονική σχολή του Μετσοβίου. Στην Παπαστράτειο δίδαξε ως το 1932.

1351 Ο Κωστής Παπαχριστόπουλος, μέλος κι αυτός της Ομάδας Τέχνη, έχει σπουδάσει στην ΣΚΤ δίπλα στον Θωμόπουλο και στο Παρίσι δίπλα στον Μπουρντέλ. Όταν γύρισε το 1929 χρησιμοποίησε τη συστατική επιστολή του δασκάλου του ως διαβατήριο για την καλλιτεχνική του πορεία —το κύρος του δασκάλου ήταν μεγάλο και πράγματι ο Μπουρντέλ τον ξεχώριζε. Αρχικά, τα χρόνια που δουλεύει και στην Παπαστράτειο, ως το 1936, ασχολήθηκε με τη μικρογλυπτική και τις προτομές. Αργότερα καταπιάστηκε με έργα μεγαλύτερων διαστάσεων.

1352 Σταματελάτου, ό.π., σ. 27.

Σταματελάτου. Στη δευτέρα τάξη κατασκευάζουν ζώα και κούκλες και χαρακτηριστικούς και γελοιογραφικούς τύπους, μάσκες, ανάγλυφες διακοσμητικές συνθέσεις και επίσης ασκούνται στον γύψο. Στην τρίτη, η διδασκαλία του μαθήματος προβλέπει μελέτη ζώων για εκμαγεία παιχνιδιών από πεπιεσμένο χαρτί, μελέτη κεφαλιών και σώματος μωρού, τύπους κεφαλιών, τύπους κεφαλιών φασουλήδων (φιγούρες μαριονέτας), ασκήσεις γύψου ξανά, υποδείγματα τύπων πάνινου παιχνιδιού, σύνθετες διακοσμητικές συνθέσεις.

Εκτός από τα υλικά που εφευρίσκουν εισάγουν και σε αυτό το τμήμα υλικά, όπως γούνινα υφάσματα από την Margarete Steiff¹³⁵³ ή από τους J. Wein Brüder στη Βιέννη.¹³⁵⁴ Επίσης υλικά από το Τορίνο για τη Lenci και μάτια και φωνές «γουρουνιού, σκύλου, γάτας, όνου, μαμάς και παπά [μπαμπά]» από τη Νυρεμβέργη, το Μιλάνο και τη Ρώμη.¹³⁵⁵

5.4.2.1. Οι κούκλες και τα πάνινα παιχνίδια

Οι κούκλες, πολλών μεγεθών, από 25 εκατοστά ως 1 μέτρο, είναι σύγχρονες, όπως τις αποκαλούν, κάποιες «χαρακτήρα» (κάρακτερ) και μπουντουάρ, άλλες παριστάνουν φιγούρες χαρακτηριστικές της καθημερινότητας, κάποιες είναι ντυμένες με ελληνικό παραδοσιακό φόρεμα, και υπάρχουν επίσης κούκλες προθήκης και μαριονέτες κουκλοθεάτρου, ο φασουλής.¹³⁵⁶ Την εποχή αυτή που ο Βασιλείου και η Αναγνωστοπούλου διδάσκουν τα παιδιά πώς να φτιάχνουν τις μαριονέτες τους και τα βοηθούν στην προετοιμασία παραστάσεων, οι καλλιτέχνες Paul Klee και Wassily Kandinsky έχουν μόλις σταματήσει την κουκλοθεατρική τους δραστηριότητα (κατασκευή και δραματοποίηση) στη Σχολή Μπαουχάουζ.¹³⁵⁷

Με κεφάλι από φετρ και σώμα από βατίστα, φετρ ή λινό, και εθνικό ένδυμα λανσάρουν την Υδραία, τη γυναίκα της Κρήτης, την αστή και τη χωριάτισσα, της

1353 Επιστολή: Margarete Steiff προς Papastratios Sholi Pagnidion και Diakosmitikis, Athen, χρονολόγητη επιστολή. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*. Η ορθογραφία στο πρωτότυπο.

1354 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 18-11-1931.

1355 *Στοιχείο Πρωτοκόλλου*, 24-9-1934.

1356 Βλ. Παράρτημα, σ. 275-279.

1357 Millar Fisher, *ό.π.*, σ. 164.

Μακεδονίας, της Μάνης, της Κέρκυρας, της Άρτας, του Πωγωνίου, του Τρικεριού και της Σαλαμίνας και βέβαια την Αμαλία¹³⁵⁸ (φορεσιά που είχε υιοθετήσει η βασίλισσα Αμαλία ενδύομενη «ελληνικά παραδοσιακά» με δυτικοευρωπαϊκά αξεσουάρ) αλλά και τον Τσολιά και τον Μανιάτη και αρκετά από τα ταίρια των προηγούμενων κυριών. Στις σύγχρονες κούκλες βρίσκουμε το αγόρι στα βελούδινα και στα ναυτικά, τον μπεμπέ, το κοριτσάκι στα φετρ, το κοριτσάκι με το στεφάνι, την ενδυμασία γυμναστικής, την ενδυμασία πυτζάμες, το απλό ντύσιμο, την πολυτελή ενδυμασία από οργαντίνα κλπ.

Οι κούκλες κοστίζουν φθηνά ή ακριβά, η διαφοροποίηση όμως της τιμής δεν οφείλεται στη διαφορά της ποιότητας, αλλά στο μέγεθός τους και το κόστος της φορεσιάς. Ό,τι λογής κι αν είναι η κούκλα, υπόκειται στην ίδια διαδικασία σχεδιασμού και εκτέλεσης, όμως η δαντέλα, η οργαντίνα, το μετάξι, η τσόχα, το βελούδο, ο ταφτάς, η φανέλα, το τσίτι, ο αλατζάς είναι διαβαθμισμένης αξίας και τιμής υφάσματα. Μια κούκλα-σακούλα Αμαλία από ταφτά τιμάται δρχ. 285, μία παρόμοια από οργαντίνα δρχ. 212, μία Κρητικιά με φορεσιά από κάμποτ δρχ. 157, ο τύπος της τσιγγάνας από αλατζά στοιχίζει δρχ. 63, ο χαρακτηριστικός τύπος του εθνοφρουρού 36 δρχ, του βρακά-νησιώτη 45 δρχ., μια κούκλα πάνινη απλή 10 δρχ και ένα λούτρινο ζωάκι δρχ. 3, ένα γαϊδουράκι από αλατζά 35 δρχ., ενώ ο λαγός από φανέλα κάνει 85 δρχ. και η γάτα από μουσαμά 16 δρχ.¹³⁵⁹

Στις φιγούρες της καθημερινής ζωής, χιουμοριστικούς ή γελοιογραφικούς και χαρακτηριστικούς τύπους, συγκαταλέγονται ο τύπος της γριάς, ο ίδιος τύπος με ρόκα, ο τύπος του βλάχου και ο ίδιος με γκλίτσα, ο Βουρλιώτης, ο φουστανελάς/εθνοφρουρός, ο βρακάς/νησιώτης, ο γαλατάς, ο χωρικός, ο χασάπης, ο τσέλιγκας, ο πασατεμπάς, η τσιγγάνα και τέλος ο τύπος του παιδιού, φτιαγμένα όλα από κάλτσα. Επίσης ο μεθυσμένος και ο χωριάτης είτε από κάλτσα είτε από πεπιεσμένο χαρτί.

Σε αυτή τη σειρά των παιχνιδιών έχουν ενταχθεί και δύο τύποι ζώων, «εξωτικών» και ντόπιων, καμηλοπαρδάλεις και γαϊδουράκια, κι αυτά από κάλτσα ή πεπιεσμένο χαρτί. Τη σειρά συμπληρώνουν άλλα ζώα: γαϊδουράκια σε δυο μεγέθη, λαγοί, γουρουνάκια, γάτες, σκυλάκια (και σκυλάκια μπουλντόγκ) και βελούδινα παπάκια —η πανίδα δηλαδή του τόπου ή αλλιώς τα ζώα που έχουν στην αυλή τους οι μαθητές. Ωστόσο, το θηριοτροφείο, ο κινηματογράφος, οι καρτ ποστάλ και τα περιοδικά τους εξοικειώνουν με ζώα ξένα στην ελληνική πραγματικότητα και η σειρά των ζώων ολοκληρώνεται με φανελένιους ελέφαντες και καμηλοπαρδάλεις, καθώς και

1358 Βλ. Παράρτημα, σ. 265.

1359 Απογραφή υπ. αρ. 8604/26-6-1950 των περιουσιακών στοιχείων της Σχολής, κατάστασις ετοιμών προϊόντων. *Τεκμήριο ΠΣΠΔ*.

κροκόδειλους από φετρ. Τέλος, συναντούμε ζωάκια από μουφλόν, μουσαμά, αλατζά, φανέλα και λουτρ, μερικά από τα οποία προσδιορίζονται εκ των προτέρων ως μπομπονιέρες —μπομπονιέρες-στρουθοκάμηλοι και μπομπονιέρες-γατάκια πλάι στις μπομπονιέρες με ανθρώπινους τύπους, όπως η μπομπονιέρα-κερκυραία ή η μπομπονιέρα-κρητικιά.

Για την ηλικία των 3 ως 6 χρόνων φτιάχνουν την «απλούστατη μαλακή κούκλα» και ζώα από ύφασμα, μουσαμά κλπ, ενώ για τα κορίτσια 6-12 ετών κατασκευάζουν την κούκλα με φόρεμα, γιατί σ' αυτή την ηλικία «η μαθήτριά αρχίζει να ράβει και τη ραπτική της μπορεί να την εφαρμόσει και στο φόρεμα της κούκλας».¹³⁶⁰ Φτιάχνουν και ζωάκια από παπιέ μασέ, κυρίως γουρουνάκια.¹³⁶¹

Στη χειροτεχνία, που και αυτή επιστρατεύεται για την ανάπτυξη της δεξιοτεχνίας τους, η Εξάρχου τα μαθαίνει να δουλεύουν με ψάθα, χόρτο, χαρτί και υφάσματα, να φτιάχνουν μικρά κουτιά, αμπαζούρ, καλαθάκια, ζώα και τύπους από την καθημερινότητα. Συνδυάζοντας σύρμα, χάντρες και ύφασμα φτιάχνουν λουλούδια, γλάστρες, κομψοτεχνήματα, μικρά ζώα και τύπους ξανά. Ειδικά τους τελευταίους, γελοιογραφικούς και χαρακτηριστικούς, τους κατασκευάζουν και από άλλους συνδυασμούς υλικών αλλά και πλεκτούς.

Στην κατηγορία κοτιγιόν, αναγράφονται μεταξύ άλλων: βλάχος, κολομπίνες, «αραπάδες» με φράκο, «αραπίνες», φορεσιές απαύχικες, καπέλλο κοζάκου, καπέλλα κινέζικα με κοτσίδα, καπέλλο κόκκορας (sic) κλπ.¹³⁶²

Οι σπουδαστές, έχοντας μαθητεύσει σε όλα τα εργαστήρια του τμήματός τους, θεωρούνται κατασκευαστές πάνινων παιχνιδιών και ειδικοί «κομψοτεχνημάτων και ανθέων». Γνωρίζουν επίσης πολύ καλά κοπτική και ραπτική. Για ώρα ανάγκης. Πέρα όμως από την χρησιμότητα που έχουν στον πρακτικό τους βίο είναι απαραίτητες στην τέχνη όλων. Το τρύπωμα, το γαζί και οι βελονιές της πρώτης τάξης, γίνονται ράψιμο απλών εξαρτημάτων παιχνιδιών στο δεύτερο έτος, σέλες και ιστία για τους μαθητές του ξύλινου παιχνιδιού, και χειρισμός μηχανής, εσώρουχα, παιδικά ρούχα, νεοελληνικά κουστούμια και ευρωπαϊκά διαφόρων εποχών για τους υπόλοιπους —και στο τρίτο έτος τα παιδιά είναι σε θέση πια να ετοιμάσουν πανωφόρια, κάπες και είδη προικός. Τα ενδύματα και τα είδη προικός είτε για την γκαρνταρόμπα των ενηλίκων είτε για την ενδυμασία της κούκλας είναι και αυτά δικής τους επινόησης, που σχεδιάζονται,

1360 *Πράξις 16η*, ό.π.

1361 Κατάσταση εμφανίσιμα τα αρπαγέντα ημιτελή υπό των αρχών κατοχής Ιταλών και Γερμανών, 1-8-1951. *Τεκμήριο ΠΣΠΑ*.

1362 Βλ. Παράρτημα, σ. 280.

κόβονται και ράβονται με μεγάλη προσοχή και επιμέλεια και δουλεύονται τόσο τα ευρωπαϊκά όσο και τα νεοελληνικά σε ομάδες, υπό την εποπτεία τη Ελένης Σδριν,¹³⁶³ καθηγήτριας κοπτικής-ραπτικής.

5.4.3. Τμήμα Εφηρμοσμένης Διακοσμητικής

Τα παιδιά στη δευτέρα τάξη διδάσκονται 20 ώρες την εβδομάδα τεχνικές της διακόσμησης και 2 ξυλογλυπτική και στην τρίτη 23 ώρες τεχνικές διακόσμησης και τεχνολογία και επίσης 2 ώρες ξυλογλυπτική και τη λειτουργία της σέγας. Μαθαίνουν την τεχνική του μπατίκ, της στάμπας (με χαρτί ή λινόλεουμ) και του χρωμοαερογράφου¹³⁶⁴ σε υφάσματα και άλλα υλικά. Διακοσμούν εμπριμέ σε μάλλινα, μεταξωτά, βαμβακερά, με μοτίβα δικά τους για όλα τα είδη γυναικείας και παιδικής ενδυμασίας, που χρησιμοποιούσαν οι οίκοι μόδας της Αθήνας για να φτιάξουν τα μοντέλα τους. Όμως μοντέλα φτιάχνουν και τα ίδια τα παιδιά. Όπως λέει η Σδριν, οι μαθήτριες μπορούν να κατασκευάσουν βρεφικά ρούχα και παιδική ενδυμασία και «για δεσποινίδες ως 16 ετών».¹³⁶⁵ Πάντως, όπως και την τεχνογνωσία της κούκλας έτσι και

τα δια αερογράφου εμπριμέ μεταξωτά έφερε στην Ελλάδα για πρώτη φορά η ειδικώς σπουδάσασα και νυν διευθύνουσα τα εργαστήρια, Μαρία Βρανίκα Αναγνωστοπούλου [...] Δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση με τα συνήθη βιομηχανικά εμπριμέ μεταξωτά. Της Παπαστρατείου γίνονται όλα με το χέρι δια του αερογράφου,¹³⁶⁶

γράφουν οι αρθογράφοι της εποχής θαυμάζοντας τη δασκάλα και το έργο της.

Οι δόκιμοι διακοσμητές φτιάχνουν από ύφασμα είδη σπιτιού (κουρτίνες, τραπεζομάντιλα, μαξιλάρια, καλύμματα)¹³⁶⁷ διακοσμούν αντικείμενα από ξύλο (παιδικά έπιπλα, παραβάν, κουτιά, δίσκους, διαφημιστικές επιγραφές), από δέρμα (είδη γραφείου, χαρτοφύλακες, καλύμματα βιβλίων) με την τεχνική του αναγλύφου, του εγχαρακτού και της επιχρύσωσης, από χαρτί (ημερολόγια, επιγραφές, σκηνικά θεάτρου)

1363 Η Ελένη Σδριν σπούδασε με υποτροφία την οικοκυρική επιστήμη στην Αμερική και ήταν καθηγήτρια στη Χαροκόπειο Σχολή. Στην ΠΣΠΔ δίδαξε ενδυματολογία και διαιτητική.

1364 Παπαντωνίου, «Τα “εμπριμέ” και η Παπαστρατείου», *ό.π.*

1365 *Πράξις 21η*, *ό.π.*

1366 Ο Ενήμερος, «Το Παρίσι εις τας Αθήνας», *ό.π.*

1367 Βλ. Παράρτημα, σ. 281.

πάλι με στάμπα και αερογράφο. Τα μοτίβα τους είναι κι εδώ παρμένα από τις συλλογές των μουσείων και τα βιβλία της Χατζημιχάλη, αλλά και από λευκώματα με ευρωπαϊκά σχέδια (υπάρχουν ακόμα στο κτίριο της Σχολής). Ετούτοι, πέραν της ειδίκευσής τους στα εμπριμέ είναι επαγγελματίες σχεδιαστές, παρασκευαστές χημικών χρωμάτων, τυπωτές κλπ. Μπορούν άλλωστε να ασκήσουν τη διακοσμητική και κατ' οίκον που δεν απαιτούνται μέσα. Και ακόμα διδάσκονται την κατασκευή ρεκλάμας για να προετοιμαστούν, όπως λέει ο Βασιλείου, «να δουλέψουν ως γραφίστες και διαφημιστές». ¹³⁶⁸

5.5. Το ευγενές λαϊκό παιχνίδι

Δεν υπάρχει γενικότερο λαϊκότερο έργο τέχνης από το παιχνίδι. ¹³⁶⁹

Κατά τον έλληνα μεταφραστή του βιβλίου του Φρ. Σίλερ *Στοιχεία μαρξιστικής αισθητικής*, «η νεοελληνική τέχνη χρειάζεται ξανακύταμα. Ένα καινούριο βαθύ δούλεμα, με το σμιλάρι της μαρξιστικής διδασκαλίας, για να πάρει το σωστό προσδιορισμό της σαν αξίας και για το μεταχείρισμά της στον αγώνα του λαού μας». ¹³⁷⁰ Στο βιβλίο συμπυκνώνονταν οι κρίσεις των Μαρξ και Έγκελς για την αρχαία ελληνική τέχνη ως «“άφταστο υπόδειγμα” μπολιάζοντας έτσι με μαρξική ιδεολογία τις νεοκλασικιστικές τάσεις του Μεσοπολέμου». ¹³⁷¹ Η τέχνη αποκτά εκπαιδευτική ταυτότητα και για πρώτη φορά απευθύνεται σε όλους, χωρίς ταξική περιστολή. Οι αριστεροί καλλιτέχνες υιοθετούν τους νόμους της ευρωπαϊκής τέχνης και τις αξίες του Διαφωτισμού χρησιμοποιώντας τις δυτικότερες τεχνοτροπίες ως μέσο για τη μορφωτική ανύψωση των εργατών και τον εκσυγχρονισμό των συνθηκών της ζωής τους. Γι' αυτό τον λόγο φέρνουν την υψηλή τέχνη αν όχι στην καθημερινότητά τους αφού δεν τους επιτρέπεται κάτι τέτοιο, έστω στον βίο της φαντασίας τους. ¹³⁷²

Ότι οι ελίτ μονοπωλούν την τέχνη ανιχνεύεται και στον λόγο του Γληνού και της Σβώλου. Μέσα στο αστικό πλαίσιο «θα είχε κανείς να παρατηρήσει πως η τέχνη και από

1368 *Πράξις 21η*, ό.π.

1369 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής», ό.π.

1370 F. Schiller, (Αρτέμη Μάργκα μετ.), *Στοιχεία μαρξιστικής αισθητικής*, Αθήναι, Εκδόσεις Λ. Αντωνοπούλου, 1936, σ. 1.

1371 Ματθιόπουλος, ό.π., σ. 432.

1372 *Στο ίδιο*, σ. 433.

την άποψη του καλλιτέχνη που δημιουργεί και από την άποψη του θεατή που απολαβαίνει ολοένα περισσότερο γινότανε προνόμιο μιας ολιγαρχίας», λέει ο Γληνός. Εξάλλου ανάμεσα στο δημιουργό και το θεατή, στον τεχνίτη και τον ακροατή, «είτανε χάσμα τεράστιο, αγεφύρωτο». ¹³⁷³ Η γεφύρωση του χάσματος απαιτεί κατά τη γνώμη του συμμετοχή και στις δυο βασικές εκδοχές της: στη δημιουργία δηλαδή και στην απόλαυση: «Ο τεχνίτης πρέπει όχι μόνο να πλησιάζη την μάζα, παρά και να βγη από τη μάζα, που υψώνεται σιγά σιγά όλη μαζί προς την καλλιτεχνική δημιουργία». ¹³⁷⁴

Στη Σχολή των Παιχνιδιών, όπως λέει η Σβώλου, κινητοποιούνται από «την αντίληψη για την κοινωνική αποστολή της τέχνης που θέλει την ομορφιά και την κομψότητα για όλο το λαό όχι μόνο για την πλουτοκρατία μιας χώρας». ¹³⁷⁵ Και αφού δεν υπάρχει «γενικότερο λαϊκότερο έργο τέχνης» ¹³⁷⁶ από το παιχνίδι, η τέχνη θα αποδίδεται στον λαό (και όχι μόνο) από τεχνίτες του λαού. Στο σχολείο τους, «φυτώριον καλλιτεχνικής κινήσεως», ¹³⁷⁷ και με μαστορόπουλα «τεχνίτες με γούστο» είχαν ως στόχο να καλλωπίσουν την αισθητική των εργατικών τάξεων και να καλλιεργήσουν τον λαϊκό πολιτισμό. ¹³⁷⁸ να φτιάξουν καλλιτεχνικά παιχνίδια για τα φτωχά παιδιά ¹³⁷⁹ και με τα καλλιτεχνικά εμπριμέ τους να φέρουν την καλαισθησία στα λαϊκά στρώματα. ¹³⁸⁰ «Σεις», δηλώνει η Σταματελάτου προς τους πρώτους αποφοίτους, «με το επάγγελμά σας έχετε έναν κατ' εξοχήν ευγενικό σκοπό: να δώσετε στο παιδί του λαού τη χαρά που του λείπει, κάνοντας προσιτό προς αυτό το παιχνίδι, ν' απλώσετε την ομορφιά εις το γυμνό μας σήμερα λαϊκό σπίτι». ¹³⁸¹

Εφόσον δε η βιομηχανία μπορεί να κάνει ένα προϊόν με καλλιτεχνική σφραγίδα προσιτό στις μεγάλες λαϊκές μάζες και ν' αναπτύξη τον αισθητικό τους πολιτισμό η κοινωνική ωφελιμότητα (sic) αντισταθμίζει τη μηχανοποίηση μέρους του εργαζόμενου προσωπικού από την υπερβολική κατανομή της εργασίας που γίνεται στην πολύ μεγάλη βιομηχανία. Γι' αυτό η σχολή θα λειτουργήσει τους κλάδους αυτούς παράλληλα και ως βιοτεχνίας και ως απαρχή μιας μικρής αρχής βιομηχανίας (sic). ¹³⁸²

Στη μονοπώληση της τέχνης από την άρχουσα τάξη και την αλλοτρίωση της ζωής από την εκβιομηχάνιση ανθίστανται με τα παιχνίδια τους. Αν αναπτυχθούν, λένε

1373 Γληνός, «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό», *Εκλεκτές σελίδες*, τ. 4ος, Αθήνα, Στοχαστής 1975, σ. 44.

1374 Στο ίδιο.

1375 Σβώλου, «Επαγγελματική Σχολή», *ό.π.*, σ. 2.

1376 Παπαντωνίου, *ό.π.*

1377 Αδάκρυτος, *ό.π.*

1378 *Λογοδοσία 1932*, σ. 16.

1379 Ανωνύμου, «Επίκαιρα», *ό.π.*, σ. 5.

1380 Παπαντωνίου, «Τα “εμπριμέ” και η μόδα», *Ελεύθερον Βήμα*, χρονιά ΙΓ', αρ. φ. 4.352, 1-6-1934, σ. 1.

1381 *Λογοδοσία 1932*, σ. 16.

1382 Σβώλου, *ό.π.*, σ. 3.

στην Παπαστράτειο, παράλληλα η βιοτεχνική και βιομηχανική παραγωγή ποιοτικού παιχνιδιού, τότε και τα βιομηχανικά αθύρματα που θα είναι πολύ πιο φθηνά από τα χειροποίητα και άρα προσιτά στις μεγάλες λαϊκές μάζες, θα έχουν καλαισθησία για να έχουν μερίδιο στην ομορφιά και την αισθητική όλοι, ανεξαρτήτως τάξης. Άλλωστε η λαϊκή τέχνη έχει προταχθεί και ως «διαμαρτυρία κατά της νοησιαρχίας, του κοσμοπολιτισμού και της βιομηχανοποίησης του κόσμου».¹³⁸³ Τέτοιες επιθέσεις κατά του αξιακού συστήματος που συμπυκνώνεται στο βιομηχανικό καπιταλιστικό άθυρμα συναντώνται και πολύ αργότερα.¹³⁸⁴

Η καλλιτεχνική δραστικότητα πάντως των παιχνιδιών και η συμβολή τους στην ποιότητα της ζωής έχει ήδη καταγραφεί στη Δύση ως μεταπολεμική αγωνία και αντίδραση στην αντιβιομηχανική φοβία που κατακλύζει τον Μεσοπόλεμο και η κριτική της αισθητικής της βιομηχανικής τους τελειότητας προέρχεται από την πηγή των παιχνιδιών. Η Γερμανία, η διεθνής κοιτίδα των παιχνιδιών, παρά την ύφεση μετά τον πόλεμο, διατηρεί τα πρωτεία της παγκόσμιας παραγωγής και εξαγωγής,¹³⁸⁵ οι επικρίσεις όμως που ακούγονται για τα τέλεια βιομηχανικά προϊόντα της παιχνιδοβιομηχανίας της εμπνέονται από τους προβληματισμούς για τον πόλεμο και απηχούν τις θέσεις διανοούμενων και παιδαγωγών. Ο πόλεμος μάλιστα εμφανίζεται ως ισχυρός λόγος για το εντεινόμενο ενδιαφέρον γύρω από τα παιδικά παιχνίδια. Όχι μόνο γιατί, όπως ακούγεται, τα παιδιά ψάχνουν έναν κόσμο στα μέτρα τους, κατανοητό και διαχειρίσιμο, αλλά γιατί, όπως επίσης ακούγεται, και οι μεγάλοι¹³⁸⁶ βρίσκουν στο παιδικό παιχνίδι καταφυγή —το παιχνίδι απελευθερώνει.¹³⁸⁷ Όντας το αντώνυμο της σοβαρότητας γίνεται συνώνυμο της ελευθερίας.¹³⁸⁸

Όμως στον αντιφατικό καπιταλιστικό νεωτερικό κόσμο οι κανόνες της αγοράς και της βιτρίνας παράγουν ό,τι ο ενήλικος εκλαμβάνει ως παιχνίδι και όχι ό,τι ζητάει από το παιχνίδι το παιδί. Με άλλα λόγια, η μόδα βάζει τους κατευθυντήριους κανόνες αφαιρώντας την αυτοέκφραση από τον κατασκευαστή, τον δημιουργό,¹³⁸⁹ με αποτέλεσμα την αδιαφορία για την πρωτοτυπία και την αυθεντικότητα και την αντικατάστασή τους από μαζική και φωτογραφική πιστότητα. Αρχικά, ως χειροποίητα είδη τα παιχνίδια ήταν αντικείμενα τέχνης, άλλοτε υψηλής και άλλοτε όχι, τέχνης

1383 Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 18.

1384 Γκουγκουλή, «Παιδί και βιομηχανικό παιχνίδι, χρήσεις και χρήστες», *ό.π.*, σ. 377.

1385 Hamlin, *ό.π.*, σ. 59.

1386 W. Benjamin, (Ε. Βαροπούλου μετ.), «Παλιά παιχνίδια», *Κούκλες και παιχνίδια*, Αθήνα, Άγρα, 1996, σ. 85.

1387 *Στο ίδιο*.

1388 Huizinga, *ό.π.*, σ. 5.

1389 Hamlin, *ό.π.*, σ. 168.

πάντως μοναδικής και ανεπιτήδευτης.¹³⁹⁰ Σιγά σιγά, στα θουριγγικά χωριά και το Erzgebirge οι οικοτεχνικές επιχειρήσεις, μικρές ή μεγαλύτερες, απασχολούσαν όλα τα μέλη της οικογένειας, ενώ στη Νυρεμβέργη, η βιομηχανία έγινε αποκλειστικά παιχνιδιοπαραγωγική¹³⁹¹ —και έτσι μεταμορφώθηκαν οι τόποι σε παιχνιδιούπολεις αμιγείς και η Γερμανία κέρδισε την ηγεμονία στον χώρο των παιχνιδιών. Και όσο αυξανόταν η εκβιομηχάνιση τόσο πιο ξένα γίνονταν τα παιχνίδια και στα παιδιά και στους γονείς.¹³⁹² Αψεγάδιαστα αντίγραφα της πραγματικότητας και της τεχνολογίας, θεματικές αναπαραστάσεις της φύσης, του περιβάλλοντος, της επικαιρότητας, απολύτως πιστές στα πρότυπά τους, μικρά ομοιώματα με άλλα λόγια που δεν άφηναν χώρο παρά μόνο για θέαση και δεν αποτελούσαν παρά την προσαρμογή των ενηλίκων στην αστικοποίηση.

Ο σκληρός αυτός νατουραλισμός αλλοτρίωσε ακόμα και τις απομιμήσεις: «Imitation is at home in the playing, not in the plaything».¹³⁹³ Οι φωνές διαμαρτυρίας στη Γερμανία τόσο της αριστερής διανόησης, όπως την ακούσαμε μόλις, όσο και παλιότερης κριτικής προνομιάτων μορφωμένων ελίτ, που συνοψίζονται στην αίσθηση ότι η ματιά των παιδιών είναι αλλιώτικη απ' των ενηλίκων, εγκαινιάζει μια συστηματική αντίδραση στα βιομηχανικά παιχνίδια και επιφέρει την εμφάνιση παιχνιδιών καλλιτεχνικών που επιτρέπουν στη φαντασία του παιδιού να παρέμβει.¹³⁹⁴

Η κριτική που αξιώνει για την τέχνη και τα χρηστικά αντικείμενα την υψηλή αισθητική του χειροποίητου και βάζει κατά του μαζικού θεωρεί την απλότητα/γνησιότητα του παιχνιδιού αποκλειστικότητα της παράδοσης και συγχρόνως μοναδική απαιτούμενη ιδιότητα για να μπει σε κίνηση η παιδική φαντασία. «Τα παιχνίδια όλων των λαών ξεπηδούν αρχικά από την εγχώρια βιομηχανία»,¹³⁹⁵ έργα του απλού λαού, αγροτών και τεχνιτών, που με απλά υλικά, ξύλο κυρίως, κατασκευάζουν σοφά και πρωτόγονα, αφαιρετικά, τα χειροτεχνήματά τους, αφήνοντας το παιδί να έχει ζωντανή σχέση με αυτά. Επειδή το παιδί που παίζει επιθυμεί και να δημιουργεί και να διασκεδάξει με τα παιχνίδια του, αυτά δεν πρέπει να είναι ακριβή αντίγραφα αλλά μπρεσιονιστικά, ώστε να μη χειραγωγείται η παιδική φαντασία, κατά τον Konrad Lange, εκφραστή του κινήματος της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης.¹³⁹⁶ Τέτοια ήταν τα καλλιτεχνικά εμπορικά παιχνίδια της Δρέσδης, έργα καλλιτεχνών, βασισμένα σε

1390 Benjamin, (Ε. Βαροπούλου μετ.), «Ρωσικά παιχνίδια», *Κούκλες και παιχνίδια*, ό.π., σ. 93.

1391 Benjamin, «The Cultural History of Toys», ό.π., σ. 113.

1392 Στο ίδιο, σ. 114.

1393 Στο ίδιο, σ. 116.

1394 Hamlin, ό.π., σ. 155.

1395 Benjamin, «Ρωσικά παιχνίδια», ό.π., σ. 91.

1396 Hamlin, ό.π., σ. 166.

παραδοσιακά θέματα, ζωγραφισμένα και φτιαγμένα από ξύλο που εγκαινίασαν παρόμοιες προσπάθειες¹³⁹⁷ και κατευθύνουν τη σκέψη σε διάδοχα κινήματα όπως το Μπαουχάουζ.¹³⁹⁸ «Το παιδί κατανοεί ένα πρωτόγονο γεννημένο παιχνίδι (sic) από το προϊόν μια πολύπλοκης βιομηχανικής πείρας. Εδώ ακουμπάει ο δικαιολογημένος πυρήνας της μοντέρνας τάσης να κατασκευάζονται παιχνίδια πρωτόγονα»,¹³⁹⁹ σχολιάζει ο Μπένγιαμιν, που προφανώς αναφέρεται στις δοκιμές αυτές.

Στην Παπαστράτειο θεωρούν ότι το παιχνίδι είναι απαραίτητο για τη χαρά του παιδιού.¹⁴⁰⁰ Το παιδί μπορεί, λένε, αν εκπαιδευθεί σωστά, να γίνει ένας σπουδαίος λαϊκός τεχνίτης· και ο παιχνιδιοποιός της Παπαστρατείου έχει όλα τα εφόδια για να κατασκευάσει καλλιτεχνικά παιχνίδια με την αγνότητα και τον ενθουσιασμό του, τον απλοϊκό τρόπο που πλησιάζει τις εικόνες και τα πράγματα, την πρωτόγονη, ακατέργαστη γνώση του για το περιβάλλον και τα περιβάλλοντα, και φυσικά με σωστή εικαστική παιδεία. «Το παιχνίδι είναι η πρώτη μύηση του παιδιού στην τέχνη ή μάλλον το πρώτο από δείγμα τέχνης»,¹⁴⁰¹ λέει ο Μπωντλέρ. Μεταξύ τους άλλωστε υπάρχει ένας σημαντικός συσχετισμός: και τα δυο μοιάζουν άσκοπα, αλλά υπηρετούν τον άνθρωπο, τη δυνατότητά του να γίνει καλύτερος και να βελτιώσει τον κόσμο γύρω του.

Η σωστή αισθητική παιδεία, εξηγεί ο Lange, θα χτίσει έναν νέο πολιτισμό.¹⁴⁰² Τα απλά, χειροποίητα, προσεχτικά φτιαγμένα, με την αισθητική του πριμιτιβισμού παιχνίδια είναι ιδανικά για ετούτο τον ρόλο, κόντρα στις παγίδες του καπιταλισμού και της μαζικοποίησης: με αυτές τις ιδιότητες μετασχηματίζονται σε φορείς κοινωνικής αλλαγής, αναζωογονώντας το παραδοσιακό αντικείμενο και υπηρετώντας την αισθητική ειδικά και την αισθητική της ζωής της ίδιας γενικότερα. Άλλωστε αυτό είναι το χρέος του ανθρώπου, συνεχίζει ο Lange, να μην είναι παθητικός παρατηρητής του κόσμου γύρω του.¹⁴⁰³

Η εκβιομηχάνιση, είτε μιλάμε για τα παιχνίδια είτε για άλλα αντικείμενα, φέρεται να αλλοτριώνει, καθώς αντιπαρατίθεται στην αφαιρετική λαϊκή απλότητα και απομακρύνει τον δημιουργό από το έργο του· στην ελληνική πραγματικότητα η θέση αυτή αντικατοπτρίζεται ωραία στην εστέτ περιγραφή του Δημήτρη Πικιώνη¹⁴⁰⁴ και τη

1397 Στο ίδιο, σ. 156.

1398 Στο ίδιο, σ. 250.

1399 Benjamin, *ό.π.*, σ. 92.

1400 *Λογοδοσία 1932*, σ. 15.

1401 Charles Baudelaire, (Στ. Νικολούδη μετ.), «Η ηθική των παιχνιδιών», *Κούκλες και παιχνίδια*, *ό.π.*, σ. 35.

1402 Hamlin, *ό.π.*, σ. 167.

1403 Στο ίδιο, σ. 119.

1404 Ο Δημήτρης Πικιώνης, πολιτικός μηχανικός του ΕΜΠ, σπουδάζει ζωγραφική στο Μόναχο και το Παρίσι. Αναλαμβάνει έκτακτος καθηγητής στην έδρα της Διακοσμητικής στο ΕΜΠ το 1925, όπου

δική του πρόσληψη (ίσως και άλλων πιστών της ελληνικότητας)¹⁴⁰⁵ για τα λαϊκά παιχνίδια της οδού Αιόλου:

Κι ενώ στο βιομηχανικό παιχνίδι της Ευρώπης με την άψυχη ματιέρα του, το χωρίς φαντασία και συγκίνηση, σχέδιο και χρώμα, αυτήν την μίμηση της πραγματικότητας, την ψεύτικη ηθογραφία του και την προστυχάτατη σάτυρά (sic) του, έχει πεθάνει για πάντα το πνεύμα, στα περιφρονημένα τούτα παιχνιδάκια που έχουν τις αρετές της γνήσιας τέχνης, μιαν ιδιαίτερη πνευματικότητα αναδίνεται από την αισθητική του σχήματος και του χρώματος, από τη γνήσια ηθογραφική ή σατυρική τους διάθεση, από τον έξυπνο μηχανισμό τους, που θέλγει όχι μόνο το πνεύμα του παιδιού μα και του καλλιτέχνη. Είναι πραγματικά μια πολύτιμη ηθογραφική σελίδα του τόπου μας. Μια αγνή, σύγχρονη ρωμαίικη φωνή που μέσα της οι αρετές του ενστίκτου διασώζουν ένα πανάρχαιο πνεύμα.¹⁴⁰⁶

Είναι σαν να ακούμε τον Παπαντωνίου ή τον Παναγιωτόπουλο να μιλούν για τα παιχνίδια της Σχολής των Παιχνιδιών —με μία αλλά σημαντική διαφορά, στην Παπαστράτειο αυτή η απλότητα διαμεσολαμβάνεται από την τεχνική εκλέπτυνση, την οποία προσφέρει στους μικρούς δημιουργούς η επιμελημένη καλλιτεχνική τους παιδεία.

Οι μικροί τεχνίτες με τη δροσερή τους ματιά «δουλεύουν με όλη την πρωτόγονη χαρά της δουλειάς, δημιουργούν με το νόημα που έδιναν οι αρχαίοι στην λέξη [...] με την άμεση ψυχική επαφή ανάμεσα στον τεχνίτη και το αντικείμενο της τέχνης του, ανάμεσα στον δημιουργό και στο θέμα της δημιουργίας του».¹⁴⁰⁷ Η απλοϊκότητα και η σκευή τους δημιουργεί πρωτότυπα πρότυπα που δημιουργούν με τη σειρά τους παράδοση —αν δεν την ξαναγεννούν. «Δεν εξυπηρετείται», λέει ο Βασιλείου «με αναδρομές στο παρελθόν η λαϊκή τέχνη ούτε με τα έτοιμα μοντέλα», αλλά με τα έξυπνα και καλαίσθητα σχέδια¹⁴⁰⁸ που φρεσκάρουν τα δεδομένα. Μία από τις λειτουργίες της καλλιτεχνικής αγωγής, άλλωστε, είναι ακριβώς αυτή: το δημιουργικό προσπέρασμα της ξεπερασμένης λαϊκής τέχνης.¹⁴⁰⁹ Ο τεχνίτης της Σχολής των Παιχνιδιών με «την αισθητική μόρφωση που πήρε μπορεί να φτιάξει έναν τύπο που ξεχώρισε στο δρόμο, έναν γιαουρτά, και τον σχεδίασε, κάνοντας έτσι ένα μικρό έργο τέχνης»,¹⁴¹⁰ λέει ο Βασιλείου που τόσα μας είπε και με τόσο καμάρι για τη Σχολή του.

γίνεται τακτικός το 1943. Πρωτοστατεί μαζί με την Χατζημιχάλη, τον Τσαρούχη και άλλους στο αίτημα του καιρού του για την αναζήτηση της «ελληνικότητας».

1405 Γκουγκουλή-Χατζηνικολάου, *ό.π.*, σ. 14.

1406 Δ.Π. Πικιώνης, «Τα παιχνίδια της οδού Αιόλου», *Το 3ο μάτι*, 1-10-1935, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1982, σ. 13.

1407 Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*

1408 Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 34.

1409 Κοντομήτρος, *ό.π.*, σ. 172.

1410 Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 32.

Συνεπώς, για τους δασκάλους και τους ιδρυτές της Παπαστρατείου τα παρακάτω ερωτήματα είναι ρητορικά: Ποιος θα μπορούσε να φτιάξει καλύτερα παιχνίδια για παιδιά από τα παιδιά τα ίδια; Και μάλιστα παιδιά που έχουν ταλέντο και διδάσκονται σχέδιο και γλυπτική από τους μοντερνιστές της εποχής τους σ' ένα από τα ελάχιστα σχολεία εργασίας της εποχής; Που γνωρίζουν πώς πρέπει να είναι φτιαγμένο ένα παιχνίδι για να είναι θελκτικό; Που μπορούν να του δώσουν «ψυχή»; Που μπορούν να αποφασίσουν «what is to be a toy»;¹⁴¹¹ Και που ενδεχομένως να θεραπεύουν την μπενγιαμινική παράδοση με την αγνότητά τους και με την έμπνευση από το μέτρο, την τάξη και τον λιτό πλούτο των αρχαίων; Που φτιάχνουν παιχνίδια όχι όπως τα παιδιά στον αγροτικό κόσμο με ευτελή υλικά και μισοχαλασμένα αντικείμενα, αλλά με τη μαστοριά του τεχνίτη γονιού τους και τους κανόνες της σύγχρονης τέχνης; *Γι' αυτό τα παιχνίδια τα φτιάχνουν παιδιά.*

Όταν ξεκινά το Σχολείο των Παιχνιδιών να λειτουργεί, η εκβιομηχάνιση, και πόσο μάλλον στο δικό τους αντικείμενο, ήταν μονάχα όραμα. Τα παιχνίδια εγχώριας κατασκευής στην Ελλάδα ήταν ακόμα σχεδόν αποκλειστικά αυτοσχέδια. Παρ' όλ' αυτά οι δημοτικιστές, που επίσης θεωρούν την τέχνη πεδίο φυγής,¹⁴¹² πρεσβεύουν πως η απλή αισθητική ποτέ δεν ήταν περισσότερο αναγκαία γιατί η εκβιομηχάνιση είχε επιβάλει παντού «την ασχημιά και τη θλίψη».¹⁴¹³ Βασικό ζητούμενο της Παπαστρατείου είναι η ιδιαίτερη επωδός για ευζωία: «Ο αυριανός εργάτης και η εργάτρια πρέπει να έχουν την αντίληψη ότι εργάζονται για να ζήσουν και να ζήσουν καλά»¹⁴¹⁴ και η πρωμοδότησή της όχι μόνο για τα παιδιά του καλλιτεχνικού σχολείου εργασίας του Υμηττού, αλλά για όλα τα παιδιά. Η βελτίωση της ανθρώπινης ζωής, αρχίζει από τη ζωή των ανηλίκων. Άλλωστε, κατά τον Φρίντριχ Σίλερ, όπως αναφέρεται στον Hamlin —και αυτό αφορά και μικρούς και μεγάλους— αληθινή χαρά δίνουν μόνο το παιχνίδι και η δημιουργία, αφού μόνο τότε το καθήκον και η ευχαρίστηση δεν αλληλοαναιρούνται.¹⁴¹⁵ *Γι' αυτό τα παιδιά φτιάχνουν παιχνίδια.*

Αυτό που υπερέχει είναι η βελτίωση της ζωής του ανθρώπου που νιώθει εγκλωβισμένος στα στερεότυπα του μοντέρνου κόσμου και μετά τον πόλεμο θέλει να πάρει αέρα, να νιώσει ελεύθερος. «Η Παπαστρατέιος δε θα φτιάξει μολυβένια στρατιωτάκια»,¹⁴¹⁶ λέει ο Βασιλείου, συντασσόμενος πασιφιστικά με τον καιρό του και

1411 Benjamin, «The Cultural History of Toys», *ό.π.*, σ. 116.

1412 Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 201.

1413 Servette, *ό.π.*, σ. 103.

1414 Θεοδωροπούλου, *ό.π.*, σ. 2.

1415 Hamlin, *ό.π.*, σ. 132.

1416 Βασιλείου, Αστεριάδης, *ό.π.*, σ. 30.

ο ΣΔΓ χαιρετίζει την αντιπολεμική κίνηση στο «Κλάφαμ» της Αγγλίας όπου τα παιδιά αντάλλαξαν τα πολεμικά τους παιχνίδια με άλλα,¹⁴¹⁷ και σε άλλη ευκαιρία διαμαρτύρεται για την ύπαρξη «αντισημιτικών παιχνιδιών»¹⁴¹⁸ τα οποία έχουν ήδη κάνει την εμφάνισή τους με προπαγάνδα εις βάρος «του εχθρού».¹⁴¹⁹

Τα δικά τους παιχνίδια, κι αυτή είναι κύρια ιδιότητα και προσφορά τους, είναι χιουμοριστικά. Το χιούμορ είναι ο σκοπός και το μέσο. Όπως το ακούσαμε ήδη από τη Σβώλου, τον Παπαντωνίου, τον Βασιλείου, τη Θεοδοροπούλου, τη Σταματελάτου. Με άλλα λόγια, χιούμορ εναντίον μίσους. Ίσως μάλιστα αυτός να είναι ακόμα ένας λόγος που η Σχολή Παιχνιδιών δεν παρασκεύασε τελικά παιχνίδια από μέταλλο: από τη μια το ξύλο είναι ποτισμένο με τη γοητεία της φύσης και της παράδοσης και από την άλλη τα μεταλλικά παιχνίδια δεν είναι παρά ρέπλικες των θριάμβων της σύγχρονης τεχνολογίας.¹⁴²⁰ Και εκεί, στην τεχνολογία και τους θριάμβους της, δεν χωράει χιούμορ. Αντιθέτως η φύση και η καθημερινότητα, με τα μάτια των παιδιών, είναι γελαστή και εύθυμη, γεμάτη «φαιδρότητα».¹⁴²¹

Στην αφήγηση της Σχολής των Παιχνιδιών τα παιχνίδια είναι ο ιδανικός τόπος του ονείρου και της ελπίδας. Ειδικά αν είναι φτιαγμένα με χιούμορ. Κι αυτή τη δουλειά την κάνουν τα μαστορόπουλα της Παπαστρατείου που αναζωογονούν και αναβαθμίζουν τη λαϊκή παράδοση ως τέλει τεχνίτες και αληθινοί καλλιτέχνες,¹⁴²² μια και τα παιχνίδια τους είναι έργα τέχνης¹⁴²³ που κάνουν τη ζωή χαρούμενη, πιο όμορφη. «Το παιχνίδι δεν είναι άλλο παρά η γελοιογραφία και το χιουμοριστικό σχέδιο σε τρεις διαστάσεις», όπως συμπεραίνει ο Παπαντωνίου για τα καλλιτεχνικά παιχνίδια της Σχολής.¹⁴²⁴

Η Σβώλου ζητούσε από το 1923 «κοντά στην καλλιτεχνική σχολή του πολυτεχνείου» μια μέση σχολή εφαρμοσμένων τεχνών, όχι υψηλής τέχνης, είναι γεγονός όμως ότι η Παπαστράτειος¹⁴²⁵ και η Σχολή Καλών Τεχνών έχουν μια αναμφίλεκτη ομοιότητα: επιδιώκουν την ανάπτυξη του καλλιτεχνικού αισθήματος του κοινού.¹⁴²⁶ Ομοιάζουν και σε άλλα, αλλά η Σχολή των Παιχνιδιών δεν επιθύμησε, ούτε και η

1417 Ανωνύμου, «Απ' όλον τον κόσμο-Αγγλία» *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 40, 1-3-1927, σ. 2.

1418 Ανωνύμου, «Το γενικό συνέδριο του παιδιού και η ειρήνη», *Αγώνας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 26, Νοέμβριος 1925, σ. 10.

1419 Seriff, «Holocaust War Games: Playing with Genocide», *Toys and Communication*, ό.π., σ. 154.

1420 Hamlin, ό.π., σ. 99.

1421 Θεοδοροπούλου, ό.π., σ. 2.

1422 Αμ. Κ, ό.π.

1423 Παπαντωνίου, ό.π.

1424 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», ό.π.

1425 Δεσύπρη (Σβώλου), ό.π., σ. 5.

1426 Μερτύρη, ό.π., σ. 552.

Σβώλου, να μορφώσουν ζωγράφους και γλύπτες. Την ίδια βέβαια εποχή έπεφτε (βίαια) στο κενό η προσπάθεια μετατροπής —και συνεπώς αναβάθμισης— της Σιβιτανιδείου σε Σχολή Διακοσμητικών Τεχνών από όπου θα αποφοιτούσαν διακοσμητές, ζωγράφοι, γλύπτες και χαράκτες.¹⁴²⁷ Στη Σχολή των Παιχνιδιών επιθύμησαν να προετοιμάσουν λαϊκούς τεχνίτες, παιχνιδοποιούς, όχι εικαστικούς καλλιτέχνες. Και από την άλλη πάλι την ίδια εποχή στη Σχολή του Μπαουχάουζ οι ζωγράφοι και οι σχεδιαστές χωρίς να έχουν αυτήν ως προτεραιότητά τους επιδίδονται στην κατασκευή παιχνιδιών.¹⁴²⁸ Όπως και να το κοιτάξουμε δηλαδή το παιχνίδι μπορεί να σμίξει με τις καλές τέχνες και να γίνει καλλιτέχνημα και έτσι οι μαθητές της Σχολής δε θα μείνουν απλοί τεχνίτες, «θα πάνε πιο πέρα»,¹⁴²⁹ θα γίνουν δημιουργοί, όπως λέει ο Βασιλείου περήφανος.

Με αυτές τις προκείμενες η Σχολή των Παιχνιδιών ανέπτυξε μια ελιτίστικη, μοντέρνα και μοντερνιστική εικαστικά αντίληψη για το λαϊκό παιχνίδι· μια αντίληψη που ανακατεύει τις ρομαντικές αντιβιομηχανικές ιδέες του Μπένγιαμιν και του Μπωντλέρ με αυτές του Πικιώνη και του Νίκου Χατζηκυριάκου Γκίκα.¹⁴³⁰ Η Σχολή των Παιχνιδιών κατασκευάζει τα «εξευγενισμένα» λαϊκά παιχνίδια που ονειρεύεται ο Πικιώνης,¹⁴³¹ που του άρεσαν τα ταπεινά και τα παράταιρα,¹⁴³² αλλά με την ματιέρα της αληθινής τέχνης, όπως τα ζωγράφιζε ο Γκίκας.

Παιχνίδια του λαού καμωμένα από το λαό προωρισμένα πάλι για τα παιδιά του λαού — κανένας άλλος δεν τα καταδέχεται— κοίτωνται (sic) περιφρονημένα δίπλα στους τοίχους στα πεζοδρόμια ενός δρόμου που μας δίνει την συγκινητική εικόνα ενός κακού γούστου αλλά μαζί και της πάλης ενός γνήσια καλλιτεχνικού αισθήματος προς νέες προϋποθέσεις ζωής [...] Ίδού ότι και εις την περιοχή τούτη ο λαός προσφέρει έναν πρωτόγονο πυρήνα, που εξευγενιζόμενος, με νόηση και αίσθημα, θα μπορούσε να διαπλάση την τέχνη του ελληνικού παιχνιδιού.¹⁴³³

Οι τεχνίτες στη Σχολή των παιχνιδιών δίνουν στα παιχνίδια τους αυτά ακριβώς τα στοιχεία: νόηση, αίσθημα και ευγένεια. Με χιούμορ. Και επίσης στα εμπριμέ τους. «Εμπριμέ θα πει διάδοσις της πολυτελείας στο λαό».¹⁴³⁴ Η πολυτελής τρυφηλότητα

1427 Γιάγκου, *ό.π.*, σ. 87.

1428 Millar Fisher, *ό.π.*, σ. 168.

1429 Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 28.

1430 Ο Νίκος Χατζηκυριάκος Γκίκας σπουδάζει ζωγραφική στην Αθήνα, δίπλα στον Παρθένη, και στη Γαλλία αισθητική, ζωγραφική και χαρακτική. Στην Αθήνα με τον Δ. Πικιώνη και τον Τ. Παπατζώνη εκδίδει *Το 3ο Μάτι* και από το 1941 εκλέγεται καθηγητής στην Αρχιτεκτονική Σχολή του ΕΜΠ.

1431 Πικιώνης, *ό.π.*, σ. 13.

1432 Νίκος Χατζηκυριάκος Γκίκας, *Τα Λαϊκά Παιχνίδια*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Κέντρο παιδικού και εφηβικού βιβλίου, Αθήνα 1993, σ. 1.

1433 Πικιώνης, *ό.π.*, σ. 13.

1434 Παπαντωνίου, «Τα “εμπριμέ” και η Παπαστράτειος», *ό.π.*

μεταγγιζόμενη στα λαϊκά στρώματα φροντίζει για «τον εκπολιτισμό» και τον «εξευγενισμό τους». Και έτσι εξευγενίζοντας τον παραδοσιακό συμβάλλουν στη δημιουργία «υλικού πολιτισμού».¹⁴³⁵ στην κατασκευή αστικού πολιτισμού και λαϊκού αστικού πολιτισμού. Όχι λαϊκού, γιατί τότε θα κοίταζαν κάπως διαφορετικά τα πράγματα και κάπου θα έβρισκε λίγο χώρο και ο περιθωριακός ανατολίτης караγκιόζης.¹⁴³⁶ Ο υλικός πολιτισμός ως όρος έχει πιστωθεί στον Στίλπωνα Κυριακίδη που φέρεται να τον πρωτοχρησιμοποίησε το 1927.¹⁴³⁷ Ο υλικός πολιτισμός ως στόχος στην Παπαστράτειο είναι ο φρέσκος μοντέρνος λαϊκός που με τη συμπερίληψη του άστεως δεν αφήνει κανέναν απ' έξω.

Ο Παπαντωνίου, όπως είδαμε νωρίτερα, προέβλεπε σπουδαίο μέλλον για τη σχολή, τα παιχνίδια και τα παιδιά της. Πράγματι η Σχολή υλοποίησε τα σχέδιά της και για μερικά χρόνια οι απόφοιτοι και τα καλλιτεχνικά παιχνίδια της επαληθεύουν σχόλια σαν τα δικά του —είναι όντως πρότυπη και μοναδική. Το μαρτυρούν τα βιογραφικά των μαθητών¹⁴³⁸ που αποκαταστάθηκαν επαγγελματικά, παρά τις λογίων λογίων δυσκολίες που συνεχώς προέκυπταν.¹⁴³⁹ Το μαρτυρά επίσης η φιλοδοξία να εξάγουν τα παιχνίδια τους εκτός συνόρων και η προώθηση και η βράβευσή τους σε διεθνείς ευρωπαϊκές εκθέσεις (Μέγα Βραβείον 1933 και 1934, Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης, Μέγα Βραβείον εκτός συναγωνισμού στην ίδια Έκθεση 1935, Δίπλωμα Εκθέσεως Μπάρι Ιταλίας 1936, Χρυσούν Μετάλλιον της Διεθνούς Εκθέσεως Παρισίων 1937 κλπ).¹⁴⁴⁰ Το μαρτυρούν και οι χαρακτηρισμοί σαν αυτόν που αρκετές φορές ως τώρα μνημονεύσαμε: «έργα τέχνης, παιδικά αριστουργήματα σχεδίου, αρμονίας και εκτέλεσης, έκφραση του ωραίου και του συμμετρικού». Το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας συνεχίζει να παρέχει τη στήριξη του και «υπομνησκει» στο υφυπουργείο Τουρισμού ότι δεν θα μπορέσουν

1435 ΦΕΚ 1933.

1436 Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987, σ. 195.

1437 Ανδρομάχη Οικονόμου, *Υλικός πολιτισμός-Θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014, σ. 116.

1438 «Χαρακτηριστικές επιδόσεις: Ξάνθος Κονταρίδης, εργοστάσιο κουκλών. Κατασκεύασεν κούκλες με κεφαλήν εμαγιέ ιδίας επινοήσεως εν Νέα Ιωνία. Νυν εργάζεται εις ΗΠΑ [...] Διατσίδης Χρήστος εργάζεται εν Βιέννη ως σκηνογράφος [...] Πολικάκος Αντώνιος, κωφάλαλος, εργάζεται ως μηχανοξυλουργός [...] Ακύλλας Νίκος, σκηνικά, νυν εργοστάσιον διακοσμητικών αντικειμένων, κομβίων και χρυσοχοϊκών ειδών, οδός Πορίνου 11, Μακρυγιάννη [...] εγένοντο πολλοί προϊστάμενοι τμημάτων εις εργοστάσια και εργαστήρια όπως η Χρυσαλλίς, η Νίκη, το γερμανικόν Μάζα, ο Βόμβυξ, η Καρθαία, η Κιουτάχεια, ο, Κεραμεικός, Ναθαναήλ, διακοσμητικά Τρικατζή, δήμοι Αθηναίων και Βύρωνος (σχεδιασταί), ομοίως εις ΣΠΑΠΑ και Τράπεζα Ελλάδος, ο Ζέφυρος Λαυρίου, ξυλουργ. Εργοστάσιον Κόκορη, ΕΒΣΚ (σωλήνων και κυτίων), εργοστάσια κουκλών και παιγνιδίων, Κοντούζογλου, Φράγκου, Πανελλήνιος Αγορά κλπ. Άλλοι εις άλλα καταστήματα, άλλοι βιοτεχνικώς ιδρύσαντες εργαστήρια και άλλοι ως ξυλουργοί συντηρηταί μηχανημάτων μηχανοξυλουργοί και βοηθοί ζωγράφων εις τοιχογραφίας διακοσμήσεις εκκλησιών και σκηνικών θεάτρων». *Ιστορικό Σχολής*, σ. 10-11.

1439 *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, 1934-1960, ό.π., σ. 136.

1440 *Ιστορικό Σχολής*, σ. 18.

να πάρουν μέρος στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού χωρίς την επιχορήγησή του.¹⁴⁴¹ Όσο κι αν οι έπαινοι (υπάρχει ολόκληρος κατάλογος διθυραμβικών σχολίων στον τύπο της εποχής) ακούγονται ρομαντικοί και είναι δημοσιογραφικά υπερβολικοί, ενδιαφέρον παρουσιάζουν πράγματι πολλά σημεία της εργασίας της Παπαστρατείου, μια και αποτελούν προβολές κυρίως της εκλεπτυσμένης λαϊκής παράδοσης που στο σχολείο πλάθεται με πρώτη ύλη από την προίκα της αρχαίας ελληνικής.

Το τραγουδούν κι οι κούκλες της:

Είμαι μια καλή κουκλίτσα

Με πολύ κομψή στολή

Κι έχω όμορφη πατρίδα

Παπαστράτου τη Σχολή.

Άλλη κούκλα σαν και μένα

Δεν είν' τόσο τεχνική

Όχι μόνο στην Ελλάδα

Μα και στη Βαλκανική.

Οι γονείς μου είν' παιδάκια

Σαν και σας χαριτωμένα,

Κι ας μην έχουν τόσα πλούτη,

Κι ας δουλεύουν τα καϊμένα. (sic)

Έχω αδέρφια άλλες κούκλες,

Κι άλλα χίλια παιγνιδάκια:

Αυτοκίνητα, καρότσια,

Αλογάκια, γαϊδουράκια.

Κατοικούμε όλα τώρα

Στο κομψό το μαγαζί

(Μητροπόλεως 25)

1441 Στοιχείο πρωτοκόλλου, 17, 9-10-1936.

Και προσμένουμε μαζί

Με εσάς καλά παιδάκια

Να παιρνούμε (sic) τον καιρό

Ένα βλέμμα σας ζητούμε

Ένα χάδι τρυφερό.

Καλή είναι η συντροφιά μας

Θα σας δώση τη χαρά

Όλα τα καλά παιδάκια

Τ' αγαπούμε τρυφερά.¹⁴⁴²

«Το παιχνίδι του παιδιού και το στολίδι του μεγάλου. Αυτός είναι ο ένας ο σκοπός, ο μακρινός, που θα πετύχει με καιρό και με την παράδοση που θα δημιουργηθεί και με τη συνεργασία όλων όσοι πιστεύουνε στη χρησιμότητα ενός τέτοιου κοινωνικού έργου»,¹⁴⁴³ λέει ο Βασιλείου συνοψίζοντας και νοηματοδοτώντας το κοινωνικό έργο της Σχολής.

Ωστόσο, τα παιχνίδια δεν προλαβαίνουν ή δεν καταφέρνουν να καταξιωθούν ως ικανό γνωστικό αντικείμενο, δεν καταφέρνουν να δημιουργήσουν την παράδοση που λέει ο Βασιλείου, και ο παιγνιδοποιός απαξιώνεται, πριν ακόμα κατοχυρωθεί, ως επάγγελμα. Διαψεύδεται επίσης και ο Παπαντωνίου που προέβλεπε για τη Σχολή των Παιγνιδιών το καλύτερο μέλλον.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 παίρνοντας άλλο δρόμο, λιγότερο ριζοσπαστικό και καθόλου πειραματικό, η Παπαστράτειος παύει να είναι το σχολείο που προτείνει ο Γληνός ως παράδειγμα για μίμηση, αν και διατηρεί καλλιτεχνικές εστίες φωτός τις επόμενες δεκαετίες. Το μεταξικό καθεστώς δεν καλοδέχεται τα παιχνίδια της Σχολής. Καταρχάς αποκλείεται ο ΣΔΓ από την διοίκηση και καταργείται η Καλλιτεχνική της Επιτροπή και στη συνέχεια υποβαθμίζεται το τμήμα των παιγνιδιών εντασσόμενο στο ξυλουργικό. Ούτε η παράδοση ούτε η τέχνη όμως απαξιώνονται από την 4η Αυγούστου. Το τμήμα της Διακοσμητικής άλλωστε διατηρείται. Και η κατασκευή παιγνιδιών συνεχίζεται έστω και ως by project. Από το 1940 προστίθεται το τμήμα

1442 Ανωνύμου, «Το τραγούδι μιας κουκλίτσας», *Διάπλασις*, έτος 59ο, τ. 44ος, αρ. φ. 49, 6-11-1937, σ. 440. Η ορθογραφία του κειμένου.

1443 Βασιλείου, «Ένα σχολείο δουλειάς», *ό.π.*, σ. 28.

ραπτικής και η σχολή εμφανίζεται πλέον ως Παπαστράτειος Επαγγελματική Σχολή Αμφιέσεως και Διακοσμητικής. Έκτοτε αλλάζει επανειλημμένως προφίλ και φτάνει ως ΕΠΑΛ στις μέρες μας.

Το 1951, που ο τόπος αρχίζει να αναρρώνει και να ανασυντάσσεται μετά τους πολέμους, η διευθύντρια Μαρία Αναγνωστοπούλου, από τις πρώτες δασκάλες του σχολείου και μέλος του ΣΔΓ και της Ομάδας Τέχνη, πιστή στα πρώτα τους σχέδια, είχε επιχειρήσει να θυμίσει στην κοινή γνώμη και στις αρμόδιες αρχές το έργο και την αίγλη της μεσοπολεμικής σχολής. Ωστόσο, το πείραμα δεν γίνεται να επαναληφθεί. Δεν υπάρχει ο ΣΔΓ πίσω από τη Σχολή η οποία έχει πια άλλα εκπαιδευτικά ιδεώδη, άλλοι ηγούνται στα υπουργεία, άλλες είναι οι μεταπολεμικές ανησυχίες, οι αξίες και οι αρχές ή έστω οι τρόποι για να επιτευχθούν και σίγουρα αλλιώς διαβάζονται και επιδιώκονται η καλλιτεχνικότητα, η ελληνικότητα, η αλληλεγγύη. Κι ας μην υπάρχει διακοπή ή θραύση της συνέχειας. Όπως και να 'χει, τα παιχνίδια της Σχολής των παιχνιδιών, φτιαγμένα από ανήλικους έμπειρους κατηρτισμένους τεχνίτες-παιχνιδοποιούς, είτε πρωτότυπα και απομιμήσεις (κυρίως κούκλας Lenci)· με πρότυπο από τη φύση ή από την καθημερινότητα ή, έστω και περιορισμένα, από την τεχνολογία: «ακίνητα ή κινούμενα», συμπαγή ή συναρμολογούμενα· επιτραπέζια ή εξωτερικού χώρου· σετ ή μεμονωμένα· μινιατούρες ή μεγαλύτερων μεγεθών· φιγούρες ανθρώπων, ζώων ή αντικειμένων· από ξύλο, τσίγκο, χαρτί (απλό ή πεπιεσμένο), ψάθα, σπάγκο, κουκουνάρι, πάστα, πανί (λουτρ, φανέλλα, αστραχάν, τσίτι, βατίστα, βελούδο, οργκαντίν, φετρ) είναι έργα του μοναδικού σχολείου παιχνιδιών στην ελληνική ιστορία. Σχολείου που υπηρέτησε διαφορετικές τάσεις, που καλλιτεχνικά και παιδαγωγικά κινήματα αντικατοπτρίζονται στα παιχνίδια του και που εκπροσωπείται από λόγιους, καλλιτέχνες και ελίτ της εποχής. Γιατί η Παπαστράτειος έφτιαξε παιχνίδια και για τον Γιακουμή και για την Πουλουδιά· artistic και blasé· φθηνά και ακριβά· «ευγενή» και παραδοσιακά· έφτιαξε επίσης καλλιτεχνικά είδη διακόσμησης για όλους και ακριβές εσθήτες και εσάρπες για τις γυναίκες των ανώτερων τάξεων.

Η απόκλιση εκδηλώνεται στα παιχνίδια, τα καλλιτεχνικά παιχνίδια της Παπαστρατείου, που δεξιώνονται αλλιώς την παράδοση και προάγουν αλλιώς την ελληνικότητα. Η μοναδική μάλιστα εργασία που απ' όσο γνωρίζω έχει ως τώρα δημοσιευθεί για την Παπαστράτειο αποδίδει την αποτυχία της Σχολής στην επιμονή τους για την αναβίωση του νεοελληνικού πολιτισμού και ιδίως στην επιλογή προτύπων από «τον λαϊκό πολιτισμό της υπαίθρου και των κατώτερων τάξεων της πόλης» αποφεύγοντας τα μοντέρνα επιτεύγματα της σύγχρονης ζωής, αν και, όπως επισημαίνει.

τα παιδιά είχαν την οδηγία «να κοιτάζουν γύρω τους».¹⁴⁴⁴

Αλλά τα παιδιά ακολουθούσαν πιστά την οδηγία. Κοίταζαν γύρω τους και έκαναν παιχνίδι ό,τι αντίκρυζαν. Τον υβριδικό, σύγχρονο κόσμο, που συνδύαζε τα μοντέρνα «επιτεύγματα» με την παραδοσιακή πραγματικότητα, όχι μια κοινωνία ιδεότυπων αλλά εκτύπων, που μπλέκονταν και συμπλέκονταν αναμεταξύ τους. Κι αν υποθεθεί ότι η Σχολή απέτυχε, οι μαθητές της μάλλον πέτυχαν, όπως είδαμε και παραπάνω, όχι απλά να επιβιώσουν αλλά και να βιώσουν, για όσο κράτησε, μια πρωτόγνωρη αισθητική εμπειρία.

1444 Ρούπα, *ό.π.*, σ. 255-6.

Επίλογος - Χιούμορ εναντίον μίσους.

Στην Αθήνα του Μεσοπολέμου η παιδική εργασία αποτελούσε κανονική συνθήκη και βρισκόταν σε συνάρτηση με τον μεγάλο αριθμό των Μικρασιατών που είχαν καταφύγει και στεγάζονταν στο άστυ από το 1922 και έπειτα. Τα παιδιά τους, όπως και πολλά άλλα που προέρχονταν από οικογένειες χαμηλών στρωμάτων, δούλευαν ως ανειδίκευτοι εργάτες στα καπνεργοστάσια και τα κλωστοϋφαντουργεία, ως κακοπληρωμένοι ή άμισθοι υπάλληλοι σε καταστήματα, ως μαθητευόμενοι στα σιδεράδικα, τα ξυλουργεία, τα μοδιστράδικα και τα κάθε λογής αστικά εργαστήρια, ως βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση, ως υπηρέτες σε σπίτια πλουσίων, ως πλανόδιοι πωλητές και λούστροι στον δρόμο και τέλος ως ζητιάνοι στις γωνιές των δρόμων της πόλης. Μια κανονική συνθήκη κοινή στις ευρωπαϊκές πόλεις.

Το εργαζόμενο παιδί και οι συνθήκες της ζωής του προσείλκυαν το ενδιαφέρον πολλών ελίτ (παιδαγωγών και γιατρών κυρίως) το οποίο εγγράφεται στις δηλώσεις της βενιζελικής παράταξης για την προστασία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Το φεμινιστικό κίνημα της εποχής, συμμεριζόμενο αυτό το ενδιαφέρον με διάθεση ανάληψης ενεργών ρόλων αλλά και κοινωνικής πρόνοιας, συνέδραμε —και σε πολλές περιπτώσεις υποκατέστησε— την κρατική δράση ποικιλοτρόπως και επέδειξε έργο σχετικό με την υγεία, την εκπαίδευση και την αποκατάσταση του παιδιού αλλά και με τη διασκέδασή του.

Στο σημείο αυτό εγγράφεται ο ρόλος του Σύνδεσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, σωματίου υβριδικού του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Δεδομένης της ταξικότητας της εκπαίδευσης, συνεργαζόμενοι οι δυο σύλλογοι ίδρυσαν μαζί σχολεία και αστικά και εργατικά. Ο Σύνδεσμος που είχε ήδη δεχθεί τη βοήθεια του Γληνού στο Κυριακό Σχολείο Εργατριών για τη συμπληρωματική εκπαίδευση των κοριτσιών, στήριξε στη συνέχεια την ιδρυτική ομάδα (Γληνό, Μυρσίνη Κλεάνθους, Χαράλαμπο Θεοδωρίδη, Κώστα Σωτηρίου) της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής που προετοίμαζε «εργάτριες» του νέου ελληνικού πολιτισμού και λίγο αργότερα ίδρυσε την Εσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων για τα μεσαία αστικά στρώματα.

Στο κέντρο πάντως της απεικόνισης του ενδιαφέροντος για το παιδί και το παιδικό προλεταριάτο βρίσκεται η Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, σχολή εφαρμοσμένων τεχνών με τη ματιέρα της υψηλής τέχνης, που

επιδίωξε άμεσα και έμμεσα την φροντίδα όλων των παιδιών, με τη διαπαιδαγώγηση, την αγωγή και την ψυχαγωγία που θα πρόσφεραν τα παιχνίδια της. Σύμφωνα με ιδέα, πρόταση, και σχεδιασμό της Μαρίας Σβώλου (που απηχούν δημοτικιστικές, φεμινιστικές, και ευρύτερες κοινωνικές αναζητήσεις) παιδιά της πόλης —στη συντριπτική πλειοψηφία τους ορφανά, προσφυγόπουλα, άπορα, με αναπηρίες— «φιλοξενούνταν» στη Σχολή των Παιχνιδιών και με διδασκαλία απαιτητική μάθαιναν γράμματα και δυο-τρεις τέχνες το καθένα τις οποίες εξασκούσαν στο σχολικό εργαστήριο· εκεί, μαθητεύοντας, αμείβονταν και μάλιστα καλύτερα από τους εργαζόμενους οπουδήποτε άλλου συνομηλικούς τους. Έτσι, βιοπορίζονταν, υποστήριζαν τους δικούς τους και στήριζαν την οικονομία προμηθεύοντας την αγορά με παιχνίδια για την απόκτηση των οποίων δαπανούνταν σημαντικά ποσά, σύμφωνα με τον λόγο της Σβώλου.

Στη Σχολή που ξεκίνησε ως ίδρυμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας και γρήγορα κρατικοποιήθηκε καθιέρωσαν ένα καινοτόμο εκπαιδευτικό πρόγραμμα εφαρμοσμένων τεχνών, ξεπερνώντας τα όρια της φιλανθρωπίας, χρησιμοποίησαν ειδικευμένο διδακτικό προσωπικό, συγκρότησαν πρόγραμμα γενικής και ειδικής μόρφωσης σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα, ίδρυσαν Εργαστήριο Συμπληρωματικής Μόρφωσης και Παραγωγής και Πρατήριο Διάθεσης των Προϊόντων τους για να τονώσουν την εγχώρια αγορά και να δημιουργήσουν ελληνικό ντιζάιν.

Στην αντίληψη της Σβώλου το επάγγελμα του παιχνιδοποιού στο οποίο εκπαιδεύονταν οι μαθητές, ήταν ιδανικό γιατί ως νέο αντικείμενο θα τους εξασφάλιζε σίγουρα δουλειά και μάλιστα με όρους και συνθήκες, κατά τη διάρκεια της μαθητείας ή της πραγματικής εργασίας αν ήταν αναπόφευκτο να εργαστούν, πιο ανθρώπινες και ταιριαστές στην ηλικία και την αντοχή τους. Ένα επάγγελμα που ταίριαζε στα λεπτά επιτήδεια χέρια τους. Ένα επάγγελμα «παιχνιδιάρικο». Οι εργάτες ως δημιουργοί δε θα αποστρέφονταν τις «βάνουσες τέχνες» άρα δε θα απείχαν από την παραγωγή και ως εξειδικευμένοι τεχνίτες θα κατασκεύαζαν ποιοτικά αντικείμενα και θα μπορούσαν να ανελιχθούν στο πλαίσιο της τέχνης τους.

Και έτσι οι μαθητές του Σχολείου των Παιχνιδιών σπούδαζαν και δούλευαν φτιάχνοντας παιχνίδια για άλλα παιδιά, φτωγά και πλούσια, σύμφωνα με τις αρχές του σχολείου εργασίας και εν μέρει της παιγνιάδους ενασχόλησης που αυτό υιοθετεί. Στα τμήματα της Σχολής, ξύλινων παιχνιδιών, παιχνιδιών από ύφασμα, χαρτί και πάστα, και εφαρμοσμένης διακοσμητικής, τα παιδιά έφτιαχναν τρενάκια, κάρτα, κούκλες, ζωάκια, τον φασουλή, χαρακτηριστικούς τύπους της καθημερινής ζωής, αντίγραφα διάσημων

τύπων ευρωπαϊκής κούκλας, παιχνίδια υβριδικά, φρεβελιανά τουβλάκια, σετ κουκλόσπιτου αλλά και χωριού ολόκληρου, είδη σπορ, πατίνια, κουνιστά αλογάκια, επιτραπέζια και παιχνίδια κατασκευών, παιχνίδια κινούμενα, ακίνητα, συμπαγή, συναρμολογούμενα, μεκανό κλπ. αλλά και είδη κοτιγιόν όπως και διακοσμητικά αντικείμενα.

Ο παιδαγωγικός λόγος των γερμανών μεταρρυθμιστών είχε εισαχθεί στην Ελλάδα από μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου και είχε βρει, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, αποδοχή από τους βενιζελικούς. Την πρόωμη δοκιμή του στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Δελμούζου στο Βόλο ακολούθησε η υιοθέτηση του λόγου αυτού σε περιορισμένο αριθμό σχολικών ιδρυμάτων, όπου εφαρμόστηκαν συγκεκριμένες διάφορες νέες παιδαγωγικές αρχές όπως η καλλιτεχνική παιδεία, η ενιαία διδασκαλία, το σχολείο εργασίας κλπ. που συνιστούν αυτό που τιτλοφορήθηκε Σχολείο Εργασίας.

Και είναι πράγματι πολύ ενδιαφέρον ο εντοπισμός του νεωτεριστικού παιδαγωγικού συστήματος στη Σχολή των Παιχνιδιών, όχι τόσο για τις καινούριες ιδέες, όσο γιατί αυτές εφαρμόστηκαν σε μαθητές που είχαν περάσει την πρώτη παιδική ηλικία για την οποία προορίζονταν οι ιδέες του νέου σχολικού μοντέλου. Αν αυτό εν μέρει μπορεί να αποδοθεί στην πρόσληψη των μαθητών ως παιδιών «ενός κατώτερου θεού» άλλο τόσο αποδίδεται και στην πρόσληψη των αθυρμάτων ως παιδαγωγικών μέσων. Η κατασκευή παιχνιδιών ήταν βασικό εργαλείο του σχολείου εργασίας και στην περίπτωση του Σχολείου των Παιχνιδιών αποτέλεσε την έμπνευση για το σχολικό curriculum αλλά και για «την επινόηση» του επαγγέλματος του παιχνιδοποιού.

Κατά τα λοιπά οι σπουδαστές, μετά την αξιολόγηση των κλίσεών τους, δούλευαν ενταγμένοι στο τμήμα που τους ταίριαζε, με ελευθερία, αυθορμησία, ομαδικότητα και συνεργατικότητα και με διδασκαλία συγκεντρωτική/διαθεματική. Θεμελιώδης βεβαίως ήταν η καλλιτεχνική τους εκπαίδευση, το κενό της οποίας έτσι κι αλλιώς είχε την πρόθεση η Σχολή εξ ορισμού των στόχων της να καλύψει, γιατί στη σχολική εκπαίδευση της χώρας την αισθητική παιδεία εξυπηρετούσε ως τότε αποκλειστικά η Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών που αφορούσε μόνο το ανώτατο επίπεδο σπουδών. Με αυτό τον τρόπο, μέσω της καλαισθησίας δηλαδή, έγινε και η σύνδεση των δύο βασικών κατευθύνσεων της Παπαστρατείου, η οποία εκτός από Σχολείο Παιχνιδιών ήταν και Σχολείο Διακοσμητικής.

Το κίνημα της καλλιτεχνικής αγωγής υποστηρίζοντας ότι το παιδί είναι φύσει δημιουργικό ον και προτείνοντας την ενεργή συμμετοχή του στην καλλιτεχνική δράση

αποτελέσει άξονα του νέου σχολείου, τάση που στο Σχολείο των Παιχνιδιών εκφράστηκε με την κατασκευή καλλιτεχνικών παιχνιδιών και καλλιτεχνικών αντικειμένων· από παιδιά καλλιτέχνες δημιουργούς. Έτσι κατοχυρώνονταν και η σύζευξη καλών και εφαρμοσμένων τεχνών καταπώς συνέβαινε την ίδια εποχή στο Μπαουχάουζ.

Για την επιτυχία του εγχειρήματος, σύμφωνα με τους εμπνευστές του, εκτός από την εγγύηση που εξασφάλιζε εκ προοιμίου η έμφυτη καλλιτεχνική τάση του παιδιού και την επιστράτευση του σχεδίου, της πλαστικής και της χειροτεχνίας ως βασικών κωδίκων διδασκαλίας και ακόμα τον επαγγελματικό προσανατολισμό που καταγράψαμε πριν από μερικές γραμμές, το Σχολείο είχε στελεχωθεί με ζωγράφους και γλύπτες της Ομάδας Τέχνη που παρά την ανομοιομορφία και την πολυμορφία της διακρινόταν από πρωτοποριακές αντιλήψεις για την τέχνη και συμπόρευση με τον μοντερνισμό. Συμμετέχοντας στους κύκλους των δημοτικιστών και όντας φιλικά προσκείμενοι στους βενιζελικούς αλλά και φέροντας ως καλλιτέχνες τη δική τους ματιά για την ελληνικότητα οι ζωγράφοι και οι γλύπτες της ΟΤ στόχευσαν στη διαμόρφωσή της και με τη διαμεσολάβηση του αθύρματος που κατασκεύαζαν στην Παπαστράτειο Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής.

Ας πάρουμε την πρόταση από μια άλλη αρχή: Οι φορείς της καλλιτεχνικής αγωγής που διατείνονταν ότι με τη συμβολή της τέχνης θα μπορούσε να οικοδομηθεί ένας νέος πολιτισμός (πρώτο συνέδριο για την καλλιτεχνική αγωγή το 1901 στη Δρέσδη)¹⁴⁴⁵ με τη συνδρομή και της αριστερής διάνοησης διατύπωσαν στη Γερμανία, τη μητέρα γη των παιχνιδιών, αντιρρήσεις ως προς το μαζικά παραγόμενο παιχνίδι που καταπιέζει τη φαντασία με τη βιομηχανική του τελειότητα. Η απάντηση ήρθε αρχικά από τα Παιχνίδια της Δρέσδης (στη συνέχεια και από αντίστοιχες κινήσεις άλλων γερμανικών περιοχών) που φτιαγμένα από καλλιτέχνες, με πρώτες ύλες το ξύλο, το χρώμα και τη λιτότητα ήταν παιχνίδια καλλιτεχνικά, αφαιρετικά, ικανά να αντιτεθούν στην εκβιομηχάνιση. Εξωραΐζοντας τον βιομηχανικό κόσμο, η καλλιτεχνική αγωγή και τα καλλιτεχνικά αθύρματα θα έκαναν τη ζωή καλύτερη.

Στο ελληνικό παράδειγμα της Σχολής των Παιχνιδιών την ίαση από την αλλοτρίωση του βιομηχανισμού στον κόσμο των πλουσιόπαιδων, αλλοτρίωση που τροφοδοτούνταν κρυφά από το εισαγόμενο βιομηχανικό άθυρμα, ανέλαβαν οι καλλιτέχνες της Ομάδας Τέχνη και τα παιχνίδια της Σχολής που φτιαγμένα από παιδιά καλλιτέχνες χρίζονταν καλλιτεχνικά και όσο έπρεπε αφαιρετικά για να μπει σε κίνηση η παιδική φαντασία. Αν πάλι η ΠΣΠΔ κατάφερνε να διαδώσει την παιχνιδιοποιία μέσω των

1445 Κοντομήτρος, ό.π., σ. 173.
222

τεχνιτών της και η βιοτεχνία γινόταν βιομηχανία τότε τη μη αλλοτρίωση του παραγόμενου αντικειμένου αλλά και του τεχνίτη θα εγγυόταν η καλή γνώση της καλής τέχνης του, μια και το παιχνίδι θα αναπαραγόταν σε σειρές στο εργοστάσιο, αφού πρώτα ολοκληρωνόταν η προετοιμασία του στο οικιακό εργαστήριο.

Αυτή ήταν η επιθυμία των συντελεστών της σχολής ως προς το ξενικό παιχνίδι, το μοντέρνο, που ταίριαζε απόλυτα με τον κοσμοπολιτισμό και τη «διεθνιστική» φιλοσοφία του ΣΔΓ αλλά και την κουλτούρα της Ομάδας Τέχνη, καθρέφτη των μοντερνιστικών κινημάτων. Το δυτικό άθυρμα γινόταν βέβαια δεκτό με τη μορφή του καλοδουλεμένου αντιγράφου αφού έτσι απαλλασσόταν και η οικονομία από τη διαρροή συναλλάγματος.

Το ντόπιο παιχνίδι όμως, εκτός από την αρετή της καλλιτεχνίας έπρεπε να διαθέτει άλλη μία: ελληνικότητα, «τον χαρακτήρα της χώρας μας». Στις αναζητήσεις λοιπόν του Μεσοπολέμου, λογοτεχνικές, εικαστικές, πολιτικές κλπ. για την εθνική ταυτότητα, η ταυτοποίηση ή μάλλον η ελληνοποίηση επιχειρήθηκε και μέσω του αθύρματος. Με αντιστοιχία στην τέχνη. Στο Σχολείο των Παιχνιδιών δάσκαλοι και ιθύνοντες, αναμειγνύοντας τις δυο διαφορετικές ελληνοποιητικές τάσεις, εκείνη της μοναδικότητας του μέτρου και της απλότητας της αρχαίας τέχνης, που αντιστοιχίζεται με τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό, με αυτή της «εκκεντρικότητας» της βυζαντινής και μεταβυζαντινής και με την προσθήκη της ηθογραφίας του λαϊκού στοιχείου των εγγύτερων χρόνων, έπλασαν παιχνίδια ελληνικά. Η ελιτίστικη εκδοχή του παραδοσιακού που παρουσίασαν στο σχολείο τους εξευγένιζε το άθυρμα περνώντας την παράδοση από όλα αυτά τα φίλτρα και ανανεώνοντάς την με τα εργαλεία των καλών τεχνών· το ανήγαγε από χονδροειδές λαϊκό, έτσι έβλεπαν τα παιχνίδια που έφτιαχναν οι σύγχρονοί τους αυτοδίδακτοι ερασιτέχνες οικοτέχνες, σε ευγενές διεθνικό. Το παιχνίδι με αυτές τις δυνάμεις θα έμπαινε στην υπηρεσία του νέου ελληνικού πολιτισμού.

Έτσι θα επιτυγχανόταν ο «εκπολιτισμός» όλων, όχι μόνο των εργατικών στρωμάτων της πόλης αλλά και του αγροτικού κόσμου. Αν η παιχνιδοποιία διαδιδόταν και εκτός Αθηνών αυτό θα ήταν πολύ πιο εύκολο, διογκούμενη δε σε βιομηχανία θα παρείχε φθινό ποιοτικό ελληνικό «παιδαγωγικό» παιχνίδι και ο «εκπολιτισμός» των ελληνόπουλων θα είχε επιτευχθεί. Στο ίδιο πλαίσιο επίσης περιλαμβανόταν και η επιθυμία τους να φτιάξουν κουκλοθεατρικούς ήρωες απαλλαγμένους από τα «άξεστα» χαρακτηριστικά του φασουλή.

Το παιχνίδι τους όμως, όποιες υπόρρητες στοχεύσεις ή ιδιότητες κι αν είχε, ήταν

προικισμένο και με μία ρητή. Εκτός από τέχνη κόμιζε και χιούμορ: η τέχνη που θα έμπαινε, ως δικαίωμα κάθε ανθρώπου όπως αξίωνε η αριστερή διάνοηση, στα σπίτια όλων, διαμεσολαβημένη από το «λαϊκότερο είδος τέχνης», το παιχνίδι, θα έφερνε μαζί της και το χιούμορ που ισοδυναμεί με τη χαρά, την ευχαρίστηση, τη διασκέδαση. Και αυτό ακριβώς έψαχναν όλοι μετά τον μεγάλο πόλεμο. Διαφυγή, χαρά και ειρήνη. Η τέχνη στον Μεσοπόλεμο, ρομαντική και ονειροπόλα αποτέλεσε το καταφύγιο των ανθρώπων που έψαχναν ελπίδα και φως.¹⁴⁴⁶ Όχι μίσος και στρατιωτάκια.

Όπως και να 'χει, οι προτάσεις της Σβώλου, που παρέμεινε στη Σχολή αν και είχε αποχωρήσει από τη διοίκηση του Συνδέσμου από το 1932, εμπνεόμενες από «ιδέες που έχουν μέσα τους νέα ζωή», καταπώς έβλεπε η ίδια (και οι άνθρωποι που την πλαισίωναν) τη ζωή, συνέκλιναν στη βελτίωση των στοιχείων, κύριων και δευτερευόντων, που συγκροτούσαν τη χροιά της ποιότητας όχι μόνο της παιδικής ηλικίας και της νεότητας αλλά κάθε ανθρώπου. «Άλλωστε ας μην απατώμεθα. Κάτω από ιδέες και συστήματα ό,τι έχει βασική και αντικειμενική αξία είναι η σταθερή προσπάθεια του ανθρώπου να εξασφαλίσει καλύτερους όρους ζωής σ' όσο το δυνατό μεγαλύτερες (sic) μάζες».¹⁴⁴⁷

Sub specie temporis, στον μικρό δικό τους κόσμο το κατάφεραν: οι μαθητές χαρούμενοι υπερηφανεύονται που ο δάσκαλός τους, Σπύρος Βασιλείου, τους έχει κάνει «τέλεια ξεφτέρια» και υπερηφανεύεται και ο ίδιος τόσο που «το μέτωπό του και τα μάτια του λαμποκοπούν από χαρά».¹⁴⁴⁸ Ή ίσως να κατάφεραν να δώσουν χαρά σε «μεγαλείτερες (sic) μάζες», σε μερικές χιλιάδες παιδιών, τόσες όσα τα παιχνίδια τους. Όσο όμως και αν αξίζουν συγχαρητήρια στο σχολείο «που παίρνει παιδιά του δρόμου και τα κάνει τεχνίτες και ανθρώπους, που έχει λουτρά και καλοριφέρ, που μπορεί να γεμίσει (sic) το πρατήριο της οδού Αμερικής»,¹⁴⁴⁹ όπως αποφαινόταν ο διευθυντής της Καλλιτεχνικής του Επιτροπής, Ζαχαρίας Παπαντωνίου, το όραμα έφτασε ως εκεί. Το εργαστήριο δεν πήγε καλά, η παιχνιδοποιία δεν έγινε βιομηχανία και δεν μεταφέρθηκε στην ύπαιθρο.

Ήταν ένα εμπνευσμένο πείραμα, ένα ουτοπικό όραμα, ένα πρωτότυπο έργο σύντομης διάρκειας. Οι άνθρωποι που επένδυσαν σ' αυτό το όραμα, με κοινά και διαφορές μεταξύ τους, έδωσαν ο καθένας το στίγμα και τη δική του πνοή «πλάθοντας»

1446 Λυδάκης, *ό.π.*, σ. 356.

1447 Σβώλου, «Το εργαζόμενο παιδί», *ό.π.*, σ. 5.

1448 Βασιλείου, «Από το μάθημα του σχεδίου», *Το παιδί*, έτος 7ο, αρ. φ. 36, Μάρτιος-Απρίλιος 1936, σ. 36.

1449 Παπαντωνίου, «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής», *ό.π.*

μα δυναμική «δομή της αίσθησης».¹⁴⁵⁰ Επιθεωρητές εργασίας, καθηγητές του Πολυτεχνείου, ζωγράφοι και γλύπτες της Καλών Τεχνών, ο διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης, διδάκτορες φιλοσοφίας και φιλολογίας, παιδαγωγοί, βιομήχανοι, αρμόδιοι του υπουργείου Οικονομίας, προσφυγικές ελίτ, συνεργάστηκαν για τη θεμελίωση των ιδανικών ενός ιδεώδους υλικού πολιτισμού. Κοντολογίς η βενιζελογενής αστική διανοήση σε συνεργασία με τη νεαρή αριστερή (βλέπε Μαρία Σβόλου, Δημήτρης Γληνός) ανοίχτηκε στις ευρωπαϊκές προκλήσεις. Και είναι πράγματι τολμηρός εκ μέρους τους ο δανεισμός τόσων καινούριων ανατρεπτικών ιδεών και η δοκιμή τους στη Σχολή των Παιχνιδιών, παρά τους περιορισμούς που επέβαλε η εποχή και σε πολλές περιπτώσεις παρά την ίδια τη δική τους κουλτούρα. Ήταν μια ανενδοίαστη συνεννόηση που αξιοποίησε νέες «ξενικές» ιδέες, καινούρια ρεύματα, παλιά πειράματα και τις προσωπικές τους επιθυμίες και δημιούργησε ένα ζωντανό έργο ταγμένο στην υπηρεσία του νέου ελληνικού πολιτισμού και τη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής.

Καθώς διαβαίνει η δεκαετία, η επαναστατικότητα των καλλιτεχνών της Ομάδας Τέχνη υποχωρεί,¹⁴⁵¹ ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας εκδιώκεται από τη Σχολή, ακόμα και «ο ευχάριστος και χιουμορίστας Παπαντωνίου γινόταν όλο και πιο σκυθρωπός, δυσπρόσιτος, αδιάλλακτος, επιφυλακτικός, ακατάδεχτος ή και αδιάφορος προς τους γύρω του».¹⁴⁵² Μετά την εκδίωξη του ΣΔΓ, το πιο «λαϊκό είδος της τέχνης, το παιχνίδι», αντιμετωπίστηκε διαφορετικά, υποβιβάστηκε, και το σχολείο, που απέκτησε τον ιδιότυπο χαρακτήρα του το 1929, από το 1936 αλλάζει επανειλημμένως πρόσωπα. Το 1940 μεταμφιέζεται σε Σχολή Αμφίεσης και Διακοσμητικής, ενώ στη μεταρρύθμιση του 1964 η Σχολή, που ανήκει πλέον στο υπουργείο Παιδείας, προσανατολίζεται στην ωρολογοποιία.

Παράλληλα μεταμφιέζεται και η ελληνικότητα και δεν χρειάζεται πια καλλιτεχνικά παιχνίδια. Τα ελάχιστα αθύρματα της Σχολής που επιβιώνουν βρίσκονται στο Μουσείο Μπενάκη Παιχνιδιών και σε μια μικρή προθήκη του «μεγάρου» που κάποτε στέγαζε την Παπαστράτσιο Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής.

Ως προς τη Σχολή θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μελέτη της εξέλιξής της μετά τον ΣΔΓ δεδομένης και της παραμονής σπουδαίων ζωγράφων, γλυπτών και χαρακτών

1450 Williams, *ό.π.*, σ. 52.

1451 Κατερίνα Παρπινιώτη, «Ομάδα Τέχνη», *Σε αναζήτηση της ελληνικότητας: Η «Γενιά του '30», Ζωγραφική, Κεραμική, Γλυπτική, Χαρακτική*, Αθήνα, Διεθνές κέντρο εικαστικών τεχνών, Αέναον, 1994, σ. 64.

1452 Αθανασόπουλος, *ό.π.*, σ. 155.

στο δυναμικό της: ο Μιχάλης Τόμπρος, η Τίτσα Χρυσοχοΐδου, ο Γεώργιος Μόσχος, η Ελένη Σταθοπούλου διαδέχθηκαν την Αναγνωστοπούλου, τον Σώχο, τον Βασιλείου, τη Διαμαντοπούλου, τον Βυζάντιο, τον Παπαχριστόπουλο. Ως προς τα αθύρματα θα ήταν χρήσιμη μία ακριβής και συστηματική περιγραφή τους αλλά και η συγκριτική ένταξή τους στο συγκείμενο του παιχνιδόκοσμου, του μικρού ερασιτεχνικού εγχώριου και του πλούσιου διεθνούς, σύγχρονων και κατοπινών. Ενδιαφέρουσα θα ήταν όμως και η ανίχνευση της εξέλιξης του λόγου των ανθρώπων που έφτιαξαν την Παπαστράτειο Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής —αν αυτός είναι εμπλουτισμένος με ψήγματα ανατρεπτικά και παιγνιώδη.

Sub specie ludi.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Δημοσιευμένες πηγές

Νομοθεσία

- Β.Δ. «Περί του διοργανισμού και της τάξεως των μαθημάτων των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων», ΦΕΚ 90/Α/31-12-1836.
- Β.Δ. «Περί συστάσεως του Πανεπιστημίου», ΦΕΚ 16/Α/24-04-1837.
- Ν. 859 «Περί συστάσεως διδασκαλείων εν Πελοποννήσω και Επτανήσω», ΦΕΚ 59/Α/12-05-1880.
- Ν. ΑΧΙΑ' «Περί γυμναστών και βοηθών της γυμναστικής και διδασκάλων της καλλιτεχνίας και της ιχνογραφίας», ΦΕΚ 349/Α/20-12-1887.
- Ν. ΒΤΜΘ' «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 37/Α/5-10-1895.
- Β.Δ. «Περί των μαθημάτων», ΦΕΚ 129/Α/11-09-1897.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος μαθημάτων», ΦΕΚ 168/Α/15-11-1897.
- Ν. ΒΚΧΑ' «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων», ΦΕΚ 141/Α/12-07-1899.
- Ν. 2991 «Περί συστάσεως εμπορικών σχολών», ΦΕΚ 169/Α/23-07-1903.
- Ν. 3934 «Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας», ΦΕΚ 319/Α/19-11-1911.
- Ν. 4029, «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», ΦΕΚ 46/Α/7-2-1912.
- Ν. 827 «Περί κυρώσεως του από 11 Ιουλίου 1917 αναγκαστικού Β. Δ. “Περί κυρώσεως του από 11 Μαΐου 1917 νομοθετικού διατάγματος της προσωρινής κυβέρνησης”», ΦΕΚ 188/Α/22-09-1917.
- Ν. 1332 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του νόμου 827 “περί διδακτικών βιβλίων”», ΦΕΚ 89/Α/27-04-1918.
- Ν. 3341 «Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίου εν Θεσσαλονίκη», ΦΕΚ 154/Α/22-06-1925.
- Π.Δ. «Περί εγκρίσεως Οργανισμού της Εσπερινής Επαγγελματικής Σχολής Υπαλλήλων Γυναικών», ΦΕΚ 244/Α/21-7-1926.
- Ν. 3438 «Περί διδακτικών βιβλίων», ΦΕΚ 307/Α/23-12-1927.
- Ν. 3600 «Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 7 Οκτωβρίου 1927 Ν.Δ. “Περί στοιχειώδους γεωργικής εκπαιδεύσεως”», ΦΕΚ 121/Α/11-07-1928.
- Ν. 4397 «Περί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 309/Α/24-8-1929.
- Ν. 4707 «Περί τροποποιήσεως του Β. Διατάγματος “Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχημάτων εν τη εργασία παθόντων εργατών ή υπαλλήλων”», ΦΕΚ 160/Α/14-5-1930.
- Ν. 5197 «Περί επαγγελματικής εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 259/Α/07-08-1931.
- Π.Δ. «Περί μετατροπής της εν Αθήναις Γ' Δημοσίας Εμπορικής Σχολής αρρένων εις

Επαγγελματική Σχολήν Αθυρμάτων και Διακοσμητικής και συγχωνεύσεως ταύτης προς την εν Αθήναις Παπαστρατείον Δημ. Επαγγ. Σχολήν Παιγνιδίων και Διακοσμητικής», ΦΕΚ 298/Α/3-9-1932.

Υπουργική Απόφαση αρ. 53980 «Περί εγκρίσεως του αναλυτικού προγράμματος των διδασκομένων μαθημάτων εν τη εν Αθήναις Παπαστρατείω Δημοσία Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής», ΦΕΚ 104/Β/2-10-1933.

Ν. 5911 «Περί διδακτικών βιβλίων», ΦΕΚ 357/Α/18-11-1933.

Π. Δ. «Περί τροποποιήσεως του από 27 Αυγούστου 1932 Διατάγματος “περί μετατροπής της εν Αθήναις Γ' Δημοσίας Εμπορικής Σχολής Αρρένων εις Επαγγελματική Σχολήν αθυρμάτων και διακοσμητικής και συγχωνεύσεως ταύτης προς την εν Αθήναις Παπαστρατείον Δημ. Επαγγελματική Σχολήν Παιγνιδίων και Διακοσμητικής”», ΦΕΚ 122/Α/31-3-1934.

Α.Ν. 1800 «Περί αστικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων», ΦΕΚ 244/Α/17-06-1939.

Α.Ν. 770 «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης», ΦΕΚ 263/Α/13-07-1939.

Α.Ν. 1849 «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσέως», ΦΕΚ 300/Α/25-07-1939.

Α.Ν. 2470 «Περί ιδρύσεως Αγροτικών Μεταβατικών Οικοκυρικών Σχολών», ΦΕΚ 237/Α/03-08-1940.

Περιοδικά

Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1913-1922)

Η Διάπλασις των Παίδων (1931-1936)

Ο Αγώνας της Γυναίκας (1922-1933)

Το παιδί, διμηνιαίον επιστημονικόν περιοδικόν, εκδιδόμενον υπό της Γενικής Εταιρείας προς Προστασίαν της παιδικής και εφηβικής ηλικίας (1931-1936)

Εφημερίδες

Έθνος (1934)

Ελεύθερον Βήμα (1932-1934)

Εμπρός (1930)

Πατρίς (1933)

Πρωία (1932-1934)

Ριζοσπάστης (1936)

Αδημοσίευτες πηγές

Συνεντεύξεις

Συνέντευξη Μαρίας Αργυριάδη.

Συνέντευξη Αγγελικής Ναυπλιώτου.

Συνέντευξη Σταματίας Ναυπλιώτου στη Μαρία Αργυριάδη.

ΓΑΚ

Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών, 1903-1950, Φάκελος 22.

Ερώτημα προς το τμήμα Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, 16-11-1932.

ΑΣΚΙ

Αρχείο Μαρίας Σβώλου, Κ 1/Φ 2.

Αωνόμου, «Εκθεσις Παπαστρατείου Δημόσιας Επαγγελματικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», 1936-1937.

Χαριτάκης Θεμιστοκλής, «Εκθεσις περί της ιδρύσεως βιοτεχνικού Εργαστηρίου παιχνιδιών και διακοσμητικών ειδών παρά τη Παπαστρατείου Δημοτική Σχολή», 1931-1932.

Παπαντωνίου Ζαχαρίας, Επιστολή προς Μαρία Σβώλου, 28-12-1937.

Αρχείο Παπαστρατείου Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής

1.Γενικά

Σταματελάτου Άννα, Λογοδοσία σχολικού έτους 1931-1932.

Ασφαλιστήριο ατυχημάτων εργασίας, αρ. συμβολαίου W 32140, The London Assurance, 1-9-1932.

Μητρώον Μαθητολογίου Αποφοιτησάντων και Εγγραφέντων στη Σχολή μαθητών κατά τα έτη 1929-1932.

Πρακτικά Συνεδριάσεων 1929-1952.

Πρωτόκολλον Εισερχομένων-Εξερχομένων 1934-1938.

Γενικός Έλεγχος Μαθημάτων των ετών 1934/1935-1960/1961.

Απογραφή υπ. αρ. 8604/26-6-1950, των περιουσιακών στοιχείων της Σχολής, — κατάστασις ετοιμών προϊόντων.

Αναγνωστοπούλου Μαρία, Ιστορικό Σχολής, 1951.

2.Επιστολές

Υπουργείο Υγιεινής προς Λαϊκόν Φαρμακείον Αθηνών, 22-4-1930.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, προς την Επαγγελματική Σχολήν κατασκευής Αθυρμάτων και Εφηρμοσμένης Διακοσμητικής, 2-6-1930.

Σβώλου Μαρία, Στουδίτου Αγνή προς τη διευθύντρια της Παπαστρατείου Δημοτικής Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, 1-12-1930.

Ταμείο Θυμάτων Πολέμου, αρ. πρ. 17092-17097, προς την Επαγγελματική Σχολήν Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, Ιανουάριος 1931.

ΠΠΠΠ προς Σχολήν Αθυρμάτων, 4-4-32, 25-1-1931.

Λαμπαδάριος Εμμανουήλ, Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, προς την Παπαστρατείου Δημοτική Σχολήν Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, 19-2-1931.

Υφυπουργείο Υγιεινής, Κεντρική Φαρμακαποθήκη προς Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, 5-7-1931.

Δοξιάδη Απόστολου προς Εφορεία Σχολής Αθυρμάτων, 5-10-1931.

Μαθήτριες προς το Διοικητικόν Συμβούλιον της Παπαστρατείου Σχολής, 10-10-1931.

Paul Weiss προς Papastratios Sholi Pegnidion ke Diakosmitikis, 9-11-1931.

A. Herzmansky προς Papastratios Sholi Pegnidion kai Diakosmitikis, 11-11-1931.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, αντίτυπο της νομοθεσίας περί πολυτέκνων, προς την Παπαστράτειον Δημοτικήν Σχολήν Αθυρμάτων, 1-12-1931.

Ιωάννου Θ. Κυπαρισσίδη και Υιών, Εμπορικός Οίκος, Λίμνη Ευβοίας, προς την Διεύθυνσιν της Παπαστρατείου Σχολής, 2-12-1931.

Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, Κοινωφελές Ίδρυμα Δημοσίου Δικαίου, προς Παπαστράτειον Δημοτικήν Σχολήν Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, Συνοικισμός Υμηττού, Αθήνα, 19-1-1932.

Margarette Steiff προς Papastratios Sholi Pegnidion kai Diakosmitikis, Athen, αχρονολόγητη επιστολή.

Ρεκούνας Κωνσταντίνος προς την Παπαστράτειον Σχολήν προστασίας ορφανών, αχρονολόγητη επιστολή.

Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών, αρ .πρωτ. 200/895, 8-3-1932.

Αδελφοί Παπαστράτου προς Παπαστράτειον Επαγγελματικήν Σχολήν Αθυρμάτων και Διακοσμητικής, 19-3-1932.

Τμήμα Βιομηχανίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας προς Παπαστράτειον Σχολήν Αθυρμάτων και Διακοσμητικών Τεχνών, αρ. πρωτ. 24602, 13-4-1932.

Επιστολή Θεραπευτηρίου Ευαγγελισμού προς τη Σχολή, 7-5-1932.

Σμαράγδα Παπαζαχαρίου προς Άννα Σταματελάτου, 9-5-1932.

A. Krautzberger & CO, Ecole des Jouets et de la décoration Papastratou, 26-8-1932.

A. Krautzberger & Co, Ecole des Jouets et de la décoration Papastratou, 22-9-1932.

A. Krautzberger & Co, Ecole des Jouets et de la décoration Papastratou, 8-10-1932.

Σταματελάτου Άννα προς Περσινάκη, Μαυρίδου, Νικολοπούλου, Κουλούρα, Μπουρνιά, αρ. πρ, 90,10/ 11-1932.

Ελένη Περσινάκη προς τη διευθύντρια της Σχολής, 23-11-1932.

Μαρία Σβώλου προς Πηνελόπη Διαμαντοπούλου, Σπύρο Βασιλείου και Ερρίκο Χάνε χωρίς άλλες σημάνσεις και αχρονολόγητες. Καθώς ένας από τους παραλήπτες είναι ο Χάνε έχουν σταλεί από το 1929 έως το 1931.

Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής προς Ελένη Σκαλλέρη Περσινάκη, 1-12-1932.

3.Καταστάσεις

Κατάλογος (παιγνίδια, κούκλες, διακοσμητική) Παπαστρατείου Δημόσιας Σχολής Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, 1932.

Κατάστασις εμφανίνοσα τα βιβλία της βιβλιοθήκης, 1-8-1951.

Κατάστασις εμφανίνοσα τα αρπαγέντα ημιτελή υπό των αρχών κατοχής Ιταλών και

Γερμανών, 1-8-1951.

4.Κοινοποιήσεις

Κοινοποίηση βεβαίωσης Ταμείου Θυμάτων Πολέμου προς την Σχολήν Αθυρμάτων, ανάληψης εξόδων των μαθητών, 27-8-1929.

Κοινοποίηση (αρ. πρωτ. 46233) προς τη διεύθυνση της Παπαστρατείου Δημοτικής Σχολής Παιγνιδίων και Διακοσμητικής, της επιστολής του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας προς το υπουργείο Εξωτερικών: αίτημα προξενικών αδειών, 18-7-1931.

5.Σημειώματα

Συμβολαιογραφική πράξη δωρεάς αρ. 50970, Ομορρύθμου Εμπορικής Εταιρείας «Αδελφοί Παπαστράτου», 12-1-1931.

Σημείωμα ιατρείου Ερυθρού Σταυρού, 9-2-1932.

Σημείωμα μαθητή προς το σεβαστόν διοικητικόν συμβούλιον της Παπαστρατείου Σχολής, 12-4-1932.

Σημείωμα τιμολόγησης κουκλών, ανάλογα με το μέγεθός τους, υπογεγραμμένο από την Μαρία Αναγνωστοπούλου, 12-12-1933.

Βιβλιογραφία

Αβδελά, Ε., «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1ο, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 337-359.

Αβδελά, Ε., (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010.

Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., (επιμ.), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου-μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, 1985.

—, *Σιωπηρές Ιστορίες-Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997.

Αγαλλοπούλου, Π., «Βιογραφική αναφορά», Κασιμάτης, Γ., Αναστασιάδης Γ., (επιμ.), *Αλέξανδρος Σβώλος, ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2009, σ. 35-42.

Αγριαντώνη, Χ., «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία-Μια αποτυχημένη συνάντηση», Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1ο, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 269-292.

Αγριαντώνη, Χ., Πανσέληνα, Γ. Μ., «Η ελληνική οικονομία, διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός», Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 121-134.

Αδάκρυτος, Ν., «Η Έκθεσις παιγνιδίων της Παπαστρατείου Σχολής, Το καλλιτεχνικόν δαιμόνιον των Ελληνοπαίδων, Παιδικά αριστουργήματα σχεδίου, αρμονίας και εκτελέσεως. Πώς λειτουργεί η Σχολή, Φυτώριον καλλιτεχνικής κινήσεως», *Πατρίς*, έτος ΣΤ', αρ. φ. 2.071, 10-12-1933, σ. 3.

- Αθανασιάδης, Χ., *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015.
- Αθανασόπουλος, Β., *Οι μάσκες του ρεαλισμού, Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, τ. Β', Αθήνα, Καστανιώτης, 2003.
- Αιμ. Κ., «Η χθεσινή εορτή της Παπαστρατείου Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής-Ο απολογισμός του έργου της Σχολής», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΑ', αρ. φ. 4.024, 4-7-1932, σ. 3.
- Ανανίας, «Η Βαλκανική Έκθεση του Παιδιού», *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 43^{ος}, έτος 58^ο, αρ. φ. 20, 18-4-1936, σ. 235, 247.
- Ανδριώτης, Ν., «Οι πρόσφυγες και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 79-88.
- , *Λεωνίδας Ιασωνίδης, Η εγκατάσταση των προσφύγων (1924)*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου ΙΙΙ, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2015.
- Ανδριώτης, Ν., Πρωτόπαπα, Ε., «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», Αβδελά, Ε., (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ.19-85.
- Αντωνίου, Δ., *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης, 1833-1929*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1987.
- , *Διδάσκοντας «τον έρωτα των ωραίων τεχνών»: Ζωγράφοι-ιχνογράφοι-καλλιγράφοι στα ελληνικά σχολεία του 19ου αιώνα*, Διεθνές Κέντρο Έρευνας Αίσιωπος-La Fontaine, Αθήνα 2014.
- Αντωνίου Λ., -Σπύρου Σ., *Μικροδουλειές-Παιδική εργασία στην Κύπρο στις αρχές και τα μέσα του εικοστού αιώνα*, Κέντρο μελέτης της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, Λευκωσία 2005.
- Ανωνύμου, *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Γ', 1913, οπισθόφυλλο.
- , «Έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής για τα νομοσχέδια Τσιριμώκου», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ε', 1916, σ. 253-266.
- , «Μικρή Φεμινιστική Αντάντ», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 1-2, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1923, σ. 8.
- , «Επίκαιρα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 3, Οκτώβριος 1923, σ. 5.
- , «Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 8, Μάρτιος 1924, σ. 11.
- , «Πολιτική μητέρων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 14, Νοέμβριος 1924, σ. 1.
- , «Για τα παιδικά δικαστήρια», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 16, Ιανουάριος 1925, σ. 11-12.
- , «Ο Χάρτης του παιδιού», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 18, Μάρτης 1925, σ. 6.
- , «Η ομιλία της κ. Μ. Σβάλλου», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 25, Οκτώβριος 1925, σ. 3-7.
- , «Το γενικό συνέδριο του παιδιού και η ειρήνη», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 26, Νοέμβριος 1925, σ. 10.

- , «Το Γ' Συνέδριο της Μικρής Αντάντ των Γυναικών», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 26, Ιανουάριος 1926, σ. 1.
- , «Ο διωγμός της ελληνικής γλώσσας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 29, Φεβρουάριος 1926, σ. 3.
- , «Επάνω στα Μαρασλειακά», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 32, Μάιος 1926, σ. 1-2.
- , «Από τη Βουλή», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 38, 15-2-1927, σ. 3.
- , «Απ' όλον τον κόσμο-Αγγλία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 40, 1-3-1927, σ. 2.
- , «Το συνέδριο της διδασκαλικής ομοσπονδίας και η γεωργική μόρφωση», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 45, 15-5-1927, σ. 2-3.
- , «Η Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 46-47, 1/15-6-1927, σ. 10-11.
- , «Περί Οργανισμού και Λειτουργίας της Εσπερινής Επαγγελματικής Σχολής Γυναικών Υπαλλήλων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 48-49, 1/16-7-1927, σ. 10-12.
- , «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 50-51, 1/16-7-1927, σ. 6-8, 10-16.
- , «Η γεωργικοοικοκυρική μόρφωση», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 53, 15-9-1927, σ. 6.
- , «Η εβδομάδα του παιδιού», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 56, 1-11-1927, σ. 2-3.
- , « Η χριστουγεννιάτικη έκθεση-αγορά μας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 81, 30-11-1928, σ. 7.
- , «Εργασίες του Συνδέσμου», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 86, 15-2-1929, σ. 7-8.
- , «Η Γεωργικο-οικοκυρική μόρφωση της Ελληνίδος-το Υπόμνημα του ΣΔΓ», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 88, 15-3-1929, σ. 3-6.
- , «Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γυναικεία μόρφωση», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 94, 15-6-1929, σ. 3-4, 6-7.
- , «Η Σχολή παιδικών αθυρμάτων-η σημερινή συνεργασία», *Εμπρός*, χρονιά 34η, αρ. φ. 11.975, 13-7- 1929, σ. 4.
- , «Επίκαιρα (Η Σχολή κατασκευής παιγνιδίων και εφηρμοσμένης διακοσμητικής)», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 98-99, 15/31-8-1929, σ. 5.
- , «Εκπαιδευτικός κινηματογράφος», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 4.
- , «Επίκαιρα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 5.
- , «Η Βραδυνή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 2.
- , «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Υπαλλήλων Γυναικών», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 3-4.
- , «Οι Σχολές μας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 101, 30-9-1929, σ. 7.

- , «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Εφηρμοσμένης Διακοσμητικής», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 102, 15-10-1929, σ. 5-6.
- , «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 103, 31-10-1929, σ. 4.
- , «Η μέση γυναικεία εκπαίδευση», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 104, 15-11-1929, σ. 4.
- , *Ο ελληνικός ερυθρός σταυρός επι τη εκατονταετηρίδι της Ελλάδος, 1830-1930*, Αθήνα, τύποις Στεφ. Ν. Ταρουσόπουλου, 1930.
- , «Η ΙΑ' τακτική συνέλευση του ΣΔΓ-Η λογοδοσία-Οι επαγγελματικές σχολές μας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 112-113, 15/31-3-1930, σ. 4.
- , «Διαμαρτυρία προσφύγων του συνοικισμού Υμηττού», έτος 34ο, αρ. φ. 12.315, *Εμπρός*, 29-6-1930, σ. 5.
- , «Η εσπερινή μας σχολή», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 124, 15-9-1930, σ. 5.
- , «Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Προστασίας της Μητρότητας και των Παιδικών Ηλικιών», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 125, 30-9-1930, σ. 3-4.
- , «Επίκαιρα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 125, 30-9-1930, σ. 5.
- , «Διεθνές γραφείο της Εργασίας, Γενεύη, Δεκέμβριος 1930», *Το παιδί*, έτος 2^ο, αρ. φ. 5, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1931.
- , «Επίκαιρα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 137, 31-3-1931, σ. 5.
- , «Γυναικεία κρατική θητεία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 139, 30-4-1931, σ. 4.
- , «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή-Συνοικισμός Υμηττού», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 143, 30-6-1931, σ. 7.
- , «Ο εκπαιδευτικός κινηματογράφος», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 148-149, 15/30-9-1931, σ. 6.
- , «Πώς εργάζονται οι δασκάλες μας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Η', αρ. φ. 157, Απρίλιος 1932, σ. 6.
- , «Η Παπαστράτειος και ο ρυθμός», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΑ', αρ. φ. 3.484, 24-5-1932, σ. 2.
- , «Η έκκληση της Σέλμας Λάγκερλωφ», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Η', αρ. φ. 158, Ιούλιος 1932, σ. 7.
- , «Τα σχολεία μας-Η Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής (1928)», *Αγώνας*, χρονιά Η', αρ. φ. 159, Ιούλιος 1932, σ. 8.
- , «Η έκθεσις της Παπαστρατείου Σχολής», έτος Θ', αρ. φ. 9-201, *Πρωία*, 25-5-1934, σ. 2.
- , «Το τραγούδι μιας κουκλίτσας», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 59ο, τ. 44, αρ. φ. 49, 6-11- 1937, σ. 440.

Αξελός, Λ., (επιμ.), Δ. Γληνός, *Εκλεκτές σελίδες*, τ. 4ος, Αθήνα, Στοχαστής, 1975.

Αργυριάδη, Μ., *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Εκδόσεις Λούσης Μπρατζιώτη, 1991.

—, *Χριστουγεννιάτικα παιχνίδια από τη συλλογή του μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα,

- Καστανιώτης, 1994.
- , «Ο κόσμος του λαϊκού παιχνιδιού», *Το ελληνικό παιχνίδι, ένθετο Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 21-12-1997.
- , *Το παιδί μέσα στον κύκλο του χρόνου*, Αθήνα, Κόκκινη Κλωστή, 1997.
- , *Πήλινα και γύψινα παιχνίδια*, Δήμος Κοζάνης, Δημοτική Επιχείρηση Πολιτισμού Αθλητισμού, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2001.
- , «Τα ελληνικά εμπορικά παιχνίδια κατά τον 20^ο αιώνα, από την οικοτεχνία στη βιομηχανική παραγωγή», Γκουγκουλή, Κ.,-Καρακατσάνη, Δ., (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ, 2008, σ. 120-223.
- Αρώνη-Τσίγλη, Κ., (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1997.
- Αρώνη-Τσίγλη, Κ., Παπαγεωργίου, Σ., Πατρικίου, Α., (επιμ.), *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας, Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας, Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2014.
- Αυδή-Καλκάνη, Ι., «Ο Δημήτρης Γληνός και Ο Αγώνας της Γυναίκας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 17, 1983, <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp13302.pdf> (τελευταία ανάκτηση 22-3-2020).
- Βαξεβάνογλου, Α., *Σιβιτανίδειος Σχολή τεχνών και επαγγελματιών-Από την ίδρυση στην καθιέρωση*, Έκδοση Σιβιτανιδείου Σχολής, Αθήνα 2005.
- Βάος, Α., «Η διδασκαλία των εικαστικών μαθημάτων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τα Διδασκαλεία (1833-1933)», *Δοκιμές*, 8 (1999) 203-224.
- , «Καλλιτεχνικά ρεύματα και καλλιτεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα», *Δοκιμές*, 11-12 (2003) 243-268.
- Βασιλείου, Σ., «Παιδικά σχέδιάσματα», *Το παιδί*, έτος 2ο, αρ φ. 8, Ιούλιος-Αύγουστος 1931, σ. 32-37.
- , «Ένα σχολείο δουλειάς», *Το παιδί*, έτος 4ο, αρ. φ. 18, Μάρτιος-Απρίλιος 1933, σ. 28-31.
- , «Από το μάθημα του σχεδίου», *Το παιδί*, έτος 7ο, αρ. φ. 36, Μάρτιος-Απρίλιος, 1936, σ. 34-36.
- Βασιλείου, Σ., Αστεριάδης, Α., *Παιδικά Σχέδια-καμωμένα από μαθητές δέκα ως δεκατεσσάρων χρόνων σ' ένα σχολείο των Γρεβενών και στην Παπαστράτειο δημόσια σχολή παιγνιδιών της Αθήνας*, Αθήνα, Έκδοση Α. Αστεριάδη και Σ. Βασιλείου, 1933.
- Βοβολίνης, Α. Κ.,-Βοβολίνης, Α., (επιμ.), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Αθήνα, Βιομηχανική Επιθεώρησις, 1934-1960.
- Γεωργιτσογιάννη, Ε., *Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή, Χαροκόπειος Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή, Στόχοι παράλληλοι*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, περιοδικό *Η Μελέτη*, 2004.
- Γιάγκου, Α., *Εύθραυστη Καινοτομία: Επεισόδια από την Ιστορία του Ελληνικού Ντιζάιν*, Αθήνα, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015.
- Γκλαβάς, Σ., *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα, 1830-1930, Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2000.

- Γκουγκουλή, Κ., «Εισαγωγή», Γκουγκουλή, Κ.,-Κούρια, Α., (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 11-84.
- , «Παιδί και βιομηχανικό παιχνίδι: χρήσεις και χρήστες, μια ανθρωπολογική προσέγγιση», Γκουγκουλή, Κ.,-Κούρια, Α., (επιμ.), *Παιδί και Παιχνίδι στη Νεοελληνική Κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 371-415.
- , «Ανθρωπολογικές και λαογραφικές προσεγγίσεις του παιδικού παιχνιδιού. Συγκλίσεις, αποκλίσεις και προοπτικές», Χατζητάκη-Καψωμένου, Χ., (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001, σ. 57-72.
- , «Το εμπορικό παιχνίδι ως δώρο: πολιτισμικές όψεις της ελληνικής αγοράς παιχνιδιών», Γκουγκουλή, Κ.,-Καρακατσάνη, Δ., (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ, Αθήνα 2008, σ. 224-251.
- Γκουγκουλή, Κ.-Καρακατσάνη, Δ., (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ, 2008.
- Γκουγκουλή, Κ.,-Καρακατσάνη, Δ., «Συλλέγοντας παιχνίδια: Μάνος Χαριτάτος-Σπύρος Κυπριώτης», Γκουγκουλή, Κ.-Καρακατσάνη, Δ., (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ, 2008, σ. 292-297.
- Γκουγκουλή, Κ.,-Κούρια, Α., (επιμ.), *Παιδί και Παιχνίδι στη Νεοελληνική Κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.
- Γκουγκουλή, Κ.,-Χατζηνικολάου, Τ., (επιμ.), «Μουσεία και λαϊκός πολιτισμός» *Εθνογραφικά*, τ. 12-13, ΠΛΙ, Ναύπλιο 2003.
- Γληνός, Δ., «Εθνος και Γλώσσα» [Μέρος Α'], *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ε', 1916, σ. 47-62.
- , «Εθνος και Γλώσσα» [Μέρος Β'], *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ι', 1922, σ. 47-93.
- , *Γυναικείος Ανθρωπισμός*, Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, Αθήνα, 1921.
- , «Το συνέδριο της διδασκαλικής ομοσπονδίας και η γεωργική μόρφωση», *Αγώνας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 45, 15-5-1927, σ. 2.
- , «Η γυναικεία παιδεία», [αναδημοσιευμένο από την «Ακρόπολη»], *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 94, 15-6-1929, σ. 1-3.
- , «Συνέντευξη στον Κωστή Μπαστιά», *Εβδομάς*, 24-10-1931. <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2117317> (ανάκτηση: 20-5-2020).
- , «Είναι ψέμμα ότι μεταχειριζόμαστε το παιδί σαν το μέλλον της ανθρωπότητας», *Ριζοσπάστης*, αρ.φ. 629, 9-4-1936, σ. 1.
- , «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό», *Εκλεκτές σελίδες*, Αξελός, Λ., (επιμ.), τ. 4ος, Αθήνα, Στοχαστής 1975, σ. 33-49.
- , «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», *Εκλεκτές σελίδες*, Αξελός, Λ., (επιμ.), τ. 4ος, Αθήνα, Στοχαστής, 1975, σ. 50-94.
- , *Απαντα*, Ηλιού, Φ., (επιμ.), τ. Β', (1910-1914), Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.
- Δαμιανάκος, Σ., *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987.
- Δέλτα, Π., *Τρελαντώνης*, Αθήνα, Τυπογραφείο της Εστίας, 1932.

- Δεσύπρη [Σβώλου, Μ.], «Η γυναικεία προσφυγική ανεργία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 1-2, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1923, σ. 5-6.
- Διαφήμιση, «Σ.Ε.Δ.Γ Ορφανοτροφείο Εθνική Στέγη», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 1-2, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1923, σ. 6.
- , «Εσπερινή Σχολή για γυναίκες υπαλλήλους», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 24, Σεπτέμβριος 1925, σ. 8.
- , «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων, Καλοκαιρινά τμήματα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 70, 15-6-1928, σ. 8.
- , «Σχολή κατασκευής παιδικών παιχνιδιών και διακοσμητικής εφηρμοσμένης εις την βιοτεχνίαν», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 100, 15-9-1929, σ. 6.
- , «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 124, 15-9-1930, σ. 8.
- , «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 148-149, 15/30-9-1931, σ. 8.
- , «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 150-151, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1931, σ. 8.
- , «Παπαστράτειος Δημόσια Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Η', αρ. φ. 160, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1932, σ. 8.
- Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Α', 1821-1894, Αθήνα, Ερμής, 1974.
- , *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Β', 1895-1967, Αθήνα, Ερμής, 1974.
- , «Η Εκπαίδευση 1871-1909-Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις», Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. Ε', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 153-166.
- , *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το «Ανακοπτόμενο Άλμα», Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση, 1833-2000*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2013.
- Δοξιάδης, Α., «Η γυναίκα ως μητέρα και ως επαγγελματία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 122-123, 15/31-8-1930, σ. 4-5.
- , «Αρχαί ευγονικής», *Το παιδί*, έτος 1ο, αρ. φ. 2, Ιούλιος-Αύγουστος 1930, σ. 31-39.
- Δρανδάκης Π., (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 19^{ος}, Αθήνα, Ο Φοίνιξ, 1956.
- Δρίτσα, Μ., *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
- Ελεφάντης, Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης-ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976.
- Ευελπίδης, Χ., «Η τεχνική μόρφωση της γυναίκας στα χωριά», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 9-10, Απρίλιος-Μάιος 1924, σ. 9-10.
- Ζίας, Ν., «Μικρόν εισοδικόν στις αναζητήσεις ελληνικής έκφρασης της γενιάς του '30», *Σε αναζήτηση της ελληνικότητας: Η «Γενιά του '30», Ζωγραφική, Κεραμική, Γλυπτική, Χαρακτική*, Αθήνα, Διεθνές κέντρο εικαστικών τεχνών, Αέναον, 1994,

σ. 11-16.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, 1830-1893*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986.

—, «Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα», Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010, Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 969-987.

Θεοδωροπούλου, Α., «Το Κυριακό Σχολείο Εργατριών», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ε', 1915, σ. 75-87.

—, «Η εσπερινή σχολή του ΣΕΔΓ», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 24, Σεπτέμβριος 1925, σ. 2.

—, «Η Γυναικεία Εσπερινή Σχολή Υπαλλήλων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 25, Οκτώβριος 1925, σ. 1-2.

—, «Πολιτισμός Ανθρώπινος», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 52, 1-9-1927, σ. 1.

—, «Λόγια και έργα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 81, 30-11-1928, σ. 1-2.

—, «Η διάσκεψη της Αλλιάνας για την ειρήνη», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 142, 15-6-1931, σ. 3-4, 6.

—, «Η Σχολή παιχνιδιών και διακοσμητικής», χρονιά Ζ', αρ. φ. 143, 30-6-1931, σ. 1-3.

—, «Η ΙΓ' Γενική Συνέλευση του ΣΔΓ», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Η', αρ. φ. 157, Απρίλιος 1932, σ. 1.

—, «Αγρυπνείτε», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Η', αρ. φ. 159, Ιούλιος 1932, σ. 1-2.

Θεοδωροπούλου, Α., Σβώλου, Μ., «Η Γεωργικο-οικοκυρική μόρφωση της Ελληνίδος—το Υπόμνημα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', 15-3-1929, αρ. φ. 88, σ. 3-4, 6.

—, «Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γυναικεία μόρφωση», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', 15-6-1929, αρ. φ. 94, σ. 3-4, 6-7.

Θεοδώρου, Β.,-Κοντογιάννη, Β., (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19^{ος}-20^{ος} αιώνας: αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις: πρακτικά διημερίδας*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, ΕΛΙΑ, 4-5 Δεκεμβρίου 1998.

Θεοδώρου, Β., «Ο λόγος των φιλανθρώπων για τα φτωχά και περιπλανώμενα παιδιά», Θεοδώρου, Β.,-Κοντογιάννη, Β., (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19^{ος}-20^{ος} αιώνας: αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις: πρακτικά διημερίδας*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, ΕΛΙΑ, 4-5 Δεκεμβρίου 1998, σ. 121-141.

—, «Υποσιτισμός και φυματίωση στο Μεσοπόλεμο-Υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων 1928-1932», *Μνήμων*, 30 (2009) 233-262.

Θεοδώρου, Β.,-Καρακατσάνη, Δ., *Υγιεινής παραγγέλματα, Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Διόνικος, 2010.

Ιμβριώτη, Ρ., «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 5, Νοέμβριος 1923, σ. 6.

- Ιωαννίδου, Α., «Η Φεμινιστική Μικρή Αντάντ», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 2, Οκτώβριος 1923, σ. 2-3.
- , «Η προστασία του παιδιού στην ΚΤΕ», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 22-23, Ιούλιος-Αύγουστος 1925, σ. 6.
- Κακούρος, Ε., «Η προοπτική του λαϊκού σχολείου», *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1932*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1932, σ. 9.
- Καλαφάτη, Ε., *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 1821-1929, Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988.
- Καλεράντε, Ε., «Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της δικτατορίας, 1936-1940», Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010, Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 183-200.
- Καμαρινάκης, Γ., «Καλέ Άγιε Βασίλη», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 54ο, τ. 39ος, αρ. φ. 5, 2-1-1932, σ. 49.
- Κανδήρου, Γ., *Ο παιδαγωγός Θεόδωρος Κάστανος και το σχολείο εργασίας στην Ελλάδα, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012.*
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α., «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1^ο, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 59-105.
- Καρακατσάνη, Δ., «Οι εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές διαστάσεις του παιχνιδιού-Ο ρόλος και οι χρήσεις του αθύρματος στην ελληνική εκπαίδευση», Γκουγκουλή, Κ., Καρακατσάνη, Δ., (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ, 2008, σ. 90-119.
- Καρακατσάνη, Δ.,-Νικολοπούλου, Π., *Ιστορία ελληνικής παιδαγωγικής, Πανεπιστημιακές σημειώσεις του μαθήματος Επιστήμες της Αγωγής και παιδαγωγική θεωρία*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος, χ.χ.
- Καραμανωλάκης, Β., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2006.
- Καραχρίστος, Ν., *Η διδακτική του σχολείου εργασίας*, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1929.
- Karselt, R., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Η έννοια της εργασίας κατά τη διδασκαλίαν της αριθμητικής», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικόν Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 170-187.
- Key, E., «Ο αιώνας του παιδιού», Μακρυγιώτη, Δ., (επιμ), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα, Νήσος 1997, σ. 529-533.
- Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μ., *Παιχνίδια με τραγούδια, οργανωμένα με βάση την αρχή της εργασίας για παιδιά ως 12 χρονών*, Αθήνα, Τυπογραφεία Κοινωνίας, 1932.
- , *Η Νέα Αγωγή, Θεωρία και μέθοδοι*, τ. Α και τ. Β., Αθήνα, Τύποις: Γεωργ. Καραμαλέγκου, 1952.
- Κλωνή, Α., «Εργασία, Παιδί και Παιχνίδι στην Ελληνική Ύπαιθρο: Η περίπτωση της Λυγαριάς-Ανθρωπολογική προσέγγιση», Γκουγκουλή, Κ.,-Κούρια, Α., (επιμ.), *Παιδί και Παιχνίδι στη Νεοελληνική Κοινωνία (19^{ος} και*

- 20^{ος} αιώνας), Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 417-473.
- Knopse, P., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Η έννοια της εργασίας κατά τη διδασκαλία της γεωγραφίας», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικών Εκπαιδευτικών Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 193-203.
- Κοκκινάκης, Γ., «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, 21 (1999) 85-108.
- Κοντομήτρος, Γ., *Η γερμανική μεταρρυθμιστική παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006.
- Κορασίδου, Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1995.
- Κουλούρη, Χ., «Αθλητισμός και σπορ», Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α', Μέρος 2ο, Οι απαρχές: 1900-1922, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 401-419.
- , «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, συνέχειες και ρήξεις, 1967-2002», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Πρακτικά, τ. Α', 4ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 495-511.
- , «Ιστορία και ιστοριογραφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, Διλήμματα και στερεότυπα», Αρώνη-Τσίγλη, Κ., Παπαγεωργίου, Σ., Πατρικίου, Α., (επιμ.), *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας, Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας, Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2014, σ. 207-222.
- Κουτουζιάδου, Αι., *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση, 1830-1913*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007.
- Κυπριανός, Π., *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α., *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας, κριτική ανάλυση*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2001.
- Κωνσταντόπουλος, Π., (επιμ.), *Το ελληνικό τσίγκινο παιχνίδι*, Αθήνα, Gramma, 2011.
- Lampe, F., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Η διδακτική κινηματογραφική ταινία και το σχολείον εργασίας», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικών Εκπαιδευτικών Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 241-249.
- Λαπαθιώτης, Ν., «Τα χλωμά τα κοριτσάκια», *Η Διάπλασις των Παίδων*, έτος 48ο, τ. 32ος, αρ. φ. 18, 4-4-1925, σ. 138.
- Λέκκας, Π., *Το παιχνίδι με τον χρόνο-εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- Λιάκος, Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Νεφέλη, 2016.
- Λυδάκης, Σ., *Οι Έλληνες ζωγράφοι-η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, τ. Γ', Αθήνα, Μέλισσα, 1976.

- Μαγουλιώτης, Α., *Ιστορία του νεοελληνικού κουκλοθεάτρου, 1870-1938*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012.
- Μακροπούλου, Α., «Από την εργασία της γυναίκας και του παιδιού», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 50-51, Αύγουστος 1927, σ. 3-5.
- , «Από την εργασία της γυναίκας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 115, 15-4-1930, σ. 3-6.
- Μακρυνιώτη, Δ., (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα, Νήσος 1997.
- Μανουσάκης, Μ., *Im*, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Αθήνα 2012.
- Ματθιόπουλος, Ε., *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Βενετίας, 1934-1940*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1996.
- , «Εικαστικές Τέχνες», Χατζηιωσήφ Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α', Μέρος 2^ο, Οι απαρχές: 1900-1922, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 311-352.
- «Εικαστικές τέχνες», Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 2^ο, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 401-459.
- Μαυροσκούφης, Δ., «Προσπάθειες για τη θεμελίωση εκπαιδευτικού συστήματος στα χρόνια του Αγώνα και του Καποδίστρια, 1821-1832, συνέχειες και ασυνέχειες», Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010, Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 69-98.
- Μερτύρη, Α., *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα 1836-1945*, Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2000.
- Μηνιάτη, Α., «Εσπερινή Εμπορική Σχολή Θηλέων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 7 Αυγούστου 1980, <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdf/files/clp12931.pdf>. (ανάκτηση 12-11-2019).
- Μοσχονάς, Σ., *Καλλιτεχνικά σωματεία στην Ελλάδα κατά το α' μισό του 20^{ου} αιώνα: η σημασία και η προσφορά τους*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2010.
- Μπακαλάκη, Α.,-Ελεγκίτου, Ε., *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1987.
- Benjamin, W., «Παλιά παιχνίδια», (Ε. Βαροπούλου μετ.), *Κούκλες και παιχνίδια*, Αθήνα, Άγρα, 1996, σ. 77-89.
- , «Ρωσικά παιχνίδια», (Ε. Βαροπούλου μετ.), *Κούκλες και παιχνίδια*, Αθήνα, Άγρα, 1996, σ. 91-95.
- Μπερεδήμας, Π., *Το εικονογραφημένο παιδικό σχολικό βιβλίο ως αντικείμενο-έργο τέχνης*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2008.
- Μπογιατζής, Β., *Μετέωρος μοντερνισμός, Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, 1922-1940*, Αθήνα, Ευρασία, 2012.
- Μπουζάκης, Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Μεταρρυθμιστικές Προσπάθειες 1913-1929*, τ. Α', Αθήνα, Gutenberg, 1994.
- , «Μεταρρυθμιστικά επεισόδια στη Γενική και Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση κατά την πρώτη (1910-1920) και τη δεύτερη (1928-1932) Βενιζελική περίοδο», Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010,

- Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ.157-181.
- Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010, Αθήνα, Gutenberg, 2011.
- Μπουλώτης, Χ., «Αρχίζει να γερνάει κανείς απ' τη στιγμή που σταματάει να παίζει, Σε πρώτο πρόσωπο», Γκουγκουλή, Κ.,-Καρακατσάνη, Δ., (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ΕΛΙΑ, 2008, σ. 262- 291.
- , *Με το βλέμμα των παιχνιδιών*, Αθήνα, Polaris, 2012.
- Μπούμη, Ρ., «Τ' ορφανό παιδί», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 58ο, τ. 43^{ος}, αρ. φ. 9, 1-2-1936, σ. 99.
- Μπουρνάζος, Σ., «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α', Μέρος 2^ο, Οι απαρχές: 1900-1922, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 189-281.
- Μπουτζουβή, Α., *Αύρα Θεοδωροπούλου: δραστηριότητες, ιδεολογία και στρατηγικές της χειραφέτησης, 1910-1922*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2003.
- Baudelaire, Ch., «Η ηθική των παιχνιδιών», (Στ. Νικολούδη μετ.), *Κούκλες και παιχνίδια*, Αθήνα, Άγρα, 1996, σ. 29-45.
- Νεγροπόντη, Μ., «Επισκέπτρια αδελφαί», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 3, Οκτώβριος 1923, σ. 3.
- Dewey, J., (Μ. Γ. Μιχαηλίδης μετ.), *Τα σχολεία της εργασίας*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Αθηναί, Α.Ι. Ράλλη, 1924.
- Ξηραδάκη, Κ., *Από τα αρχεία του ελεγκτικού συνεδρίου, Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου ελληνισμού*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1972.
- Ο Ενήμερος, «Το Παρίσι εις τας Αθήνας ... Ελληνικά μεταξωτά, θερινές μόδες και μαννεκέν, που συγκινούν ένα απόγευμα τον αθηναϊκόν ωραιόκοσμον, Η χθεσινή κοσμική εορτή της Παπαστρατείου Σχολής», *Έθνος*, έτος 21ο, αρ. φ. 7.066, 24-5-1934, σ. 3.
- Οικονόμου, Ο., «Ελληνίδες δασκάλες!», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 3, Οκτώβριος 1923, σ. 8.
- , «Χωριό και σχολείο», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 39, 15-2-1927, σ. 6-7.
- Οικονόμου, Α., *Υλικός πολιτισμός-Θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014.
- Παλαμάς, Κ., «Τα παιχνίδια μου», *Τα χρόνια μου και τα χαρτιά μου*, Άπαντα, τ. Δ', Αθήνα, Μπίρης, χ.χ.ε., σ. 313.
- Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ., «Στη Σχολή Παπαστρατού-Η χαρούμενη γνώση», *Πρωία*, έτος Θ', αρ. φ. 9-48, 18 Δεκεμβρίου 1933, σ. 2.
- Παπαγεωργίου, Γ., *Η μαθητεία στα επαγγέλματα, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986.
- Παπαδάκης, Σ., *Προσπάθειες εφαρμογής του Νέου Σχολείου στην ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα, Τυπογραφείο Αλέξανδρου Βιτσικουνάκη, 1936.
- Παπαδημητρίου, Α., «Από την εργασίαν των προσφύγων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*,

- χρονιά Α', αρ. φ. 12, Ιούλιος 1924, σ. 9.
- , «Η προστασία του παιδιού εις το εξωτερικόν και εις τον τόπο μας», *Το παιδί*, έτος 1ο, αρ. φ. 1, Μάιος-Ιούνιος 1930, σ. 4-21.
- Παπαδημητρίου, Η., *Για τα σχολεία εργασίας*, Αθήνα, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά, Α. Ι. Ράλλης, 1927.
- Παπαζαχαρίου, Κ., *Η εκπαίδευσις εν τη ξένη, Σχολεία γενικής, επαγγελματικής και εμπορικής μορφώσεως εν Αυστρία*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Ανατολή, 1933.
- Παπακώστας, Γ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας. Η αλληλογραφία*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1985
- Παπανικολάου, Ν., *Το παιχνίδι ως σπουδαίος συντελεστής του σκοπού της πνευματικής και σωματικής αγωγής*, Αθήνα, τύποις «Ερμού», 1938.
- Παπαντωνίου, Ζ., «Απολογία της δημοτικής», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Δ', 1914, σ. 146.
- , «Τα “εμπριμέ” και η Παπαστράτειος», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΑ', αρ. φ. 3.841, 31-5-1933, σ. 1.
- , «Παιδική ζωγραφική», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΑ', αρ. φ. 3.843, 2-6-1933, σ. 1.
- , «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΑ', αρ. φ. 3.841, 24-12-1933.
- , «Παιγνίδια παιδιών», *Ελεύθερον Βήμα*, έτος ΙΒ', αρ. φ. 4.201, 28-12-1933, σ. 1.
- , «Τα “εμπριμέ” και η μόδα», *Ελεύθερον Βήμα*, χρονιά ΙΓ', αρ. φ. 4.352, 1-6-1934, σ. 1.
- Παπαστράτου, Ε., *Η δουλειά κι ο κόπος της*, Αθήνα, 1964.
- Πάτσιου, Β., «*Η Διάπλασις των παιδών*», Δρούλια, Λ.,-Κουτσοπανάγου, Γ., (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974*, τ. Α', ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- , «*Η Διάπλασις των παιδών και οι προσανατολισμοί της νεότητας, η επιθυμία και η ανάγκη 1879-1922*», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά*, τ. Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 517-522.
- Περπινιώτη, Κ., «Ομάδα Τέχνη», *Σε αναζήτηση της ελληνικότητας: Η «Γενιά του '30», Ζωγραφική, Κεραμική, Γλυπτική, Χαρακτική*, Αθήνα, Διεθνές κέντρο εικαστικών τεχνών, Αέναον, 1994.
- Πετρινώτη, Ξ, «*Ο Αγώνας της Γυναίκας-Ένας παλιομοδίτικος τίτλος για ένα μοντέρνο περιοδικό*», https://www.gender.panteion.gr/gr/arxeia_agonas.php (ανάκτηση στις 19-3-2018).
- Πετσίνη, Π.,-Χριστόπουλος, Δ., (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, 2016.
- Πεχτελίδης, Ιωάννης, *Κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας*, Αθήνα, Κάλλιπος, 2015.
- Πιζάνιας, Π., *Οι φτωχοί των πόλεων, Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- Πικιώνης, Δ.Π., «Τα παιχνίδια της οδού Αιόλου», *Το 3^ο μάτι*, 1-10-1935, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1982.
- Πικρός, Π., *Ο πιτσιρίκος και η παρέα του*, Αθήνα, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά, 1924.
- Ποταμιάνος, Ν., «Κανόνες, απαγορεύσεις και αυτολογοκρισία στο καρναβάλι της

- Αθήνας (1887-1920)», Πετσίνη, Π.,-Χριστόπουλος, Δ., (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, 2016, σ. 71-85.
- Pretzel, C. L. A., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Περί των γενικών οδηγιών προς σύνταξιν προγραμμάτων του βασικού σχολείου», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικόν Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 32-78.
- Reble, A., (Θεοφάνη Χατζηστεφανίδη μετ.), *Ιστορία της παιδαγωγικής*, Αθήνα, Παπαδήμας, 2008.
- Ρηγίνος, Μ., «Μορφές παιδικής εργασίας στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά*, τ. Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 417-423.
- , *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, 1870-1940*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1995.
- Rugiu, A. S., «Κινήματα της νεολαίας στην προφασιστική και μεταφασιστική Ευρώπη», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά*, τ. Α', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 583-592.
- Ρούπα, Ευ., *Παπαστράτειος Σχολή Διακοσμητικής και παιδικών Αθυρμάτων, η περίοδος 1929-1940*, Παράρτημα Πρακτικών του ΛΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 225-265.
- Σαλίμπα, Ζ., *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία, 1870-1922*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2002.
- Chamboredon J. C., - Prevot, J., «Αλλαγές στον κοινωνικό ορισμό της πρώιμης παιδικής ηλικίας και οι νέες μορφές συμβολικής βίας», Μακρυνιώτη, Δ., (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα, Νήσος 1997, σ. 501-528.
- Σαμίου, Δ., «Οι Ελληνίδες 1922-1940-Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 65-76.
- , *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952-Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Αθήνα, Π.Ν., Σάκκουλας, 2013.
- Chateau, J., *Το παιδί και το παιγνίδι*, (Σ. Γλύκας μετ.), Ηράκλειο Κρήτης, τύποις Ν. Αλικιώτη, 1954.
- Σβώλου, Μ., *Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, 1924.
- , «Σημειώσεις από την VI Διεθνή Συνδιάσκεψη της Εργασίας-Η Ελλάς και η εφαρμογή του οκταώρου», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 12, Ιούλιος 1924, σ. 13-14.
- , «Γραφεία για την εξεύρεση εργασίας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 22-23, Ιούλιος-Αύγουστος 1925, σ. 7-8.
- , «Γεωργική Οικοκυρική Μόρφωση», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Γ', αρ. φ. 31, Απρίλιος 1926, σ. 3-5.
- , «Το Υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γεωργική εκπαίδευση», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Δ', αρ. φ. 45, 15-5-1927, σ. 3-4, 6-7.
- , «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 73, 30-7-1928, σ. 6-7.

- , «Διακοσμητική μόρφωση», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 87, 28-2-1929, σ. 1-2.
- , «Η οικοκυρική μόρφωση, Το Χαροκόπειο διδασκαλείο οικοκυρικής», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ε', αρ. φ. 103, 31-10-1929, σ. 6-7.
- , «Το εργαζόμενο παιδί», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 130, 15 -12-1930, σ. 2-5.
- , «Επαγγελματική Σχολή», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 119, 30-6-1930, σ. 2-4.
- , «Εργασία και μητρότης», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά ΣΤ', αρ. φ. 127, 3-10-1930, σ. 4.
- , «Η 12^η ταχτική συνέλευση του Συνδέσμου», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 137, 30-4-1931, σ. 6.
- Scheibner, O., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Θεωρητικά τινά εκ των προβλημάτων του σχολείου εργασίας», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικόν Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 9-32.
- Schoenichen, W., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.) «Η έννοια της εργασίας κατά τη διδασκαλία της φυσικής ιστορίας», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικόν Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 203-210.
- Servette, G. (ανωνύμου μετ.), «Η τέχνη στο αγγλικό σχολείο», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ε', 1915, σ. 97-111.
- Schiller, F., *Στοιχεία μαρξιστικής αισθητικής* (Α. Μάργκας μετ.), Αθήνα, Εκδόσεις Λ. Αντωνοπούλου, 1936.
- Σκλαβενίτης, Τ., «Η συμβολή του ΙΑΕΝ στη δημιουργία των προϋποθέσεων ανάδειξης του ιστοριογραφικού αντικειμένου “Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας”», *Μνήμων*, 32 (2011-2012) 245-253.
- Σκούρα, Λ., «Η περίοδος των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων 1880-1910», Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', *Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 137-156.
- Σκουριώτης, Π., «Η καταπολέμησις της αλητείας και επαιτείας των παιδων εις τας μεγάλας πόλεις», *Το παιδί*, έτος 1ο, αρ. φ. 1, Μάιος-Ιούνιος 1930, σ. 22-31.
- Σταματελάτου, Α., «Πώς μορφώνεται ο λαός-Α' Ο κινηματογράφος», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, Α 7 1924, όπως υπάρχει στο genderpanteion.gr (ανάκτηση 29-11-2019).
- , ««Πώς μορφώνεται ο λαός-Γ' Το θέατρο», *Αγώνας*, χρονιά Β', αρ. φ. 13, Οκτώβριος 1924, σ. 5.
- , «Για την ειρήνη», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Α', αρ. φ. 12, Ιούλιος 1924, σ. 7-8.
- , «Η βραδυνή μας σχολή και η υποχρεωτική συμπληρωματική μόρφωσις», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Ζ', αρ. φ. 143, 30-6-1931, σ. 4-6.
- , «Η πρακτική εκπαίδευσις στην Κεντρική Ευρώπη», *Το παιδί*, έτος 4ο, αρ. φ. 22, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1933, σ. 32-35.
- , «Ετησία λογοδοσία περί της δράσεως της Παπαστρατειού Σχολής παιγνιδίων και

διακοσμητικής», *Το παιδί*, έτος 5ο, αρ. φ. 26, Ιούλιος-Αύγουστος 1934, σ. 25-31.

Σολομών, Ι., «Κοινωνική αταξία και σχολική τάξη: παιδικό παιχνίδι και εκπαιδευτικές πρακτικές 1830-1913», Γκουγκουλή, Κ., Κούρια, Α., (επιμ.), *Παιδί και Παιχνίδι στη Νεοελληνική Κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 173-243.

Σταυρίδη Πατρικίου, Ρ., «Θεωρήσεις και ιστοριογραφία του '21: Η στροφή του Μεσοπολέμου», Αρώνη-Τσίγλη, Κ., (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1997, σ. 552-565.

Stiehler, G., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Διδασκαλία της ιχνογραφίας και της πλαστικής κατά την έννοιαν της εργασίας», *Θεωρία και Πράξεις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικόν Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 210-234.

Τζήκας, Χ., «Η εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο, 1833-1862», Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', *Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 117-136.

Τζιόβας, Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.

Τριανταφυλλίδης, Μ., «Πριν καούν. Η αλήθεια για τ' αναγνωστικά της δημοτικής», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Θ', 1921, σ. 177-183.

Τρίμη Κύρου, Κ., «Οι “άτυχες” και οι “τυχερές”»: γνωστικές προσδοκίες και εκπαιδευτικοί στόχοι του Λυκείου των Ελληνίδων (1911-1940)», Αβδελά, Ε., (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων 100 χρόνια*, Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 447-471.

Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, Γ', έκδοση, 1982.

Τύμπας, Τ.,-Μεργούπη Σαβαΐδου, Ε., (επιμ.), *Ιστορίες της τεχνολογίας του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013.

Τύμπας, Τ., «Ιστορία και ιστοριογραφία της τεχνολογίας. Μια εισαγωγή», Τύμπας, Τ., -Μεργούπη Σαβαΐδου, Ε., (επιμ.), *Ιστορίες της τεχνολογίας του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, σ. 1-40.

Φαίδων, «Τα παιχνίδια», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 43ο, τ. 28ος, αρ. φ. 5, 2-1-1921, σ. 36.

—, «Λαϊκή Τέχνη», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 50ο, τ. 34^{ος}, αρ. φ., 15-1-1927, σ. 6.

—, «Βιτρίνες», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 53ο, τ. 38ος, αρ. φ. 3, 20-12-1930, σ. 33.

—, «Το ορφανοτροφείον Χατζηκώνστα», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 54^ο, τ. 39^{ος}, αρ. φ. 3, 12-12-1931, σ. 20.

—, «Προεόρτια», *Διάπλασις των Παίδων*, έτος 54^ο τ. 39^{ος}, αρ. φ. 3, 19-12-1931, σ. 20.

Fabietti, U, «Η οικοδόμηση της νεότητας», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, *Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά*, τ. Α', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ.115-123.

Φίσερ, Κάνφηλντ Δ., [Fisher, Dorothy Canfield], (Α. Κουρτίδης μετ.), *Η αυτοαγωγή κατά την Μοντεσσόρη*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκης, 1924.

Φ.Κ, «Αναχρονισμοί», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, χρονιά Β', αρ. φ. 14, Νοέμβριος 1924, σ.

8.

- Φουντανόπουλος, Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1^ο, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 295-335.
- Φουρναράκη, Ε., «Περί μορφώσεως “χρηστών μητέρων” και εκπαίδευσής “μελλόντων πολιτών”»: Έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα», Θεοδώρου, Β., - Κοντογιάννη, Β., (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19^{ος}-20^{ος} αιώνας: αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις: πρακτικά διημερίδας*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, ΕΛΙΑ, 4-5 Δεκεμβρίου 1998, σ. 73-120.
- , *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, ελληνικοί προβληματισμοί, 1830-1910*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1987.
- Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Αθήνα, Κέδρος, 1992.
- Φυριππής, Ε., «Ελληνικό πανεπιστήμιο: από τα σχέδια ίδρυσής του μέχρι το 1911», Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τ. Β', *Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Αθήνα, Gutenberg, 2011.
- Χαρίτος, Χ., *Το παρθεναγωγείο του Βόλου*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1989.
- Χατζηιωσήφ, Χ., *Η γηραιά σελήνη-Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- , «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1^ο, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9-58.
- Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α', Μέρος 2^ο, Οι απαρχές: 1900-1922, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.
- , *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β', Μέρος 1^ο, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.
- Χατζηκυριάκος Γκίκας, Ν., *Τα Λαϊκά Παιχνίδια*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Κέντρο παιδικού και εφηβικού βιβλίου, Αθήνα 1993.
- Χατζημιχάλη, Α., *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη (η λαϊκή τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία)*, Αθήναι, Πυρσός, 1931.
- Χατζητάκη-Καψωμένου, Χ., (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001.
- Hellwig, M., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Πολιτική αγωγή και διδασκαλία της ιστορίας», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας* Κεντρικών Εκπαιδευτικών Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 187-193.
- Χόφμαν, Ι., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Τι έχει να επιτελέσει η διδασκαλία της ωδικής εις το σχολείον εργασίας», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικών Εκπαιδευτικών Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 234-240.
- Werth, P., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Περί της κατά την σύγχρονον διδακτικήν πρώτης διδασκαλίας», *Θεωρία και Πράξις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικών Εκπαιδευτικών Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 129-152.
- Williams, R., *Κουλτούρα και Ιστορία*, (Β. Αποστολίδου, εισ.-μετ.), Αθήνα, Εκδόσεις

Γνώση, 1994.

- Wolff, G., (Σ. Μ. Καλλιάφας μετ.), «Η αρχή της εργασίας κατά την διδασκαλία της μητρικής γλώσσας», *Θεωρία και Πράξεις του Σχολείου Εργασίας*, Κεντρικών Εκπαιδευτικών Ίδρυμα εν Βερολίνω, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1923, σ. 159-170.
- Benjamin, W., “The Cultural History of Toys”, Jennings, M., Eiland, H., Smith, G., (eds.), *Walter Benjamin: Selected Writings*, vol. 2, 1927-1934, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 1999, σ. 113-116.
- Boutzouvi, A., “Avra Theodoropoulou”, De Haan, F., Daskalova, K., Loutfi, A., (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms, Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Central European University Press, Budapest - New York 2006, σ. 569-574.
- Brandow-Faller, M., (eds.), *Childhood by Design, Toys and Material Culture of Childhood, 1700-Present*, New York, Bloomsbury, 2018.
- Brown, K. D., “Design in the British Toy Industry since 1945”, *Journal of Design History*, 11: 4 (1998) 323-333.
- Chin, E., *Purchasing Power; Black Kids and American Consumer Culture*, Minneapolis-London, University of Minnesota Press, 2001.
- De Haan, F., Daskalova, K., Loutfi, A., (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms, Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Central European University Press, Budapest - New York 2006.
- Gougoulis, C., Book Review, Girveau Bruno and Dorothee Charles, (eds.), “*Des jouets et des hommes*”, *American Journal of Play*, 4:4 (2012) 511-516.
- Gougoulis, C., “Working Class Children's Toys in Times of War and Famine. Play, Work and the Agency of Children in Piraeus Neighborhoods during the German Occupation of Greece”, Magalhães, L.,- Goldstein, J., (eds.), *Toys and communication*, London, Palgrave Macmillan, 2018, σ. 171-195.
- Hamlin, D., *Work and Play, The Production and Consumption of Toys in Germany, 1870-1914*, Michigan, The University of Michigan Press, 2008.
- Huizinga, J., *Homo Ludens, A Study of the Play-Element in Culture*, London, Routledge and Kegan Paul 1949.
- Levy, A., *Toy Autos, 1890-1939*, London, New Cavendish Books, 1994.
- Magalhães, L.,-Goldstein, J., (eds), *Toys and Communication*, London, Palgrave Macmillan, 2018.
- Malama, A., “Greek Modernism, a National Scenario, Experiences, and Ideological Trajectories”, Poulot, D., Bodenstern, F., Lanzarote Guiral J. M., (eds.), *Great Narratives of the Past Traditions and Revisions in National Museums*, Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Paris 29 June-1 July & 25-26 November 2011, EuNaMus Report No 4, published by Linköping University Electronic Press, σ. 505-517, <https://ep.liu.se/ecp/078/031/ecp12078031.pdf>, (πρόβαση στις 21-3-2018).
- Malraux, André, *Anti-Memoirs*, New York, Holt, 1968.

- Millar Fisher, M., “Work Becomes Play Toy Design, Creative Play and Unlearning in the Bauhaus Legacy”, Brandow-Faller, M., (ed.), *Childhood by Design, Toys and the Material Culture of Childhood, 1700-Present*, New York, Bloomsbury, 2018, σ. 153-172.
- Miller, M. E., “The Drawings of Greek Children. A Report from Abroad by a Member of Design's Board of Editors”, *Design*, 50:5 (1949) 11-21.
- Schwartzman, H. B., *Transformations, The Anthropology of Children's Play*, New York and London, Plenum Press, 1978.
- Seriff, S., “Holocaust War Games: Playing with Genocide” Magalhães, L., - Goldstein, J., (eds.), *Toys and Communication*, London, Palgrave Macmillan, 2018, σ. 153-170.
- Sykes, K., “The Ethnography of Children's and Youth's Work in the Age of Capitalist Restructuring”, *Critique of anthropology*, 23:1 (2003) 5-16.
- Wood, S., *Museum of Childhood, A Book of Childhood Things*, London, V&A Publishing, 2012.
- Yagou, A., «First Steps: Early Design Education and Professionalization in Greece», *Journal of design history*, 23:2 (2010) 145-161.
- Yagou, A., *Modernist Complexity on a Small Scale, The Dandanah Glass Building Blocks of 1920 from an Object-Based Research Perspective*, Deutsches Museum, 2013.

Παράρτημα



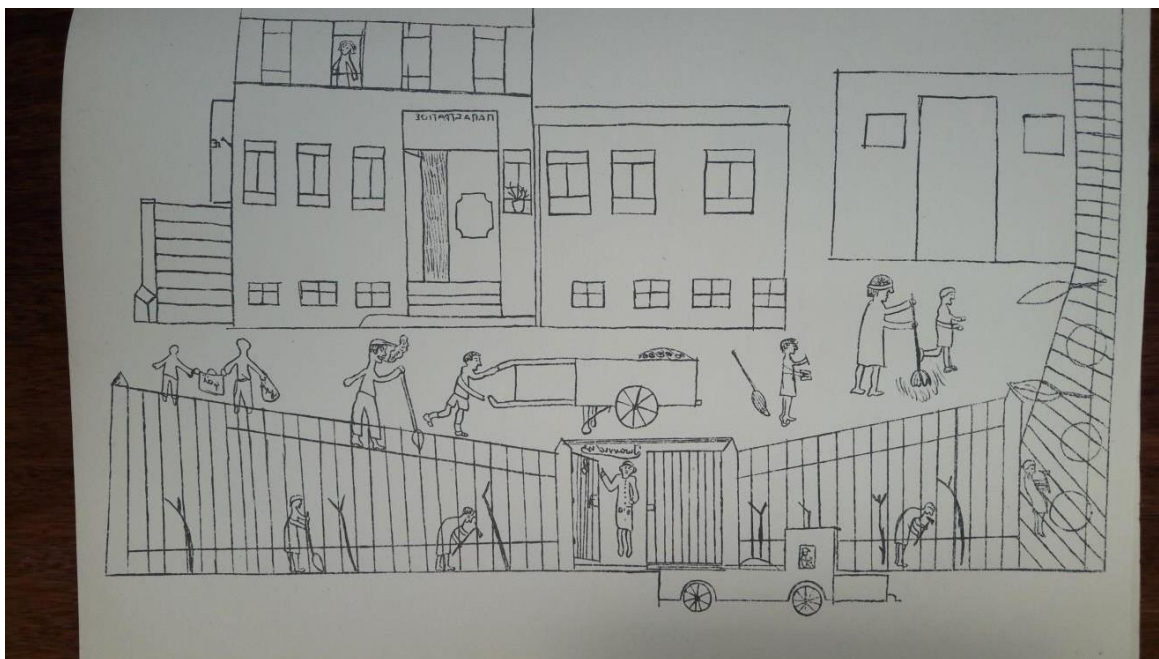
Φωτογραφία της ΠΣΠΔ στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Διακρίνεται ο παγωτατζής. Βλ. στο κείμενο σ. 171.

ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧ
ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ Τ
ΒΙΒΛΙΟΘΗ
ΑΡΙΘ. ΒΙΒΛ 243



ΠΑΙΔΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ

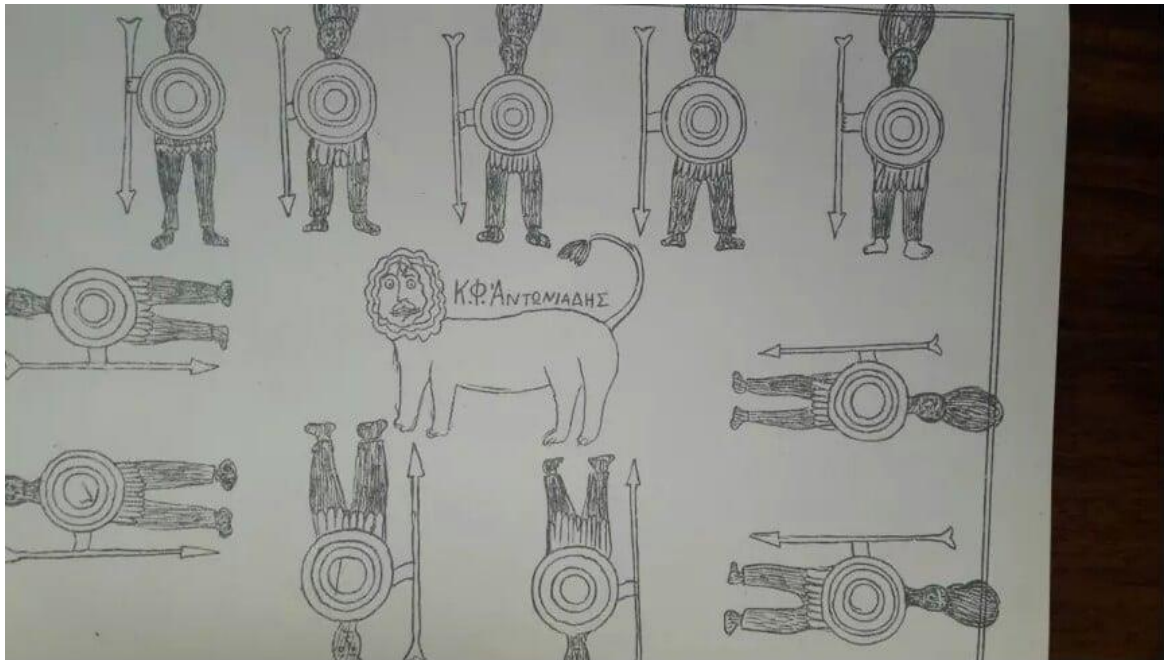
Στην προηγούμενη σελίδα το εξώφυλλο του βιβλίου *Παιδικά σχέδια των Σπύρου Βασιλείου και Αγήνωρα Αστεριάδη*. Από εδώ και έως τη σ. 264 παρουσιάζονται σχέδια από το βιβλίο. Τα στοιχεία των παιδιών αναγράφονται όπως υπάρχουν στο πρωτότυπο.



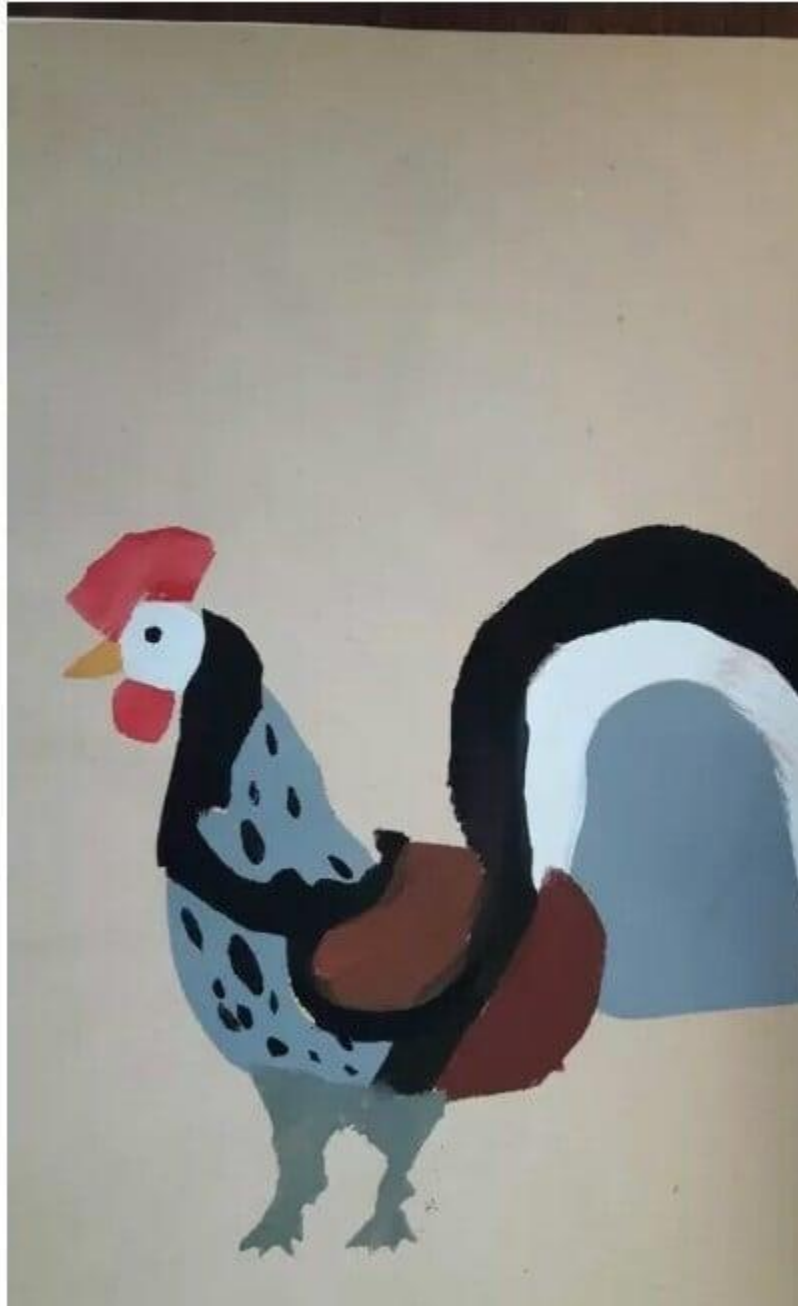
«Το δεντροφύτεμα», Ιωαννίδης, 11 χρονών. Βλ. στο κείμενο σ. 171.



«Ο ανθοπώλης», Α. Αθανασιάδου, 13 χρονών.



«Κυνήγι λιονταριού», Κ. Αντωνιάδης, 13 χρονών.



«Ο κόκκορας», Βασιλειάδου, 14 χρονών.



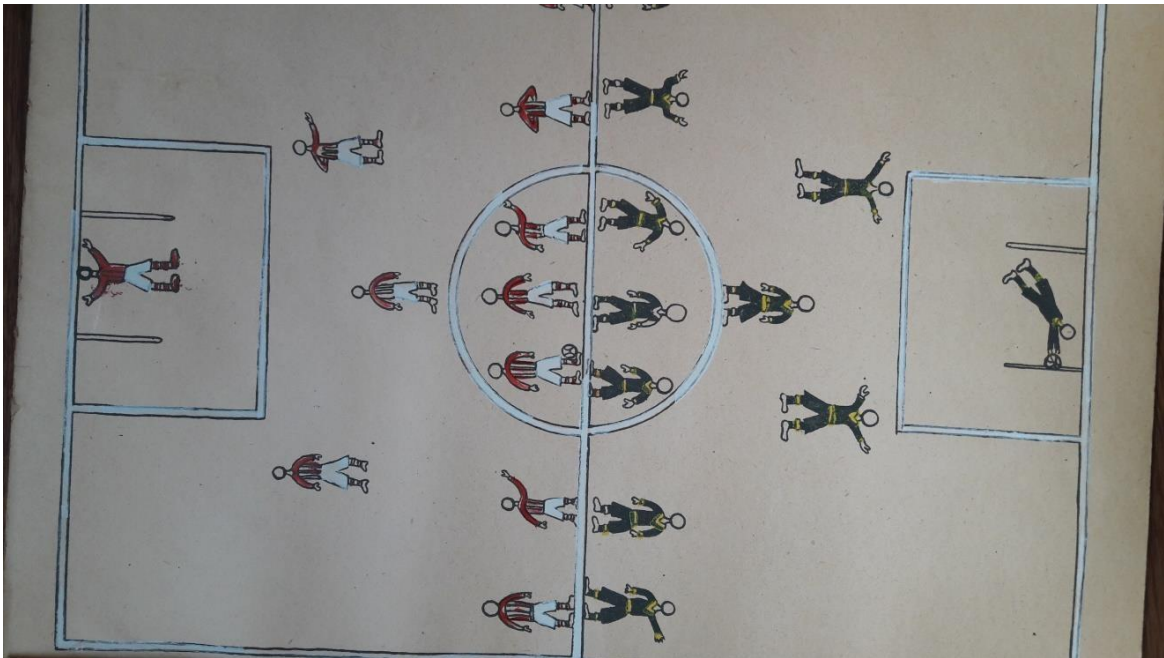
«Το βλαχόπουλο», Ελ. Αραβανή, 12 χρονών.



«Κοστούμι», Μαγδ. Παράσχου, 14 χρονών.



«Τσιγγάνα», Αγγ. Μπαϊρακτάρη, 14 χρονών.



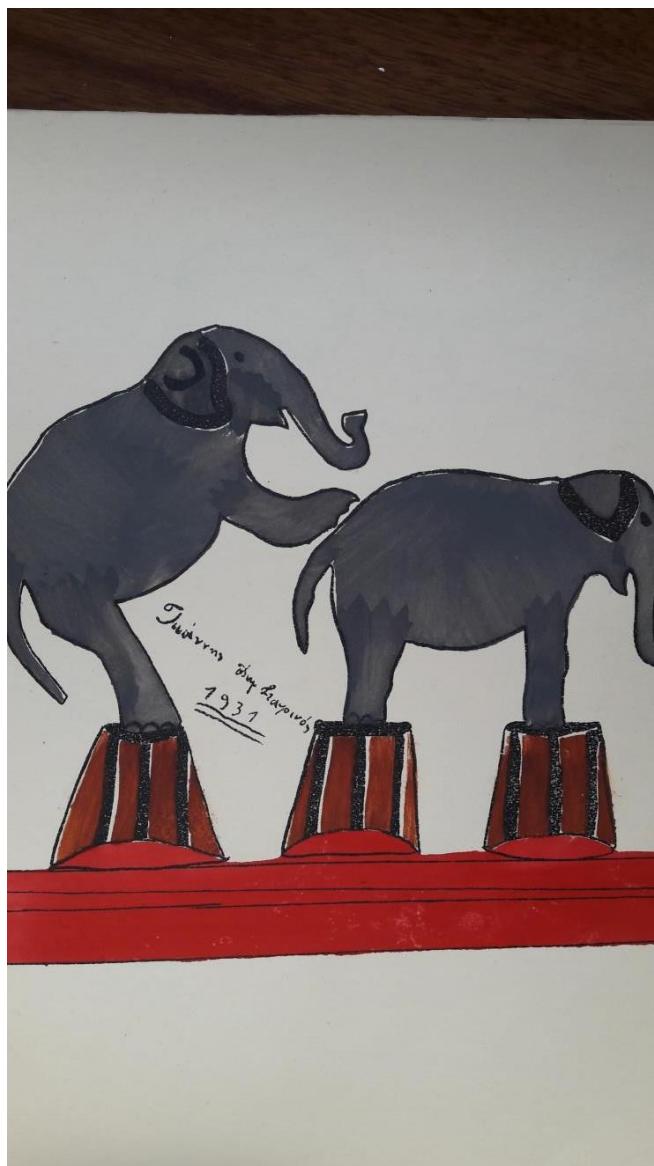
«Το φούτ-μπόλ», Κ. Καμπακλής, 12 χρονών.



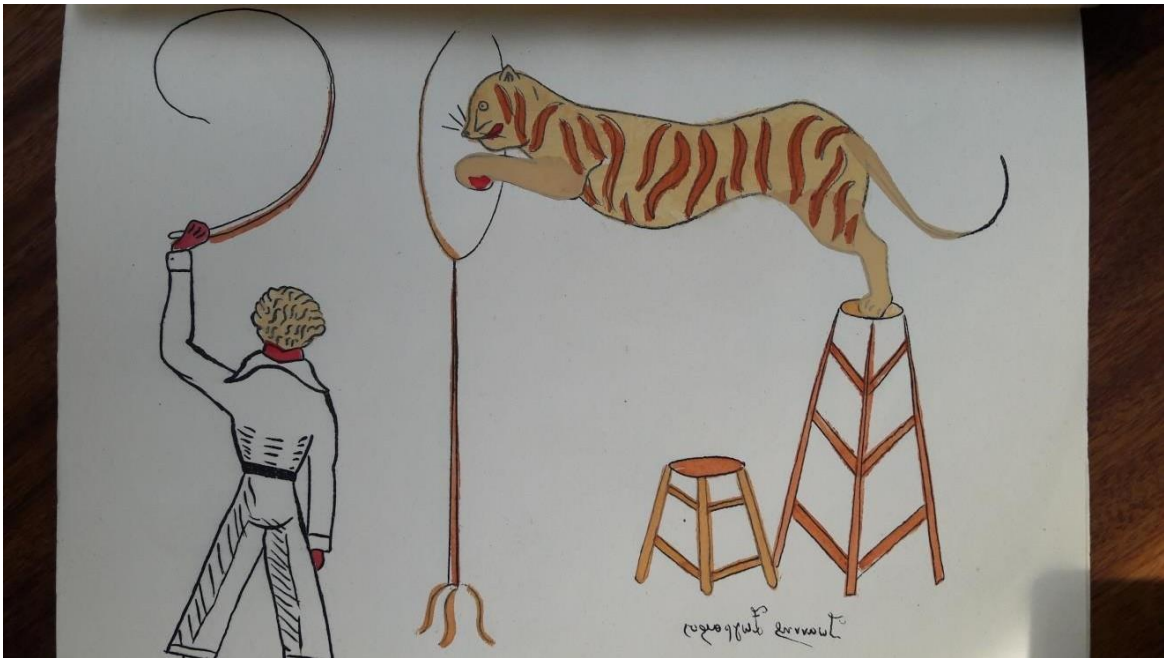
«Το μπακάλικο», Αντ. Τσαρούχης, 10 χρονών.



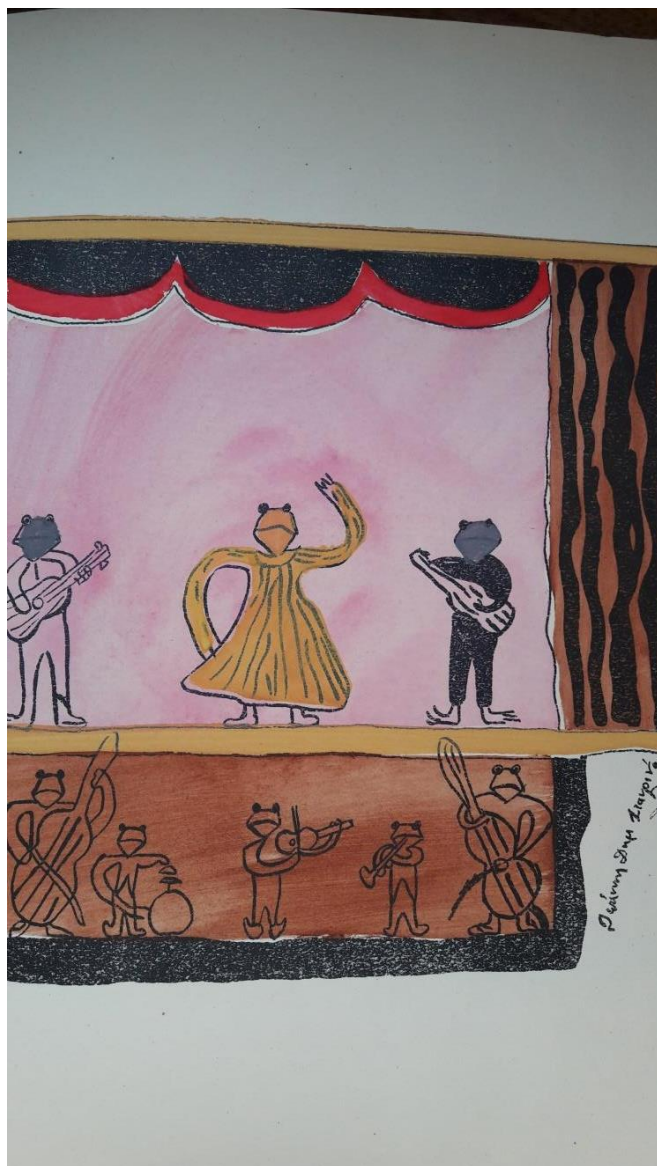
«Το μπακάλικο», Ι. Σταυρινός, 13 χρονών.



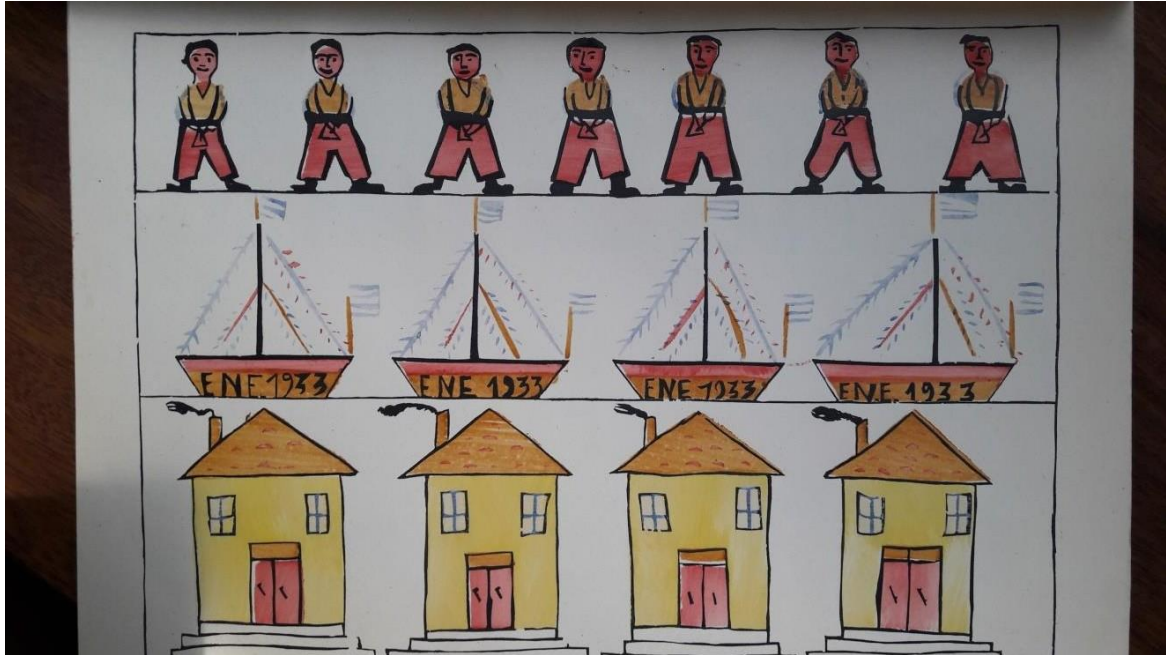
«Ελέφαντες», Ι. Σταυρινός, 13 χρονών.



«Πήδημα της τίγρης», Ι. Ζωγράφος, 13 χρονών.



«Βατραχίνα χορεύει», Ι. Σταυρινός, 13 χρονών.



«Τα κάλαντα», Κ. Αντωνιάδης, 13 χρονών.



«Τα κάλαντα», Αθανασιάδης, 12 χρονών.

Παιχνίδια της ΠΣΠΔ στο Μουσείο Μπενάκη Παιχνιδιών.



Κούκλα-σακούλα Αμαλία από τη συλλογή της Μαρίας Αργυριάδη στο βιβλίο της *Η κούκλα*, αρ. φωτογραφίας 90.



Κι έπειτα... στο μουσείο.

Φωτο της γράφουσας.



Ευζωνάκι της Παλαστρατείου.
Φωτο της γράφουσας.

Κατάλογος παιχνιδιών, 1932.

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΕΙΟΣ ΔΗΜΟΣΙΑ
ΣΧΟΛΗ ΠΑΙΓΝΙΔΙΩΝ
ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Παιγνίδια
Κούκλες
Διακοσμητική

ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ ΞΥΛΙΝΑ



Z/1 Άρνόκι.

Ξύλο λακέ 0,25 x 0,74
Χονδρικό

Μονοκόμματο Λιανικό
Z/3 με άρμύ *



Z/3 Κατσικάκι

Ξύλο λακέ
0,24 x 0,25
Λιαν Χονδρ

Καμηλοπάρδαλις

Φλαμοῦρι λακέ
0,20 x 0,28 x 0,15
Λιαν Χονδρ



Z/5 Παγωτατζής.

Φλαμοῦρι λακέ
0,28 x 0,16 x 0,09
Λιαν. Χονδρ.

Z/6 Χηνοβοσκός.

Φλαμοῦρι λακέ 0,38 x 0,30 x 0,12
Συρόμενο κινεί χέρια ανθρώπου και φτερά χήνος
Λιαν. Χονδρ.





Z/61 Γαϊδουράκι

Φλαμοῦρι λακέ
0.33×0.30×0.13
Συρόμενο κινεί τό κεφάλι
Λιαν. Χονδρ.



Z/63 Καβαλάρης.

Φλαμοῦρι λακέ 0.28×0.24×0.11. 2 τεμ.
Λιαν. Χονδρ.



Z/62 Γαϊδουράκι

Φλαμοῦρι λακέ
0.24×0.25×0.13
Συρόμενο κλωτοῦ
Λν. Χνδ.



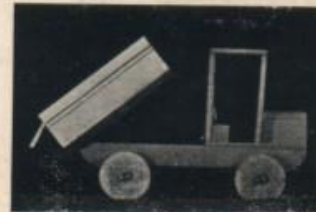
Z/65 Γαϊδουράκι

Φλαμοῦρι λακέ
0.27×0.13×0.22
Κινεί τά 4 πόδια
Λν. Χνδ.

Αὐτοκίνητο (φορηγό).

Φλαμοῦρι λακέ—κασόνι κινητό.

Z/11	0.40×0.24×0.15	Λιαν.	Χονδρ
Z/12	0.33×0.22×0.12	>	>
Z/13	0.50×0.20×0.19	<	>



Z/4	Κολυμβήτρια ξύλο λακέ 0.38. Κολυμβά στο νερό	Λιαν.	Χονδρ.
Z/61	Γαϊδουράκι με σαμάρι. Φλ. λακέ 0.24×0.25×0.13	>	>
Z/68	Παραμάνα με καρροτσάκι φλ. λακέ 8.28×0.16×0.09	>	>
Z/69	Γαϊδουράκι με σαμάρι πάνινο φλ. λακέ 0.28×0.13×0.22	>	>
Z/70	Χωριάτης με σβάρνα φλ. λακέ 0.28×0.16×0.09	>	>
Z/83	Λιοντάρι φλ. λακέ 0.30×0.25	>	>
Z/85	Ἄγελάδα με χωριστό κεφάλι 0.30×0.25	>	>
Z/34	Ἐλκυθρο φλ. λακέ 0.50×0.25×0.15	>	>
Z/35	Λαγός φλ. λακέ 0.30×0.25	>	>
Z/15	Πατίι	Λιαν.	Χονδρ.
Z/16	Πατίι	>	>



Z/13 Κάρο διπλό.

Φλαμοῦρι λακέ 0,67×0,24×0,17
Ρόδες με ἀκτίνες. Λύεται Λιαν. Χονδρ.

Z/14 Πατίνι (λάστιχο ὁλόκληρο)
Z/80 Πατίνι με σιδηρά ἐξαρτήματα
Z/66 Σκόλος πού πηδᾶ
Z/67 Γαΐδαρος πού πηδᾶ

Λιαν.	Χονδρ.
»	»
»	»
»	»

Z/8 Ἐργάτης.

Φλαμοῦρι λακέ 0,38×0,30×0,12
Συρόμενος κινεῖ τὰ πόδια. Λιαν. Χονδρ.
Z/78 Μίκυ Μάους πού πηδᾶ
Z/36 Λαγός περιστρεφόμενος



Τὸ Τυπογραφεῖο μου.

Z/90 Κουτί με γράμματα καὶ ἀριθμοὺς Λιαν. Χονδρ.

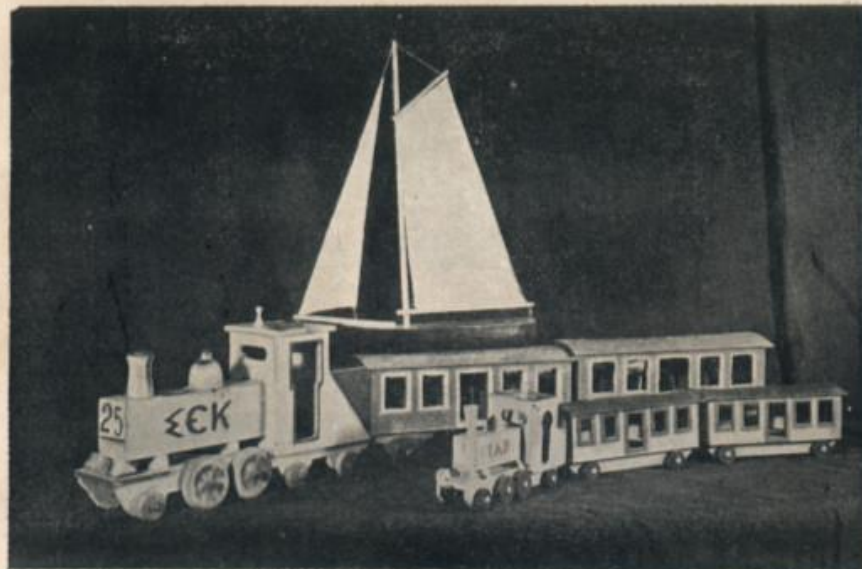
Z/71 Τὸ χωριόμου.

Κουτί με 35 τεμ. σπίτια, ἐκκλησίαι, βουνά, δένδρα.
Λιαν. Χονδρ.

Z/84 Κάρο.

Φλαμοῦρι λακέ
0,54×0,31×0,17
Διαλύεται σὲ 30 περίπου
τεμάχια
Λιαν.
Χονδρ.





Σιδηρόδρομος.

Φλαμοῦρι λακέ

Z.74	0.77×0.16×0.10	Λιαν.	Χονδρ.
Z.14	1.25×0.24×0.14	"	"

Z/72 Τό νησί μου.

Κουτί με 40 τεμ. σπίτια, μύλους, ἐκκλησίες, βάρκες. Λιαν. Χονδρ.

Z/42 Ἡ ζούγκλα μου.

Κουτί με 10 θηρία Λιαν. Χονδρ.

Z/76 Τὰ κτίριά μου.

Κουτί με κόβους πού κτίζουν διάφορα κτίρια Λιαν. Χονδρ.

Z.75	Χωριατόσπιτο φλ. λ. κέ	0.30×0.28×0.30	διαλύεται σέ τεμ.	Λιαν.	Χονδρ.
Z.81	Κάρρο μεγάλο ξύλο λακέ	1.30×0.43×0.35		"	"
Z.87	Αὐτοκίνητο μεγάλο	0.85×0.50×0.30		"	"
Z.17	Ἄλογο με τόξα φλαμῦρι λακέ	1.15×0.77×0.32		"	"
Z.18	Σκαμιάνι κούνια σέ σχῆμα ἀλόγου	0.70×0.50×0.35		"	"
Z.19	"	"	με ρόδες	0.70×0.50×0.35	"
Z.20	"	"	δελφινιού	0.70×0.40×0.35	"
Z.24	"	"	με ρόδες με λάστιχο	"	"
Z.22	"	"	πουλιού	0.70×0.40×0.35	"
Z.21	"	"	με ρόδες με λάστιχο	"	"
Z.51	"	"	ψαριού	0.7×0.40×0.35	"
Z.23	"	"	με ρόδες με λάστιχο	"	"

Ἄργαλειός.

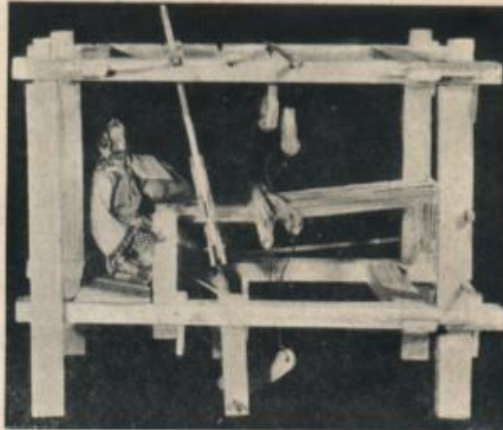
Ξύλο φυσικό. Ὑφαίνει

Z 43 0.40×0.30×0.25

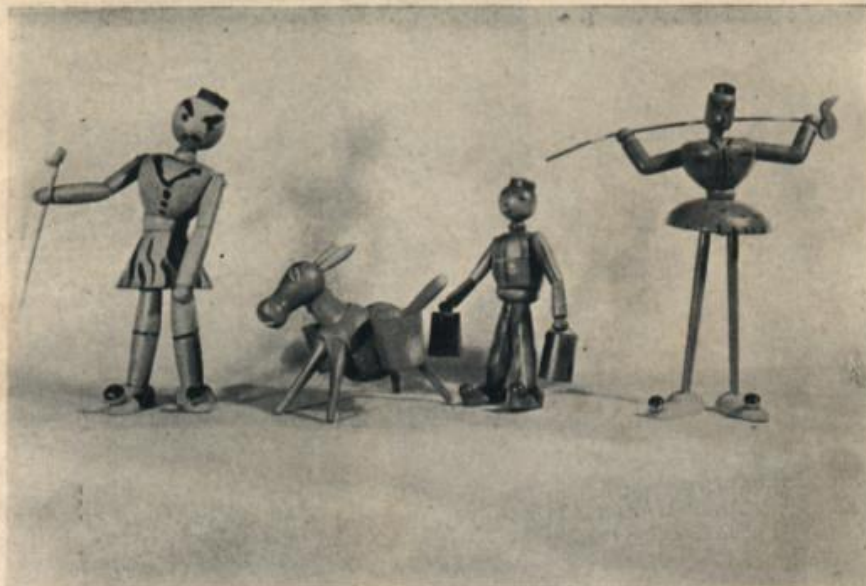
Λιαν. Χονδρ.

Z 91 0.55×0.35×0.30

Λιαν. Χονδρ.

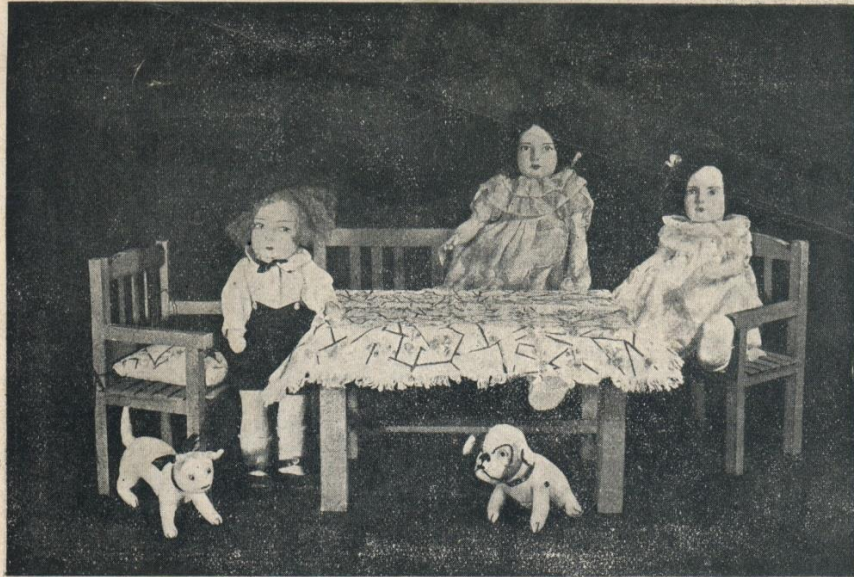


	Λιαν.	Χονδρ.
Γ/1 Καράβι μικρό		
Γ/2 » σκαμένο	»	»
Γ/3 Ψαρροπούλα με τιμόνι	»	»
Γ/4 Καράβι μεγάλο σκαμένο	»	»
Γ/5 Βάρκα	»	»
Γ/6 Βάρκα με σιδερένια καρένα	»	»
Z/32 Κούνια κρεμαστή μεγάλη	»	»
Z/52 Σκαμνάκια μεγάλα ξύλο λακέ	»	»
Z/9 Καρεκλάκι φλαμοθρι λακέ 0.21×0.32×0.16	»	»
Z/10 Καναπές φλαμοθρι λακέ 0.42×0.31×0.17	»	»
Z/26 Τραπεζάκι φλ. λακέ 0.42×0.25×0.20	»	»
Z/53 Σύν. επίπλων Μαξιλάρια καὶ σκεπάσματα διακοσμημένα	»	»
Z/25 Κούνια γιά κοθκλες φλαμ. λακέ	»	»
Z/44 Κούνια με στρώματα	»	»
Z/45 Κρεβάτι με στρώματα	»	»
Z/46 Κουτί μαρκετερί	»	»
Z/47 Κουτί μαρκετερί	»	»
Z/88 Τόμπολα με χάρτινο κουτί	»	»
Z/37 Τόμπολα με κουτί ξύλινο	»	»
B/1 Ντάμα σέ χάρτινο κουτί	»	»
Z/92 Ντουλάπα δίφυλλη φλ. λακέ 0.33×0.10×0.22	»	»
Z/93 Τουαλέττα με καθρέπτη φλ. λακέ 0.26×0.25×0.07	»	»
Z/94 Κομοδίνο φλ. λακέ 0.26×0.09×0.07	»	»
Z/95 Κρεββάτι φλ. λακέ	»	»
Z/96 Τραπέζι	»	»
Z/97 Βιβλιοθήκη 3 ράφια 0.22×0.26×0.15	»	»
Z/98 Γραφείο 0.14×0.27×0.13	»	»
Z/99 Καναπές 15×20×0.07	»	»
Z/100 Καρέκλα	»	»
Z/101 Μπουφές με καθρέπτη 0.27×0.26×0.08	»	»
Z/102 Κασέλα 0.07×0.24×0.10	»	»



ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ ΤΟΡΝΟΥ

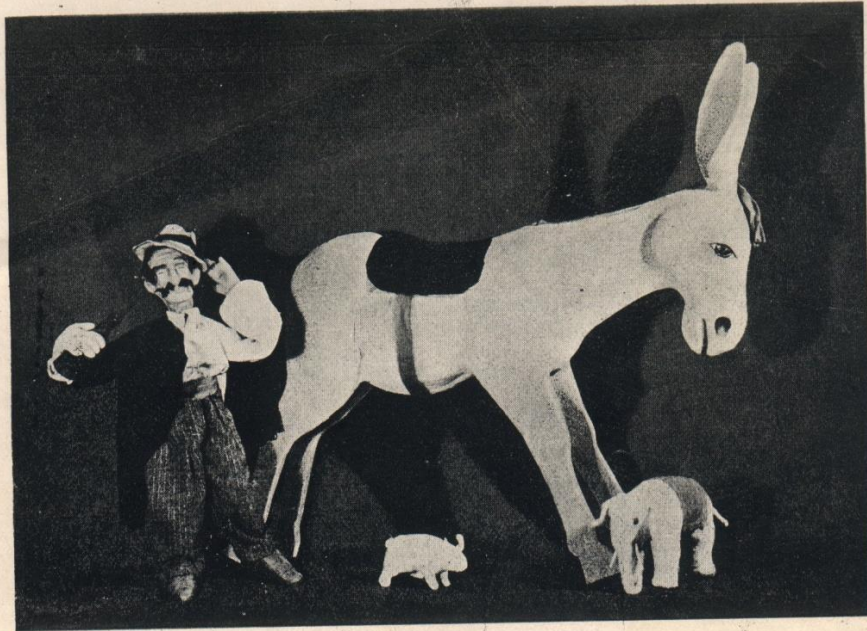
	Λιαν.	Χονδρ.
Z.27 Γαλατᾶς φλαμούρι λακέ		
Z.28 Γαϊδουράκι " "	"	"
Z.29 Γάτα " "	"	"
Z.54 Ἄνθρωπος ποὺ περπατᾷ	"	"
Z.55 Ἄνθρωπος μὲ μαγγοῦρα	"	"
Z.56 Τσέλιγκας	"	"
Z.57 Μπομπονιέρα πουλί	"	"
Z.58 Μπομπονιέρα ἄνθρωπος	"	"
Z.59 Ἄγελᾶδα ποὺ περπατᾷ	"	"
Z.92 Γαϊδουράκι ποὺ περπατᾷ	"	"
Z.80 Ἄνθρωπος	"	"
Z.30 Κροκέ μικρὸ	"	"
Z.31 Κροκέ κήπου μεγάλο	"	"
Z.64 Ἄνθρωπος ποὺ περπατᾷ	"	"
Z.78 Μπομπονιέρα Ἐλέφας	"	"
Z.48 Πτείνος ἀπὸ κουκουνάρι	"	"
Z.49 Πάπια ἀπὸ κουκουνάρι	"	"
Z.50 Πελαργός ἀπὸ κουκουνάρι	"	"
Z.31 Ροκάνα πλατειά	"	"
Z.39 Ροκάνα στενή	"	"
Z.40 Ροκάνα σφυρίχτρα	"	"



ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ ΠΑΝΙΝΑ

Ζ Ω Α

E/1	Γουρουνάκι από φανέλλα	Λιαν.	Χονδρ.
E/2	Γατίτσες από φανέλλα	>	>
E/3	Γατίτσες καθιστές από φανέλλα	>	>
E/4	Σκυλλάκι από φανέλλα	>	>
E/5	Σκυλλάκι μπουλτώκ από φανέλλα	>	>
E/6	Σκυλλάκι λούτρ	>	>
E/7	Πιαπάκια φανέλλα	>	>
E/8	Άρνάκι από άστραχάν	>	>
E/0	Έλέφας από φανέλλα	>	>
E/10	Γαΐδουράκι από φανέλλα	>	>
E/11	Γαΐδουράκι από λούτρ	>	>
E/91	Κροκόδειλος από φέτρ	>	>
E/88	Γαΐδαρος μεγάλος από λούτρ	>	>



ΤΥΠΟΙ

	Λιαν.	Χονδρ.
Ε/12 Γαλατᾶς κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/13 Μπεκρῆς κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/14 Χωρικὴ κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/15 Γρηᾶ κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/34 Τσιγγάνα κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/35 Βρακᾶς κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/36 Πασατεμπᾶς κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/37 Διάφοροι τύποι	»	»
Ε/38 Χωρικός κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/39 Χωριάτης κεφ. πεπιεσμ. χάρτης	»	»
Ε/45 Γρηᾶ κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/46 Μόρτης κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/47 Παιδί κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/48 Χασάπης κεφ. ἀπό κάλτσα	»	»
Ε/50 Φουσανελλᾶς κεφάλι κάλτσα	»	»
ΣΤ/1 Τσέλιγκας ἀπό κουκουνάρι	»	»
ΣΤ/4 Προσωπίδες	»	»
ΣΤ/5 Προσωπίδες	Λιαν. Χονδρ.	ΣΤ/6 Προσωπίδες
ΣΤ/7	»	ΣΤ/8
ΣΤ/10 Μεθυσμένος κεφ. πεπιεσμένος χάρτης	»	»
ΣΤ/2 Καμηλοπάρδαλις ἀπό πεπ. χάρτ. ὕψος σέλλας	»	»
ΣΤ/3 Γαΐδουράκι ἀπό πεπιεσμένο χάρτη	»	»

ΚΟΥΚΛΕΣ

E/16 0.50
 σῶμα βατίστα
 κεφάλι πέπ. χάρτης
 ένδυμασίεσ διάφορεσ
 Λιαν.
 Χονδρ.

E/89 0.30
 Σῶμα λινό
 κεφάλι λινό ένδ. τσίτι
 Λιαν.
 Χονδρ.

E/81 0.30
 Σῶμα λινό,
 κεφάλι λινό,
 ένδυμασία ὄργκαντίν
 Λιαν.
 Χονδρ.

E/17 0.30
 Σῶμα βατίστα,
 κεφάλι λινό,
 ένδυμασία τσολιᾶσ
 Λιαν.
 Χονδρ.



E/78 0.50
 Σῶμα κάμποτ
 κεφάλι πεπ. χάρτης
 ντύσιμο ἄπλο
 Λιαν.
 Χονδρ.

E/18 0.40
 Σῶμα βατίστα,
 κεφάλι λινό,
 ένδυμασία Ὀργκαντίν
 Λιαν.
 Χονδρ.

E/19 0.40
 Σῶμα φέτρ,
 κεφάλι φέτρ,
 ένδυμασία Ὀργκαντίν
 Λιαν.
 Χονδρ.

E/20 0.40
 Σῶμα βατίστα
 κεφάλι φέτρ.
 ένδυμασία Τσολιᾶσ
 Λιαν.
 Χονδρ.

E/31 0.40 Σῶμα λινό, κεφάλι λινό, ένδ. ἀγόρι βελοῦδο
 E/32 0.40 Σῶμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδ. φρέσκο
 E/79 0.40 Σῶμα βατίστα, κεφάλι φέτρ, ένδ. Ναυτικῆ
 E/30 0.40 Σῶμα λινό, κεφάλι λινό. ένδ. ἀγόρι Ναυτικό

Λιαν.	Χονδ.
>	>
>	>
>	>



E/23 0.50 Σώμα φέτρ
κεφάλι φέτρ
ένδυμασία όργαντιν πολυτελής
Λιαν. Χονδρ.

E/21 0.50 Σώμα βατίστα
κεφάλι φέτρ
ένδυμασία Άμαλίας
Λιαν. Χονδρ.

E/24 0.50 Σώμα φέτρ
κεφάλι φέτρ
ένδυμασία φρεσκό
Λιαν. Χονδρ.

E/93 0.50 Σώμα λινό
κεφάλι φέτρ
Κοριτσάκι με στεφάνι
Λιαν. Χονδρ.

E/95 0.50 Σώμα λινό
κεφάλι φέτρ.
Καμαριέρα
Λιαν. Χονδρ.

E/25 0.50 Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία φέτρ	Λιαν.	Χονδρ.
E/80 0.50 Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία όργαντιν	>	>
E/84 0.50 Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία όργαντιν	>	>
E/85 0.50 Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία όργαντιν	>	>

E/33 Μπεμπές Σώμα φανελότοιτο,
κεφάλι φέτρ,
ένδυμασία πολυτελής
Λιαν. Χονδρ.

E/29 0.40 σώμα κεφάλι λινό. Τσιγγάνα

E/82 0.40 Σώμα λινό κεφάλι φέτρ
ποδιά τέλλα

E/83 0.40 κεφάλι λινό
ένδυμασία γυμναστικής

E/94 0.40 Σώμα λινό κεφάλι φέτρ
Πυτζάμες





E 22 0.3	Σώμα βατίστα, κεφάλι φέτρ, Ἄμαλία	Λιαν.	Χονδρ.
E 36 0.50	Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, Ὑδραία	>	>
E/27 0.50	Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, Κρητικιά	>	>
E/28 0.50	Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, Κρητικιά	>	>
E,86 0.50	Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία Κρητικιά χωρ.	>	>
E,87 0.30	Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδ. Κρητικιά χωρ.	>	>
E,90 0.30	Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδ. Κρητικιά	>	>
E,92 0.40	Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, Κερκυραία	>	>

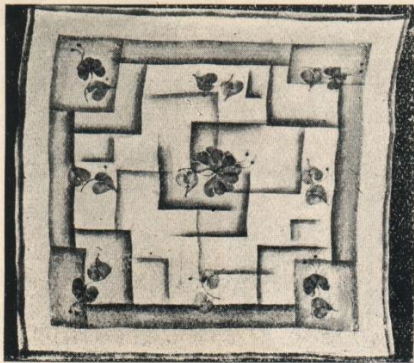
ΚΟΤΙΓΙΟΝ



	Λιαν.	Χονδρ.
E 51 Κοτιγιόν διάφορα	Λιαν.	Χονδρ.
E 52 Βλάχος	>	>
E 53 Κολομπίνες	>	>
E 54 Άραπάδες με φράκο	>	>
E 55 Άραπίνες	>	>
E 57 Κρόταλλα	>	>
E 58 Φλογέρες ξύλινες.	>	>
E 59 Βεντάγιες	>	>
E 60 Σφυρίχτρες	>	>
E 61 Καπέλλα κινέζικα με κοτσίδα α	Λν.	Χον.
E 62 > > > >	β	>
E 63 > > > >	γ	>
E 64 > > > >	δ	>
E 65 Καπέλλα χάρτινα μεγάλα	>	>
E 66 Καπέλλα με χωνί	>	>
E 67 Καπέλλα άπάχικα πάνινα με ζωνάρι καί μανδηλι	Λιαν.	Χονδρ.

- E 68 Καπέλλα πολύχρωμα
 E 69 Καπέλλα με μύτες
 E 70 Καπέλλο κόκκορας
 E 71 Φορεσιές άπάχικες χάρτινες
 E 72 Καπέλλο κοζάκου χάρτινο
 E 73 Λουλούδια μονά χάρτινα
 E 74 > διπλά <

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗ



Ἐσάρπα ἀπὸ ζωρζέτ 0.85×0.85
σχέδια διάφορα ἑκάστη

Ἐσάρπα ἀπὸ κρέπ-ντέ-οίν 0.85×0.85
σχέδια διάφορα ἑκάστη

Ἐσάρπα ἀπὸ κρέπ-ντέ-οίν
τρίγωνη βάσις τρ. 1.20 ἑκάστη

Ἐσάρπα ἀπὸ ζωρζέτ
τρίγωνη βάσις τρ. 1.20 ἑκάστη

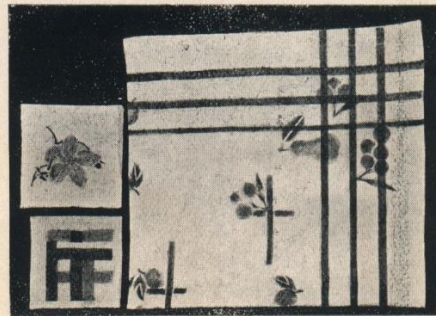
Ἐσάρπα κρέπ-ντέ-οίν μονή 1.30×0.20 ἑκ.
» ζωρζέτ » 1.30×0.20 »
» κρέπ-ντέ-οίν διπλή 1.30×0.20 »

Τραπεζομάνδηλο 1.00×1.00 ἡμίλινο
6 πετσέτες ἑκαστον

Τραπεζομάνδηλο 1.40×1.40 ἡμίλινο
6 πετσέτες ἑκαστον

ΕΜΠΡΙΜΕ

Κρέπ-ντέ-οίν ὁ πῆχυς
Ζωρζέτ ὁ πῆχυς



Παιχνίδια, αντικείμενα και φωτογραφίες της ΠΣΠΔ στο 1ο ΕΠΑΛ Υμηττού.



Κούκλα με φορεσιά Πρέβεζας-Λευκάδας.



Παραδοσιακές φορεσιές.



Παραδοσιακές φορεσιές.



Παραδοσιακές φορεσιές και πήλινα παιχνίδια.



Πήλινα αντικείμενα και παιχνίδια.



Πήλινα αντικείμενα.



Φορεσιές και χαρακτηριστικοί τύποι.



Φορεσιές και χαρακτηριστικοί τύποι.



Ευζωνάκια και ζωάκια.



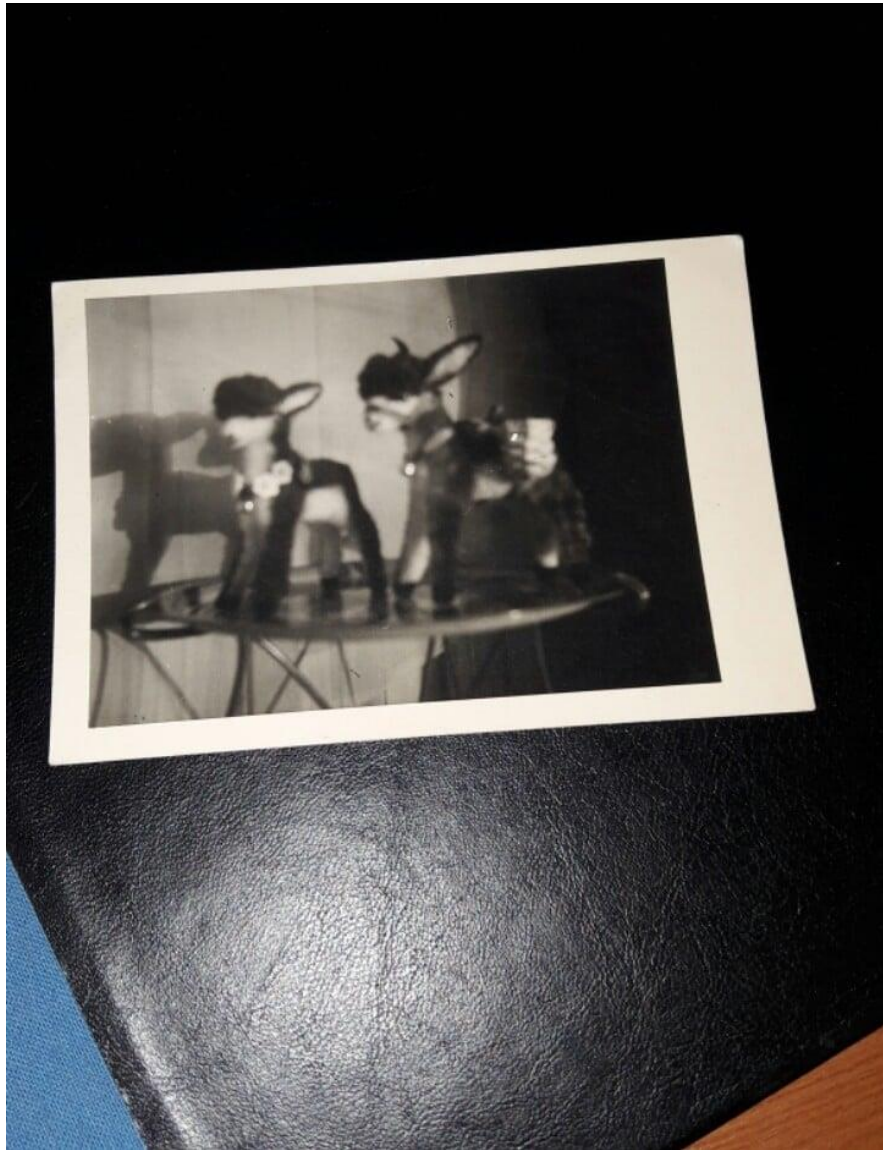
Αντίγραφο κούκλας Lenci, ζωάκια και ο «αραπάς».



Πήλινα αντικείμενα.



Γαϊδουράκια.



Γαϊδουράκια.



Ο τσέλιγκας.



Τσέλιγκες και ζωάκια.



Φιγούρες του φασουλή.



Φτιάχνοντας τα ξύλινα παιχνίδια.

Διαφημίσεις της ΠΣΠΔ στον *Αγώνα της Γυναίκας*.

* Αγώνας της Γυναίκας

ΣΧΟΛΗ
ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΠΑΙΓΝΙΔΙΩΝ
ΚΑΙ
ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ ΕΦΗΡΜΟΣΜΕΝΗΣ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑΝ
ΙΔΡΥΟΜΕΝΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ
ΥΠΕΡ ΤΩΝ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Η ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ :

- α) Ειδικά μαθήματα κατασκευής παιγνιδίων
- β) Μαθήματα διακοσμητικής επί ξύλου, μετάλλου, δέρματος και πλεκτικής.
- γ) Γενικά μαθήματα απαραίτητα διά την μόρφωσιν του επαγγελματίου.

ΔΕΚΤΑΙ ΓΙΝΟΝΤΑΙ ΑΙΤΗΣΕΙΣ :

Μαθητών ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἄνω τῶν 12 ἐτῶν, ἀποφοίτων τοῦλάχιστον τῆς Δ' δημοτικοῦ προτιμῶνται ὅμως οἱ ἀπόφοιτοι ἐξκαταξίου Δημοτικοῦ σχολείου.

Η ΣΧΟΛΗ ΘΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΗΣΗ ΑΠΟ 15 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ἔ. ἔ. εἰς οἶκον εὐρύχωρον καὶ πληροῦν ὄλους τοὺς ὄρους τῆς ὑγιεινῆς, ὁδῶς Πατρῶν 79 (Στάσις Λυσοιακτοῦ).

ΤΕΧΝΙΚΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ Ο κ. ΕΡΡΙΚΟΣ ΧΑΝΕ, Διπλωματούχος τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Μονάχου εἰδικῶς ἀσχοληθεὶς εἰς τὴν κατασκευὴν παιγνιδίων καὶ μετακληθεὶς ἐπὶ τούτῳ ἐκ Γερμανίας.

Συνοίειεν ἐν τῇ Σχολῇ διὰ τοὺς μακρὰν διακείμενους μαθητὰς.

ΔΙΔΑΚΤΡΑ ΕΛΑΧΙΣΤΑ

ΠΑΡΡΟΦΟΡΙΑΙ: Ὅδῶς Σταδίου 28, ὡρ. 29 καὶ ἑκάστην 10-1 μ.μ. καὶ ὁδῶς Πατρῶν 39, καὶ ἑκάστην 9-12 π.μ. καὶ 4-6 μ.μ.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΑΙΓΝΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ

ΕΤΟΣ 2^{ον}

Γονείς, πού θέλετε νά μάθετε στά παιδιά σας μιὰ τέχνη γιά νά ἐξασφαλίσουν τή ζωή τους.

Κορίτσια καί Ἀγόρια, πού ζητᾶτε νά βρῆτε ἕνα ἐπάγγελμα προσοδοφόρο.

Μὴ χάνετε τὴν εὐκαιρία πού σᾶς παρουσιάζεται.

Ἡ ἐπαγγελματικὴ σχολὴ Παιγνιδίων καὶ Διακοσμητικῆς πού ἴδρυσε ὁ Σύνδεσμος γιά τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Κράτους σᾶς προσφέρει ἕνα ἐπάγγελμα πού ἔχει μεγάλο μέλλον.

Ὅσοι φοιτήσουν στὸ σχολεῖο αὐτὸ θὰ πάρουν **πτυχίον ἀναγνωρισμένο ἀπὸ τὸ Κράτος** καὶ ἡ Σχολὴ θὰ φροντίσει νὰ τοὺς βρῆ ἔργασία.

Τὰ βιβλία εἶνε 250 γιά ὅλο τὸ χρόνο, σὲ δόσεις. Παιδιά τῶν θυμάτων πολέμου **φοιτοῦν δωρεάν**.

Μὲ 3 δρ. **κάθε μεσημέρι** ὅσα παιδιά θέλουν μποροῦν νά ἔχουν ἕνα πιᾶτο καλὸ φαί καὶ 100 δράματα ψωμί.

Πληροφορίαι στά γραφεῖα τοῦ Συνδέσμου γιά τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας, **ὁδὸς Σταδίου 28, δωμ. 39** κάθε μέρα 9—1 μ. μ.

Ἐγγραφαὶ κάθε μέρα ἀπὸ 15 Σεπτεμβρίου εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Σχολῆς (ὁδὸς Πάτριου 39) Στάσις Λυσοιατρείου) 9—12 π. μ. καὶ 4 1)2—6 μ. μ.

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΕΙΟΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΑΙΓΝΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ

Τὰ πτυχία τῆς Σχολῆς ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὸ Κράτος καὶ ἡ Σχολὴ φροντίζει νὰ εὐρη ἔργασίαν εἰς τοὺς ἀποφοίτους τῆς.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ

ἡ κ. **ANNA ΣΤΑΜΑΤΕΛΛΑΤΟΥ**

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΑΙ
ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ

ἡ Δις **MARIA ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ**

ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

ὁ κ. **Σ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ** καὶ ἡ Δις **ΕΞΑΡΧΟΥ**

Εἰς τὴν Σχολὴν λειτουργεῖ ἄρτιον μηχανο-

νικὸν ξυλουργεῖον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. **Βρέτα**. — Σιδηρουργεῖον ὑπὸ τὸν κ. **Παπαδόπουλον**.

Εἰς τοὺς μαθητὰς παρέχεται καθημερινῶς φαγητὸν ἐκ τοῦ σεσιτίου τοῦ Πατριωτικοῦ ἰδρύματος ἀντὶ 3 δρ. τὴν μερίδα.

Ἐγγραφαὶ καθημερινῶς εἰς τὸ κτίριον τῆς Σχολῆς **Συνοικισμὸς Ὑμητοῦ, καὶ εἰς τὸ μέγαρον Ἐφεσίου ὁδὸς Σταδίου 28 δωμ. 39 καθ' ἐκάστην 10—1.**

Τὰ μαθήματα ἤρχισαν ἀπὸ τὴν 1 Ὀκτωβρίου.

...αποφασισθέντων και οχι απο αμφιβολου αξιας επαγγέλους ή μαθητευομένους
όπως συνήθως συμβαίνει.

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΕΙΟΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΠΑΙΧΝΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ

ΕΚΘΕΣΗ ΠΑΙΧΝΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΩΝ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ

Ἡ σχολή ὀργανώνει ἀπὸ 20 — 30 Δεκεμβρίου ἑκθεση—ἀγορά παιχνηδιῶν καὶ εἰδῶν
διακοσμητικῆς, ἔργων τῶν μαθητῶν τῆς, στὴν αἴθουσα τοῦ συλλόγου «Ἑλληνικὴς
τέχνες», γοινία Ὀθωνος καὶ Ἀμαλίας (Μέγαρον Νεγροπόνη).

Μεγάλη συλλογή παιχνηδιῶν σὲ τιμὲς προσιτῆς σὲ ὅλους.

*Τὰ μέλη μας παρακαλοῦνται νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν ἑκθεση μαζὺ μὲ τὰ φιλικὰ τους
πρόσωπα.*

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΕΙΟΣ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΒΗ ΣΧΟΛΗ ΠΑΙΓΝΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ

Ίδρυθείσα από τὸν Σύνδεσμον γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς Γυναίκας τὸ 1929.

Ἡ Σχολὴ δέχεται μαθητὸς μὲ ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου καὶ περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς τμήματα :

1) *Ξυλίνων παιγνιδίων* μὲ ἐργαστήριον ξυλονοργείου, μηχανοξυλονοργείου, τόνου, σιδηροοργείου.

2) *Μεταλλικῶν παιγνιδίων* ἀπὸ λευκοσίδηρον, λαμαρίναν, σίδηρον κλπ.

3) *Πανίνων παιγνιδίων καὶ ἐκ πεπιεσμένου χάρτου* μὲ ἐργαστήρια πλαστικῆς, λάστας, πεπιεσμένου χάρτου, ραφείου.

4) *Διακοσμητικῆς* μὲ διδασκαλίαν διαφόρων τρόπων διακοσμῆσεως—ζωγραφιστῶν, σταμπάτων, διὰ χρωμοσερογράφου ἐπὶ χάρτου, ὑφάσματος, δέρματος, ξύλου, ὕλου. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο διδάσκειται καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ βιβλιοδετικὴ.

Εἰς τὴν Σχολὴν δίδεται καὶ γενικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ μόρφωσις.

Λειτουργεῖ μαθητικὸν αὐσαΐτιον καὶ ἰατρεῖον.

Ἀπὸ τοῦ παρόντος ἔτους διὰ τοὺς ἀποφοίτους τῆς Σχολῆς ἰδρύθη ἐργαστήριον τῶν ἐιδικωτέρων τῆς Σχολῆς. Οἱ τεχνίτες τοῦ ἄνω ἐργαστηρίου μετὰ διετῆ ἐργασίαν ἐν αὐτῷ λαμβάνουν πτυχίον ἐπαγγελματικῆς ἰκανότητος.

Πληροφορίαι καὶ ἐγγραφαὶ εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Σχολῆς καθ' ἑκάστην

9 π. μ. — 12π. μ. καὶ 4 — 6 μ. μ. εἰς τὸν Συνοικισμόν Ὑμηττοῦ.

Άρθρα για την ΠΣΠΔ στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο.



Αύρα Θεοδοροπούλου, «Η Σχολή παιχνιδιών και διακοσμητικής», χρονιά Ζ', αρ. φ. 143, 30-6-1931, σ. 1.

ΠΑΤΡΙΣ



Το κορίτσι που φαίνεται
στη φωτογραφία είναι
το κορίτσι που γράφει
αυτά τα λόγια. Ονομάζεται
Χαμαρμιάδου και είναι
από το χωριό Κιόνη της
Παρνασσικής επαρχίας.
Η ηλικία της είναι 12 ετών.
Της 23-2/33

Η ΕΚΘΕΣΙΣ ΠΑΙΓΝΙΔΙΩΝ ΤΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΕΙΟΥ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΟ ΚΑΛΙΤΕΧΝΙΚΟΝ ΔΑΙΜΟΝΙΟΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ - ΠΑΙΔΙΚΑ ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΣΧΕΔΙΟΥ, ΑΡΜΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΤΕΛΕΣΕΩΣ. ΠΩΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙ Η ΣΧΟΛΗ, ΦΥΤΩΡΙΟΝ ΚΑΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ.

ΕΚΔΕΙΞΑΝ ΤΑ ΣΥΣΤΙΤΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ!

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΝ ΤΟΥΣ ΚΥΡΙΟΝ ΚΑΙ Η ΑΔΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΝΥΚΤΕΡΕΣΣΗΣ - ΤΗΣ ΣΤΑΤΟΥΑΣ ΤΩ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΤΟΚΟΙΝΩΝΙΟΝ - Η ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ.







ΔΙΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΚΥΤΟΥ ΟΣΜΟΣ
20 ΣΤΑΔΙΟΥ 23

ΓΙΜΝΑΣΙΟΝ

ΠΑΡΑΜΗΛΛΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΚΟΝΕΤΩΝ
ΕΙΣ ΜΗΔΙΑ
ΙΩΤΙΣΤΙΚΑ
Η ΠΑΛΑΤΑ
Σ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ
Α.Ε.
ΟΔΟΣ

Ν. Αδάκρυτος, «Η Έκθεσις παιγνιδίων της Παπαστρατείου Σχολής, Το καλλιτεχνικόν δαιμόνιον των Ελληνοπαίδων, Παιδικά αριστουργήματα σχεδίου, αρμονίας και εκτέλεσεως. Πώς λειτουργεί η Σχολή, Φυτώριον καλλιτεχνικής κινήσεως», *Πατρίς*, έτος ΣΤ', αρ. φ. 2071, 10-12-1933. σ. 3.

440
Ἡ ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ

ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΜΙΑΣ ΚΟΥΚΛΙΤΣΑΣ

Εἶμαι μιὰ καλὴ κουκλίτσα
 μὲ πολὺ κομψὴ στολὴ
 Κι' ἔχω ὡμορφὴ πατρίδα
 Παπαστρατοῦ τῆ Σχολῆ.
 *Ἄλλη κούκλα, σὰν καὶ μένα
 δὲν εἶν' τόσο τεχνικὴ,
 *Ὅχι μόνο στὴν Ἑλλάδα,
 μὰ καὶ στὴ Βαλκανικὴ.

Οἱ γονεῖς μου εἶν' παιδάκια
 σὰν καὶ σὰς χαριτωμένα,
 Κι' ἄς μὴν ἔχουν τόσα πλούτη,
 κι' ἄς δουλεύουν, τὰ καϊμένα.
 *Ἐχω ἀδέλφια ἄλλες κουκλές,
 κι' ἄλλα χίλια παιγνιδάκια :
 Αὐτοκίνητα, καρότσια,
 ἀλογάκια, γαϊδουράκια.

Κατοικοῦμε ὅλα τώρα
 Στὸ κομψὸ τὸ μαγαζὶ
 (Μητροπόλεως 25)
 καὶ προσμένουμε μαζὶ
 Μὲ ἐσᾶς, καλὰ παιδάκια,
 νὰ παιγνοῦμε τὸν καιρὸ.
 *Ἐνα βλέμμα σὰς ζητοῦμε,
 ἕνα χᾶδι τρυφερό.

Καλὴ εἶναι ἡ συντροφιά μας,
 θὰ σὰς δώσω τὴ χαρά.
 *Ὅλα τὰ καλὰ παιδάκια
 τ' ἀγαποῦμε τρυφερά.

**ΕἶΔΗ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΕΙΟΥ ΣΧΟΛΗΣ
 ΚΑΙ ΣΧΟΛΗΣ ΚΕΡΑΤΕΑΣ
 ΚΕΝΤΗΜΑΤΑ
 ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ ΒΑΖΑ
 ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ 25-Α**

600. Ἐπιγραφὴ
 ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΔΙΑΠΛΑΣΗΣ

Λ Υ Σ

τῶν Πνευμ. Ἄσκη
 406. Ταξείδιον (1
 Τήνος-Ρήνος.—409
 Κύπρος.
 410. Τ
 Α Ι Σ
 Β Α Τ Ο Σ
 Α Ρ Γ Ο Λ Ι
 Σ Ε Σ Ω Σ Τ Ρ

νος, θρόνος, Κρόν
 2. Πόρος, ὄρος,
 νομός.—418. ΜΕΤ
 ΝΗ (Μακεδονία,
 *Ἐπὸς, Λάτιον, Ἰ
 νοπηγία). — 419.
 μαῖος φιλόσοφος (1
 ρῶ μὲ ος, φίλῳ, ο

ΜΙΚΡΑΙ

[ΔΖ'

Προκηρύσσω Δί
 γωνισμὸν Γρο
 (Ποῖον εἶναι τὸ ἀκρ
 μον τοῦ Κόσμου.) Ἰ
 Γραμματόσημα Ἐἵνα
 Γραμματόσημα.— Ε
 μα.— Γ') 1.000 Γρ
 ἀνά 500 Γραμματόσ
 λέκτας θὰ δοθοῦν Ἰ
 γῶ, Ἐνναρό, Βάρν),
 νόπουλον, Ν. Ζωῖ

[ΔΖ'

Θερμότερα εἶχε
 σκόσμον διὰ
 του εἰς τὸν διαγω
 Ἰκτωβρίου ἔθαυμα
 λου 53 ἀπαντήσασθ
 νην Κωβαίου, Δε

«Το τραγούδι μιας κουκλίτσας», *Διάπλασις των παιδων*, ἔτος 59ο, τ. 44, αρ. φ. 49, 6-11-1937, σ. 440.

ΤΑ ΧΛΩΜΑ ΤΑ ΚΟΡΙΤΣΑΚΙΑ...

Τὰ χλωμά τὰ κοριτσάκια,
μαρμαμένα σὰν τὰ κρίνα,
κίθουνται σὰ μαγεμένα
καὶ κοιτᾶνε τὴ βιτρίνα!

δὲν τὰ νοιάζει γιὰ τὸ κροῦ,
δὲν τὰ νοιάζει γιὰ τὴν πείνα :
στέκουν ἀπροβλημαμένα
καὶ κοιτᾶνε στὴ βιτρίνα . . .

Κ' εἰ κοκλίτσες ἀπὸ μέσου,
μὲ τὰ γαλανὰ ματάκια,
ποῦ δὲν ξέρουν τί συμβαίνει,
καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχουν κάκια,—

οἱ κοκλίτσες οἱ καϊλένες,
ἄλλο τόσο, μ' ἀπορίτ,
τὰ κοιτᾶν τώρα καὶ κείνες,
σὰν ἀλλόκοτα θηρία!

... Τίς κοκλίτσες τί τις νοιάζει ;
καλὰ κάθονται στὴ ζέστα :
τὰ φτωγὰ τὰ κοριτσάκια
ὅμως, γύρισε καὶ δὲς τα !

Μ' ἓνα μαῖτρο ρουχαλάκι,
ξεφτισμένο καὶ τριμμένο,
μ' ἓνα σκίσιμο στὴ ράχη,
ἀγαρμπα μισοκρυμμένο,

μὲ πρησιμένο ἀπ' τὴς χιονίστρες
τὸ μικρούλη τους χεράκι,
μᾶλλον τὰ κοιμένα δεινά
μοιάζοι νᾶ' αἰ ἀπὸ κεράκι !

Κι' ὅμοι : νὰ ποῦ ἐκεῖ, στὸ δρόμο,
μὲ τὰ ξένα δεινά χόδια,
μιά στιγμὴ, γιομίζουσι πάλι
τὴν καρδιά τους τὴν ἄδεια . . .

... Μὰ σὰν πᾶνε παρακάτω,
ποῦ κανένας δὲν τὰ βλέπει,
— ἔρημα καὶ μονοχόλια,
μὲ τὸν οὐρανὸ γιὰ σκέπη,

κρόβουν ἔτσι μαρμαμένα,
τὰ ματάκια στὸν ἀγκῶνα,
— ποῦ τὸ τραγουδάκι κλείνει
στὴν πικρὴν αὐτὴν εἰκόνα . . .

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΛΑΠΑΘΙΩΤΗΣ

Ναπολέων Λαπαθιώτης, «Τα χλωμά τα κοριτσάκια», *Η Διάπλασις των Παίδων*, ἔτος 47ο, τ.